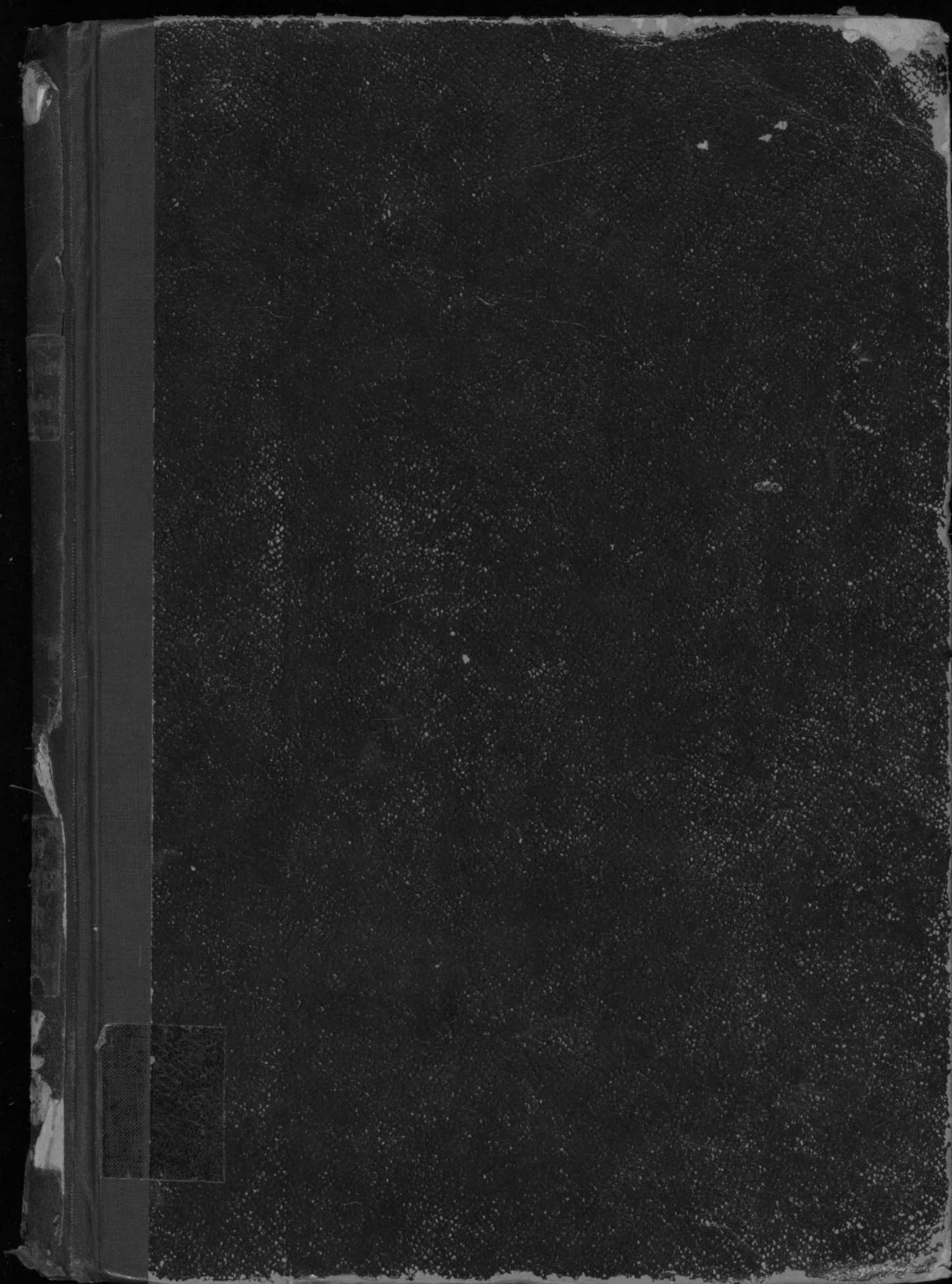

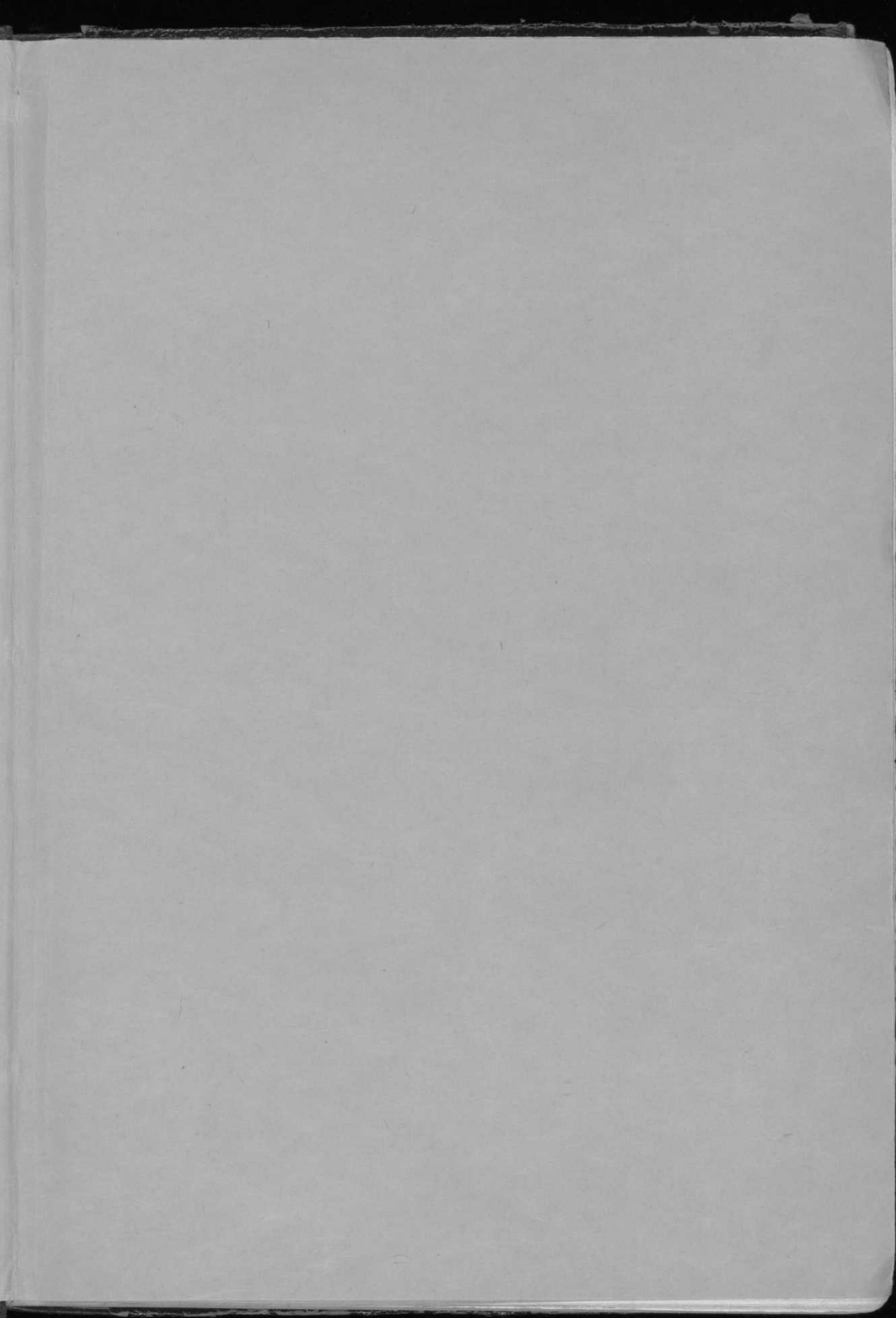

KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK

0315 2193

5

110 B27

HET KASTEEL VAN BREDA

1904/9
2/1470

HET KASTEEL VAN BREDA

AANTEKENINGEN
BETREFFENDE HET VOORMALIG
PRINSENHOF TE BREDA

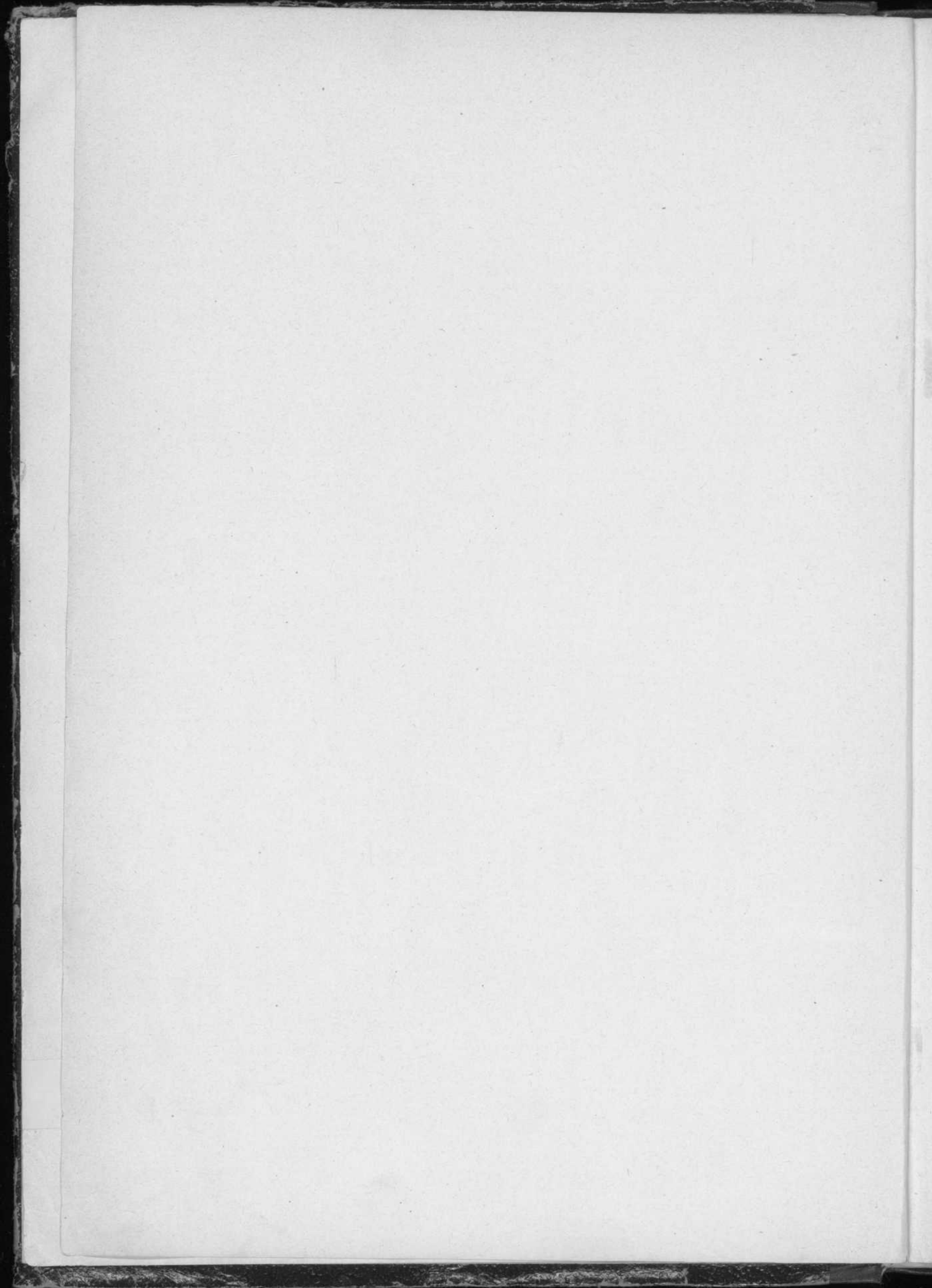
DOOR

Th. M. ROEST VAN LIMBURG.

MET PORTRETTEN EN PLATEN.

SCHIEDAM,
H. A. M. ROELANTS.
1904.

AAN

HARE MAJESTEIT

WILHELMINA HELENA PAULINE MARIA,
KONINGIN DER NEDERLANDEN,
PRINSES VAN ORANJE-NASSAU, HERTOGIN VAN MECKLENBURG,
ENZ., ENZ., ENZ.

WORDT DIT BOEK MET DEN MEESTEN EERBIED OPGEDRAGEN

DOOR

DEN SCHRIJVER.

VOORREDE.

De Schrijver heeft er in de volgende bladzijden naar gestreefd tot een aaneengeschaald verhaal samen te voegen wat hij vinden kon betreffende het merkwaardig verleden van het kasteel van Breda. Niet alleen wat aangaat de eigenlijke lotswisselingen van dat bouwwerk zelf, maar vooral ook wat betreft de levensbijzonderheden der vorsten, die het hebben bewoond, en de historische gebeurtenissen, die er zich hebben afgespeeld.

Voor een goed begrip der behandelde feiten moest bijna voortdurend verband worden gehouden met de plaatselijke, veelal zelfs met de algemeene landsgeschiedenis. Dit moest tevens aan het geheel het anders onvermijdelijk kroniekmatige ontnemen, en verklaart dus enkele uitweidingen, die, strikt genomen, binnen het door den titel gestelde kader wellicht niet zouden passen.

Dat op volledigheid geen aanspraak kan worden gemaakt, niemand eerder dan de Schrijver, die het zal toegeven. Een tijdperk dat aanvangt dáár, waar de oude charters, door het noemen van den naam, het bestaan van een burcht van Breda verraden, en eerst afgesloten wordt een goed eind in de 19de eeuw, is niet in weinige jaren en te midden van andere werkzaamheden volledig te doorvorschen. Wat gegeven wordt is dan ook weinig meer dan een reeks *Aanteekeningen*, die een denkbeeld kunnen vormen van de groote geschiedkundige beteekenis van het gebouw, dat er roem op kan dragen in deze gewesten te zijn geweest: het huis, waar de eerste Nederlandsche Nassau's zich blijvend vestigden, waar later de eerste Vorst uit dat Stamhuis, die den glorierijken naam van Oranje in onze geschiedenis brengen zou, het levenslicht zag, en dat dus heeten kan: *het stamslot van Nederlands Vorstenhuis*.

Bij zijn arbeid ondervond de Schrijver van verschillende zijden de meest gewaardeerde medewerking.

Met de diepste erkentelijkheid moge allereerst worden gemeld dat het H. M. de

Koningin behaagde hem te vergunnen Harer Majesteits Huisarchief en Bibliotheek voor zijn werk te benutten. Ook uit de kunstverzameling van Z. M. den Keizer van Duitschland mocht, door de vriendelijke bemiddeling van Prof. Dr. Paul Seidel, Directeur van het Hohenzollern-Museum te Berlijn, voor enkele illustratieve gegevens worden geput. Eindelijk werd immer gehoor gevonden, tot welke officieele personen, beheerders van archieven of boekerijen, of particuliere verzamelaars hij zich wendde.

Voor die in zoo ruime mate ondervonden medewerking moge te dezer plaatse de diepgevoelde dank van den Schrijver worden gebracht.

NAAMLIJST VAN INTEEKENAREN.

LUXE UITGAAF.

H. M. DE KONINGIN.

H. M. DE KONINGIN-MOEDER.

Z. K. H. DE PRINS DER NEDERLANDEN, HERTOG VAN MECKLENBURG.

Koninklijke Militaire Academie, Breda.

Huis-Archief en Bibliotheek van H. M. de Koningin.

Gemeente Breda.

G. W. de Bruijn, 2e Luitenant bij het 4e Regiment Infanterie, Haarlem.

A. Dupont, Sulpke's Boekhandel, Amsterdam.

J. M. v. 't Haaff, Boekhandel, 's Gravenhage.

A. J. H. Baron van Lynden, Gep. Kolonel der Artillerie, Breda.

Mevrouw de Douairière van Merlen, Heemstede.

A. M. E. Simon Thomas, Particulier, Amsterdam.

Baron van Tuyll van Serooskerken, Luit.-Kolonel, Adjudant van H. M. de Koningin,
's Gravenhage.

NAAMLIJST VAN INTEEKENAREN.

GEWONE UITGAAF.

- Antoine Allebes, Particulier, Antwerpen.
Anemaat, Gep. Kolonel Nederl. Oost-Indische Leger, 's Gravenhage.
Archief (Oud) in Noord-Brabant, 's Hertogenbosch.
Gemeente-Archief, Breda.
Rijks-Archief in Overijssel, Zwolle.
Het Rijks-Archief, 's Gravenhage.
Dames Badon Ghijben, Breda.
Jhr. F. W. L. de Beaufort, Cadet, Breda.
Mevrouw de Douairiere Jhr. Mr. G. J. Th. Beelaerts van Blokland, 's Gravenhage.
Mevrouw de Wed. J. W. C. Beelenkamp, Breda.
J. M. Benteyn, 1e Luitenant der Cavalerie, Leeraar aan de K. M. A., Breda.
H. R. Baron Bentinck, Cadet, Breda.
J. W. Bergansius, Luit.-Generaal, Minister van Staat, Minister van Oorlog, 's Gravenhage.
A. J. van Berkom, Kantoorbediende, Breda.
F. A. J. L. Beudt, 1e Luitenant-Ingenieur, Den Helder.
W. M. Beyerinck, 1e Luitenant der Artillerie, Delft.
Bibliotheek Kon. Mil. Academie, Breda, 2 *Ex.*
Bibliotheek van het 3e Regiment Vesting-Artillerie, Gorinchem.
Bibliotheek van het Departement van Oorlog, 's Gravenhage.
Provinciale Bibliotheek, Middelburg.
Bibliotheek van het Regiment Grenadiers en Jagers, 's Gravenhage.
Bibliotheek Polytechnische School, Delft.
G. Blanken, Gep. Kapitein der Infanterie, 's Gravenhage.
C. E. Bleyenbergh, Professor Seminarie Ypelaer, Ginneken.
Jhr. J. P. Bloys van Treslong, Gep. Kolonel, Ginneken.

Mevr. de Douairière Mr. A. Blussé van Oud Alblas, Dordrecht.
 Boekhandel voorheen Gebrs. Belinfante, 's Gravenhage.
 J. Bolk, Notaris, Amersfoort.
 F. Boogaard, 1e Luit. der Artillerie, Adjudant van den Gouverneur der K. M. A., Breda.
 L. Brender à Brandis, Kolonel-Commandant van het 1e Regiment Infanterie, Assen.
 W. J. Brender à Brandis, Bestuurder der Gasfabriek, Antwerpen.
 T. A. L. Bruijstens, Hoofd der School, 's Hertogenbosch.
 J. Buijs, 1e Luitenant der Infanterie, Breda.
 Jhr. J. G. L. Calkoen, 1e Luitenant der Rijdende Artillerie, Arnhem.
 Cantine 6e Regiment Infanterie, Breda.
 Mevrouw Cenin, Gorinchem.
 F. Cuypers Storm, Ginneken.
 J. T. T. C. van Dam van Isselt, Gep. Generaal-Majoor, Voorzitter van den Centralen
 Gezondheidsraad, Utrecht.
 F. Dell, Kapitein van den Generalen Staf, 's Gravenhage.
 Baron Dibbetz, 's Gravenhage.
 B. J. Dommers, 1e Luitenant der Artillerie, Dordrecht.
 H. Dyserinck, 1e Luitenant Kon. Mil. Academie, Breda.
 H. M. Engelhard, Kolonel der Artillerie op non-activiteit, Lid van het Hoog Militair
 Gerechtshof, Utrecht.
 G. G. van Everdingen, 1e Luitenant der Artillerie, Leeraar aan de K. M. A., Breda.
 H. J. A. Feber, 1e Luitenant der Artillerie, Leeraar aan de K. M. A., Breda.
 Genootschap Doctrina et Amicitia, Amsterdam.
 C. W. P. M. Gervers, Burgemeester van Neehr en Velp, Velp (N.-B.).
 Gemeente 's Gravemoer.
 N. C. Grotendorst, Hoogleeraar, Hoofd van Onderwijs aan de K. M. A., Breda.
 Ed. H. A. Guljé, Burgemeester van Breda.
 Mr. S. van Gijn, Dordrecht.
 J. G. Haighton, 's Gravenhage.
 J. A. J. W. van Hal, Wethouder, Breda.
 J. C. A. van den Heuvel, 1e Luitenant 3e Regiment Huzaren, Leiden.
 J. J. P. C. van den Heuvel tot Beichlingen, gezegd Bartolotti Rijnders, Officier van
 Gezondheid 1e klasse, Chef van den Geneesk. Dienst aan de K. M. A., Breda.
 Dr. F. J. M. Heylaerts, Arts, Breda.
 F. A. Hoefler, Gep. Officier der Artillerie, Hattem.
 Dr. P. Hoekstra, Rector van het Gymnasium, Breda.
 Mevrouw de Douairière W. C. Hojel geb. Bloys van Treslong, Breda.
 J. M. van Hoogstraten, Oud Genie-Officier, Dordrecht.
 Jhr. Mr. J. H. Hora Siccama, 's Gravenhage.
 Jhr. W. Hora Siccama, Ginneken.
 P. Th. F. Hordijk Exalto d'Almares, Delft.

Mr. J. F. Ingen Housz, Substituut-Griffier, 's Hertogenbosch.
 J. C. A. Jansen, 1e Luitenant der Artillerie, Leeraar aan de Kon. Mil. Academie, Breda.
 J. L. Jarman, 's Gravenhage.
 J. B. A. de Josselin de Jong, Oud Vice-Admiraal, 's Gravenhage.
 A. W. Kattenbusch, Kolonel der Artillerie, 's Gravenhage.
 Jhr. H. F. van Kinschot, Luitenant Esc. Ord., Amersfoort.
 Frans Klep, Fabrikant, Breda.
 G. Kolff & Co., Batavia.
 H. J. Krantz, Gep. Kolonel der Artillerie, 's Gravenhage.
 W. M. C. Langlois van den Bergh, Kapitein 6e Regiment Infanterie, Breda.
 J. Lankhuijzen, Boekhouder, Raamsdonk.
 Charles F. C. M. Laurijssen, Kassier, Breda.
 Leesgezelschap, opgericht 1 Januari 1877, 's Gravenhage.
 Leesgezelschap Kon. Mil. Academie, Breda.
 Het Militair Leesgezelschap, Garnizoen Helder.
 R. C. Leesbibliotheek, Breda.
 P. Louwerse, 's Gravenhage.
 W. van Maanen, 1e Luitenant der Artillerie, ged. van het Ned. Leger, Batoe Djadjar.
 J. W. F. Mensing, Breda.
 Mr. J. H. van Mierlo, Oud-President der Arrondissements-Rechtbank, Breda.
 L. A. M. van Mierlo, Lid van den Gemeenteraad, Breda.
 Mr. G. Moll, Directeur der Bijbank van de Nederl. Bank, Rotterdam.
 B. W. Mondt, Civiel-Ingenieur, Directeur der Hoogere Burger School, Breda.
 R. J. van Moock, Generaal-Majoor, Inspecteur van het Militair Onderwijs, 's Gravenhage.
 C. Mouwen & Zoon, Hofleveranciers, Breda.
 Mr. S. Muller, Archivaris, Utrecht.
 P. J. van Munnekrede, 1e Luitenant der Infanterie, Leeraar aan de K. M. A., Breda.
 British Museum, Londen.
 Het Stedelijk Museum, Alkmaar.
 H. S. Nederburgh, Oud-Ingenieur, Nijmegen.
 Mr. A. P. L. Nelissen, Lid van den Hoogen Raad, 's Gravenhage.
 P. B. Nieuwenhuijs, Boekhandel, Breda.
 A. C. van Nievervaart, Cargadoor, Dordrecht.
 Jhr. S. E. J. M. van Nispen tot Sevenaer, Prinsenhage.
 S. I. van Nooten, Kolonel der Artillerie, Utrecht.
 H. G. A. Obreen, Litt. Doct., Leiden.
 J. P. Oomen, R. K. Priester, Breda.
 A. R. Ophorst, Luitenant-Kolonel, Amsterdam.
 J. D. B. Ophorst, Bibliothecaris aan de Kon. Mil. Academie, Breda.
 J. C. Pabst, 1e Luitenant der Artillerie van het Nederl. Indische Leger, Leeraar aan de K. M. A., Breda.

J. G. Pabst, 1e Luitenant der Cavalerie, Leeraar aan de K. M. A., Breda.
 Mr. C. P. D. Pape, 's Gravenhage.
 Firma P. C. G. Peereboom, Boekhandel, Breda.
 W. M. Peletier, Gep. Kapitein, Utrecht.
 Jos. van Pelt, Koopman, Breda.
 Th. Petersen, Winkelbediende, Rotterdam.
 Louis D. Petit, Bibliothecaris van de M^u v. Ned. Letterk., Leiden.
 C. C. Petri, Kapitein-Ingenieur, Amsterdam.
 J. J. Quadekker, 2e Luitenant der Infanterie, 's Hertogenbosch.
 F. J. G. ten Raa, Luitenant-Kolonel 3e Regiment Infanterie, Bergen op Zoom.
 Jhr. Mr. A. Reigersman, Griffier Arrondissements-Rechtbank, Breda.
 J. J. de Reus, Dordrecht.
 G. T. J. Louis Rieber, Bouwkundig Ingenieur, Amsterdam.
 A. Rietveld, 2e Luitenant 3e Regiment Infanterie, Bergen op Zoom.
 A. E. Roest van Limburg, Luitenant-Kolonel, 's Gravenhage.
 Dames Roest van Limburg, Scheveningen.
 J. A. Roest v. Limburg A.Ez., Lid van den Gemeenteraad, Rotterdam.
 U. J. W. Roldanus, 2e Luitenant der Artillerie, Naarden.
 Jhr. Mr. F. J. J. M. van Rijkevorssel, 's Hertogenbosch.
 F. H. A. Sabron, Adjudant van H. M. de Koningin in buitengew. dienst, Generaal der Infanterie, Gouverneur van de Kon. Mil. Academie, Breda.
 Jhr. Mr. A. F. O. van Sasse van Ysselt, Lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 's Gravenhage.
 P. A. Scheltus, Gep. Generaal-Majoor, 's Gravenhage.
 Artillerie Schietschool, Zwolle.
 J. T. Schmöle, Kapitein der Genie, Haarlem.
 School van Z. M. Koning Willem III en H. M. Koningin Emma der Nederlanden, Apeldoorn.
 Schoolbibliotheek, Arrondissement Breda.
 G. H. Schouten, Cadet, Breda.
 C. H. A. R. Schuurman, Luitenant-Kolonel der Artillerie, 1e Officier aan de Kon. Mil. Academie, Breda, 2 *Ex.*
 J. E. N. Baron Sirtema van Grovestins, Grootmeester van het Huis van H. M. de Koningin, 's Gravenhage.
 Jhr. L. A. P. Six, Majoor der Veld-Artillerie, Amersfoort.
 W. A. Slicher, Cadet, Breda.
 Jhr. M. A. Snoeck, Kamerheer in buitengew. dienst van H. M. de Koningin, Hintham bij 's Hertogenbosch
 Litteraire Sociëteit, 's Gravenhage.
 C. Spat, Leeraar aan de Kon. Mil. Academie, Breda.
 M. L. C. Staring, Oud-Majoor der Artillerie, Dordrecht.

J. A. G. van der Steur, Bouwkundig Ingenieur, Haarlem.
 G. van Steijn, Kapitein-Kwartiermeester aan de Kon. Mil. Academie, Breda.
 Jos. Steijns, Directeur Rijks Hoogere Burgerschool, Venlo.
 Jhr. Mr. Victor de Stuers, Lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 's Gravenhage.
 Jhr. L. F. Teixeira de Mattos, 's Gravenhage.
 Jhr. A. S. C. van Tets, Majoor der Cavalerie, Adj. van H. M. de Koningin, 's Gravenhage.
 Mevrouw Thieme, 's Gravenhage.
 P. van Tienhoven, Gep. Majoor, Arnhem.
 H. A. J. A. Timmerman, Luitenant-Kolonel, Directeur van den Hoofdcursus, Kampen.
 K. G. Ubbens, Kapitein der Infanterie, Deventer.
 F. H. Umbgrove, 1e Luitenant bij het Korps Pontonniers, Dordrecht.
 Mr. W. J. L. Umbgrove, Griffier, Zutphen.
 C. J. J. Verbroek van Nieuw-Beierland, Dordrecht.
 A. J. A. Verschraage, Notaris, Breda.
 A. C. Visser, Stationsweg 43, Leiden.
 B. R. F. van Vlijmen, Generaal-Majoor der Infanterie, Lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, Schijndel.
 Mr. A. E. J. Bar. van Voorst tot Voorst, Commissaris der Koningin in Noord-Brabant, 's Hertogenbosch.
 H. M. Werner, Gep. Majoor der Cavalerie, Brummen.
 H. J. van Wessem, Tiel.
 Jhr. L. Wichers, 's Gravenhage.
 M. G. Wildeman, Archivaris Hoogheemraadschap Delfland, 's Gravenhage.
 Mevrouw de Douairiere N. van Willes, geb. Janse van Zoutelande en Werendijcke, 's Gravenhage.
 A. M. van Wijk, Ritmeester der Cavalerie, Hoofd van Onderwijs aan de K. M. A., Breda.
 Jhr. A. van der Wijk, Gep. Majoor der Grenadiers, Brussel.
 Mr. A. R. Zimmerman, Burgemeester, Dordrecht.

OPGAVE VAN DE IN DIT WERK VOORKOMENDE ILLUSTRATIËN.

	Bladz.
1. Wapens van Strijen en Breda	2
2. Zegel van Hendrik van Breda (1252)	4
3. De burcht Brunisheim. Naar een teekening in het Stedelijk archief te Breda	6
4. Vleugel van den burcht van Jan van Polanen. Naar een teekening van J. de Grave, in den atlas van het Noord-Brabantsch Genootschap te 's Hertogenbosch	9
5. De muur aan de stadszijde	10
6. Plan van de stad en het kasteel van Breda, omstreeks 1350, naar <i>Van Goor</i>	13
7. Plan van de stad en het kasteel van Breda, omstreeks 1370, naar <i>Van der Hoeven</i>	14
8. Praalgraf van Jan van Polanen, in de O. L. Vrouwe Kerk te Breda. Naar de prent van B. F. Immink	16
9. Engelbrecht I van Nassau. Naar een aquarel in het bezit van Z. M. den Duitschen Keizer	17
10. Praalgraf der Heeren van Breda uit het Nassausche stamhuis. Naar de prent van B. F. Immink	19
11. Jan IV van Nassau. Naar een aquarel in het bezit van Z. M. den Duitschen Keizer	21
12. Een der beide torens nabij de Haven	22
13. Inschrift van Jan IV van Nassau. Uit een liederhandschrift, aanwezig in de Kon. Bibliotheek te 's Gravenhage.	23
14. Engelbrecht II van Nassau. Uit een Gulden-vlies-ridderboek, in de Kon. Bibliotheek te 's Gravenhage	24
15. Praalgraf van Engelbrecht II van Nassau in de O. L. Vrouwekerk te Breda. Naar een teekening van J. Bosboom	27
16. Fragment van het geschilderde kerkraam in de O. L. Vrouwekerk te Antwerpen, waarop Engelbrecht II is afgebeeld. Naar een teekening in het bezit van de <i>Commission des Monuments</i> te Brussel	28
17. Wapens van Polanen en Nassau	30
18. Hendrik III van Nassau op 20-jarigen leeftijd. Naar de prent van P. Soutman	34
19. Dezelfde op meer mannelijken leeftijd; op den achtergrond het in aanbouw zijnd kasteel van Breda. Naar een aquarel in het bezit van Z. M. den Duitschen Keizer	37
20. Dezelfde met zijn drie gemalinnen. Naar een carton van Barend van Orley	41
21. Grondplan van het kasteel van Breda omstreeks de helft der 16de eeuw	46
22. Groote trap op het binnenplein. Naar een teekening in de Bibliotheek der Kon. Mil. Academie	48
23. Zuidelijk aanzicht van de groote zaal en den toren van Jan van Polanen. Naar een teekening in den atlas van het Noord-Brabantsch Genootschap te 's Hertogenbosch	49
24. Detail van den zuidelijken ingang van het kasteel. Naar een teekening in den atlas der Afd. Kunsten en Wetenschappen v. h. Dep. v. Binnenl. Zaken	50
25. De voormalige bouwhoeve van het kasteel	54
26. Bijgebouw in het Valkenberg. Naar een photographie van den in het Rijksmuseum aanwezigen gevelmuur	55
27. René van Châlons. Naar de prent van Vinkeles	64
28. De Zwijger op 24-jarigen leeftijd. Naar het geschilderde portret te Cassel	67
29. Anna van Egmond. Naar het portret in het museum te Atrecht	68
30. De buitenpoort en de galerij aan de stadszijde. Naar een teekening in den atlas van het Noord-Brabantsch Genootsch. te 's Hertogenbosch	70
31. Maria van Nassau, oudste dochter van den Zwijger. Naar het geschilderd portret te Buren	72
32. De Zwijger op lateren leeftijd. Op den achtergrond het kasteel van Breda. Naar de prent van W. J. Delft	78
33. Medaille met de beeltenis van kolonel Fronsberg	86
34. Furie van Haultepenne. Naar de prent van Fr. Hogenberg	91

	Bladz.
35. Het kasteel van Breda in 1590. Naar de prent bij Khevenhiller	98
36. Héraugière. Naar het geschilderd portret in het Rijksmuseum te Amsterdam	101
37. Plattegrond van het kasteel in 1593. Naar een teekening in het Rijksarchief te 's Hage	106
38. Het lossen van het turfschip. Naar de ets van J. Luyken	107
39. Charles Lambert. Naar de prent van Couwenberch, uit de collectie van Mr. S. v. Gijn, te Dordrecht	110
40. De verrassing van het kasteel. Naar een anonieme prent, aanwezig in het Huisarchief van H. M. de Koningin	112
41. Gedenkpenning op de verrassing van Breda in 1590	115
42. De „gebroeders” Van Bergen. Naar de geschilderde portretten (?) aanw. in het stadhuis te Breda	116, 117
43. Het roer van het turfschip.	118
44. Wapenschild der Van Bergens, aanwezig in de Groote Kerk te Breda	119
45. Prins Maurits. Naar de prent van Natham.	129
46. Justinus van Nassau. Naar het geschilderd portret in het Rijksmuseum te Amsterdam	131
47. Philips Willem. Naar de prent van P. Velijn.	133
48. Eleonore de Bourbon, echtgenoot van Philips Willem. Naar een teekening in de Nationale Bibliotheek te Parijs.	134
49. Het kasteel van Breda vóór de voltooiing in 1686. Naar de prent van A. Santvoort, aanwezig in de collectie van Mr. S. v. Gijn te Dordrecht.	136
50. Het Speelhuis van de Baronnen van Breda. Naar een oude kopergravure	139
51. Het kasteel met zijn voorwerken in 1625. Naar den plattegrond van J. Bleau.	142
52. De aanvalswerken vóór het kasteel bij het beleg van 1637. Naar de afbeelding bij Boxhornius	146
53. Houten galerij, gebruikt bij het beleg van Breda in 1637. Naar een prent in de collectie van den Heer J. van Stolk Azn., te Rotterdam	148
54. Penning ter eere van de inneming van Breda in 1637	149
55. Karel II van Engeland. Naar de prent van J. Smith	152
56. Groote vergadering op het kasteel. Naar de prent van R. de Hooghe, aanwezig in de Bibliotheek van H. M. de Koningin	164
57, 58. Vreugdebedrijven ter eere van den vrede. Naar prenten van denzelfde, mede aanwezig in de Bibliotheek van H. M. de Koningin	165, 166
59. Medaille op den vrede	167
60, 61. De huizen St. Catharinastraat No. 9 en 20 te Breda.	168, 170
62. Willem III. Naar de prent van H. Kneller.	175
63. Het kasteel na de voltooiing door Willem III. Naar de prent van B. F. Immink	177
65. Voorgevel van het kasteel van Breda na de voltooiing. Naar een teekening in de bibliotheek der Kon. Mil. Academie	178
66. Terras in het Valkenberg. Naar een oude kopergravure. (<i>Nederl. Tafereelen</i>).	179
67. Gezicht uit het Valkenberg op het Paviljoen. Naar <i>idem</i>	180
68. Het Valkenberg in het begin der 18de eeuw. Naar de prent van B. F. Immink	181
69. Grondteekening der derde verdieping van het Hof te Breda. Naar een teekening in het Rijksarchief te 's Bosch	191
70. Plattegrond der stallen, koetshuis, kaatsbaan enz. Naar <i>idem</i>	192
71. Willem Frederik, Erfprins, Gouverneur van Breda. Naar de prent van C. H. Hodges	193
72. De oude hofkapel en vierkante toren omstreeks 1826. Naar een prent uit dien tijd	200
73. Het kasteel van de noordzijde gezien, met den watermolen. Naar <i>idem</i>	201
74. De Kon. Mil. Academie in 1830. Naar <i>idem</i>	202
75. Willem I, Koning der Nederlanden, Stichter van de Kon. Mil. Academie te Breda. Naar de prent van B. Taurel.	203
76. Frederik, Prins der Nederlanden. Naar de prent van P. Velijn	204
77. De Kon. Mil. Academie omstreeks 1890. Naar een photographie.	205
78. Het binnenplein. Naar <i>idem</i>	206
79. Ontgravingen op het terrein der K. M. A. in Augustus 1903.	212, 213

EERSTE HOOFDSTUK.

De oudste burcht van Breda. De legende van Brunisheim.

Van een »castellum» *Breda* wordt voor het eerst gesproken in een charter van 1169 ¹⁾, waarbij Godevaert of Godfried van Schoten, heer van Breda, den burcht (*castellum*) van Breda en al het vrije goed (*allodium*), hetwelk hij bezit beneden de plaats, welke *Hage* genoemd wordt, opdraagt aan Hendrik van Lotharingen, die het echter weder aan voornoemden Godevaert in leen geeft, vermeerderd met de *vennen tot bij Strijen en den geleitol van Breda*.

Tot dien tijd was Breda een twistappel geweest tusschen de graven van Holland en de hertogen van Brabant, en de oorzaak van langdurige en bloedige oorlogen. Het is niet onwaarschijnlijk dat hertog Hendrik heer Godevaert, die zijn bloedverwant was, tot den vrijwilligen afstand van zijn allodium had weten te bewegen om voorgoed aan alle aanspraken van de graven van Holland een einde te maken. In de vennen tot bij Strijen en den geleitol van Breda werd heer Godevaert dan eene vergoeding voor dien afstand toegekend.

Voor deze meening is te meer grond, omdat korten tijd daarna, *op den derden dag van Slachtmaand in 't jaar der menschwording onzes Heeren 1203* ²⁾, Dirk VII, graaf van Holland, onder meer, al de rechten, die hij of zijne voorouders meenden te hebben op het Land van Breda, afstaat aan hertog Hendrik van Brabant, bij welke plechtigheid, die te Leuven plaats had, een keur van edellieden en hooge kerkvorsten tegenwoordig was.

Het verdrag berustte op de uitspraak van scheidsheden, want in het stuk heet

¹⁾ v. Goor, *Beschr. v. Breda*, p. 408. — ²⁾ *Ibid.*, p. 411. Anderen lezen uit de jaarteekening van het betrekkelijke charter: 1200. Die lezing schijnt de meest waarschijnlijke, omdat Dirk VII 4 November van het jaar 1203 stierf.

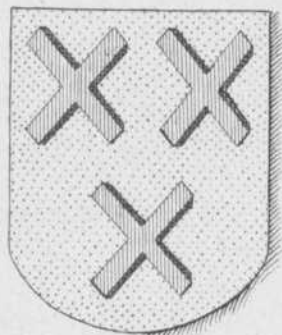
het, dat beide partijen, begeerig zijnde een langdurigen twist te eindigen, hun geschil aan goede mannen, van wederzijden gekozen, onderworpen hebben en derhalve slechts bevestigen wat de scheidslieden beslisten.

Tot het verdrag had ook heer Godevaert medegewerkt, wiens belangen daarbij echter, naar het schijnt, niet in voldoende mate waren in acht genomen. Hieruit is te verklaren dat, blijkens een charter van 1212, opnieuw door den hertog eene vergoeding aan Godevaert werd toegekend, bestaande uit een deel der opbrengst van den tol der schepen op den Rijn en de Schelde, benevens, in leen, de landen van Scakerloe en Ossendrecht. Daarentegen verbindt Godevaert zich den hertog *als zijnen verluchtigen Heer* te erkennen, en dezen, voor zich en zijne erfgenamen, *met heuren Casteelen, Landen, Mannen, Ambachtsluyden ende eygenen lichaemen getrouwelyck te dienen*.¹⁾

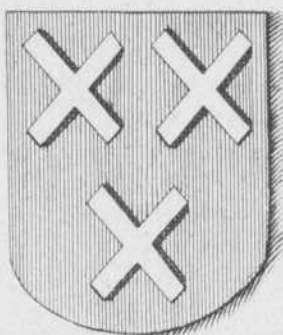
Hoewel, door de gemelde schenkingen, het aanzien en de macht der heeren van Breda niet onbelangrijk steeg, moet toch de beteekenis van hun gebied nog niet te hoog worden aangeslagen. Van een *stad* Breda was in die dagen nog geen sprake. Trouwens, het *woord* Breda komt in de charters niet vóór het jaar 1125 voor²⁾. In welk jaar men de stichting van de nederzetting aan Mark en Aa dan ook stellen wil, de omvang en beteekenis van Breda was in de dagen, waarvan wij spreken, nog zeer gering, en beperkte zich tot het kasteel en zijn onmiddellijk bereik.

Het is zeer de vraag of de genoemde Godevaert van Schoten den burcht van Bréda bewoonde. Hoewel dienaangaande niets met stelligheid is uit te maken, ligt het vermoeden voor de hand dat zulks niet, of althans niet dadelijk, het geval was. Tot 1209 toch vinden wij Godevaert nog steeds vermeld als *Godefridus de Scoten* en voert hij, waar het pas gaf, het wapen van Schoten op zijn zegel: drie stappende *lions leopardés* van keel op een veld van zilver. Eerst na 1213 wordt zonder uitzondering van *Godfried van Breda* gesproken en schijnt door hem voorgoed de naam Breda voor dien van Schoten te zijn verwisseld.

Of daarmede samenging het aannemen van het wapen van Breda: drie St. Andries-

Strijen.

Breda.

kruisen van zilver op een veld van keel, weten wij niet; wel dat men den oorsprong van dat wapen reeds heeft te zoeken vóór het begin der 13de eeuw. Niet onwaarschijnlijk voerden de heeren van Strijen de drie St. Andrieskruisen in hun blazoën vóór de deeling van dat landschap — waartoe ook het land van Breda behoorde — in het laatst der 11^{de}

eeuw. Eene sterke aanwijzing hiervoor is te vinden in de omstandigheid, dat Strijen, Bergen-op-Zoom, Steenberg, Breda, Zevenbergen, Dinteloord, Wioldrecht, Drimmelen

¹⁾ v. Goor, p. 413. — ²⁾ *Extract uyt seecker register berustende onder d'heere Johan de Bruyn, rentmeester des vrijen Keyserlycken Stifts Thoor*. Rijksarchief, 's Hage, Breda. Vol. I, fol. 2.

en meer plaatsen, die ook vermoedelijk tot het voormalig graafschap Strijen hebben behoord, allen in den loop der tijden de drie St. Andrieskruisen in hun wapen namen.

Een zoon van den hier besproken Godevaert, insgelijks Godevaert of Godfried geheeten, wordt als heer van Breda en leenman van den hertog van Lotharingen bevestigd, blijkens een charter, gegeven te Lier in het jaar 1223 ¹⁾. Opmerkelijk is het, dat in het stuk gesproken wordt van een „castrum et villa de Breda”, in tegenstelling met het in den aanhef dezes genoemde charter, waar nog alleen van den burcht sprake is. Breda had zich dus reeds ontwikkeld tot een *villa*, letterlijk: *dorp*, doch niet altijd en wellicht ook hier niet in die beteekenis gebruikt, daar meermalen bewoners van *villae* in Godfried's land, blijkens andere charters uit die dagen, als eedhelpers werden gebruikt, waartoe men dorpers nimmer zou hebben toegelaten.

Deze Godevaert teekent zich in 1223 weer: *G. de Schoeten*, hetgeen ons bevestigt in de meening, dat ook hij den burcht van Breda nog niet voor zijn stamslot had verwisseld. Aan deze omstandigheid is het wellicht te wijten, dat de burcht — in die dagen zeker nog een sterkte van bescheiden omvang — in vervallen staat geraakte. Dit blijkt uit een charter van 1232 ²⁾. Een broeder van Godevaert, Gillis geheeten, na den dood van eerstgenoemde als voogd van diens minderjarige kinderen optredende, schijnt zich aan *buytensporige plonderingen* te hebben misgrepen, waarom hem door den hertog van Brabant eene boete werd opgelegd. In het desbetreffend stuk bepaalt nu de hertog, dat hij den burcht van Breda zal behouden, onverminderd het recht van de erfgenamen van den heer, terwijl uit de inkomsten van het land van Breda zooveel zal moeten worden afgestaan als noodig is om den burcht *op bekwame wijze te onderhouden*. De bedoeling laat zich niet onduidelijk afleiden: de hertog, vreezende voor een geheel verval van de, zeer waarschijnlijk onbewoonde, sterkte, en noodig achtende haar te behouden, trekt haar aan zich — zonder echter de rechten der erfgenamen van den leenman aan te randen — en treft tevens maatregelen om haar uit de inkomsten des lands te doen onderhouden.

Een verdere bevestiging van de opvatting, dat de oude burcht in die dagen onbewoond, en door de eigenlijke heeren van Breda veronachtzaamd werd, vinden wij nog in den uitersten wil van Godevaert IV, heer van Breda, *gedaan in 't jaar 1246 op St. Marcus Evangelistdag*, waarin o. a. de volgende beschikking voorkomt ³⁾: „Aan den kapelaan *in mijn huis te Schoten* geef ik 10 ponden Lovens, zoodanig nochtans dat, wanneer ik, of mijne of mijner vrouwen erfgenamen ons verblijf aldaar niet mochten houden, de kapelaan gehouden zal wezen den dienst te doen in de kerk van Schoten, voor den Outaar der H. Maagd.”

Het stuk stelt duidelijk de groote zorg aan het licht, die heer Godevaert voor het zielenheil zijner onderhoorigen had. Om voor de parochianen de gelegenheid te behouden den kerkelijken dienst bij te wonen, legt hij zijn kapelaan de verplichting op den dienst te blijven doen in de parochiekerk, ook voor 't geval zijne nakomelingen het

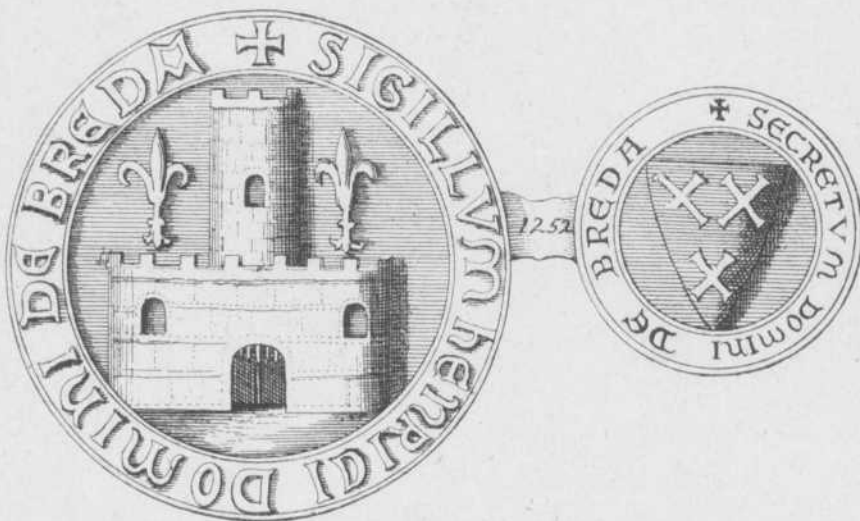
¹⁾ v. Goor, t. a. p., p. 414. — ²⁾ *Ibid.*, p. 415. — ³⁾ *Ibid.*, p. 417—419.

stamslot mochten verlaten. Maar tevens ligt hierin de zeer duidelijke aanwijzing, dat het slot Schoten tot dien tijd nog de eigenlijke woonplaats was van de heeren van Breda uit dat huis.

Kort daarna blijkt Breda zich reeds tot een stad te hebben ontwikkeld, waardig om poorterrechten te ontvangen. Althans weinige jaren later — in 1252 — ontvangt het deze, blijkens het oudst bekende handvest, in den vorm van een vrijstelling van schattingen, en de vergunning om zich van alle vonnissen, waarin de poorters meenen benadeeld te zijn, naar Antwerpen te mogen beroepen ¹⁾. Die snelle ontwikkeling der *villa* van 1223 tot een *oppidum* een kwarteeuw later, moet ons treffen, doch schijnt minder een gevolg van een bijzonderen aanwas of ontwikkeling, dan wel van de omstandigheid dat, meer dan waarschijnlijk, Godevaert's broeder en opvolger, Hendrik,

kort vóór 1252 den burcht van Breda tot vaste woonplaats gekozen had. Het door dezen in dat jaar gegeven handvest draagt dan ook, op het zegel, het wapen van Breda.

Uit die omstandigheid is ook te verklaren dat, vermoedelijk omtrent dien tijd, Breda met

Zegel van Hendrik van Breda (1252).

muren werd omringd, hoewel wij omtrent den aard dier eerste bevestiging volkomen in het duister blijven. Alleen wordt ons de aanwezigheid eener ommuring bevestigd door een handvest uit het jaar 1290 ²⁾, waarbij den poorteren van Breda het recht wordt gegeven *cauchide-* of *kasseygeld* (straatgeld) te heffen, *om de poorten te beteren*. Ook omtrent het uitwendig aanzien van den burcht is geen enkel gegeven meer voorhanden, terwijl het, na de herhaalde veranderingen en vergravingen van het terrein, niet waarschijnlijk is dat zelfs de bodem nog overblijfselen der fundamenten van dit oudste van Breda's kasteelen bewaart.

Wij kunnen derhalve, na het voorgaande te hebben vermeld, stilzwijgend voorbijgaan de gestadige uitbreiding — voornamelijk door aanhuwelijking — die de heerlijkheid na het midden der 13de eeuw onderging; de hernieuwde deeling van het landschap vóór of omstreeks 1300 ³⁾, en de lotgevallen der Raso's, Aernouds en Gerards, die den laatstvermelden Hendrik opvolgden en omtrent wier daden, en twisten met

¹⁾ v. Goor, p. 420. — ²⁾ *Ibid.*, p. 429. — ³⁾ Zie voor de juiste »limitatie ende palinghe» van de toen ontstane, eigenlijk gezegde *Baronnie van Breda*, De Jong van Beek en Donk, *Bijdr. tot de Gesch. v. d. Raad en Leenhove van N.-Brab.* Utrecht, 1857.

leenheeren en naburen, vele bijzonderheden bewaard zijn, maar wier ridderslot, waarom het ons in hoofdzaak te doen is, door de geschiedenis met een sluier is bedekt, die, vreezen wij, nimmer meer, zelfs niet ten deele, zal worden opgelicht.

Voor ons doel heeft het eerst weer nut de aandacht te vestigen op Jan van Polanen, heer van de Lek, den stichter van een geheel nieuw kasteel, dat aan het thans nog bestaande onmiddellijk voorafging en waarvan o. a. nog een vierkante toren aanwezig was in het jaar 1826, toen het kasteel geheel werd verbouwd en ingericht voor zijne tegenwoordige bestemming.

AANTEKENINGEN.

1. Met opzet is in het voorgaande geen melding gemaakt van den burecht *Brunisheim*, die, volgens sommige geschiedschrijvers, aan het oudst bekende kasteel van Breda zou zijn voorafgegaan. Hoewel het niet onwaarschijnlijk is dat een sterkte van dien naam eertijds in de nabijheid van Breda gelegen was, berusten de bijzonderheden daarvan — vooral wat de juiste plaats betreft — geheel op overlevering. Volledigheidshalve geven wij die overlevering weer, zooals wij die bij *Hermans*¹⁾ en anderen²⁾ aantreffen.

Omstreeks 840 voerde een sierlijk getooide vloot een Deensche koningsdochter als bruid naar de Engelsche kust. Een storm stak onverwacht op en verstrooide de ranke vaartuigen. Na het bedaren der elementen bleken sommige schepen deerlijk gehavend, andere spoorloos in de diepte verdwenen. Daaronder het schip, dat de blonde koningsbruid als kostbare lading aan boord had. De overgebleven vaartuigen voegen zich bij elkaar. Men houdt raad — wat te doen? Naar Denemarken terugkeeren en den koning het droevig voorval bekend maken of de reis naar Engeland voortzetten en den vorstelijken bruidegom van het vergaan zijner bruid verwittigen? Welk een onthaal zal den overgeblevenen te beurt vallen? De vrees maakt zich van hen meester. Men geeft er ten slotte de voorkeur aan een nieuw vaderland op te zoeken, liever dan den toorn te trotseeren van den koninklijken meester of den teleurgestelden bruidegom. Men zet koers naar de Nederlandsche kust. Welhaast dobberen de Deensche vaartuigen op de Maas; daarna glijden zij de Mark in. Men begroet vroolijk de groene boorden van het land van Strijen, het oude Taxandria. Hier stapt de bemanning aan wal en legt weldra den eersten steen van een sterkte, die de eenvoudige bewoners dezer streken, arme visschers, weldra zagen voltooien tot een trotschen burecht, naar den overste der bende, *Brunisheim* geheeten.

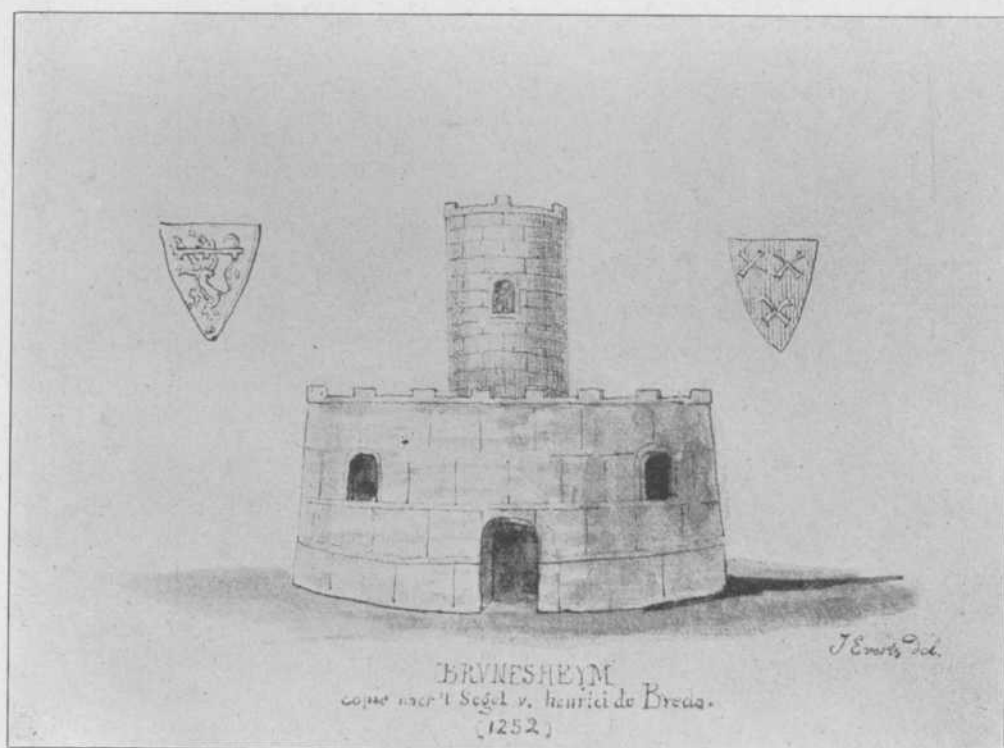
Lang nadat reeds overal elders de Noormannen deze streken hadden verlaten, bleef *Brunisheim* nog door hen bezet. Eerst Hendrik II, heer van Breda, mocht het in 1124 gelukken, dit laatste bolwerk aan de vermetele indringers te ontweldigen. Hij overviel, in vereeniging met den erfmaarschalk van Brabant, Arnoud van Wesemale, een deel der bezetting, die te Minderhout, in het land van Hoogstraten, op een plundertocht uit was, en doodde de geheele bende. Na zich en zijn volgelingen in de kleederen der verslagenen te hebben gestoken, mocht het hem gelukken, de wachters van den burecht te verschalken en de sterkte binnen te dringen, waar de achtergebleven

¹⁾ *Bijdragen over N.-Brab.*, I. p. 192. — ²⁾ O. a.: *Eene wandeling in het Valkenberg te Breda*, z.j. en pl.

zwakke bezetting weldra het lot der overigen deelde. Het slot werd daarna met den grond gelijk gemaakt. Van dit feit is de heugenis bewaard in het volgende *tijd-veers*:

*Anno milleno centeno bis duodeno,
Castrum de Breda cum turri corruit alta.¹⁾*

Van Goor, de bekendste van Breda's kroniekschrijvers, gaat zóó ver, op een plattegrond der stad (zie hierachter, bladz. 13) de plaats van het slot Brunisheim aan te geven, met de bijvoeging: *Hier hebben de Deenen gewoont*, en de vroegere naam van het Kasteelplein, *Deenenstraat*, in verband te brengen met deze zeer naburig gelegen sterkte van de Noormannen of Denen. De ronde vorm, dien Van Goor daarbij aan Brunisheim geeft, zal wel berusten op den zegelafdruk van Hendrik van Breda, waarvan wij op bl. 4 eene afbeelding gaven, zooals ook de teekening van den burcht, in het stedelijk archief te Breda aanwezig, eenvoudig een kopie van dat zegel is. De ligging van Brunisheim bij Van Goor — aan den linkeroever van de Mark, onmiddellijk tegenover

De burcht Brunisheim. Naar eene teekening in het Stedelijk Archief te Breda.

het latere kasteel — sluit de gelijktijdige aanwezigheid van beide burchten uit, zoodat zou moeten worden aangenomen dat het eigenlijke slot der heeren van Breda eerst na 1124 zou zijn gebouwd en Brunisheim derhalve een voorlooper van den eersten Bredaschen burcht zou zijn geweest. Op verschillende gronden is dit niet aannemelijk, niet het minst omdat het ontstaan van Oud-Breda moeilijk anders te verklaren is dan uit de ontwikkeling van enkele hoeven, binnen het onmiddellijk bereik van den eersten burcht gebouwd, tot een kleine nederzetting, later tot een *villa* of vlek, eindelijk tot een *oppidum* of stad. Door Mark of Aa te laten tusschen zich en den slotmuur, zou de oude nederzetting zich uit den aard der zaak de bescherming van den burcht hebben afgesneden, een bescherming, die voor haar onmisbaar was zoolang zij zich niet had ontwikkeld tot een ommuurde stad. Is Brunisheim dus te beschouwen als de eerste burcht van Breda, dan kan die sterkte niet gelegen hebben aan den linkeroever der Mark.

Hiermede verliest de voorstelling bij Van Goor veel van haar waarde, al berusten zijn mede-

¹⁾ Ten jare duizend honderd en tweemaal twaalf

Stortte in puin het kasteel van Breda met zijn hoogen toren.

deelingen ook op het bekende *Discours van de Heeren van Breda* — in 1579 vervaardigd — voorkomende in het oude *Keur- en Parquementboek* der stad. Mr. Kleijn¹⁾ vindt dan ook, dat het geheele verhaal omtrent Brunisheim alle kenmerken van onechtheid draagt, verwijst hetgeen omtrent die sterkte is aangeteekend naar het rijk der legenden en oordeelt het onnoodig de plaats, waar dat kasteel stond, met al wat er van verteld wordt, meer critisch te onderzoeken.

2. Op welke wijze de scheiding heeft plaats gehad tusschen het land van Breda in engeren zin en het oude graafschap Strijen, waarvan op bl. 2 sprake was, weten wij niet. Ook is weinig stelligs bekend omtrent de geschiedenis van dat graafschap, hoezeer Mr. Kleijn zich beijverd heeft veel duisters en onwaarschijns op te helderen of te weerleggen in de mededeelingen der Brabantsche kroniekschrijvers op dit punt. Zooveel is zeker, dat deze schrijvers, en onder hen vooral Van Goor, zich, ter wille van de glorie hunner geboortestreek, meermalen lieten verleiden te veel toe te geven aan hunne verbeelding bij hunne oudste mededeelingen omtrent het land tusschen Maas en Schelde: het oude *Taxandria* van weleer en den *Pagus Strya* van later, waarvan zich het land van Breda zou hebben afgescheiden. Er zijn reeds thans aanwijzingen genoeg voor de meening dat, althans tot de 11de of het begin der 12de eeuw toe, die landstreek niet veel meer was dan een aaneenschakeling van moerweiden, te midden van veel water, en slechts hier en daar bezet met enkele hoeven of vlekken, die zich ontwikkeld hadden om de oude *curtes*, later om de kloosters en de ridderburchten.

Wanneer eenmaal de rijke Belgische kloosterarchieven hun schat van giftbrieven en andere documenten zullen geopend hebben, zal de latere geschiedschrijver vermoedelijk meer nauwkeurige topografische gegevens kunnen vinden omtrent de gesteldheid van dit deel van Oud-Brabant. Hij zal zich dan voor de taak gesteld zien na te gaan hoe ook hier het langzaam voortschrijdend christendom de eerste ontginning en beschaving bracht in een wildernis van moeren en vennen, begroeid met biezten, gagel en werfstruiken, schaars afgewisseld door boschjes van elzen en klaterpopels, een landstreek, die een Romeinsch geschiedschrijver²⁾ oudtijds in deze woorden beschreven had:

»Ik weet niet of ik het land of water noemen mag. Niet alleen op de plaatsen, waar het zichtbaar moerassig is, wijkt de grond bij iedere trede en zuigt den voet in, maar ook daar, waar hij een weinig vaster schijnt, dreunt hij bij het stampen met den voet, terwijl de schuddende beweging zich nog een eind verder voortplant. Het is duidelijk dat die grond drijft op het water, want hij schommelt wijd en zijd, alsof hij opgehangen is.»

¹⁾ *Gesch. v. h. land en de heeren van Breda*. — ²⁾ Eumenius Panegyricus (293 n. Chr.).

TWEEDE HOOFDSTUK.

Jan van Polanen bouwt een nieuwen burcht. Het Kasteel komt, door aanhuwelijking, in het bezit der graven van Nassau. De oudste vorsten uit het huis Nassau-Breda: Engelbrecht I; Jan IV; Engelbrecht II, de Roemrijke.

Jan van Polanen, heer van de Lek, kocht in 1350 Stad en Lande van Breda *met al de dingen, die daartoe behooren en schuldig zijn te behooren*, voor 43,000 gulden hallingen (53,750 guldens) van hertog Jan van Brabant, in wiens bezit het land van Breda eveneens door koop was overgegaan. ¹⁾

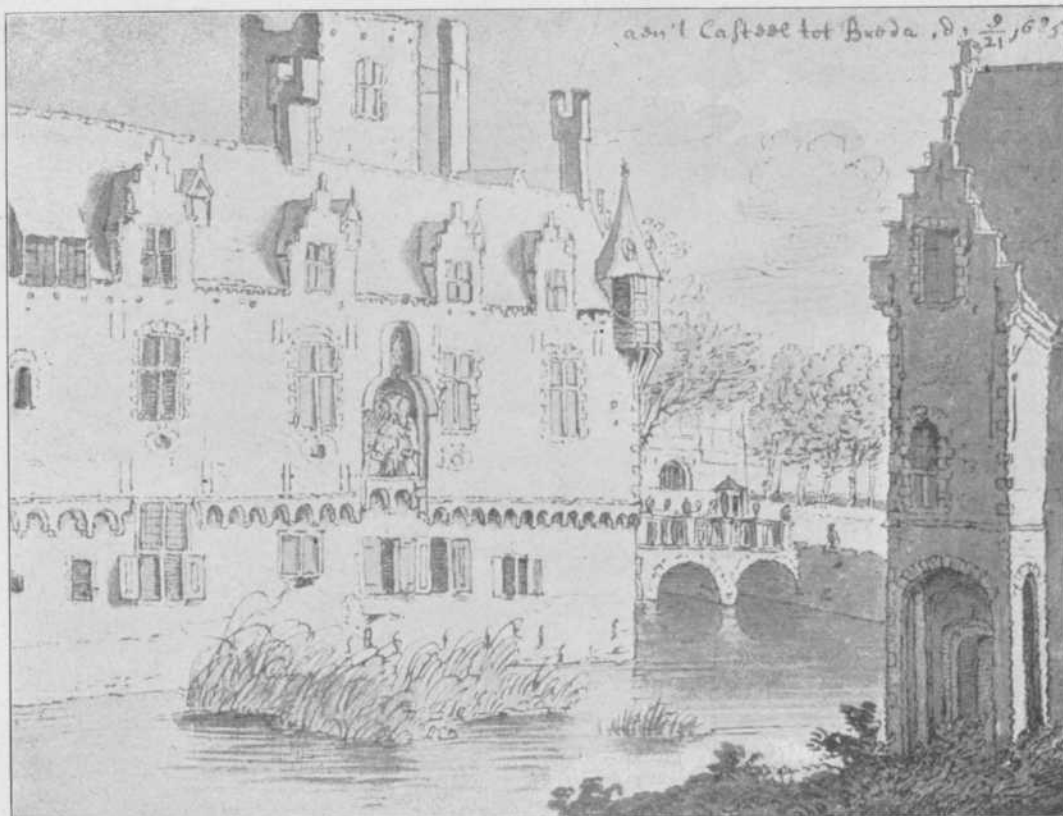
Onbetwist aanvaardde hij zijn nieuw gebied echter niet. De laatste heer van Breda toch, die aan het stamhuis van Polanen voorafging, Gerard van Rassegem, had, wegens schulden, en buiten voorkennis van zijn vrouw en bloedverwanten, de oude baanderije aan hertog Jan moeten afstaan. Het gevolg bleef niet uit: hevige familietwisten ontstonden niet alleen, doch vrouwe Adelise, Gerard's gemalin, erkende de wettigheid van den koop niet, en na eindeloos getwist werd ten slotte overeengekomen dat Jan van Polanen als heer van Breda zou worden erkend, mits betalende aan vrouwe Adelise's erven een som van 7000 oude schilden (9800 guldens) ²⁾.

Deze Jan van Polanen stamde uit een oud-adellijk geslacht en was een vermogend heer, wiens geldbuidel door de reeds genoemde koopsommen niet bleek uitgeput. Althans reeds op den 10den van Bloemaand 1350 legde hij den eersten steen van een geheel nieuw kasteel te Breda, hetwelk hij verder, zooals Van Goor zegt, *naar de wijze dier eeuw, zeer sterk met vier hoektorens deed optimmeren*.

Van het kasteel zelf is niets meer over. Het moet, afgaande op het weinige, dat er ons van medegedeeld wordt, en de enkele illustratieve gegevens, die er nog van

¹⁾ v. Goor, *Beschr. v. Breda*, p. 21—23. — ²⁾ *Ibid.*, p. 24.

bestaan, een hecht en sterk bouwwerk zijn geweest, in den trant van de ridderburchten uit die dagen, zonder veel uitwendige versiering, opgetrokken. Het hoofdgebouw, geheel door water omringd, wordt ons beschreven als een groot vierkant bouwwerk, met zware, vierkante torens ¹⁾. Twee dezer torens met den geheelen zuidelijken vleugel van den burcht bleven nog gespaard, toen graaf Hendrik van Nassau omstreeks 1536 tot den bouw van een nieuw kasteel op de plaats van het oude deed overgaan. Die vleugel is nog grootendeels te zien op eene teekening vermoedelijk van Josua de Grave ²⁾, waarvan de hieronder staande gravure eene reproductie is. Nagenoeg de geheele vleugel en de aan de oostzijde daarvan gelegen toren werden in 1686 opgeofferd bij de belangrijke

De vleugel van den burcht van Jan van Polanen, zooals die nog in wezen was vóór de verbouwing van het kasteel van Breda in 1686. Naar eene teekening van J. de Grave, in den atlas van het Noord-Brabantsch Genootschap te 's Hertogenbosch.

verbouwing en uitbreiding, die prins Willem III het toenmalige Prinsenhof liet ondergaan. De andere toren en wat er verder nog was overgebleven van den ouden burcht volgde eindelijk in 1826, bij de inrichting van het kasteel tot Militaire Academie. Uit dien tijd bestaan nog eenige mededeelingen over dat laatste overblijfsel van Jan van Polanen's ridderslot ³⁾. De toren was van zware baksteen opgetrokken en had zes verdiepingen van nagenoeg gelijke grootte en alle van kleine vensteropeningen voorzien;

¹⁾ v. Goor, p. 25. — ²⁾ Josua Graaf of de Grave was kapitein in Hollandschen krijgsdienst geweest; hij schilderde bij voorkeur Vlaamsche vestingen en legerplaatsen. Zie Kramm, *Levens en Werken der Holl. en Vlaamsche kunstschilders*. — ³⁾ *Geschiedk. beschr. v. h. vermaarde Kasteel v. Breda*, p. 9.

de benedenste verdiepingen dienden in latere jaren, ook na de herhaalde verbouwing van het kasteel, tot kelders en keukens voor het hof.

Het in 1826 gedachteloos afbreken van dezen toren — een monument uit de 14de

De muur aan de stadszijde, vermoedelijk dagteekenende uit omstreeks 1400. (Op den muur werd later eene galerij gebouwd, die tegenwoordig tot gesloten vertrekken is ingericht).

eeuw — is van onberekenbare schade geweest voor een grondig onderzoek naar het verleden van het kasteel. Daardoor is de gelegenheid benomen om de bouwwijze van dien toren en het daarvoor gebezigde materiaal, te vergelijken met het weinige, dat

vermoedelijk thans nog over is, zoo niet van den eigenlijken burcht, dan toch van de omwalling van het kasteel uit den tijd van Jan van Polanen of diens onmiddellijke opvolgers. In hoofdzaak bestaat dit uit den zwaren muur, die het erf van het kasteel aan de zuidzijde afsluit. Die muur, die een hoogte heeft van nagenoeg 4 M. ¹⁾, ruim 10 M. dik is en, blijkens herhaald onderzoek, geheel uit massief metselwerk bestaat ²⁾, werd aan de oostzijde geflankeerd door een uitspringend bouwwerk, tevens poortgebouw, waarvan Van Goor wist mee te deelen dat het diende tot *huyssinge van de logisten van het Hoff*. Bovendien werd meer westwaarts de muur bestreken van uit een of meer ronde of halfronde torens van geringe middellijn, op de wijze als bij stedeomwallingen uit dien tijd als regel werden aangetroffen. Van een dier torens is de onderbouw nog aanwezig, al is deze in gewone omstandigheden aan het oog onttrokken. Bij zeer lagen waterstand wordt namelijk in de kasteelgracht, aan de stadszijde, recht tegenover de tegenwoordige militaire apotheek, metselwerk zichtbaar, dat zich afteekent als het overblijfsel van een ronden toren. De plaats van dat metselwerk komt overeen met de *aanwijzing* omtrent een oudtijds aan de zuidzijde der omwalling aanwezigen toren bij Van Goor ³⁾.

Volgens het door dien schrijver medegedeeld plan van de stad in 1350, liep, achter langs den muur aan de stadszijde, een gracht, die tegen het hooger genoemd poortgebouw doodliep. Die gracht is, in den vorm zooals Van Goor haar geeft, niet goed verklaarbaar; als hindernis had zij in elk geval geen waarde, daar zij bovendien niet om het geheele erf van het kasteel was doorgetrokken. Er is dus eenige grond om aan het bestaan van die gracht te twijfelen, tenzij men aanneemt dat zij eigenlijk niet veel meer was dan een wed voor de paarden, wat uit een bijschrijving op Van Goor's plattegrond zou zijn af te leiden. Dat wed zou dan duiden op de nabijheid van stallen, hoewel deze niet kunnen gelegen hebben ter plaatse, waar zich thans, en ook sedert lange jaren, stallingen bevinden. Met zekerheid staat namelijk vast, dat op een deel van het latere Kasteelplein en het terrein, thans ingenomen door de manege en stallen der Academie, het Bagijnhof gevestigd was, in 1240 door Machtelt van Diest, gemalin van den vierden Godevaert van Breda, gesticht, en eerst in 1531 door Hendrik van Nassau naar de St. Catharinastraat verplaatst ⁴⁾.

Om de hier genoemde redenen kunnen wij voorshands niet aannemen dat aan de zuidzijde van het kasteel, in de dagen, waarvan wij spreken, een gracht zou hebben geloopt; die het bovendien noodig zou hebben gemaakt dat de eigenlijke stadsomwalling zou zijn doorbroken, om het water van de Mark toegang te geven tot die

¹⁾ Vroeger zal de muur ongetwijfeld hooger zijn geweest, ook reeds omdat het terrein in den loop der jaren aanzienlijk is opgehoogd. — ²⁾ Er is alleen een gang in uitgespaard (of later in aangebracht), waarvan de vloer op — 1.40 ligt. Die gang, breed 3 M. en hoog in den dag 1.90 M., verbond oudtijds vermoedelijk de rekenkamer (zie bl. 22) met het poortgebouw. — ³⁾ Zie onze afbeelding op bl. 13. Er bestaat kans dat, ten aanzien van dezen toren, die in den zomer van 1902 weder bloot kwam, een afdoend onderzoek kan worden ingesteld, indien men te eeniger tijd mocht overgaan tot het droogleggen van het zuidelijk deel der kasteelgracht, om dit, ter wille van een behoorlijke waterverversching, uit te diepen, een maatregel, die in de laatste jaren herhaaldelijk is besproken. — ⁴⁾ *Separatie van het begijnhof*. Rijksarchief te 's Hage, *Breda*, Vol. XII, fol. 314.

gracht of kom ¹⁾). De enceinte van het kasteel zal dus vermoedelijk oudtijds bestaan hebben uit een doorlopenden zwaren muur, met torens bezet, die aan de stadsomwalling aansloot, en er zelfs aan de noordzijde van het kasteel mede samenviel.

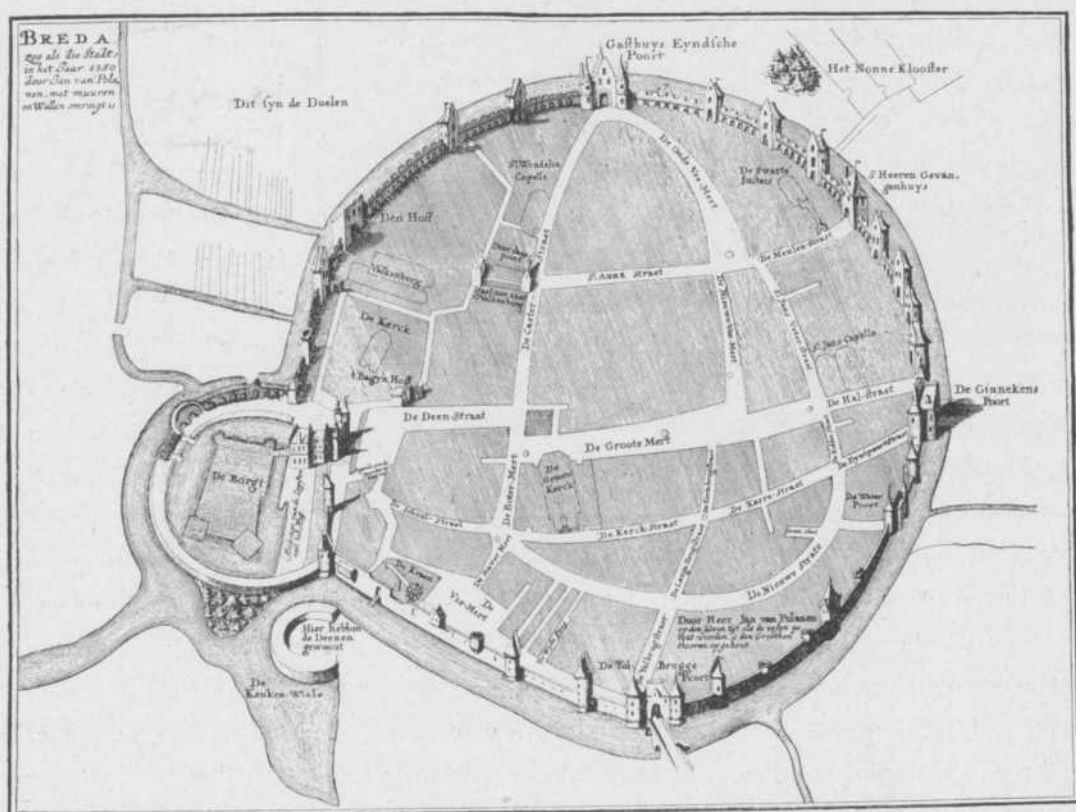
De stadsomwalling, waarvan hier sprake is, werd terzelfder tijd als de bouw van het kasteel door Jan van Polanen aangevangen. Om de gelden, die hiertoe noodig waren, te vinden, werd in 1355 aan de poorters van Breda vergund om accijnzen uit te schrijven of te verhoogen, *opdat sij de Poorte souden vesten en stercken* ²⁾). Van die stadsomwalling wist Van den Corput († 1610), de bekende griffier en secretaris van Breda — vermoedelijk van overlevering of uit een enkel in zijn tijd nog overgebleven fragment — te verhalen, dat *de Stadt van Breda van ouden tijden totten Jaere XV^cXXXV oft XXXVI toe in begrepen, heeft gehadt hooghe steenen mueren, poorten en thorens met hooghe en opgaende wallen bynnen en buyten de mueren, en met breede boghen neffens oft aen de mueren, gelyck men noch ennige vestigien daer af sien mach achter den begynhof van Breda, Jae mer hadde deselve stadt van de Ghinneken poorte aen, tot voerbij de oude gasthuys poorte noch cleyn mueren met tornkens buyten de opgaende wal van de hooghe thorens en mueren* ³⁾).

Deze mededeeling van Van den Corput leert ons tevens de inrichting van de buitenomwalling van het kasteel kennen, voor zooveel die met de stadsomwalling samen- viel. Zij bestond dus in hoofdzaak uit een hoogen steenen muur, aan de binnenzijde voorzien van gewelven, op de wijze als de latere poternes. De hooge opgaande wallen binnen en buiten de muren zullen waarschijnlijk een soort van katten achter den muur en halve manen vóór de poorten zijn geweest. Dat men den stadsmuur zou beschermd hebben door een *doorlopenden* aarden wal is althans niet aannemelijk, ook omdat daardoor de stormvrijheid aanmerkelijk zou zijn verminderd. De breedte der muren met de bogen en de wallen aan den buiten- en binnenkant, *van de waterpoorte aen totter oude gasthuyspoorte toe* — waarin dus een deel der kasteelomwalling begrepen was — werd *bevonden te syn drie roeden* ⁴⁾), zoodat met recht kan worden getuigd, dat Breda, met zijn, voor die dagen *moderne* ⁵⁾) omwalling en zijn hecht kasteel, volkomen was toegerust om ongewenschte gasten buiten zijn poorten te houden.

Wij vinden aangeteekend, dat de bouw van den burcht in 1362, die der stadsomwalling eerst in 1440 was voltooid ⁶⁾). Van Goor geeft van de toenmalige stad met het kasteel en de omwalling het plan, waarop reeds vroeger werd bedoeld, en dat hij zegt *geschetst* te zijn naar een tekening van omstreeks 1350, die op het stadhuis bewaard werd. Er schijnt echter reden te zijn om op menig punt aan de volkomen betrouwbaarheid van die schets te twijfelen, niet alleen omdat daarop deelen van de stadsomwalling ontbreken, waarvan de fundamenten later zijn aan het licht gekomen, maar ook omdat straten en stadswijken daarop zijn aangegeven, die eerst ná 1350 zijn aangelegd.

¹⁾ Zie ook: *Geschiedk. schets der stichting en voortdoring v. h. bagijnhof te Breda*, door J. F. H. (oppenbrouwers). (Overdruk uit de *Godsdienstvriend*, 1833). — ²⁾ v. Goor, p. 48. — ³⁾ *Concept-memorie van rechten, ingediend aan de leden van den Raad van den Prins van Oranje*, enz. Stedelijk Archief te Breda. (v. d. Hoeven, p. 9). — ⁴⁾ *Ibid.* — ⁵⁾ Albrecht Dürer beschrijft muren met bogen als een *noviteit* in 1527. — ⁶⁾ v. Goor, p. 48.

Van der Hoeven ¹⁾ geeft daarom een verbeterd plan van de stad, vervaardigd naar de opmetingen van het kadaster; naar opgravingen, die in den loop der jaren, en vooral tusschen 1863 en 1865, hebben plaats gehad, en aantekeningen, in het stadsarchief aangetroffen. Ten aanzien van den burcht wijkt Van der Hoeven's voorstelling niet noemenswaard van die van Van Goor af. Alleen laat hij den toegang van uit de stad naar den slottuin weg, die bij Van Goor ter hoogte van de St. Annastraat is aangegeven met de bijvoeging: *door dees poort gaat men naer Valkenberg*. Die toegang bestond echter oudtijds, en wordt o. a. genoemd in eenige oude koopakten, die nog in het bezit zijn van den tegenwoordigen eigenaar van het huis gemerkt No. 17,

Plan van de stad en het kasteel van Breda omstreeks 1350, naar Van Goor.

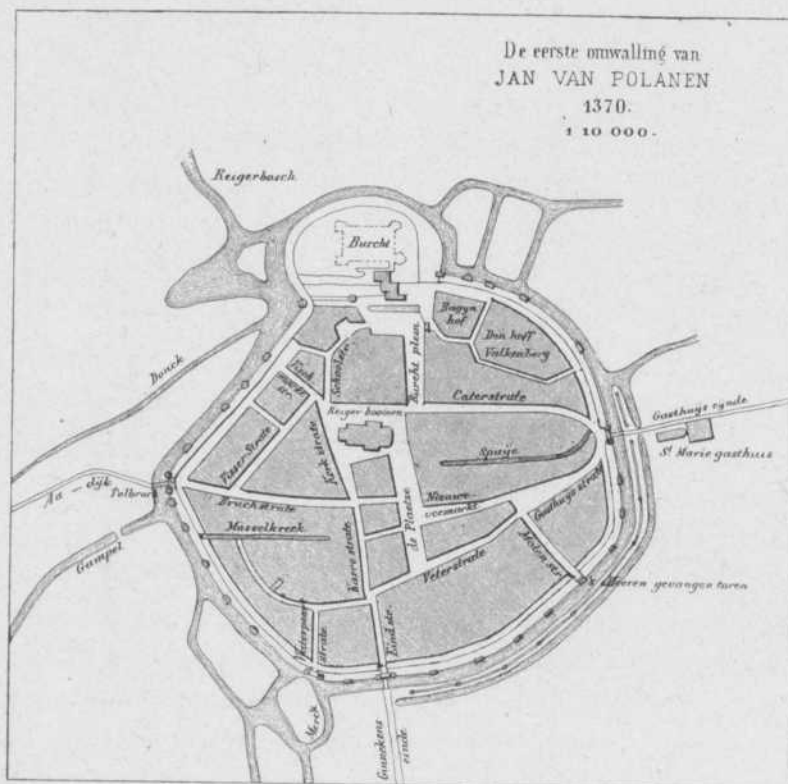
in de St. Catharinastraat te Breda ²⁾). In een stuk, gedateerd van 31 Januari 1478, wordt het hier bedoelde huis aangegeven als: „staende in de caterstrate *aan de oostzyde van der poorten*, behoirende tot onser woningen in Valkenberge”. Dat stuk stelt dus het bestaan van een toegang van uit de stad naar den slottuin in het licht, al moet deze meer westwaarts hebben gelegen dan Van Goor aangeeft. Want het huis, waarop de koopakte betrekking heeft, lag een eind meer *westwaarts* van de plaats der poort bij Van Goor, en bovendien lag die poort, blijkens de akte, nog aan de *oostzijde* van het huis. Blijkbaar heeft Van Goor zich laten verleiden de poort, ook

¹⁾ *Geschiedenis der vesting Breda*. Pl. I. — ²⁾ Met zeer gewaardeerde bereidwilligheid werden deze oude en uit den aard der zaak waardevolle stukken ons door den eigenaar, den heer H. Fonkert, ter raadpleging afgestaan.

oudtijds, aan te nemen ter plaatse, waar, eerst vele jaren later, een toegang tot het Valkenberg werd gemaakt.

De hierbedoelde poort leidde, behalve naar den slottuin, ook naar de aan de zuid-

zijde daarvan gelegen bijgebouwen van den burcht: stallingen, een bakhuis, een brouwhuis en een hoenderhuis ¹⁾).

Plan van de stad en het kasteel van Breda omstreeks 1370, naar Van der Hoeven.

Het vorenstaande, hoe onvolledig ook, moge een indruk geven van het ridderslot met zijn omwalling en toebehooren, dat zich Jan van Polanen in het Bredasche land had gesticht. Hoewel van meer bescheiden omvang dan het weelderige Prinsenhof, dat het later vervangen zou, moet het toch een sterkte van beteekenis zijn geweest,

want het werd gebouwd in een tijd toen het oorlogvoeren nog dagelijksch werk was, en de partijschappen, ook in het Brabantsche, nog hevig woedden. Bovendien lag het aan de samenvloeiing van twee belangrijke waterwegen en beheerschte daardoor tot verren afstand den omtrek. Want Mark en Aa waren, in de dagen, waarvan wij spreken, nog breede rivieren, stellig bevaarbaar tot ver boven de tegenwoordige Belgische grens, en vormden derhalve, in een tijd toen de landwegen in het algemeen nog schaars waren en in de lage, moerassige landen van westelijk Brabant vrijwel geheel zullen hebben ontbroken, de eenige verkeerswegen naar het binnenland. Die omstandigheid gaf aan het punt, waar Mark en Aa samenvloeiden, juist zijn bijzondere beteekenis en zal zeker, voor een goed deel, de oorspronkelijke aanleiding zijn geweest dat dáár de burcht van Breda gevestigd werd en de stad Breda ontstond ²⁾).

De stichter van den burcht overleed te Breda in 1377 ³⁾). Onder zijn 27-jarig bewind

¹⁾ Separatie van het begijnhof. t. a. p. — ²⁾ Twee eeuwen later, in 1550, werd een proces gevoerd over het onderhoud der rivier bij Hoogstraten (thans tot België behorende). Uit de processtukken blijkt, dat, in dien tijd nog, de Mark aldaar 24 à 30 voet breed was en bevaarbaar voor schepen van 45 voet lengte en 10 voet breedte. Eb en vloed deden zich tot op een halve mijl beneden Hoogstraten nog gevoelen. Later is de rivier aanmerkelijk verzand en versmald. In 1816 werd zij voor het laatst bevaren door een schip, met 4 à 5000 kannen bier bevracht, tot 21000 ellen boven Breda. (Vergel. v. d. Hoeven, p. 120 en volgg.). — ³⁾ Obreen, *Gesch. v. h. geslacht v. Wassenaer*, p. 186.

was de oude baanderije in omvang en welvaart aanmerkelijk toegenomen. Niet alleen had Jan van Polanen aan de poorters van Breda verscheidene voorrechten verleend, maar door zijn toedoen was ook de bedijking der lage landen onder Steenberg en in het Westland aangevangen, en waren aldus groote uitgestrektheden onbruikbaar moeras in vruchtbaar korenland herschapen. Hij had, als een der aanvoorders van de Hoeksche partij, aan Albrecht van Beieren menigen goeden dienst bewezen, onder andere bij het beleg van Delft, en was door dezen met aanzienlijke geldsommen beloond. Zijn banier had gewapperd in den slag bij Baeswijre, toen hij, in 1371, met hertog Wenselin van Brabant tegen Willem van Gulik was opgetrokken. Daarbij, met den hertog, gevangen genomen, had hij zich voor een aanzienlijk losgeld moeten loskopen. Het volgende jaar was hij met de andere baanderheeren van Brabant ter Statenvergadering van Kortenberg aanwezig geweest, waar tal van belangrijke wetten waren gemaakt. In 1374 eindelijk was Jan van Polanen met andere edelen en aanzienlijke kerkvorsten gekozen in het scheidsgericht dat, ter beslechting der geschillen tusschen Wenselin van Brabant en Albrecht van Beieren, was benoemd. Dat scheidsgericht kwam den 18den van Wijnmaand te Breda bijeen en deed aldaar zijn voor beide partijen zoo belangrijke uitspraak ¹⁾.

Jan van Polanen was driemaal gehuwd: met Oede van Hoorn, met Else van Rotselaer en met Margaretha van der Lippe. Zijn stoffelijk overschot, en dat zijner drie gemalinnen, werd bijgezet onder het hooge koor in de Lieve Vrouwekerk te Breda onder een praalsteen, waarop de stichter van het stamslot der Bredasche heeren uit het huis Polanen tusschen zijn beide eerste vrouwen is afgebeeld. Dit praalgraf is in latere jaren deerlijk geschonden; de plaat, waarin het opschrift was aangebracht, en de wapenschilden van Polanen en Rotselaer zijn geheel vernield; de overige wapen- en beeldversiering aanmerkelijk beschadigd.

Uit zijn drie huwelijken waren negen kinderen geboren. De oudste zoon uit het eerste huwelijk, Jan, volgde zijn vader bij diens dood op. Hij nam tot vrouw Maria, bastaarddochter van Jan III van Brabant. Nadat deze echtgenoot, die hem geen kinderen schonk, was overleden, voerde hij als zijn tweede gemalin in 1384 naar zijn Brabantsch kasteel, Odilia, dochter van graaf Jan van Over-Salm en Philipote van Valkenburg.

Wij lezen dat deze Jan van Polanen II in het jaar 1388 in het kasteel van Breda een kapelanije vestigde voor een dagelijksche mis, voor zich de vrijheid behoudende die kapelanije te begeben en de missen ook te doen lezen in de parochiekerk te Breda ²⁾. Overigens vinden wij zijn naam nergens vermeld in verband met de geschiedenis van den burcht, dien ook hij bewoonde, en waar, uit zijn tweede huwelijk, een eenige dochter, Johanna, geboren werd.

Deze volgde hem, na zijn dood in 1394, in al zijn landen en heerlijkheden op, tijdens hare minderjarigheid onder voogdij van haren oom, Hendrik van de Leck. Zij huwde, op den eersten van Oogstmaand 1403 ³⁾, Engelbrecht, graaf van Nassau, derden der vijf zonen van Jan van Nassau en vrouwe Margaretha van der Marck. Dit huwelijk

¹⁾ v. Goor, p. 26. — ²⁾ *Ibid.*, p. 26. — ³⁾ *Ibid.*, p. 27. Bij Arnoldi, *Geschichte der Oranien-Nass. Länder* II, p. 151: 1404.

opent een geheel nieuw tijdperk in de geschiedenis van het kasteel en van de oude Brabantsche baanderije: de graven van Nassau worden niet alleen heer van Stad en Lande van Breda, maar kiezen zich ook het Bredasche kasteel tot hun vast verblijf.

Praalgraf van Jan van Polanen, den stichter van den burcht van Breda, in de O. L. Vrouwe Kerk te Breda.
Naar een prent van B. F. Immink.

Aan die omstandigheid ontleent van nu af aan de Bredasche burcht zijn bijzondere historische beteekenis. De lotgevallen van dat oude bouwwerk kunnen vanaf dit oogenblik niet meer gescheiden worden van de geschiedenis en vooral van de familiegeschie-

denis der eerste Nassausche vorsten, die de grondleggers waren van de latere macht en ver-reikenden invloed van hun geslacht in deze gewesten, en die, juist door hun vestiging binnen onze landpalen, de oudste *Nederlandsche* voorouders werden van ons Vorstenhuis.

In zijn jeugd had Engelbrecht, de eerste Nassausche vorst, dien we als heer van Breda en bewoner van het kasteel begroeten, den geestelijken stand omhelsd, waarin hij het in 1399 reeds tot het aanzienlijk ambt van domproost van Munster had gebracht ¹⁾. Toen het zich echter liet aanzien dat geen zijner broeders mannelijke erfgenamen zou nalaten, deed Engelbrecht aanzoek om van zijn kerkelijke geloften en priesterlijke waardigheid te worden ontheven, en trad, na inwilliging van zijn verzoek, in den echt met de rijke erfgename, die hem, behalve Breda, nog Oosterhout, Roosendaal, Geertruidenberg en andere goederen in Brabant en Holland aanbracht.

Graaf Engelbrecht bleek een goed heer voor zijn Bredasche onderzaten te willen zijn. Bij zijn blijde inkomst aldaar, op 24 Augustus 1404, bevestigde hij niet alleen de oude rechten en privilegiën, maar gaf aan de stad nog verschillende nieuwe voorrechten, die, met andere *loffelijke keuren en wetten* in het Stads oud-keurboek zijn aangeteekend, dat thans nog in het stedelijk archief te Breda, onder den naam van »'t Houte boeckxke", aanwezig is.

Onder zijn krachtig bewind werden spoedig de partijschappen onderdrukt, die onder het bestuur der Polanen's de orde en rust in het Bredasche land nog zoo menigmaal hadden verstoord. Als bewindsman geraakte Engelbrecht dan ook niet minder in aanzien bij graaf Willem VI van Holland, dan bij de hertogen Antoni en Jan IV van Brabant, die zijn leenheeren waren. De beide laatsten waren meermalen te gast op het Bredasche kasteel: hertog Antoni o. a. van 7 tot 9 Juni 1412; hertog Jan op 16 en 17 Juni 1418 en op 20 Juni 1422 ²⁾.

Naar buiten deden zijn moed en zijn veldheerstalenten graaf Engelbrecht spoedig een geducht tegenstander of een begeerd vriend voor menigen vorstelijken nabuur zijn. Zijn hulp werd in 1418 door Jacoba van Beieren ingeroepen, toen haar oom, Jan van Beieren, bisschop van Luik, zich van haar vaderlijk erfdeel wilde meester maken ³⁾. Daarentegen stond Engelbrecht in 1424 Jacoba's gemaal, hertog Jan van Brabant, bij, toen zij dezen heimelijk had verlaten om Humphred, hertog van Gloucester, te huwen, een

Engelbrecht I van Nassau.
Naar een aquarel,
in het bezit van Z. M. den Duitschen Keizer.

¹⁾ Arnoldi, *Geschichte*, II, p. 150. — ²⁾ Collection de chroniques Belges. *Itinéraires d'Antoine et de Jean IV.* — ³⁾ Arnoldi, *Geschichte*, II, p. 154.

huwelijk dat de schoone Jacoba het vaderlijk erfdeel kosten zou en Holland, Zeeland en Henegouwen aan het Bourgondische huis bracht ¹⁾).

Herhaaldelijk nam Engelbrecht deel aan de krijgsverrichtingen tegen de Engelschen, o. a. in 1423 bij den inval in Henegouwen ²⁾). Later, in 1436, belette hij hun Vlaanderen binnen te rukken, toen de aanval der Bourgondiërs op Calais was afgeslagen.

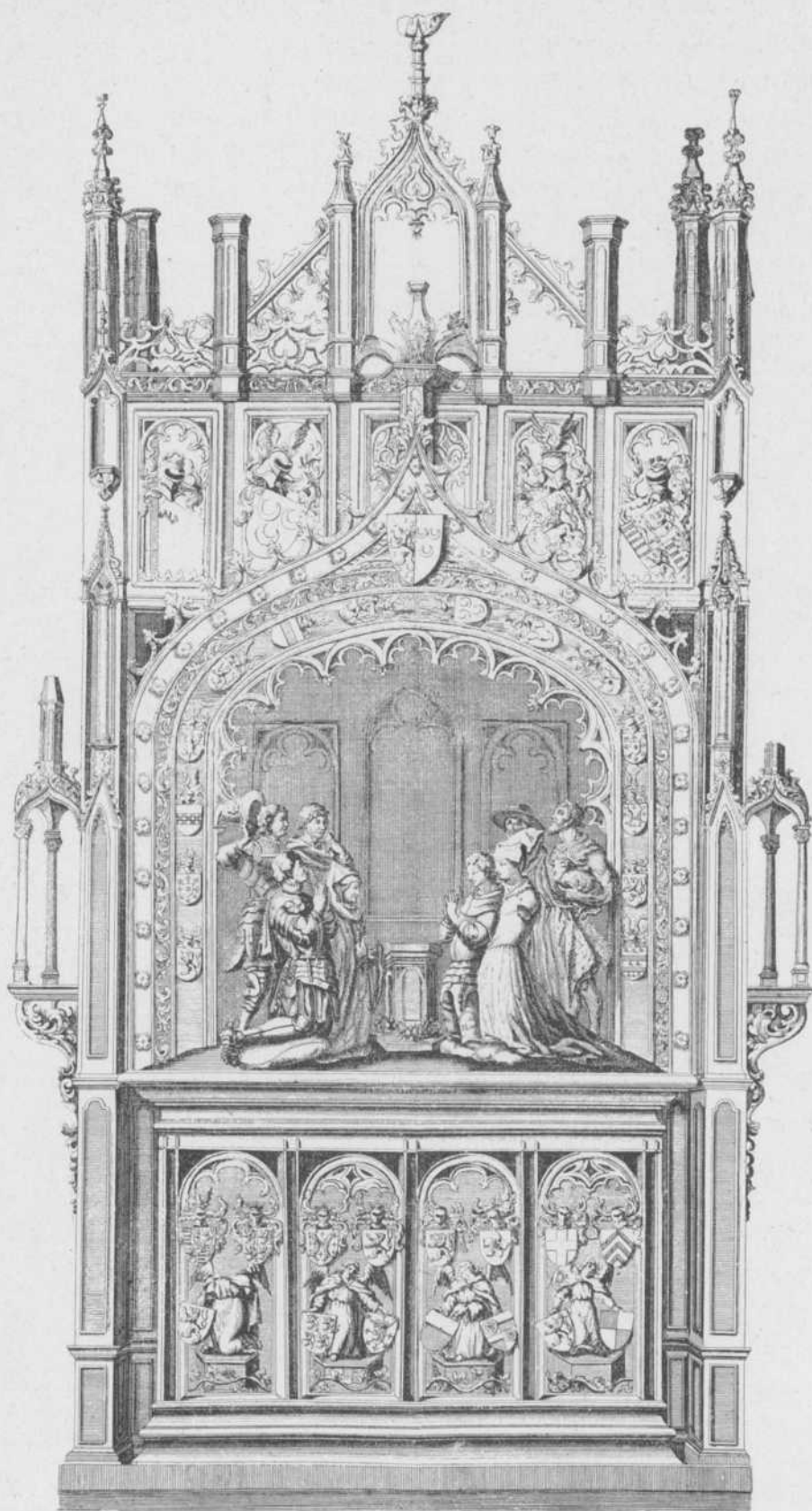
Dat hij aan moed en helder doorzicht nog andere uitnemende eigenschappen paarde, bewijzen de feiten dat hij in 1409 door hertog Antoni van Brabant was verkozen, om voor dien vorst de hand van Elisabeth van Görlitz te vragen, en in 1416 door hertog Jan IV werd uitgenoodigd, te 's Hage, bij graaf Willem VI, aanzoek te doen tot een huwelijksverbintenis tusschen dien Brabanter en de reeds meergenoemde Jacoba van Beieren ³⁾).

Eindelijk had de oprichting van de hogeschool te Leuven, de eerste in de Nederlanden, in hoofdzaak op Engelbrecht's aanraden plaats ⁴⁾); bij de plechtigheid der inwijding was hij tegenwoordig en de stichtings-oorkonde, van 7 November 1426, draagt dan ook mede zijne handteekening.

Zijn goede diensten, in verschillend opzicht aan leenheer of naburen bewezen, bezorgden hem, naast de algemeene achting en vriendschap, menige klinkende belooning. Voor de hulp, die hij hertog Jan bood tegen Gloucester, liet hij zich 6000 Brabantsche ponden of 24000 gulden betalen ⁵⁾). Waarschijnlijk had een schenking van 3000 Brabantsche ponden, reeds in 1419 door denzelfden Jan IV gedaan, een overeenkomstigen grond ⁶⁾). Te voren was hij door Jacoba van Beieren, voor zijn hulp tegen den bisschop van Luik, met een jaarlijksch inkomen van 200 kronen, uit de opbrengst der tollén van Schoonhoven en Worcum begiftigd ⁷⁾). Bij dit alles genoot graaf Engelbrecht van de hertogen van Bourgondië een vast jaargeld van 300 kronen ⁸⁾). Door die vermeerdering zijner inkomsten en het toenemen van zijn aanzien, werd door Engelbrecht I de grond gelegd voor den invloed, dien de Nassau's allengs in de Nederlanden zouden verwerven, en die weder, gesteund door hunne voortreffelijke eigenschappen, in zoo ruime mate aan die gewesten zou ten goede komen.

Graaf Engelbrecht overleed op zijn Bredaasch kasteel den derden van Bloeiemaand 1442; vrouwe Johanna in 1445 ⁹⁾). Beiden liggen begraven in den omgang van het koor der Lieve Vrouwe- of Groote Kerk te Breda onder een *verheven Tombe*, die, op aanwijzing van den graaf, reeds tijdens zijn leven was opgericht. Op dat praalgraf zijn graaf Engelbrecht I en Johanna van Polanen aan de eene zijde, hun zoon Jan en diens huisvrouw, Maria van Loon, aan de andere zijde afgebeeld, allen in biddende houding. Naast graaf Engelbrecht staan St. Joris en een heremiet; naast graaf Jan de heilige

¹⁾ In een brief van 17 Jan. 1424 roept de hertog v. Brabant graaf E. op om op den laatsten dag der maand met zijn gansche macht te zijn tusschen Leuven of Brussel, om hem te volgen en te dienen tegen den grave van Gloucester. Stedelijk archief te Breda. (*Hingman*, p. 73.) — ²⁾ Brief van den hertog aan graaf E. van 22 Nov. 1423. Arch. Breda. (*Hingman*, p. 72.) — ³⁾ v. Löher, *Jacoba v. Beyer en haar tijd*, I, p. 329. — ⁴⁾ Arnoldi, *Geschiede*, II, p. 155. — ⁵⁾ *Ibid.*, p. 154. De betrekkelijke akte van 11 July 1425 bevindt zich in het Huis-archief van H. M. de Koningin. — ⁶⁾ Arnoldi, p. 154. — ⁷⁾ *Ibid.* — ⁸⁾ Akte van 8 November 1418. Harer Majesteits Huis-archief. — ⁹⁾ Arnoldi, p. 154. v. Goor noemt resp. 1443 en 1446.

Praalgraf der Heeren van Breda uit het Nassausche stamhuis. Naar een prent van B. F. Immink.

Johannis en een kardinaal. Dit monument, dat het familiegraf der eerste Nederlandsche Nassau's dekt, geraakte later in verval, doch werd in 1867 gerestaureerd.

Uit het huwelijk met Johanna van Polanen waren zes kinderen geboren: vier zonen en twee dochters. Twee zonen stierven jong. Van de beide dochters huwde de eene, Margaretha, met den graaf van Zeyn, de andere, Maria, met graaf Johan van Nassau-Wiesbaden. Dit huwelijk werd te Breda voltrokken ¹⁾.

Daar bij graaf Engelbrecht's dood het eerstgeboorterecht in het huis van Nassau nog niet bestond, viel diens rijke nalatenschap, bij gebrek bovendien aan een uiterste wilsbeschikking, zijnen kinderen onverdeeld toe. De beide zonen, die den vader hadden overleefd, bestuurden die goederen aanvankelijk in gemeen overleg. De oudste, Jan, liet zich reeds dadelijk het meest gelegen liggen aan de Nederlandsche goederen, die reeds toen als het belangrijkste deel van het Nassausche bezit werden beschouwd. Hij deed op den laatsten Juli van het jaar 1446 zijn intrede te Breda en nam er den eed van trouw en de hulde zijner onderzaten in ontvangst ²⁾. Aanvankelijk vestigde hij zich echter te Keulen in het *Nassausche Hof*, een huis, dat hij in 1444 had aangekocht om een verblijf te bezitten, gelegen midden tusschen zijn Nederlandsche en Duitsche bezittingen in ³⁾. Hendrik, de jongere broeder, koos zich Dillenburg tot residentie.

In 1447 werd echter door de beide broeders een deeling raadzamer geacht dan een voortzetting van het bewind in gemeen overleg. Bij die deeling vielen Jan toe de heerlijkheden Breda, Polanen en de Lek, benevens, in hoofdzaak, alle andere goederen in Brabant en Holland. Hendrik kreeg de bezittingen, aan gene zijde van den Rijn gelegen ⁴⁾. Nadat laatstgenoemde echter, weinige jaren later, op een reis naar Rome spoorloos was verdwenen, werden alle Nassausche goederen weêr in één hand vereenigd ⁵⁾.

Graaf Jan, bij wiens doopvont Willem van Beieren, graaf van Holland, en Adolf van Kleef als peetvaders hadden gestaan ⁶⁾, was in alle opzichten een waardig opvolger van Engelbrecht I. Bij weinig minder onstuimigen moed dan die zijn vader had gekenmerkt, blonk hij nog boven dezen uit door grootere eigenschappen van wijs en voorzichtig bewindvoerder, en stond dan ook spoedig, als raadsman en vertrouweling van Philips den Goede, later van diens opvolger Karel den Stoute, aan het Bourgondische hof in hoog aanzien. Den eerstgenoemde vergezelde hij in 1441, bij diens tocht door Holland en Zeeland, toen, door het woeden der partijschappen, de onrust in die ge-

¹⁾ Arnoldi, II, p. 156. — ²⁾ Die huldiging was destijds niet eene formaliteit, maar werd, in het Land van Breda evenals elders, door het recht en de costumen dier dagen geeischt. Vermoedelijk stamde dit gebruik uit het oude Germaansche recht, dat een openlijke symbolische handeling vorderde bij de aanvaarding van elk bezit. Eerst dan stond dat bezit voor aller oogen onweersproken, en dus voortaan onaan-tastbaar, vast. Ook was de herinnering aan den oorsprong der Germaansche vorstenmacht, de vrije volks-keuze, aan dit gebruik zeker niet vreemd. Iedere nieuwe heer moest daarom aan zijn volk den eed van trouw zweren en van zijn volk den eed van trouw ontvangen. Zoo gold de huldiging, naar het algemeen volksgevoelen, als het noodzakelijk aanvangspunt van elke regeering; eerst na de huldiging kwamen den vorst de trouw zijner onderdanen en de inkomsten des lands van rechtswege toe. — ³⁾ Arnoldi, II, p. 163. — ⁴⁾ *Ibid.*, p. 166. — ⁵⁾ Bij de genoemde erfregeling en deeling werden, zooals gebleken is, de beide dochters uitgesloten. Dit leidde tot een proces tusschen Maria en hare beide broeders, dat eerst in 1473 eindigde met een minnelijk vergelijk, waarbij aan Maria's zonen een som van 3000 guldens werd uit-betaald, met de heerlijkheid Kirberg als onderpand. (Arnoldi, II, p. 157). — ⁶⁾ v. Goor, p. 28.

westen haar gistingpunt had bereikt. Op zijn raad was het dat o. a. de verzoenende maatregel werd getroffen om voor het vervolg de stadsregeeringen te doen samenstellen voor de helft uit Hoekschen, voor de andere helft uit Kabeljauwschen, een maatregel, die in zijn gevolgen heilzaam bleek en medewerkte tot het intreden van rust en klimmende welvaart in die gewesten ¹⁾. Voor zijn diensten in dit, en menig ander opzicht bewezen, benoemde Philips graaf Jan tot drost of senechal van Brabant ²⁾, waaraan rijke inkomsten verbonden waren. Te voren was hij reeds door den keurvorst van Keulen tot het eervolle en voordeelige ambt van maarschalk van Westphalen benoemd ³⁾.

Deze toename van zijn middelen verschafte hem de gelegenheid de Nassausche bezittingen te vergrooten o. a. met de Grimbergische baronie, en met zijn echtgenoot, de vrome en liefdadige Maria van Loon, die hem ook rijke goederen had aangebracht, op het Bredasche kasteel te leven op vorstelijken voet.

Het blijkt dat graaf Jan het kasteel, door bijbouwing, belangrijke uitbreiding deed ondergaan. Een charter van Philips van Bourgondië van 7 Februari 1462 maakt er melding van ⁴⁾. In dat charter worden de tollenaars in het land van Breda aangeschreven zonder tol te eischen te laten doorgaan *alderhande steenwerck ende andere stoffen, dienende tot eenige toiren, metselrien ende andere wercke die den raedt ende drossaert van Brabant Janne greve te Nassou ende te Vianden here tot Breda begonnen heeft ende in meyninge is te doen volmaecken aan sijne slot ende woninge tot Breda metten toebehoirten.*

Met de *toiren* kunnen moeilijk iets anders bedoeld zijn dan de beide torens — thans als de Granaat- en de Duiventoren bekend — die zich nu nog aan de westzijde van het kasteelerf, nabij de Haven bevinden, mooie stalen van 15de eeuwse bouwkunst. Bij het binnengaan in de fraai gewelfde benedenruimten krijgt men den indruk het crypt van een gothieke kapel te betreden. Met recht heeft zich thans het Departement van Binnenlandsche Zaken die beide bouwwerken uit het verleden, met de daartusschen gelegen waterpoort — bekend als het *Spanjaardsgat* — aangetrokken, om ze, in goeden staat als geschiedkundige monumenten te bewaren.

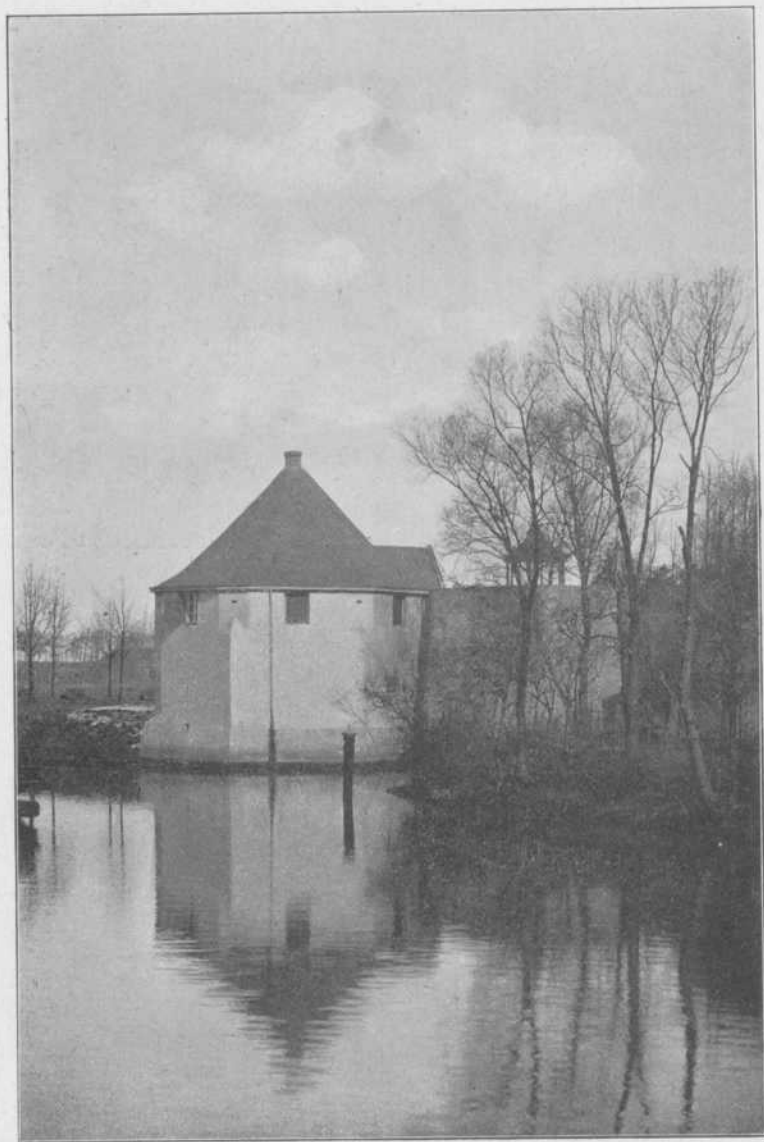
Verder bestaan er aanwijzingen dat onder de door graaf Jan gestichte bouwwerken ook heeft behoord het gebouw, dat, tegen den zwaren buitenmuur aan de stadszijde gelegen, thans nog aanwezig is, en als woning voor den officier van gezondheid der

Jan IV van Nassau.
Naar een aquarel, in het bezit van
Z. M. den Duitschen Keizer.

¹⁾ Groen v. Prinsterer, *Archives*, Inleiding, I. — ²⁾ Een instructie voor dit ambt bevindt zich in het Huis-archief van H. M. de Koningin. — ³⁾ Arnoldi, II, p. 177. — ⁴⁾ Arch. de Belg., *Chartres des seigneurs de Bréda*. Liasse 2 No. 13. (In copie in Collectie-Cuypers. Rijks-arch. 's Bosch).

Academie dienst doet. De grondslag van dit gebouw, en vooral de hoge vierkante toren, die er een deel van uitmaakt en die vanaf het Kasteelplein zichtbaar is, zijn althans van veel ouderen datum dan het tegenwoordige hoofdgebouw, dat — ter vervanging van den burcht van Jan van Polanen — in het begin der 16de eeuw door

Een der beide torens aan de westzijde der kasteelomwalling, vermoedelijk gesticht door Jan IV van Nassau (omstreeks 1482).

Hendrik van Nassau werd gesticht. In het hierbedoelde gebouw werd — en bleef ook onder de prinsen van Oranje gevestigd — de rekenkamer van het huis van Nassau. Blijkens een aantekening van den lateren griffier Havermans ¹⁾, in verband met nog bestaande inventarissen van den inboedel, op het Bredasche kasteel aanwezig, werden in dit gebouw ondergebracht, niet alleen de *papieren ende charteren* van het huis van Nassau, maar ook de *boecken ... soo van historiën als andere* ²⁾. Meer dan waarschijnlijk hebben wij dus hier ook te doen met het gebouw, waarin, behalve de rekenkamer, de later zoo vermaarde Nassausche boekerij werd ondergebracht, waarvan, voor zooveel is na te gaan, ook graaf Jan de stichter was. Althans geen der nog aanwezige handschriften, uit

die bibliotheek afkomstig, draagt den naam van een zijner voorgangers; wèl zijn er nog verscheidene, die zijn naam en dien zijner echtgenoot bevatten. Die kostbare boekerij, onder Jan's opvolgers, en daarna onder de prinsen van Oranje, voortdurend

¹⁾ Gerard Havermans was griffier van Breda van 1607 tot 1625. Een uittreksel zijner aantekeningen bevindt zich in de Collectie-Cuyppers, Rijks-arch. 's Bosch. — ²⁾ In een *Inventaris van den huysraet ende meuble goederen bevonden op ... borch ende castele van Breda*, (Arch. Breda. Reg. 483), waarop in dorso het jaartal 1530, komt voor: *In de Rekenkamer: noch verscheyden boecken in parickement geschreven ende van verscheyden naturen tracterende soo van historiën als andere...*

uitgebreid, werd later, door allerlei lotswisselingen, deerlijk gehavend ¹⁾. Wat er ten slotte van overbleef maakt thans nog deel uit van de Koninklijke Bibliotheek te 's Gravenhage. De welwillende medewerking van den bibliothecaris dier boekerij stelt ons in staat een autograaf mede te deelen van den heer van Breda, die de vermoedelijke grondlegger der kostbare verzameling was. Zij komt voor in een liederhandschrift van omstreeks 1400 en luidt: »Dit boeck huert zo joncker johan, greve zo nassou zo vyanden, und marien van loen, synre huysvrouwen.»

*Dit boeck huert zo joncker
Johan greve zo nassou zo vyanden
und marien van loen, synre huysvrouwen*

Inscript van Jan IV van Nassau.
Uit een liederhandschrift, aanwezig in de Koninklijke Bibliotheek te 's Gravenhage.

Uit het huwelijk met deze Maria van Loon, gravin van Heinsberg, sproten, behalve vier dochters, twee zonen: Engelbrecht en Johan. Beiden werden te Breda geboren, Engelbrecht den 17den Mei 1451, Johan den 9den November 1455 ²⁾. Vóór zijn dood, op 3 Februari 1475, was reeds in een, op 8 Mei 1472 te Breda gehouden familiebijeenkomst, door graaf Jan bepaald, dat eerstgenoemde hem in zijn Nederlandsche, laatstgenoemde hem in zijn Duitsche bezittingen zou opvolgen, welke uiterste wilsbeschikking, door een op 9 Maart 1475 tusschen de beide broeders getroffen overeenkomst, werd bekrachtigd ³⁾. Door die overeenkomst ontstond niet alleen eene afzonderlijke Bredasche linie van het huis van Nassau, maar werden ook de Nederlandsche en Duitsche bezittingen van den Nassau-Ottonischen tak voor eeuwen gescheiden, om eerst weder vereenigd te worden onder Willem Karel Hendrik Friso, den lateren stadhouder Willem IV. Er werd tevens vastgesteld dat, bij gebreke aan mannelijke erfgenamen van den eenen broeder, de zonen van den ander van den oom zouden erven. Dergelijke schikkingen werden later tusschen achtereenvolgende broederparen meermalen herhaald.

Hoewel te Dillenburg gestorven, werd het stoffelijk overschot van graaf Jan naar Breda overgebracht en aldaar in het familiegraf bijgezet.

De oudste zoon, Engelbrecht II, dien wij dus als opvolger in het bewind over de Nederlandsche goederen begroeten, koos zich het Bredasche kasteel tot residentie ⁴⁾. Reeds op 18-jarigen leeftijd was hij gehuwd met Cimbarga, dochter van Karel, markgraaf van Baden, en Anna van Oostenrijk, zuster van aartshertog Maximiliaan; dit huwelijk werd, overeenkomstig de hooge afkomst van de bruid, met grooten luister te Coblenz voltrokken, aan het hof van den aartsbisschop van Trier, een oom van de bruid ⁵⁾.

Den 27sten Juli 1475 hielden Engelbrecht en Cimbarga te Breda hunne blijde inkomst en werden er als heer en vrouw gehuldigd ⁶⁾. Aanvankelijk echter veroorloofden de tijdsomstandigheden Engelbrecht niet aan de zijde van zijn gemalin rustig op zijn Bredaasch kasteel te toeven.

¹⁾ De Oranje-Nassau boekerij in de Kon. Bibl. te 's Gravenhage. 1898. Inleiding. — ²⁾ Arnoldi, *Geschichte*, II, p. 199. — ³⁾ *Ibid.*, II, p. 202. — ⁴⁾ *Ibid.*, II, p. 203. — ⁵⁾ Brower, *Annales Trevirenses*, II, p. 297. — ⁶⁾ v. Goor, p. 474.

Deze Brabantsche baron uit het Nassausche stamhuis vertegenwoordigt, in zijn rusteloos leven vol oorlogsroem, het echte riddertype uit den Bourgondischen tijd. Machtig door aanzien en vermogen; niet vrij van de zucht naar weelde en praal, die

Engelbrecht II van Nassau

Engelbrecht II van Nassau.
Uit een Guldenvlies-ridderboek, in de Kon. Bibliotheek te 's Gravenhage.

het kenmerk was van zijn tijd, maar onversaagd en immer strijdvaardig, was hij, reeds op jeugdigen leeftijd, een dier legeraanvoerders, die, juist door de onrust der tijden, voor de Bourgondische vorsten, met hun verreikende veroveringsplannen, zulk een onmisbaren steun vormden.

Reeds als veertienjarigen knaap treffen we hem in het harnas aan en zien wij zijn banier zegevierend wapperen bij Montigny (1465)¹⁾. Twee jaren later, 16 jaar oud, behoorde hij tot de zes uitverkoren ridders, die op de spitsen hunner lansen het stoffelijk overschot van den Bourgondischen hertog naar zijn laatste rustplaats droegen²⁾. Nog vijf jaar later hing Karel de Stoute hem, wegens zijn diensten aan de Bourgondische kroon be- wezen, met eigen hand te Valenciennes de ridderorde van het Gulden Vlies om³⁾.

Bij de samenkomst te Trier van keizer Frederik III en hertog Karel op 6 en

7 October 1473, ter bevestiging van laatstgenoemde in het bewind over Gelder, wordt graaf Engelbrecht genoemd als een der voornaamsten in dien luisterrijken ridderstoet, die het gevolg des hertogs uitmaakte⁴⁾. In het volgende jaar vergezelde hij Karel bij

¹⁾ v. d. Aa, *Geschiedk. beschr. der stad Breda*, p. 256. — ²⁾ *Ibid.*, p. 256. — ³⁾ De Reiffenberg, *Hist. de l'ordre d. l. Toison d'or*, p. 64 en volgg. — ⁴⁾ Brower, *Annales Trevirenses*, II, p. 302.

den veldtocht tegen Keulen en werd hij, nog te velde zijnde, aangewezen om het bevel der troepen in Brabant op zich te nemen en dat gewest en Namen tegen de Fransche invallen te beveiligen ¹⁾).

Op den noodlottigen 5den Januari 1477 kon zijn heldenmoed de nederlaag bij Nancy niet verhinderen, die den ridderlijken Bourgondiër het leven kostte. Zelf daarbij in krijgsgevangenschap geraakt, moest hij zich, na een gedwongen verblijf van drie maanden op den *Pfennigsturm* te Straatsburg ²⁾), tegen een losgeld van 50,000 guldens vrijkopen ³⁾).

Na zijn terugkeer uit de krijgsgevangenschap steunde Engelbrecht op het ijverigst Karel's dochter Maria in haar strijd tegen den listigen Franschen koning Lodewijk XI. Diens beslissende nederlaag bij Guinegate, op 7 Augustus 1479, was dan ook voor een groot deel aan zijn toedoen te danken ⁴⁾. Ook in ander opzicht trad hij met kracht voor Maria's belangen op. Hij behoorde tot de Oostenrijksche partij aan het Bourgondische hof, en voor een niet gering deel was het aan zijne bemiddeling te danken dat ten slotte het huwelijk tot stand kwam tusschen Maria en den keizerlijken prins Maximiliaan. Een en ander maakte hem tot den bijzonderen vertrouwde van dien later zoo machtigen heerscher.

Vóór zijn vertrek naar Duitschland om er de Roomsche koningskroon in ontvangst te nemen, benoemde Maximiliaan Engelbrecht — bij brieven, gegeven te 's-Hertogenbosch den 27sten November 1485 — tot stadhouder over alle Nederlandsche gewesten, die onder de heerschappij der Bourgondische vorsten stonden ⁵⁾. Nadat de plechtige kroning van den roomsch-koning op 9 April van het volgend jaar te Aken was geschied, bezocht Maximiliaan verschillende steden in de Nederlandsche gewesten en toefde ook twee dagen op het Bredasche kasteel — 9 en 10 Juni 1486 ⁶⁾ — waar, bij Engelbrecht's afwezigheid, diens echtgenoot de souverain een schitterend onthaal bereidde ⁷⁾.

De ongelukkige veldtocht, in den winter van 1486 op '87 tegen den Franschen koning Karel VIII ondernomen, beroofde Maximiliaan voor geruimen tijd van zijn meest beproefden veldoverste. Bij de mislukte verrassing van Bethune werd Engelbrecht krijgsgevangen genomen, en de Fransche koning begreep de waarde van die gelukkige vangst te goed dan dat hij kon besluiten Engelbrecht spoedig zijn vrijheid te hergeven. Hoewel hij met alle onderscheiding werd behandeld en een groote mate van vrijheid genoot, duurde zijn gedwongen verblijf in Frankrijk bijna twee jaren (Juli 1487—Juli 1489). Daar Maximiliaan's geldmiddelen het betalen van het gevorderde losgeld van 84000

¹⁾ Despars, *Chronycke v. Vlaenderen*, IV, p. 96. — ²⁾ Müller, *Schweiz. Geschichte*, V, p. 116. — ³⁾ Volgens Brower, *Annales Trevirenses*, II, p. 303, deed Engelbrecht's echtgenoot, vóór haar gemaal den gevaarvollen tocht tegen de Zwitsers ondernam, in den angst haars harten de gelofte aan een wonderdadig Mariabeeld bij Trier evenveel waskaarsen te offeren als de graaf met harnas en wapenrusting woog, een gelofte, die zij door Engelbrecht's behouden terugkeer kon vervullen. — ⁴⁾ Van Goor laat graaf Engelbrecht daarbij — doch ten onrechte — in krijgsgevangenschap geraken. Hij verwacht vermoedelijk *Blangis* (Guinegate) met Bethune. Uitvoerige bijzonderheden omtrent den slag van Blangis, en de rol, die daarbij door Engelbrecht werd gespeeld, zijn te vinden in: *Dit syn die wonderlyke oorloghen.... van Keyser Maximiliaen, hoe hi hier eerst int landt quam. Ende hoe hi vrou Marien trouwde. Tantwerpen*. W. Vorsterman, z. j. — ⁵⁾ Arnoldi, *Geschichte*, II, p. 206. — ⁶⁾ Collection de chroniques Belges. *Itinéraire de Maximilien*. — ⁷⁾ Pontus Heuterus, *Rerum Belgicarum*, p. 128.

ponden tournoois niet toelieten, moest Engelbrecht dit zelf betalen, waartoe het graafschap Vianden moest worden verpand ¹⁾).

Na zijn terugkeer uit Frankrijk werden Engelbrecht door zijn souverein de gewichtigste onderhandelingen opgedragen. Zijn langdurig verblijf te Parijs, dat hem met de toestanden aan het Fransche hof had bekend gemaakt, maakte hem in 1488 tot aangewezen bemiddelaar bij den vredehandel te Plessis-les-Tours. Toen Maximiliaan, na den dood zijner eerste vrouw, den wensch koesterde met de rijke erfgename van Bretagne te hertrouwen, was het opnieuw Engelbrecht, wien de onderhandelingen over dat huwelijk werden opgedragen. Hij en Martin van Polheim kregen zelfs van den roomsch-koning, tijdens deze te Innsbrück aan het hof van zijn vader vertoefde, in Maart 1491 de opdracht de jeugdige hertogin bij volmacht te huwen. Dat huwelijk had werkelijk op deze wijze plaats. Doch de geschiedenis leert ons dat Karel VIII, gebruik makende van Maximiliaan's geringe voortvarendheid, het huwelijk nietig wist te doen verklaren om zelf de koninklijke bruid te trouwen, daardoor tevens Bretagne voor immer aan de Fransche kroon hechtend ²⁾).

In het volgend jaar — 1492 — onderdrukte Engelbrecht, door zijn krachtig optreden in Vlaanderen, voorgoed den oproerigen geest in die gewesten ³⁾, en maakte hij te Sluis een einde aan de Hoeksche en Kabeljauwsche twisten.

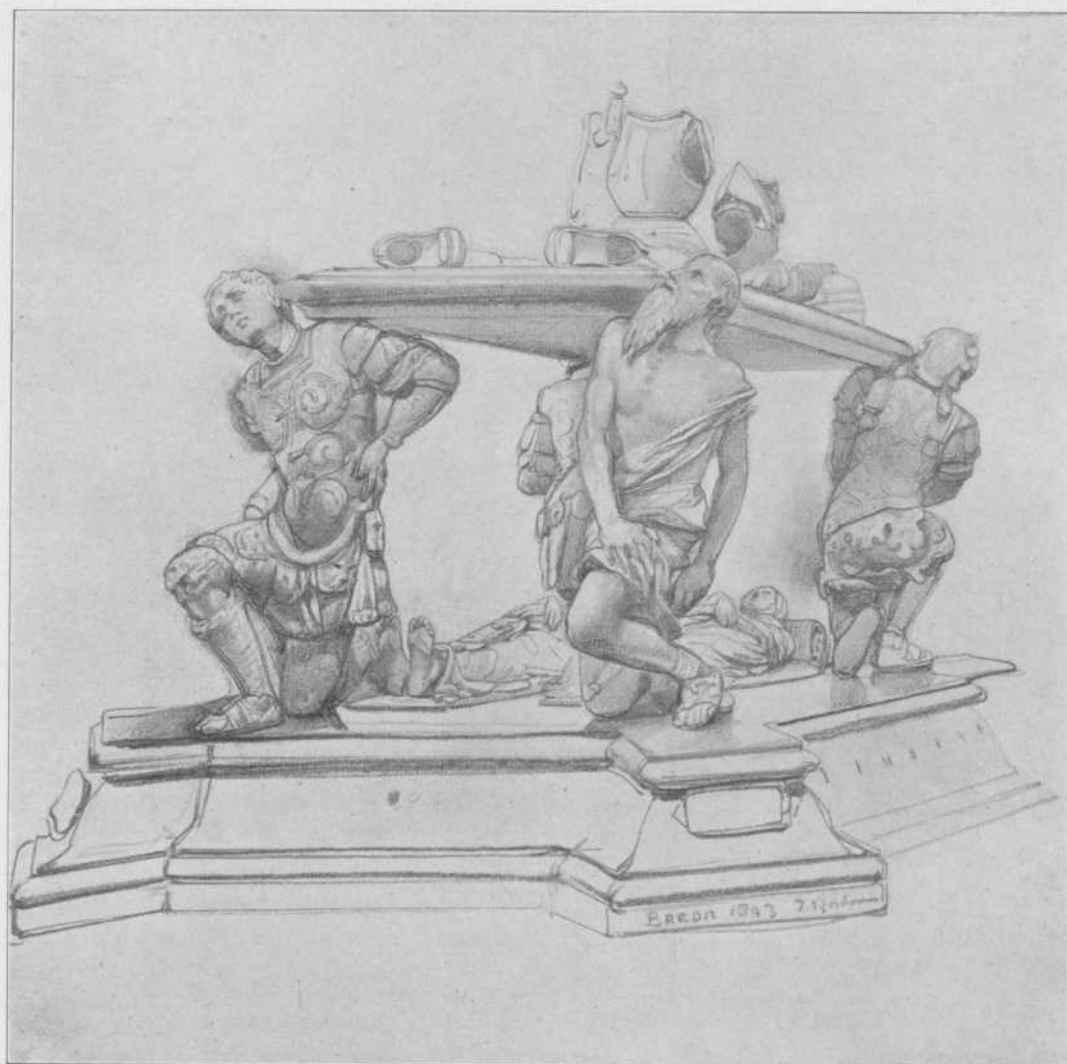
Nadat Maximiliaan in 1493 zijn vader op den Duitschen keizertroon was opgevolgd, en de regeering over de Nederlanden aan zijn zoon Philips had overgedragen, bevestigde deze graaf Engelbrecht in zijn waardigheid van stadhouder over de Nederlandsche gewesten. Wij zien hem in briefwisseling met de gouverneurs der verschillende steden, om hen op de hoogte te houden van de bevelen van den vorst ⁴⁾. Op deze wijze bleef Engelbrecht drie jaren aan het hoofd van de administratie des lands met den titel van Stadhouder-Generaal. Als zoodanig hield de graaf, voor zooveel de omstandigheden het toelieten, zijn verblijf te Breda. Het kasteel van Breda werd 'daardoor in deze gewesten, het eerste stadhouderlijk kwartier der Nassausche vorsten, in wier geslacht het Nederlandsche stadhouderschap zulk een vermaardheid zou verkrijgen. Het bleef deze bestemming vanaf dat oogenblik vrijwel onafgebroken behouden tot den val van het stadhouderschap in 1795 toe, daar, ook na de graven van Nassau, alle vorsten uit het huis Nassau-Oranje, die deze waardigheid in de Nederlandsche gewesten bekleedden, er, hetzij hunne vaste residentie hielden, dan wel er korteren of langeren tijd vertoefden.

Binnen zijn muren zag het kasteel, tijdens graaf Engelbrecht's bewind, meermalen bijeen een schitterenden stoet van Nederlandsche en vreemde edelen, voor een dier ongeëvenaard luisterrijke tournoi- of steekspelen, waarvoor het Bourgondische tijdperk zoo beroemd is; o. a. op dienzelfden noodlottigen 27sten Augustus 1490, waarop na-

¹⁾ Arnoldi, *Geschichte*, II, p. 207. — ²⁾ *Ibid.*, II, p. 208. — ³⁾ Voor het aanzienlijk geschenk, dat Engelbrecht voor zijn diensten bij den opstand der Vlamingen ontving, liet hij te Brussel het *Hotel de Nassau* bouwen. (Vergel. *Journ. van Const. Huygens, den zoon, over 1673, enz.*, p. 177. Het gestelde in de toelichtende noot aan den voet dier bladzijde berust waarschijnlijk op een misverstand). — ⁴⁾ *Bulletin de la Commission d'histoire*, 2e série, V. Zie ook: *Archief der 5 kapittelen*, Kron. v. h. Hist. Genootsch. te Utrecht, 1846.

genoeg de geheele stad door een vreeselijken brand in de asch werd gelegd ¹⁾; een tweede maal op 5 Maart 1499. Van dit laatste feest vertellen ons de stadsrekeningen van Breda, door melding te maken van een onthaal dat jonker Floris van IJsselsteijn genoot, *die tot breda come was gewapent int steeckspel, dairby waen die van heusden die oic gesteke hadden met die van breda.*

Niet alleen aan Maximiliaan mocht het kasteel gastvrijheid verleenen, maar ook

Praalgraf van Engelbrecht II van Nassau in de Onze Lieve Vrouwekerk te Breda.
Naar een potloodteekening van J. Bosboom, in het bezit van den schrijver.

aan diens zoon, Philips den Schoone; de eerste maal in 1494: *doen onse gened. ertshtogen phs tot breda was op Sinte barbelen . . .* ²⁾; een tweede maal in 1496, op den tweeden dag van December, en eindelijk in 1497 nog twee malen: eerst op 10 Juni, tijdens een reis van Vlaanderen naar Holland, en daarna, bij de terugreis, op 21 en 22 Juli ³⁾.

Op het kasteel overleed ook, 5 Juli 1501 ⁴⁾, Engelbrecht's echtgenoot, die hem geen

¹⁾ v. Goor, p. 31. — ²⁾ Stadsrekeningen van Breda, 1494. — ³⁾ Collection de chroniques Belges. *Itinéraire de Philippe le Beau*. — ⁴⁾ Hoynck v. Papendrecht, *Analecta Belgica*, t. III, 1, p. 380.

kinderen naliet. Binnen dezelfde muren eindelijk blies, den 31sten Mei 1504, na een rusteloos doch roemrijk leven, deze Nassauer, dien de geschiedenis met den bijnaam van *den Roemrijke* heeft vereerd, den laatsten adem uit ¹⁾.

Van dezen vorst, een der grootste staatslieden en krijgsoversten van zijn tijd, is het fiere woord afkomstig, dat hij, na zijn benoeming tot ridder van het Gulden Vlies, als zijn leuze koos en dat voortaan als devies zijn wapenschild tooien zou: *Ce sera moi,*

Nassau. Volgens een oude aantekening van Gerard Havermans, den reeds genoemden griffier van Breda, ligt Engelbrecht II in de Groote Kerk aldaar begraven, *onder die hooge Fante, bi sinen ouderen*, waarmede bedoeld worden: Engelbrecht I met zijn vrouw Johanna van Polanen; Jan IV van Nassau en Maria van Loon van Heinsberg; Geneveva van Verneburg, echtgenoot van Hendrik II van Nassau; Odilia van Nassau ²⁾ en nog een andere onbekende vorst of vorstin uit dat huis.

Het later door Hendrik van Nassau, ter eere van Engelbrecht II opgerichte praalgraf, dekt dus niet het stoffelijk overschot van den roemruchtigen Nassauer, wien deze hulde van den dankbaren neef en opvolger gold. Met de door Haver-

Fragment van het geschilderde kerkraam in de Lieve Vrouwekerk te Antwerpen, waarop Engelbrecht II in knielende houding is afgebeeld. Naar eene teekening in het bezit van de *Commission des Monuments* te Brussel.

mans aangewezen *hooge fante* is bedoeld het grafmonument, door Engelbrecht I in de door hem gestichte kapel opgericht ³⁾. Op last van onzen derden koning werd dit monument uit den tijd der Gothiek in 1867, naar de aanwijzingen van den architect

¹⁾ Elders vinden wij dat graaf Engelbrecht overleed te Brussel in het *Hotel de Nassau*. Maurice, *Le blason de tous les chevaliers de l'ordre de la toison d'or*, en Arnoldi, *Geschiede*, noemen echter Breda. —

²⁾ Dochter van Jan IV en Maria van Loon; zij was de eerste priorin van het door haar moeder gestichte klooster Vredenburg bij Bavel (v. Goor, p. 30). — ³⁾ Zie onze gravure op bladz. 19.

Cuypers en den heer Royer, Directeur der Academie van beeldende kunsten te Amsterdam, gerestaureerd. Het dekt de negen kisten, die de stoffelijke overblijfselen bewaren der eerste voorouders van ons koningshuis, die in de Nederlandsche gewesten hebben geregeerd.

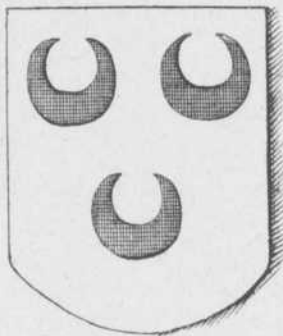
Naast dit praalgraf verheft zich het beroemde monument, ter eere van Engelbrecht II opgericht. De overlevering dichtte het langen tijd toe aan Michel Angelo, doch wie tot oordeelen bevoegd waren, hebben, juist om het karakter van het werk, immer aan die afkomst getwijfeld ¹⁾. Het is dan ook waarschijnlijker dat het praalgraf vervaardigd is door Thomas Bologna, den beroemden Italiaanschen beeldhouwer, die langen tijd te Breda vertoefd heeft en een vriend was van graaf Hendrik van Nassau, dien hij ook helpen zou bij de stichting van diens nieuwe paleis. In den grafkelder, onder het monument, zijn bijgezet graaf Hendrik, dien wij, als heer van Breda en opvolger van Engelbrecht II, nog nader zullen ontmoeten; zijne gemalin Claudine van Châlons; hun, jonggestorven, dochttertje en hun zoon René. In dienzelfden grafkelder zou ongetwijfeld ook het stoffelijk omhulsel van den Zwijger een plaats hebben gevonden, indien Breda in 1584 niet in Spaansche handen ware geweest ²⁾.

Zoo is niet alleen Breda's kasteel maar ook zijn kathedraal vol van het Nassausche heldengeslacht, dat later, in onzen 80-jarigen oorlog, twaalf zijner zonen zou offeren voor de zaak der vrijheid. Maar naast de heugenis aan de oudste Nederlandsche Nassau's bewaart Breda de herinneringen aan de eerste Nederlandsche Oranjes. Te Breda kwam, zooals het volgend Hoofdstuk zal doen zien, het Oranjehuis tot den Nassauschen stam en daardoor tot Nederland. Al ware het alleen reeds daardoor, zoo zou de oude Brabantsche Prinsstad zich voorgoed een onsterfelijken naam hebben verzekerd in de historie dezer landen.

AANTEKENINGEN.

1. De heeren van Polanen stamden uit het bekende geslacht van Wassenaer en droegen hun naam naar een, niet ver van Delft gelegen slot Polanen, dat in 1359 verwoest werd. Jan van Polanen, die zich te Breda kwam vestigen om het gekrakeel der Hoeksche en Kabeljauwsche twisten te ontloopen, had den titel *van de Leek* aangenomen naar eene kleine heerlijkheid van dien

¹⁾ Busken Huet, *Land v. Rembrand*, I, p. 492; Stracké, *de Portefeuille*, jaarg. 8, No. 18. — ²⁾ Behalve door het beroemde praalgraf wordt de herinnering aan Engelbrecht II levendig gehouden door een geschilderd kerkraam, door hem geschonken aan de Lieve Vrouwekerk te Antwerpen, waarop de graaf geknield is afgebeeld. De *Commission des Monuments* te Brussel bezit eene teekening van dit kerkraam, waarvan het niet wel mogelijk bleek eene photographie te doen nemen. Aan de welwillende medewerking van haren secretaris, den heer A. Massaux, danken wij onze gravure naar die teekening op bladz. 28.

vormden dus oudtijds de eigenlijke *baronnie van Breda*.

De afstamming der Polanens uit het huis Wassenaer blijkt uit de stamtafel op bladz. 31.

2. Sommige schrijvers meenen den oorsprong van het Huis van Nassau, waaruit voor de Bredasche baronnie zooveel uitnemende vorsten zijn gesproten, te moeten zoeken in eene der Romeinsche patriciers-familiën, die, bij de verovering van Duitschland door de Romeinen, zich in het Lahndal vestigden. Anderen nemen eene gemeenschappelijke afstamming aan van de Nassausche graven en de Salische vorsten, die gedurende eeuwen den keizertroon onafgebroken hebben bezet.

Arnoldi, de bekende geschiedschrijver van de Nassau's ³⁾, verwijst al deze mededeelingen naar de legenden en neemt, niet dan op voldoende historische gronden, aan dat, in de 11de eeuw, Laurenburg de bakermat en de vroegst bekende titel van het geslacht was. Nassau werd eerst later gesticht en als familienaam aangenomen.

Als stamvader van het geslacht geldt dan Dudo, graaf van Laurenburg, die, in 1093, als getuige bij de stichting van het klooster Lach optreedt. In een later stuk, uit 1114, noemt deze wel, als *een zijner voorouders*, een zekeren Drutwein van Kunigesundra, die ook vermeld wordt in een stichtingsbrief van Koning Otto III, uit het jaar 992, doch de betrekking tusschen dezen Drutwein en Dudo is te vaag aangegeven dan dat de eerste als stamvader van het grafelijk geslacht zou kunnen worden aangenomen.

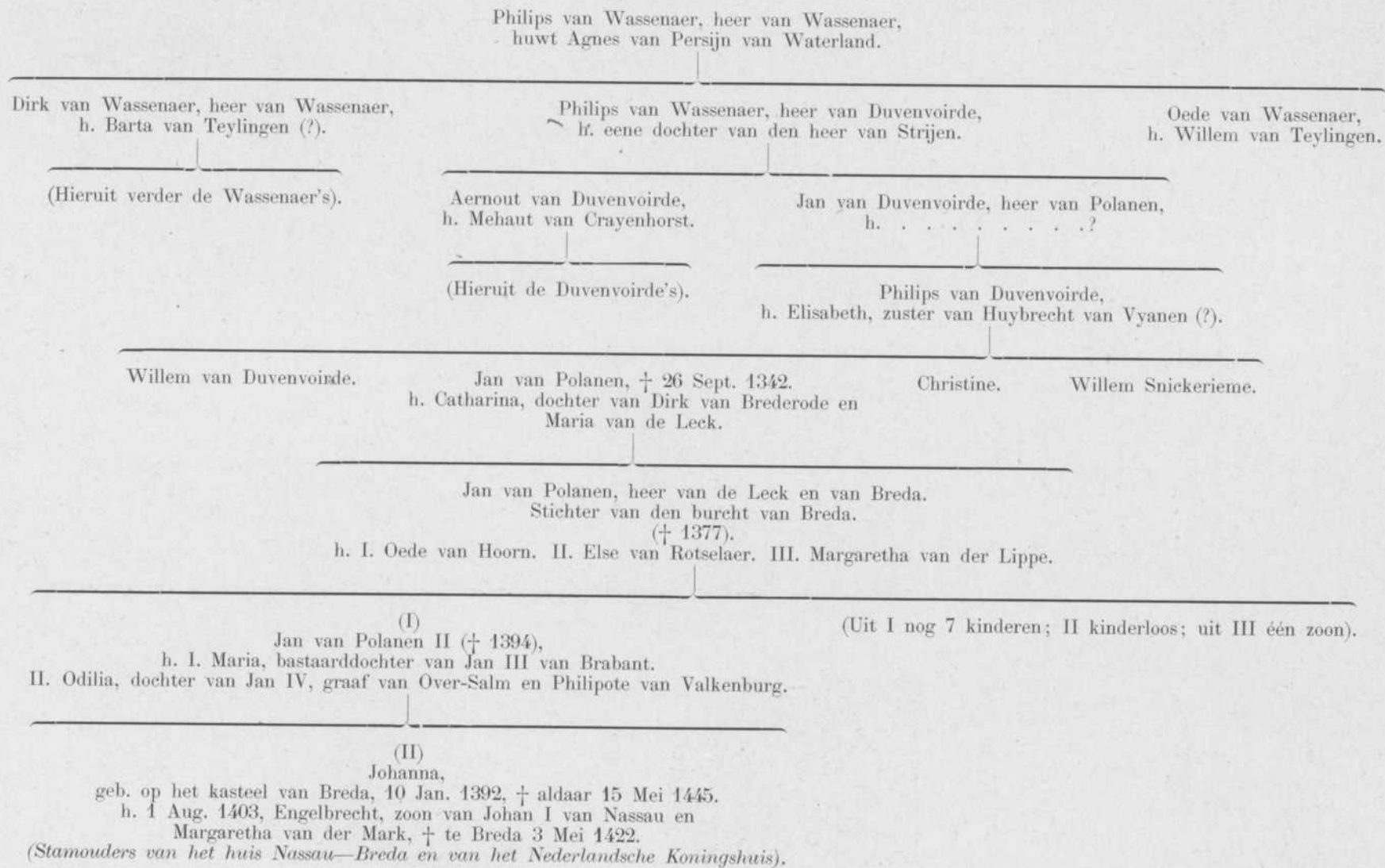
Als stamslot der Nassau's geldt dus de burcht Laurenburg, twee uren beneden Dietz op een hoogte aan de Lahn gelegen, onmiddellijk nabij het dorp, dat thans nog dien naam draagt.

De eerste, die, omstreeks 1159, den naam Laurenburg tegen dien van Nassau verwisselde, was Walram I, bekend o. a. wegens een tocht naar het Heilige Land. Diens zoon, Hendrik de Rijke, stichtte het kasteel Dillenburg, om vasten voet te hebben in het noordelijk deel der zich allengs uitbreidende Nassausche bezittingen. Diens beide zonen waren Walram en Otto, de stichters der beide Nassausche hoofdliniën, tusschen welke, bij afwezigheid van eerstgeboorterecht in Duitschland, de voorvaderlijke goederen werden verdeeld om herhaaldelijk, door gemis aan mannelijke erfgenamen, weder grootendeels te worden hereenigd.

De hierachter volgende genealogische tafel geeft de afstamming aan, uit Otto I, van Engelbrecht I, door zijn huwelijk met de erfdochter van Polanen, eersten heer van Breda uit het Nassausche Huis.

¹⁾ p. 459. — ²⁾ De Rouck, *Ned. Herald.* p. 287. — ³⁾ *Geschichte der Oranien-Nassauischen Länder und ihrer Regenten*, Hadamar, 1800.

Stamtafel der Heeren VAN POLANEN ¹⁾.

¹⁾ Obreen, *Gesch. v. h. geslacht van Wassenauer*, Leiden, 1903.

DERDE HOOFDSTUK.

Hendrik III van Nassau. Diens beteekenis als raadsman en stadhouder des keizers. Vorstelijke bezoeken te Breda. De bouw van het nieuwe paleis aldaar. Het geestelijk leven aan het Bredasche hof.

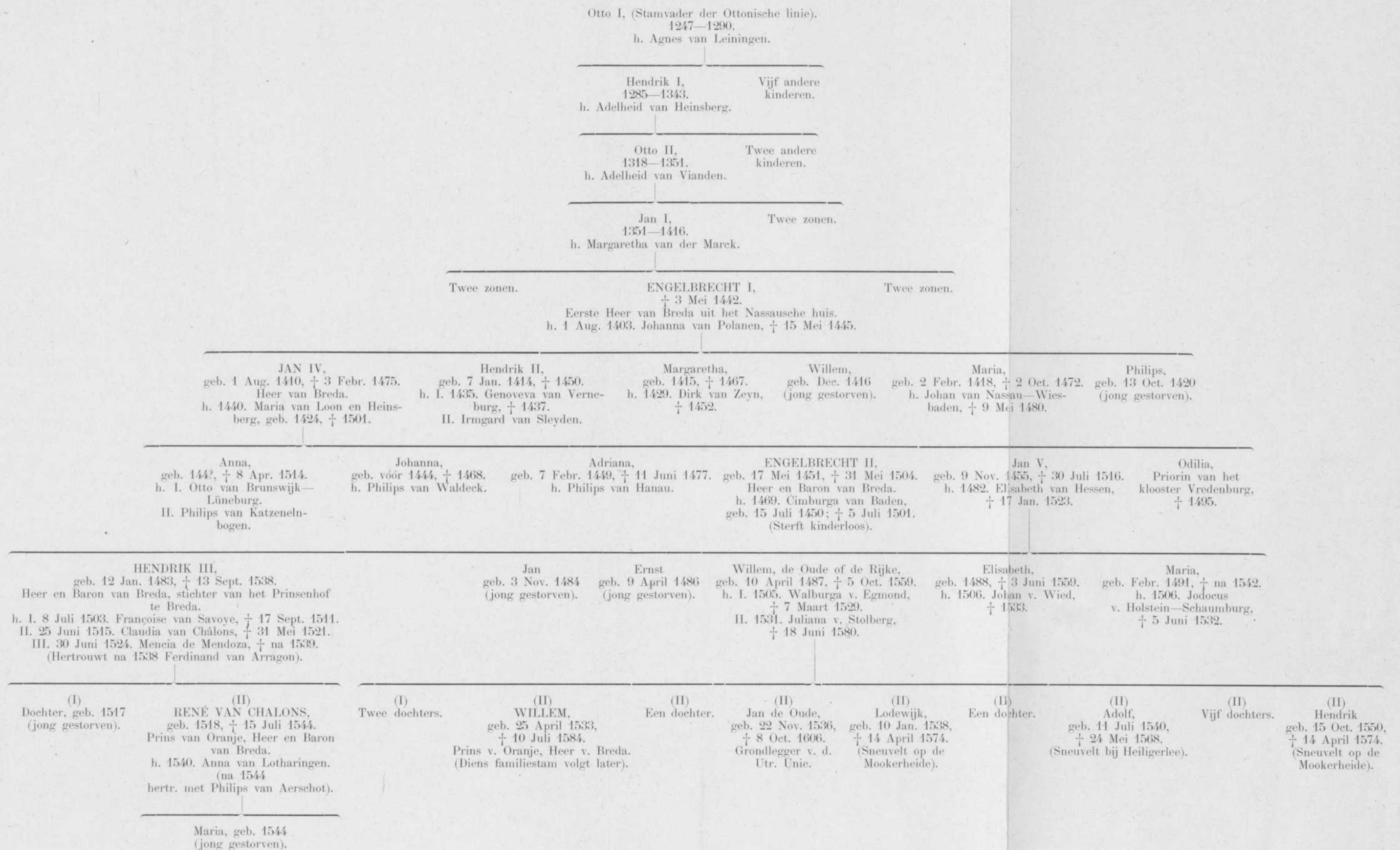
Graaf Engelbrecht II stierf kinderloos. Reeds tijdens zijn leven had hij als erfgenaam van al zijn landen en heerlijkheden aangewezen Hendrik, oudsten zoon van zijn broeder Jan, in 1483 te Siegen, uit diens huwelijk met Elisabeth van Hessen, geboren.

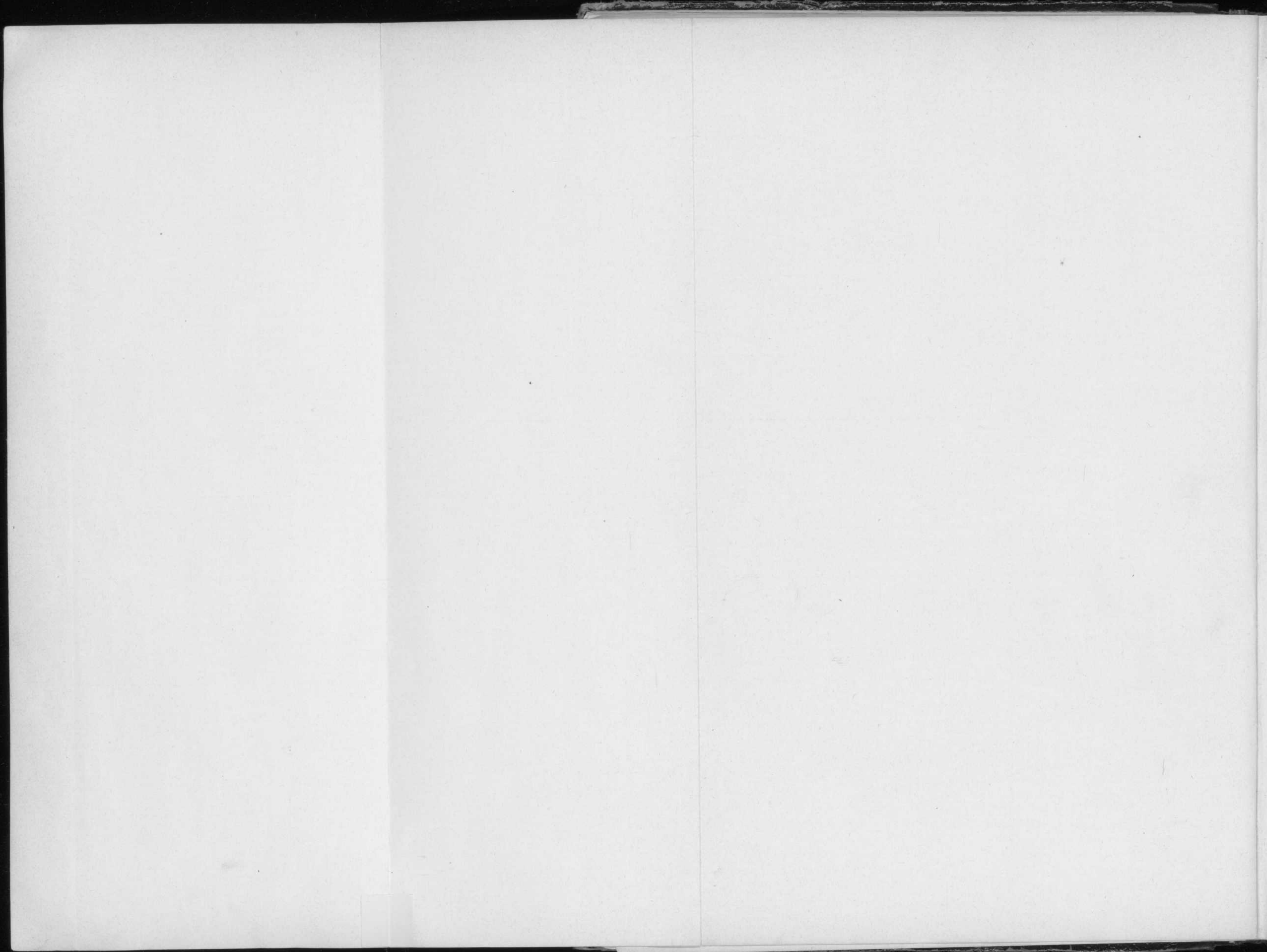
Reeds in Juni van het jaar 1499 was de toen 16-jarige erfopvolger naar Breda gekomen, voor hem in den waren zin des woords het beloofde land ¹⁾. De oom ontbood er den neef echter niet enkel om hem de gewoonten des lands te leeren kennen, maar vooral om hem in de school des levens te vormen voor de belangrijke bestuurs-taak, die voor hem was weggelegd. Want, spoedig in den kring der voorname edellieden binnengeleid, die den Bourgondischen troon omringden, vergezelde hij daarna aartshertog Philips in de jaren 1501 en 1502 op een reis naar Spanje ²⁾. Kort daarna werd hij diens geheimraad en kamerheer. Zijn huwelijk met Françoise van Savoye, in 1503, evenzeer door toedoen van zijn oom gesloten, maakte dat hij reeds een vermogend en invloedrijk man was nog vóór hij, vrij onverwacht en in elk geval nog zeer jong, door den dood van zijn weldoener, in Mei 1504, geroepen werd diens uitgestrekte nalatenschap te aanvaarden ³⁾.

Zoodra graaf Jan, Hendrik's vader, den dood van zijn broeder vernomen had, maakte hij zich op naar Breda om zijn zoon bij de regeling der rijke nalatenschap bij te staan ⁴⁾.

¹⁾ Meinardus, *Nass.-Oranische Correspondenzen*, I, 4, p. 23. — ²⁾ Arnoldi, *Geschichte*, II, p. 220. — ³⁾ Meinardus, p. 24. — Françoise bracht als bruidschat mede een ton gouds, benevens de inkomsten uit het land van Rod en Vendeuil. (Zie ook v. Goor, p. 32). — ⁴⁾ *Dillenburger Kammerrechnungen*. Staatsarch. Wiesbaden. Meinardus, I, *Ann.* 28.

Stamtafel der Graven van NASSAU en der Heeren van BREDA uit dat Huis.

Hij bleef er tot het eind van het jaar 1504, nadat kort te voren — 10 December — een overeenkomst tusschen graaf Hendrik en diens broeder Willem, onder goedkeuring der ouders, gesloten was, in hoofdzaak inhoudende een bevestiging van het erfverdrag van 1472.

In 1505, eerst 22 jaar oud, werd graaf Hendrik door Philips den Schoone, in een te Middelburg gehouden kapittel, tot ridder van het Gulden Vlies verheven ¹⁾. In hetzelfde jaar benoemde die vorst hem tot zijn stadhouder in Gelderland ²⁾.

Na het overlijden van Philips, in 1506, werd graaf Hendrik door keizer Maximiliaan belast met de opvoeding van den vermoedelijken troonopvolger, den lateren Karel V, toen zes jaren oud ³⁾. 's Graven invloed en aanzien bij zijn souverein, waarvan ook deze benoeming blijk gaf, waren zeker niet vreemd aan het langdurig bezoek dat de keizer, in 1508, aan het Bredasche hof bracht. Maximiliaan's reisbeschrijvers maken van dit bezoek geen melding. Daarentegen vernemen we ervan uit de Bredasche stadsrekeningen, waarin van een geschenk melding wordt gemaakt onder de bewoordingen: *Op ten iersten dach van augusto gepresenteerd den keyser*, die des daigs te voirens tot breda come was, *een stuck wijns, houdende 3 amen* ... Het bezoek duurde minstens een week, want een volgende post vangt aan: *op ten VII dach van augusto an^o VIII soe quā tot breda de legaet van Romen by den keyser, denwelcken men gepresenteerd heeft een stuck wijns, houdende 2 amen 3 screve* ... Niet onwaarschijnlijk is het zelfs dat Maximiliaan's verblijf te Breda veel langer, zelfs eenige maanden, heeft geduurd en door hem dienstbaar is gemaakt tot het behandelen van belangrijke staatkundige aangelegenheden. Want we lezen verder in de stadsrekeningen dat *op Sinte Lauwereys dach* ⁴⁾ te Breda verschenen *de ambassaten vuyt zwitslant*; *op ten selven tijt de ambassaten van Aragon*, en gedeputeerden van Dordrecht; *op ten 22^{en} dach van septembri de palsgrave*; *op ten 23^{en} dach van septembri de marchgrave van brandeborch*; *op ten 24^{en} dach van septembri de hertoge van sleeden* en meer andere min of meer voorname en bekende personen ⁵⁾. Dat deze gezanten op datums, die elkander onmiddellijk volgen, ter wille van den keizer te Breda kwamen, wordt niet uitdrukkelijk vermeld, doch kan, naar 't ons voorkomt, bij gebreke aan een andere valable reden, wel als vaststaand worden aangenomen, zoodat het niet onwaarschijnlijk is dat het keizerlijk bezoek tot na 24 September heeft geduurd.

Maximiliaan logeerde tijdens dat bezoek op het Bredasche kasteel en ontving dáár de verschillende gezantschappen. Dit leeren ons de stadsrekeningen met voldoende beslistheid, althans zij maken met uitvoerigheid gewag van de kosten, die ter wille van den *intocht* des keizers binnen de stad werden gemaakt. We lezen hoeveel de hemel-dragers, de pijper, de tromslager en de toortsdragers ontvingen; voor hoeveel aan hout en pektonnen bij het ontsteken der vreugdevuren werd verbrand en welke geschenken aan de verschillende bezoekers werden vereerd. Doch van kosten voor het *verblijf* des

¹⁾ De Reiffenberg, *Hist. de l'ordre de la Toison d'or*, p. 274. — ²⁾ Pontanus, *Hist. Gelr.*, XI, p. 632. — ³⁾ Arnoldi, *Geschichte*, II, p. 226. — ⁴⁾ St. Laurentius, 10 Augustus. — ⁵⁾ Dr. Corstens, *Bredaniana*, CXIX, Bred. Courant van 24 April 1898.

keizers en der overige voornamen gasten lezen we niets, zoodat het kasteel de hooge gasten tot logies heeft gediend en aldaar de besprekingen hebben plaats gehad, die zeker — de tijden waren ernstig voor den pas opgetreden voogd en regent over den jeugdigen Karel — niet van belang zullen zijn ontbloot geweest.

In hetzelfde jaar als de keizer had diens dochter, de landvoogdes Margaretha, graaf Hendrik te Breda een bezoek gebracht. Dat bezoek viel, blijkens de stadsrekeningen,

J. A. Nassau

Hendrik III van Nassau op ongeveer 20-jarigen leeftijd.
Naar een prent van P. Soutman.

in Januari, en hield ongetwijfeld verband met de kort daarop gevolgde benoeming van den graaf — 20 Februari van hetzelfde jaar — tot een der executeuren-testamentair van de aartshertogin ¹⁾. Trouwens, wat de landvoogdes betreft, behoorde ook graaf Hendrik tot de invloedrijkste raadslieden van deze vorstin. Hij was lid van den Raad van State, die haar ter zijde stond, en voerde met haar in den loop der jaren die levendige briefwisseling, waaruit wij zijn onafhankelijk karakter en zijn vrijzinnige opvattingen zoo goed leeren kennen ²⁾.

Den 17den September 1541 had graaf Hendrik het ongeluk zijn vrouw te verliezen. Tijdens de ziekte der gravin had de landvoogdes herhaaldelijk hare belang-

stelling getoond en zelfs haar lijfarts, meester Picot, ter verpleging van de zieke afgestaan ³⁾. De gravin had twee jaren voor haar dood een dochttertje ter wereld gebracht, dat echter jong was gestorven. De voorwaarden, bij het huwelijk overeengekomen, en het erfrecht in het huis van Savoye schenen toe te laten dat Hendrik in het bezit bleef van de helft der goederen van zijn vrouw ⁴⁾.

¹⁾ v. Mieris, *Hist. der Nederl. Vorsten*, I, p. 399. — ²⁾ v. d. Bergh, *Correspondance de Marguérite d'Autriche avec ses amis*; Le Glay, *Notice sur Marguérite*. — ³⁾ v. d. Bergh, *Corr. de Marg. d'Autriche*, I, p. 341. — ⁴⁾ Arnoldi, *Geschichte*, II, p. 217.

Nog weduwnaar zijnde, werd den graaf in 1515 de eervolle opdracht verstrekt voor den inmiddels meerderjarig geworden aartshertog Karel de hand te gaan vragen van Renata van Lotharingen, de zuster van de Fransche koningin. Al slaagde Hendrik niet in het volvoeren van die opdracht, zoo bracht zijn bemiddeling toch een betere verstandhouding teweeg tusschen het Oostenrijksche en het Fransche hof, terwijl zijn reis voor hemzelf tot gevolg had zijn verloving en kort daarop volgend huwelijk met Claudia van Châlons, eenige zuster van Philibert, prins van Oranje, en vermoedelijke erfgename van diens talrijke bezittingen. Dit huwelijk, zoo gewichtig in zijn gevolgen, omdat daardoor de vereeniging van Oranje en Nassau tot stand kwam, schijnt geheel een *mariage de raison* te zijn geweest. Graaf Hendrik sloot het enkel, zooals hij zelf in een brief aan zijn vader getuigt, *om gehorsam te zijn der keis. maj. ende ooc om te wille te zijn den coninc van Vrancrijk, ende sonderlingen om mijner eeren ende prouffijts willen* ¹⁾.

Na zijn jonge vrouw naar Breda te hebben gevoerd viel het echtpaar aldaar, nog in hetzelfde jaar, de eer te beurt een bezoek te ontvangen van Hendrik's gewezen kweekeling, die als Karel II de teugels van het bewind over de Nederlandsche gewesten had aanvaard. Op zijn rondreis door Brabant, om er als hertog te worden gehuldigd, toefde Karel twee dagen te Breda — 17 en 18 Juli ²⁾ — en was er de gast aan het Nassausche hof.

Weinige jaren later, in April 1517, zien wij keizer Maximiliaan andermaal te Breda, ook thans, als in 1508, voor geruimen tijd. De stadsrekeningen maken weêr melding van dit bezoek. *Op ten vrydach 3° aprillis anno 1517 — lezen we — was brant in de katerstrate voir middach ende des middachs waren op ten noort teren de drossaet van Breda, de drossaet van Oosterhout, Henrick van Halmale, ende meester Jan, de borgemeester, ende alsoe de Keyzer desselven daighs inquam, soe quamen aldair mede teren myn heer van Sevenbergen ende noch 2 andere gedel. mans ende meester Loys Maraton, secretaris van de keyser....* Van kosten voor het verblijf en zelfs voor een plechtige ontvangst des keizers is verder geen sprake, zoodat het bezoek ditmaal uitsluitend graaf Hendrik scheen te gelden, onder wiens gastvrij dak het keizerlijk hof weder werd ondergebracht. Wel worden aan den keizer en aan leden van zijn gevolg geschenken aangeboden en maken de stadsrekeningen ook weder gewag van tal van gezanten en voorname personages, die den keizer kwamen bezoeken tot het houden van besprekingen of het ontvangen van gehoor. Zoo: de *cardinael van Gurts*, den 5^{en} April; de *grave van Mansvelt*, die metten Keyzer tot Breda was, den 6^{en} April; de *bisscop*, die een *legaet of ambassaet* was van den Paeus, ende tot Breda gecomen was, bij den Keyzer gedeputeert, op Paaschdag 12 April; de *hertoge van Bruynswyck*, die oic tot Breda was, 12 April; de *raden oft ambassaten myns heeren van Gutick*, den 13^{en} April; de *markgrave van Brandenborch*, *ceurvorst des roomschen ryex*, den 22^{en} April; gedeputeerden van de steden van Holland, *te weten van Dordrecht*, van

¹⁾ Groen, *Archives*, I, p. 65. Claudia's bruidschat bedroeg drie ton gouds. — ²⁾ *Coll. des voy. des Souv. des Pays-Bas*, II, p. 16.

Amstelredamme, van Delft, van Leyen ende van der Goude, den 22^{en} April; *de gedeputeerden oft raden vut Sgravenhaghe ende van Hairlem*, en tal van andere meer.

Waaruit nu de herhaalde keizerlijke bezoeken van ongewoon langen duur aan het Bredasche hof te verklaren zijn, is natuurlijk moeilijk met juistheid uit te maken. De reden *enkel* te willen zoeken in de bekende geldelijke moeilijkheden, waarin Maximiliaan vrijwel voortdurend verkeerde en dus in den wensch des keizers om onder een gastvrij dak nu en dan wat langer te toeven dan wellicht strikt noodig was, gaat moeilijk aan. Eerder zouden zij dan te verklaren zijn uit de verwantschap van Maximiliaan met het Nassausche huis ¹⁾. Zelfs ligt het eenigszins voor de hand dat Maximiliaan, in 1508 de verschillende gewesten bezoekende, waarover hij het regentschap had aanvaard, met eenige voorliefde kwam vertoeven op het vorstelijk lustslot van zijn Nassauschen neef, wiens geldmiddelen gelukkig het onderhouden van de keizerlijke hofhouding, voor zoo geruimen tijd, veroorloofden ²⁾. Doch waren het in 1517 enkel de aangename herinneringen van 1508, die Maximiliaan naar het Bredasche kasteel trokken, toen deze, door de onrust der tijden, andermaal naar deze gewesten werd geroepen? Of meende hij wellicht in Hendrik van Nassau, sedert 1515 bovendien stadhouder over Holland, Zeeland en Friesland, den raadsman te vinden, die, onder de moeilijke omstandigheden, waarin de Nederlanden in die dagen verkeerden, de beste oplossing zou brengen? Moeilijk waren de omstandigheden zeker en een plezierreis het bezoek van 1517 allerm minst. Twee jaren te voren had 's keizers kleinzoon de teugels van het bewind in handen genomen, doch voortdurend te kampen gehad met allerlei vijandige invloeden. Karel van Gelder vooral met zijn *Zwarte Bende* en Lange Pier maakten het den jeugdigen vorst zeer lastig en die onrust moest eerst worden bezworen alvorens Karel de reis naar Spanje kon ondernemen, die voor den zomer van 1517 op het programma stond.

Voor het geven van raad in die moeilijke omstandigheden was nu zeker Hendrik van Nassau de rechte man, nadat hij zich, juist tegenover Karel van Gelder, zulk een uitnemend krijgsoverste had betoond. Bovendien stond hij bekend als behept met alle eigenschappen van een handig en voorzichtig staatsman, en eindelijk — zijn brieven bewijzen het ³⁾ — was hij, hoewel aan het hof opgevoed en kamerheer des konings, te weinig hoveling om niet, waar het pas gaf, met vrijmoedigheid op te komen tegen voornemens en maatregelen des keizers, die hij strijdig achtte met de belangen van staat of gewest. Juist die vrijmoedigheid, soms krachtige oppositie, gaf hem zijn hooge waarde als raadgever in moeilijke omstandigheden.

In het bestand van zes maanden, door Maximiliaan voorbereid en door Karel met den Gelderschen hertog ten slotte in September van het jaar 1517 gesloten, meenen

¹⁾ Engelbrecht II was gehuwd geweest met een dochter van Anna van Oostenrijk, Maximiliaan's zuster. — ²⁾ Graaf Hendrik liet het niet blijven bij de herhaaldelijk betoonde gastvrijheid aan Maximiliaan, en later aan Karel V, die groote geldelijke offers van hem vergde. Meermalen kwam hij zijn souvereinen nog door directe geldelijke hulp tegemoet. En de groote sommen, die hij hun voorschoot, werden, blijkt het, niet altijd even geregeld terugbetaald. (Brieven van Karel aan Margaretha v. Oostenrijk en omgekeerd. Meinardus, *Nass.-Or. Corresp.* I, p. 80). — ³⁾ v. d. Bergh en Le Glay, t. a. p.

wij dan ook den invloed te moeten bespeuren van Hendrik van Nassau, zooals wij de beide langdurige bezoeken van Maximiliaan aan het Bredasche hof voor een groot deel toeschrijven aan het bijzondere vertrouwen, dat de graaf bij zijn souverainen genoot.

Hendrik III van Nassau op meer mannelijken leeftijd; op den achtergrond het in aanbouw zijnd kasteel van Breda.
Naar een aquarel in het bezit van Z. M. den Duitschen Keizer.

Ook zijn benoeming, in hetzelfde jaar nog, tot het gewichtig ambt van kapitein-generaal over het Nederlandsche leger met de onbeperkte volmacht van een opperbevelhebber, droeg blijk van dat vertrouwen. De hooge waardigheden, door graaf Hendrik bekleed, maakten hem tot een der voornaamste bewindslieden in de Neder-

landen. Maar nog meer dan door de onderscheidingen zelf, wordt een blik geworpen op het vertrouwen, dat de jonge koning in Hendrik's diensten stelde door de eigenhandige brieven, waarvan zij doorgaans vergezeld gaan. *Gij weet* — schrijft Karel hem o. a. in Juli 1517, bij zijn benoeming tot opperbevelhebber — *hoe mijne zaken staan en welke streken die van Gelder uithaalt, maar, ik smeeke u, dient mij goed in dezen oorlog. En weest gerust, ik zal u niet in den steek laten en de diensten, die gij mij reeds bewezen hebt en, naar ik hoop, nog bewijzen zult, nog veel beter beloonen, want* — en die zinswending teekent den ternauwernood meerderjarig gewordenen — *ik ben thans in elk opzicht vrij van eenigen heer, die mij iets te zeggen heeft....¹⁾*

Karel kon tevreden zijn over zijn veldoverste. Want het gelukte Hendrik in de eerstvolgende jaren, zoo niet door vernietigende veldslagen dan toch door herhaalde kleine overwinningen en door een beleidvol diplomatiek optreden, den Gelderschman tot rede en Friesland en Groningen onder de macht des konings te brengen, al bleef het vuur van het verzet nog hier en daar onder de oppervlakte voortsmeulen.

De dankschuld van den jongen heerscher jegens zijn voormaligen leermeester zou nog toenemen door de belangrijke diensten, die deze hem zou bewijzen bij de keizerskeuze in 1519. Want, na het overlijden van Maximiliaan in dat jaar, was het weder graaf Hendrik, die grootendeels, door zijn bemiddeling bij de Duitsche keurvorsten, koning Karel op den Frankforter rijksdag tot Duitsch keizer wist te doen uitroepen. *C'est lui qui a mis la couronne impériale sur sa tête*, mocht prins Willem I dan ook later in zijn Apologie van zijn oom getuigen, die, naar de hiervoren geschetste levensbijzonderheden reeds hebben doen zien, niet alleen een der rijkste en aanzienlijkste edelen van zijn tijd was geworden, maar ook een der leidende geesten van de wereldgebeurtenissen in die dagen, een paladijn van het oude Roomsche rijk.

In December van het jaar 1521 werd graaf Hendrik andermaal weduwnaar. Het stoffelijk overschot van Claudine van Châlons werd in het familiegraf te Breda bijgezet. Ter gelegenheid van de uitvaart op den 19den Februari 1522, die, overeenkomstig de hooge geboorte van de overledene, met grooten luister plaats had, kwamen de prins van Oranje en tal van andere familieleden naar Breda ²⁾. Uit het huwelijk met Claudine was reeds op 5 Februari 1519 een zoon geboren, die den naam van Renatus of René ontvangen had. De landvoogdes had het voornemen gehad het kind met eigen hand ten doop te heffen, doch, verhinderd zijnde daartoe in Februari 1519 naar Breda te komen, de gravin van Hoorne daarheen gezonden om haar te vervangen ³⁾.

Na den dood van Willem van Croy, heer van Chièvres, benoemde de keizer in diens plaats graaf Hendrik tot zijn opperkamerheer ⁴⁾, de hoogste waardigheid aan het hof, en naast den groot-kanselier, in het geheele rijk. De ster van Nassau scheen tot haar hoogste punt gestegen. Toch liet de keizer het nog bij dit vernieuwde gunstbewijs niet blijven, doch trad, tijdens de graaf in Spanje vertoefde, als bemiddelaar op bij een

¹⁾ Groen, *Archives*, I, p. 60. — ²⁾ *Stadsrek. v. Breda*, 1521. — ³⁾ v. d. Bergh, *Corresp. de Marguërite*, II, No. 239. — ⁴⁾ *Coll. des voyages des Souverains des Pays-Bas*, II, p. 64.

derde huwelijk, dat deze zou sluiten, en dat de beide voorafgaande in luister nog verre zou overtreffen. De bruid was de zestienjarige Mencia, dochter van Rodrigo de Mendoza, markies van Zenette, en een nicht van den bekenden aartsbisschop van Toledo, Gonzales de Mendoza. Schitterender partij was niet te bedenken. Van haar rijkdommen werden fabelen verteld; de graaf zelf schatte haar jaarlijksch inkomen op 450,000 gulden *guter sicherer renten* ¹⁾. Bij die rijkdommen zonk de bruidschat der beide eerste echtgenooten in het niet. Zelfs heet het dat Karel V niet zou gewild hebben dat Mencia een Spanjaard huwde, opdat deze, door de rijkdommen zijner gemalin, niet machtiger zou zijn dan hij ²⁾.

Het huwelijk werd in den zomer van 1524 met grooten luister voltrokken. De keizer en zijn zuster, de koningin van Portugal, ontvingen de jonge bruid in het keizerlijk paleis te Burgos, waar de feestelijkheden zouden plaats hebben. De voornaamste geslachten uit Spanje waren vertegenwoordigd. Een schitterend tournooi had plaats en ook een stierengevecht, waaraan de keizer zelf deelnam, door, niet zonder gevaar voor eigen leven, een gewonden stierenbevechter te hulp te komen, die door een der verwoede dieren op de horens was genomen ³⁾.

De eerste jaren na zijn derde huwelijk zien wij graaf Hendrik vrijwel onafgebroken in de onmiddellijke omgeving des keizers, eerst in Spanje, later bij diens menigvuldige reizen door Duitschland en Italië. Bij de plechtige kroning te Bologna, in 1530, is hij tegenwoordig en rijdt, als eerste dienaar van zijn souverein, onmiddellijk achter den keizer en den paus ⁴⁾. Immer blijkt hij de raadsman, naar wiens adviezen Karel gaarne luisterde, zelfs waar het de religie gold, op welk punt de keizer anders weinig toegevend was.

Hoewel zelf trouw aan de moederkerk, toonde graaf Hendrik zich volstrekt niet onverdraagzaam jegens de nieuwe leer en het was dan ook enkel aan zijn invloed te danken dat Alexander Schweisz met andere afgezanten van de Evangelische rijksstenden tot een gehoor bij den keizer werden toegelaten, en dit gezantschap, na de indiening van een verweerschrift tegen de besluiten van den rijksdag te Spiers in ongenade gevallen, voor gevangenschap werd behoed. Dezelfde verdraagzaamheid bleek wel toen Hendrik de rol van bemiddelaar op zich nam ten gunste van den keurvorst van Saksen en de Evangelischen ⁵⁾. Hoe groot zijn invloed en het gewicht zijner adviezen waren op den Augsburgschen rijksdag, dien hij bijwoonde, kan wel niet duidelijker in het licht worden gesteld dan door het feit, dat hij, na afloop daarvan, het in het latijn geschreven origineel der Confessie van den keizer ten geschenke ontving, welk stuk nog jaren daarna in de Nassausche bibliotheek te Breda als een kostbaar document werd bewaard ⁶⁾.

Nog buitenslands zijnde, viel aan Hendrik's zoon, dien hij te Breda had achtergelaten,

¹⁾ Brief aan zijn broeder Willem van 20 Maart 1523, Meinardus, No. 68. — ²⁾ Arnoldi, *Hist. Denkwürdigkeiten*, p. 192. Onder de Spaansche grooten, die naar de hand der jonge Mencia dongen, behoorde ook de hertog van Alba, die haar tot vrouw had gewenscht voor zijn zoon. We weten dit van graaf Hendrik zelf, die het in zijn brief van 28 Juni 1524 mededeelt aan zijn broeder. (Meinardus, No. 89). — ³⁾ Meinardus, *Nass.-Oran. Corresp.*, p. 80. — ⁴⁾ Gravure van J. N. Hogenberg en Eng. Bruining. (Muller, 377). — ⁵⁾ Arnoldi, *Geschichte*, p. 226. — ⁶⁾ *Ibid.*, noot g, p. 226.

een erfenis ten deel, die voor de toekomst de meest gewichtige gevolgen zou hebben. Philibert van Châlons, eenige broeder van graaf Hendrik's tweede vrouw, was op den 3den Augustus 1530 bij het beleg van Florence gesneuveld. Hij had, ongehuwd zijnde, reeds eenigen tijd vóór zijn dood, zijn neef René van Nassau als zijn eenigen erfgenaam aangewezen, mits deze daarbij den naam en het wapen van Châlons wilde aannemen ¹⁾. Door die gunstige beschikking viel dus in Augustus 1530 aan den elfjarigen René de rijke nalatenschap van zijn oom toe en daarmede, behalve den naam van Châlons, den prinsentitel van Oranje. De vereeniging van Nassau en Oranje was daardoor een vol-dongen feit en René van Châlons de eerste drager van den naam, die later zulk een wereldbeteekenis zou erlangen.

In 1531 vertrok graaf Hendrik weder met den keizer naar de Nederlanden en zag, na een afwezigheid van jaren, eigen huis en hof terug. Zijn jonge vrouw was, voor zooveel wij weten, hem daarheen reeds in of kort na 1526 voorgegaan, in welk jaar zij, bij de feestelijke viering van den vrede van Madrid, genoemd wordt onder de edelvrouwen, die het geleide uitmaakten der Fransche koninginnen ²⁾.

X Mencia was een prachtlievende vrouw ³⁾, hetgeen ons niet kan verwonderen als wij lezen van de fabelachtige weelde harer Spaansche kasteelen, waarvan Hendrik's secretaris het een en ander meedeelt ⁴⁾. Onder haren invloed werd dan ook de hofhouding te Breda op schitterenden voet ingericht. Een stoet van edellieden omringde steeds de gravin; men at uit gouden vaatwerk ⁵⁾. Brussel lag niet ver weg en men verkeerde met den schitterenden kring, uitmuntende door geboorte of door talenten, die de landvoogdes daar om zich heen verzameld had. Bovendien werd het Nassausche hof te Breda de plaats waar de talrijke kunstenaars en geleerden, met wie de graaf op zijn vele reizen had kennism gemaakt, elkander ontmoetten, en daardoor het middenpunt van een opgewekt geestelijk leven. Ludovicus Vives behoorde tot den hofstoet der gravin ⁶⁾. Bologna, Barend van Orley en Jan van Schorel, die we spoedig zullen ontmoeten als medewerkers bij graaf Hendrik's omvangrijke bouwplannen, vertoefden daarvoor herhaaldelijk te Breda; laatstgenoemde verkeerde zelfs als een vertrouwde aan het hof van den heer van Nassau ⁷⁾. Eobanus Hessus wijdt een gedicht aan den graaf ⁸⁾ en zal dus ook geen vreemde zijn geweest in diens huis. De geleerde Nicolaus Everardi, voorzitter van het Hof van Holland, later van den Hoogen Raad te Mechelen, was een vriend van den graaf, en het ligt voor de hand, dat zijn drie zonen, die allen als latijnsch-dichter bekend zijn geworden, verkeerd zullen hebben aan het Bredasche hof.

¹⁾ Arnoldi (*Geschichte*, p. 240) deelt, op gezag van *la Pise* mede, dat Philibert in een codicil van 24 Sept. 1521 die voorwaarde weder terugnam, zoodat René, bij het aannemen van den naam Châlons, zich enkel liet leiden door dankbaarheid jegens zijn oom. — ²⁾ *Coll. des voyages des Souverains des Pays-Bas*, p. 73. — ³⁾ Arnoldi, *Geschichte*, p. 230. — ⁴⁾ Schweisz aan graaf Willem, Meinardus, No. 130. — ⁵⁾ Journaal van Pierre Vorstius, zie hierachter p. 55. — ⁶⁾ *Ibid.*; Vives (1489—1540), was een geleerde van naam; een zijner werken, commentaren op een werk van Virgilius, is gedateerd van Breda, 1537. — ⁷⁾ Zie hierachter, p. 43. — ⁸⁾ Le Glay, *Négociations entre la France et l'Autriche*, Préf., p. XXVII. Hessus was een bekend dichter en een ijveraar voor de nieuwe leer. Luther noemde hem den *rex poetarum* en zijne *Heroides* bezorgden hem den bijnaam van den *Duitschen Ovidius*.

Van den jongste en meest bekende, Johannes Secundus, den dichter van de *Basia* weten we het zeker, uit een brief, dien hij richt aan zijn vriend Jan van Schorel, waar-

Hendrik III van Nassau met zijn drie gemalinnen. Naar het carton van Barend van Orley, aanwezig in de Oude Pinacothek te München.

uit we tevens vernemen van de vriendschappelijke verhouding tusschen zijn vader en graaf Hendrik ¹⁾. Zelfs Erasmus kende den graaf ²⁾, en het is dus niet onmogelijk dat

¹⁾ Brief van 8 Mei 1533, *Joh. Secundi Opera*, p. 333. — ²⁾ »Favet ille bonis litteris et, harum gratia, mihi quoque" (*Hij is den schoonen letteren welgezind, en daarom ook mij*) schrijft hij in een brief van

ook de voet van dezen beroemden humanist het gastvrij erf der Nassau's te Breda zal hebben gedrukt.

De vorstelijke staat, dien graaf Hendrik voerde, zal zeker niet vreemd zijn geweest aan het voornemen, weinige jaren voor zijn dood opgevat, om zijn kasteel te Breda, nog altijd de oude burcht van Jan van Polanen, te doen vervangen door een geheel nieuw paleis, dat, ware het geheel naar de denkeelden van den stichter voltooid, een bouwwerk zou zijn geworden, waarvan men in deze landen de wedergade tevergeefs zoeken zou.

Alvorens tot een beschrijving van den omvangrijken bouw over te gaan, allereerst een woord over den vermoedelijken bouwmeester of ontwerper ervan. Vrij algemeen wordt als zoodanig genoemd de Italiaan Bologna¹⁾. Van der Hoeven daarentegen noemt als den eigenlijken ontwerper den graaf zelf, misschien bijgestaan door Bologna, later door Rombout Keldermans; hij twijfelt echter of één van deze bouwmeesters bij de eigenlijke uitvoering wel het opzicht heeft gehad²⁾.

Wij hebben nergens een bevestiging van Van der Hoeven's bewering kunnen ontdekken. Integendeel, juist in den tijd, waarin het voornemen tot den bouw moet zijn opgevat, was de graaf weer herhaaldelijk en voor geruimen tijd buitenslands. Na den veldtocht in Hongarije tegen sultan Soliman in 1532, waaraan hij deelnam, werd hij opnieuw naar Spanje ontboden met opdracht om, op zijn reis daarheen, de vestingen in Franche-Comté en Bourgondië te inspecteeren en in die gewesten, uit naam van den keizer, alle bestuursmaatregelen te treffen, die hij noodig zou oordeelen. Zijn zoon René, die reeds zijn eerste aanstelling, — die van luitenant-generaal en gouverneur van Bourgondië, — van Margaretha bekomen had, vergezelde hem op die reis. Zij ving aan den 8sten Augustus 1533 en nam het verdere deel van dat jaar in beslag³⁾. Nauwelijks te Breda terug, ontbood Karel V graaf Hendrik andermaal naar Spanje⁴⁾. In 1536, het jaar waarin met den eigenlijken bouw moet zijn aangevangen, viel de langdurige veldtocht in Picardië en Champagne, en het beleg van Peronne. In December van dat jaar bevond de graaf zich nog met de Deutsche troepen te Atrecht⁵⁾. Bovendien blijkt uit de dagteekening zijner brieven, dat de graaf vóór en na 1536 herhaaldelijk op zijn goederen in Duitschland, en elders vertoefde, zoodat van een persoonlijke leiding van den bouw te Breda door den graaf zelven moeilijk sprake kan zijn geweest, ook in aanmerking genomen den belangrijken arbeid, die in korten tijd werd tot stand gebracht. De eigenlijke leiding moet dus in andere handen hebben berust. En dan bestaan er voldoende aanwijzingen dat het allereerst Bologna was, die in den bouw de hand had, voor sommige onderdeelen vermoedelijk bijgestaan door andere kunstenaars van naam. Dat Bologna te Breda vertoefd heeft, blijkt uit een brief van den graaf, in het

30 Mei 1519 aan Hesus, dien Le Glay aanhaalt (*Nég.*, XXVII). — ¹⁾ v. Goor, p. 61, e. a. Thomas Vincidor de Bologna, een Vlaming van geboorte, doch waarschijnlijk van afstamming een Italiaan, was een leerling van Rafaël en van Michel Angelo; hij werd later hofschilder van Karel V. — ²⁾ *Gesch. der vesting Breda*, p. 60. — ³⁾ Nahuys, *Bref Recueil du Voyage de M. le comte de Nassau en 1533*, p. 12. — ⁴⁾ Arnoldi, *Geschichte*, p. 227. — ⁵⁾ v. Mieris, *Hist. der Nederl. vorsten*, p. 441.

Rijksarchief te 's Bosch aanwezig¹⁾). Dat dit verblijf van vrij langen duur is geweest kan met eenigen grond worden afgeleid uit de mededeeling, dat Hubertus Goltzius in 1556 te Breda het penningkabinet bezoekt van de *haeredes Thomae Vincidori de Bononia, pictoris Itali*²⁾: wie ergens een penningkabinet bezit, is er niet voor een vluchtig bezoek. Ten slotte echter wordt het aandeel van Bologna in den bouw van het Bredasche kasteel zeker nog het meest afdoend bevestigd door een getuigenverhoor, ten behoeve van Willem van Oordt te Antwerpen in het jaar 1543 afgelegd, waarin wordt verklaard: dat *Meester Thomas Bologne, Italiaen, egheen steenhoudere oft cleynstekere maer een schilder wesende, heeft geordineert het huys tot Breda . . .*³⁾.

Wat nu de andere kunstenaars betreft, die bij den bouw en de inrichting van het paleis betrokken zijn geweest, blijkt dat niemand minder dan Jan van Schorel daaronder mag worden genoemd⁴⁾. Hij verkeerde, blijkt het, als een vertrouwde aan het hof te Breda. *Scio te, clarissime Domine, familiariter uti Domino de Nassau . . .*⁵⁾ schrijft Johannes Secundus aan hem, den 8sten Mei 1533. Dit deel van Secundus' brief in verband gebracht met hetgeen Van Mander zegt: *Op 't huys te Breda / voor Graaf Hendrik vā Nassauwē / en René de Chalon / Prins van Orangien / heeft hij eenighe wercken oock gemaect*⁶⁾, is het vrij zeker dat ook Van Schorel voor graaf Hendrik heeft gewerkt en — juist omdat hij ook architect en vestingbouwkundige was — lang niet onwaarschijnlijk dat hij over het ontwerp van het nieuwe kasteel of zijn versterkingen is geraadpleegd.

Verder blijkt Barend van Orley, ook bekend als Barend van Brussel, bij de inwendige inrichting van het paleis betrokken te zijn geweest, doordien hem het ontwerpen van patronen voor behangseltapijten werd opgedragen⁷⁾. De vroegtijdige dood van den graaf schijnt de vervaardiging dier wandbehangen echter te hebben belet.

Eindelijk zal meester Jan van Gaelen, die, volgens de stadsrekeningen van Breda, in 1531 had gemaakt het *patroon of quaerte . . . van der stadt wallen ende graven*, ook wel zijn aandeel hebben gehad in de bevestiging van het kasteel, een niet onbelangrijk onderdeel van den bouw. Want het kasteel moest in den waren zin des woords een vesting in het klein worden, en men telde later niet minder dan drie ringgrachten, allen, met de daarachter gelegen wallen of muren, behoorlijk bestreken van uit torens of bastions. Die Jan van Gaelen scheen voor allerlei werk te gebruiken; wij vinden zijn naam op menige bladzijde van de stadsrekeningen, nu eens als landmeter, dan als klokgieter of als vervaardiger van steenen mallen voor het gieten van geschut. Dit laatste doet ons daarom vermoeden dat hij ook betrokken was bij den aanmaak der *bonne et nombreuse artillerie aux armes de Dona Mencía de Mendoza, marquise de*

¹⁾ Medegedeeld in *de Portefeuille*, jaarg. 8, No. 18. — ²⁾ Serrure, *Notice sur le cabinet monétaire de S. A. le prince de Ligne etc.*, p. 396. Goltzius was een bekend Nederlandsch schilder en penningkundige. — ³⁾ *Archief voor Nederl. kunstgesch.*, IV, p. 233. — ⁴⁾ Scorel of Van Schorel (1495—1562) was een zeer bekend Nederlandsch schilder, die, naar de gewoonte dier dagen, ook de bouwkunde beoefende en zelfs ingenieur en vestingbouwkundige was. — ⁵⁾ *Ik weet, vermaarde Heer, dat gij bevriend zijt met den Heer van Nassau . . .* *Joh. Secundi Opera*, p. 333. — ⁶⁾ v. Mander, *Het Schilderboek*, p. 156. — ⁷⁾ *Ibid.*, p. 133b. Van Orley was een leerling van Rafaël, en werd later hofschilder van de landvoogdes Margaretha. Hij schijnt zich voornamelijk te hebben beziggehouden met het maken van ontwerpen voor wandbehangsels.

Zenette, die, volgens den reisbeschrijver van Philips II, aanwezig was in het arsenaal der graven van Nassau, bij diens bezoek aan het Bredasche kasteel in 1549 ¹⁾.

Van Rombout Keldermans' aandeel in den Bredaschen bouw is ons niets gebleken. Onder zijn voornaamste werken wordt het kasteel van Breda niet genoemd ²⁾. Trouwens, wie het Markiezenhof te Bergen op Zoom, en afbeeldingen van den voormaligen burcht Vredenburg te Utrecht vergelijkt met hetgeen nog over is van het Bredasche kasteel, kan moeilijk gelooven dat de ontwerper der beide eerste bouwwerken ook in het laatste de hand zou hebben gehad.

Na het voorgaande te hebben vermeld, aangaande de vermoedelijke medewerkers aan den Bredaschen bouw, kan daarbij nog worden aangeteekend, dat het stedelijk archief te Breda een brief bezit van graaf Hendrik aan zijn particulieren secretaris Dublioul, waarin gesproken wordt over een teekening van de groote zaal van het kasteel, *que sait le machon* (le maçon) *Demaistre*. Er hebben dus, wat ook voor de hand ligt, teekeningen van het kasteel bestaan, waarvan het dubbel te betreuren is dat zij niet bewaard zijn gebleven, omdat zij ons vermoedelijk met meer zekerheid, dan thans nog kan worden verkregen, zouden hebben ingelicht omtrent den eigenlijken ontwerper van het Nassausche paleis te Breda.

Met den bouw werd in 1536 aangevangen ³⁾. Naarmate men vorderde werd de voormalige burcht van Polanen tegen den grond gelegd, waarvan ten slotte twee torens en de zuidelijke vleugel overbleven.

Naar met vrij groote zekerheid uit bijzonderheden van het bestaande bouwwerk valt af te leiden, bestond het plan een gebouw te stichten, bestaande uit een groote ridderzaal in het midden, loopende van Noord naar Zuid, met twee groote, zoowel aan de Oost- als aan de Westzijde aangebouwde vleugels, die elk, door een colonnade, een binnenplein omsloten.

Van het hoofdgebouw, gewoonlijk het *Binnenste Hof* of het *Donjon* genoemd ⁴⁾, vermeldt Van Goor, en met hem de meeste latere schrijvers, dat de ridderzaal en de noordelijke helft van den oostelijken vleugel in 1538, bij den dood van den stichter, waren voltooid. Het is echter bezwaarlijk aan te nemen dat hier van een voltooid zijn kan worden gesproken. De tijd, die bij den dood van graaf Hendrik beschikbaar was geweest voor het optrekken van een zoo hecht en stevig gefundeerd bouwwerk, kon

¹⁾ Calveta de Estrella, *Le très-heureux voyage fait par Don Philippe &c.* — ²⁾ Vergel. Dr. Galland, *Geschichte der Holl. Baukunst &c.* Frankfurt a/M. 1890. — ³⁾ v. Goor, p. 61. — ⁴⁾ Hoewel wij als regel de groote zaal en den aangrenzenden vleugel met den naam van *Donjon* vinden aangegeven, gelooven wij toch aan een misverstand. Bij de oude ridderkasteelen werd het donjon toch gewoonlijk gevormd door het benedendeel van den toren (*beffroi*), dat bestemd was voor het verblijf van gevangenen, die daarin van boven werden neergelaten. Dezen naam thans te geven aan de groote zaal met aangrenzenden vleugel — het hoofdgebouw van het kasteel — lijkt ons vreemd. Dat meer dan één schrijver het woord gebruikt, doet aan die meening niet af: waar één voorgaat, nemen gewoonlijk anderen over. — Volledigheidshalve zij nog aangeteekend, dat in een der door ons geraadpleegde bronnen het *blokhuis* of *bolwerk* (zie later, bl. 49) *donjon*, of eigenlijk doch vermoedelijk door een drukfout, *donjou* wordt genoemd. Dit lijkt ons beter. De *beffroi* toch, waarop de torenwachter zetelde, was gewoonlijk de laatste wijkplaats der bezetting van den burcht, en, blijkens de ligging en inrichting, was die rol aan het blokhuis ook toebedeeld.

ternauwernood voldoende zijn geweest om het door Van Goor genoemde deel onder dak te brengen, zeker niet voor een volledige afwerking en inwendige inrichting daarvan. Het is dus waarschijnlijker dat er bij graaf Hendrik's dood in 1538 van een *voltooiing* van eenig deel van het donjon nog geen sprake was, en dat het eerst later en van lieverlede in eenigszins afgewerkten en bewoonbaren staat is gebracht.

Bij die meening vinden wij steun in de dichterlijke ontboezemingen van zekeren Pieter Nuyts, schout van Etten, die anderhalve eeuw later de menschheid verblijdt met een dichtbundel ¹⁾, waarin o. a. een loflied voorkomt op de voltooiing van het kasteel in 1686. Hoewel de dichtproeven van dezen Brabantschen dorpsschout geen hoogen dunk geven van zijn poëtischen aanleg, munten de talrijke, door hem bijgevoegde kantteekeningen over het algemeen uit door nauwkeurigheid, en verdienen dus zijne mededeelingen op het punt van historische betrouwbaarheid alle geloof. Bovendien woonde Nuyts in de onmiddellijke nabijheid van Breda, was persoonlijk bevriend met verschillende functionarissen aan het Bredasche hof, zoodat hem de toestand van het kasteel vóór 1686 bekend zal zijn geweest en hij uit eigen aanschouwing de voltooiing van het paleis — *'s werelds achtste wonder*, zooals hij het noemt — heeft kunnen volgen.

Nuyts dan zegt o. a.:

Of dat Graaf Hendrik
.
Eens kwam te voorschijn uit zijn graf,
En zag, dat zijn nieuw aangevangen
Paleis *geheel onvolmaakt* bleef hangen
Een eeuw, en noch een halve, en bet,
Terwijl hij de gewelfde daaken,
Tot geen volkomenheid kon maaken,
Door Noodlots ongenâ belet.

Terwijl hij een oogenblik later doet volgen:

Daar zich niet schaamde, *hoe wanschaapen*
Het was, twee nachten lang te slaapen
En te verblijven, wel voldaan,
Die groote en nooit volprezen Karel . . .

waarmede Karel V wordt bedoeld, die, zooals later zal blijken, in 1540 een bezoek aan het kasteel bracht.

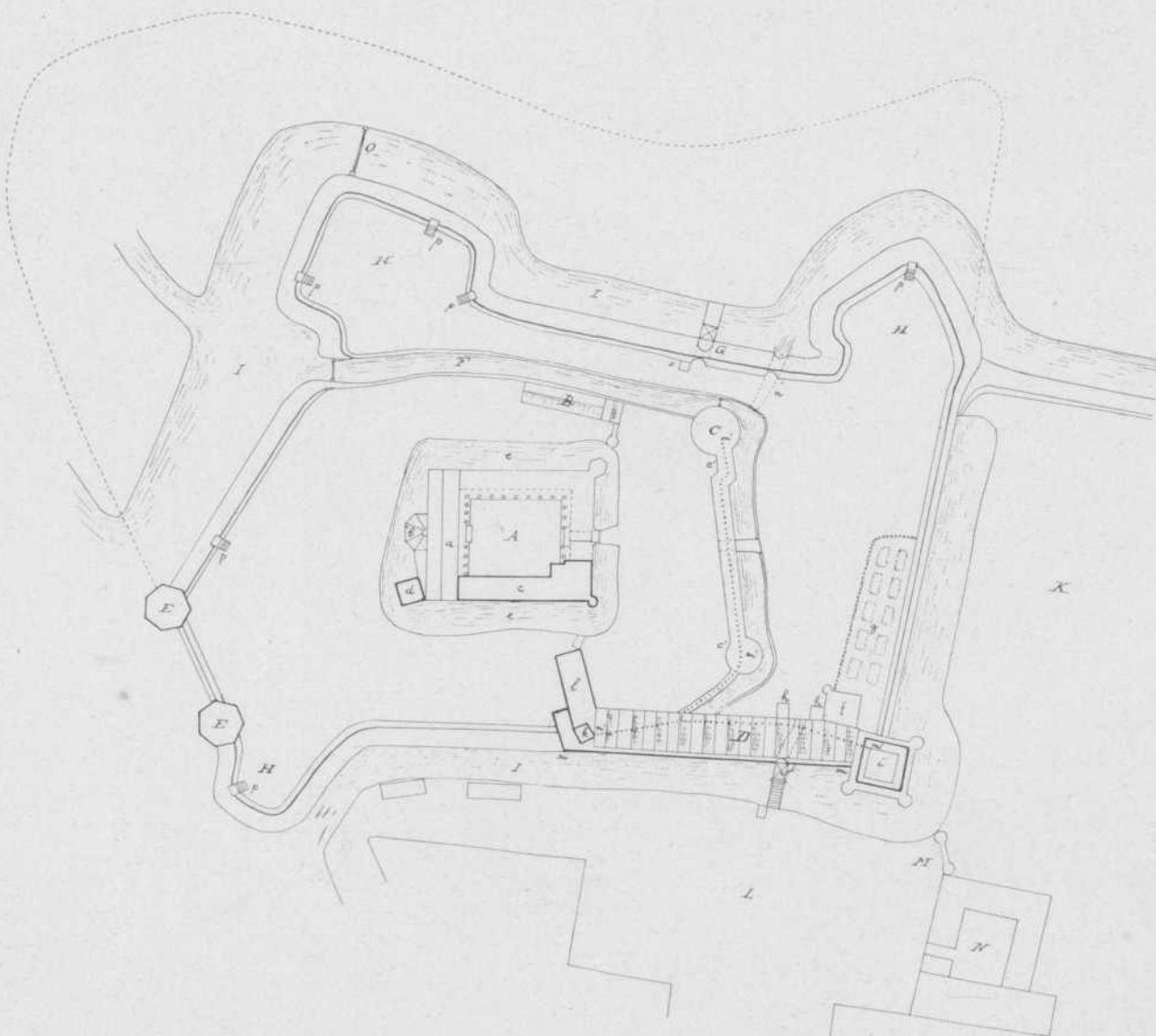
De mededeelingen van Nuyts wijzen allesbehalve op een voltooid zijn van het kasteel in de dagen kort vóór 1686, hoeveel te minder dan bij den dood van graaf Hendrik, aan wiens stichting al zijn onmiddellijke opvolgers — en vooral zijn zoon René, zooals blijken zal — voor zooveel de omstandigheden het toelieten, hebben voortgewerkt.

Van slechts enkele hoofddeelen van het bouwwerk is met zekerheid na te gaan, door wien dezer opvolgers ze werden aangebracht. Zoo droeg de monumentale brug, die toegang gaf tot het hoofdgebouw (en die in 1826, bij de demping van de gracht werd weggebroken) het jaartal 1597 ²⁾. Die brug was dus uit den tijd van prins Maurits,

¹⁾ *De Bredasche Klio*, Amsterdam, 1697. — ²⁾ *Geschiedk. beschr. v. h. vermaarde Kasteel v. Breda*, p. 13.

VERKLARING.

- A. Het *Donjon* of *binnenste Hof*.
a. de groote zaal.
b. de kapel.
c. de (tot 1686 overgebleven) vleugel van den burcht van Jan van Polanen.
d. de (in 1826 gesloopte) toren van dien burcht.
e. de binnengracht.
- B. Het Arsenaal.
- C. De Watermolen.
c'e. steenen muur met open galerij naar het *corps-de-logis*.
- D. Het *Corps-de-logis*.
f. het *Plombé*.
g. tuin.
h. wachthuizen.
i. het *Blokhuis* of *Bolwerk*.
j. de buitenpoort met ophaalbrug.
k. toren.
l. de *Rekenkamer*, tevens boekerij en kunst-kabinet.
m. steenen muur met galerij.
m'm. onderaardsche gang, voerende van den watermolen naar het bolwerk en de rekenkamer.
- E. De torens aan de Haven.
- F. De *Speye* of *Molenlei*, tevens 2de binnengracht.
n. verbindingsriool tusschen buitengracht en molenlei.
- G. De veldpoort met ophaalbrug.
o. wachthuis.
- H. Bastions.
p. schildwachthuizen.
- I. Buitengracht.
- K. Het Valkenberg.
- L. Het Kasteelplein.
- M. Poort van het Valkenberg.
- N. Bijgebouwen: stallen, bakhuis, brouwhuis, hoenderhuis en badhuis.
- O. Sluis aan het Kraaienbosch.
- na 1536 gebouwd.
 □ vóór 1536 gebouwd.

Vermoedelijk grondplan van het kasteel van Breda omstreeks de helft der 16de eeuw.

wiens voorkeur voor zijn landelijk Brabantsch verblijf, na vermoeiende veldtochten, bekend is. De kapel achter de groote zaal — ook in 1826 weggebroken — werd door René van Châlons gesticht ¹⁾. Diezelfde vorst liet aan de noordzijde van het hoofdgebouw het arsenaal bouwen ²⁾, dat omstreeks 1732 weder werd afgebroken. De galerij die, midden over het buitenplein, evenwijdig aan het voorfront van het hoofdgebouw liep en naar den watermolen leidde, werd door Anna van Buren gesticht ³⁾, die nagenoeg haar geheele huwelijksleven op het kasteel doorbracht. Deze galerij werd later weder gesloopt, omdat zij het uitzicht vanaf het hoofdgebouw op het Valkenberg belemmerde.

Voor het overige is het, althans wat de hoofddeelen van den bouw betreft, niet mogelijk nauwkeurig de grenslijn aan te geven van hetgeen naar het ontwerp van den stichter of naar de inzichten van diens opvolgers werd aangebracht. Bovendien zijn volledige en betrouwbare gegevens omtrent den toestand van het kasteel kort na de stichting zeer schaars, terwijl de weinige historiestukken uit de 16de eeuw, die afbeeldingen geven van het kasteel, in de onderdeelen nogal uiteenloopen, een omstandigheid, die voor de hand ligt, omdat het door de omwalling, die het geheel omringde, van buiten niet zichtbaar was en de toegang tot de binnenruimte uit den aard der zaak slechts voor weinigen openstond.

Uit vergelijking van de weinige beschikbare gegevens, en de beschrijvingen van lateren tijd is het echter mogelijk een denkbeeld te geven van het kasteel, zooals het er, zij het dan niet tijdens het leven van den stichter, dan toch onder zijn onmiddellijke opvolgers, moet hebben uitgezien ⁴⁾.

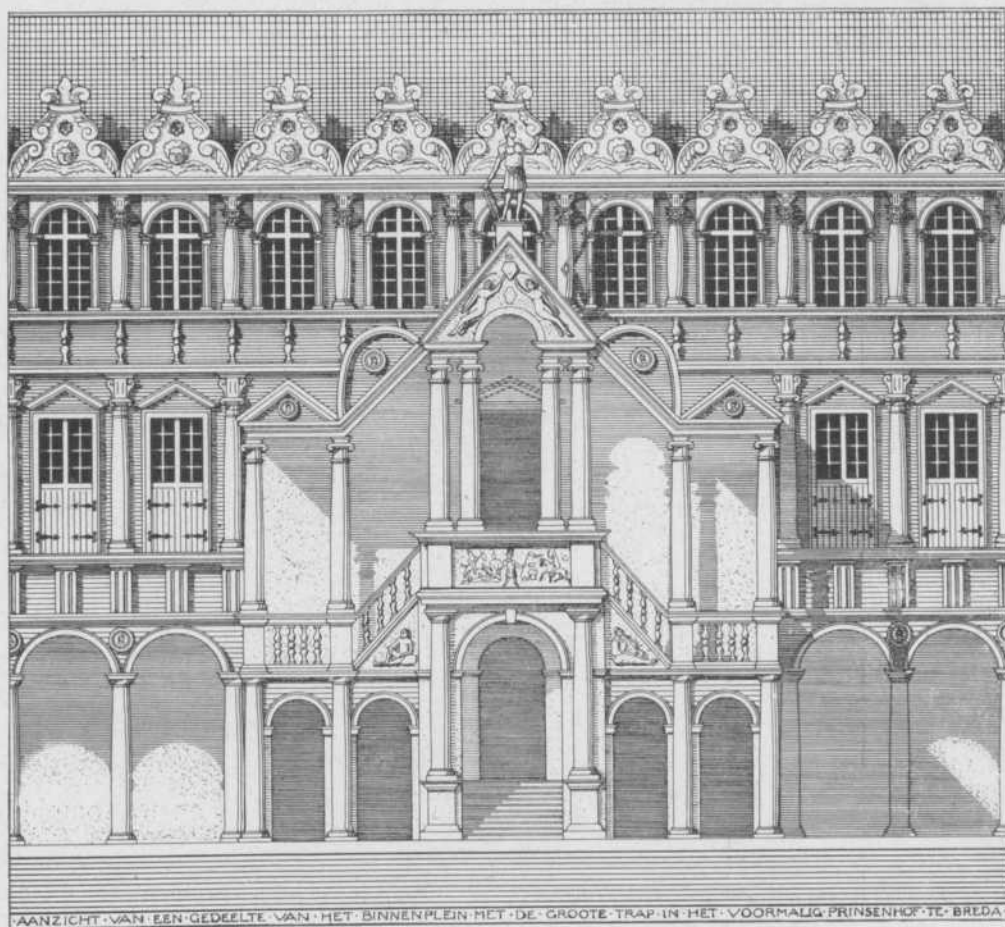
Van buiten vertoonde in den aanvang het hoofdgebouw, dat geheel door water was omringd, weinig versiering. De weelderig geornamenteerde poort, die men op latere afbeeldingen ziet en die den naam *Henricus*, in gebeeldhouwde, vergulde letteren droeg, waarboven een nis voor een standbeeld van den stichter, is grootendeels van lateren tijd ⁵⁾. Van deze poort is nog slechts het benedendeel aanwezig, door den verfkwest rijkelijk met somber grijs bedekt.

De steenen brug, die naar het donjon voerde, had drie bogen en was onmiddellijk vóór de poort van een ophaalbrug voorzien; de balustraden, ter weerszijden langs de brug en nog een eindweegs langs de gracht doorlopende, waren versierd met de wapens der prinsen René, Willem, Philips Willem en Maurits. De brug overgaande, betrad men den ruimen binnenhof, thans nog grootendeels in den ouden vorm aanwezig. Dit plein, 40 M. lang en ruim 28 M. breed, was door een open galerij omringd, van 3 M. diepte, waarin de toegangen tot de gelijkvloersche verdieping uitkwamen. De bovenbouw rustte op blauwe arduinsteenen Dorische zuilen; tusschen de kapiteelen zag men, in medaillon-vorm, de ook nog thans aanwezige bas-relief portretten van beroemde Grieken, Romeinsche keizers en helden der oudheid.

¹⁾ *Geschiedk. beschr. v. h. vermaarde Kasteel v. Breda*, p. 40. — ²⁾ v. Goor, p. 62. — ³⁾ Brieven van Oranje aan Anna van Buren, *Kronijk v. h. Hist. Genootsch. te Utrecht*, 1859. — ⁴⁾ Vergel. bij de thans volgende beschrijving het grondplan op pag. 46. — ⁵⁾ De eenhoorn in de frontispice wijst op den tijd van den koning-stadhouder. Het benedendeel, de eigenlijke poort, is echter kennelijk uit de eerste helft der 16de eeuw.

Recht tegenover de poort bevond zich de dubbele van arduinsteen gebouwde trap, naar een bordes voerende, dat ondersteund was door zuilen van dezelfde orde als die der colonnade. Deze uitgebouwde *escalier d'honneur* was met bas-reliefs versierd. Op de frontispice, bijna gelijkkomende met het dak van de groote zaal, prijkte een meer dan levensgroot beeld, een Romeinsch krijger in zijne wapenrusting voorstellende ¹⁾.

Op het bordes van de trap bevond zich de hoofd-ingang naar de groote of Ridderzaal, die de geheele westzijde van het donjon innam. Deze zaal, de tegenwoordige uitspanningszaal, was ruim 50 meters lang en bijna 13 meters breed; zij had, onder den

Groote trap op het binnenplein. Naar eene teekening in de Bibliotheek der Kon. Mil. Academie.

dakstoel een, wellicht veel later aangebracht, houten verwulf, zoodat de hoogte meer dan dubbel zoo groot was als tegenwoordig en het geheel, met zijn hooge boogvensters aan de westzijde, den indruk maakte van een kerk. Aan de beide korte zijden vond men groote open schouwen. De groote zaal rustte op een zuilengalerij, die thans is ingericht tot eetzaal.

Uit de groote zaal leidden, aan beide zijden, deuren naar de galerijen boven de

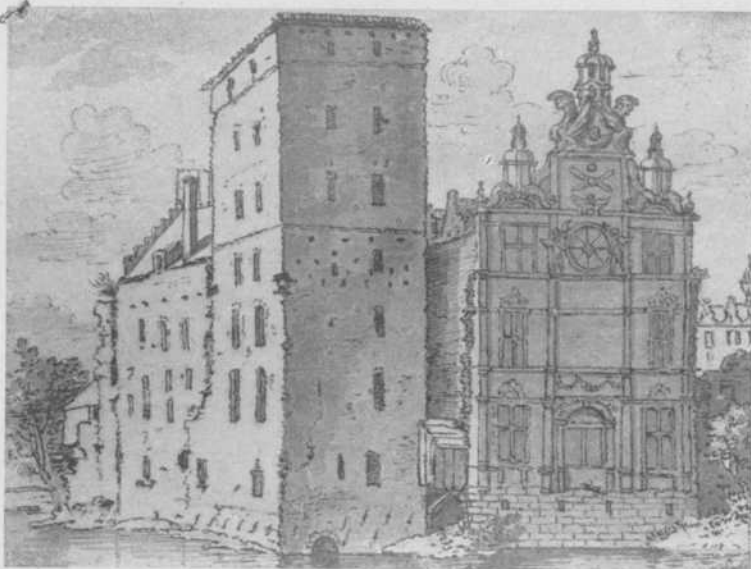
¹⁾ De trap werd in 1826 afgebroken en het beeld door den aannemer, wien de afbraak toekwam, verkocht aan den toenmaligen heer van Poederoyen, op wiens buitenverblijf het een plaats vond. (*Gesch. beschr.*, p. 15).

colonnade. In deze galerijen, met vensters uitzijnde op het binnenplein, kwamen de verschillende vertrekken van de eerste verdieping uit. In den aanvang zullen deze vertrekken, zoo al aanwezig, in elk geval nog niet zijn ingericht en gemeubeld.

Boven de eerste verdieping bevond zich de dakstoel; aan de zijde van het binnenplein waren de gevelmuren echter zoo hoog opgetrokken, dat daardoor een tweede galerij ontstond, waarachter de vertrekken gelegen waren, vermoedelijk voor het dienstpersoneel bestemd. Vanaf het binnenplein gezien maakte derhalve het donjon den indruk uit drie verdiepingen te bestaan, van buiten gezien uit twee, hetgeen verklaart waarom, op de oude afbeeldingen, het buitenaanzien van het kasteel laag, en door de afwezigheid van belangrijke architectonische versieringen, ietwat gedrukt en somber is.

De bouw van het donjon moet, zooals vanzelf spreekt en reeds vroeger werd opgemerkt, zijn voorafgegaan door de inrichting van de noodige woonruimte voor het grafelijke hof, dat, tijdens de afbraak van het oude slot en den wederopbouw van het nieuwe paleis, te Breda gevestigd bleef. Daartoe werd het zoogenaamde *Blokhuis* of *Bolwerk* ingericht, het steil uit de gracht oprijzend vierkant gebouw, aan de zuidzijde van de kasteelenceinte, tegenover het Valkenberg, gelegen. Dit gebouw, later *Paviljoen* en tegenwoordig *Commandantshuis* geheeten, wordt als zoodanig sedert lange jaren bewoond door de commandanten of Eerste-officiers der Academie. Ten behoeve daarvan werd het Bagijnhof verplaatst. Dit besloeg eertijds het terrein van de tegenwoordige buitenmanège der Academie, met een deel van het Kasteelplein. Daar het Bagijnhof het uitzicht belemmerde, en, in tijd van oorlog of tweedracht, de ligging van dit gebouw, onmiddellijk vóór het bolwerk, een gevaar voor het kasteel werd geacht, werd het, in 1531, met toestemming van den bisschop van Luik, Everard de la Mark, overgebracht naar de St. Catharinastraat, bij de St. Wendelinskapel, die tevens aan de bagijnen tot gebruik werd verstrekt ¹⁾.

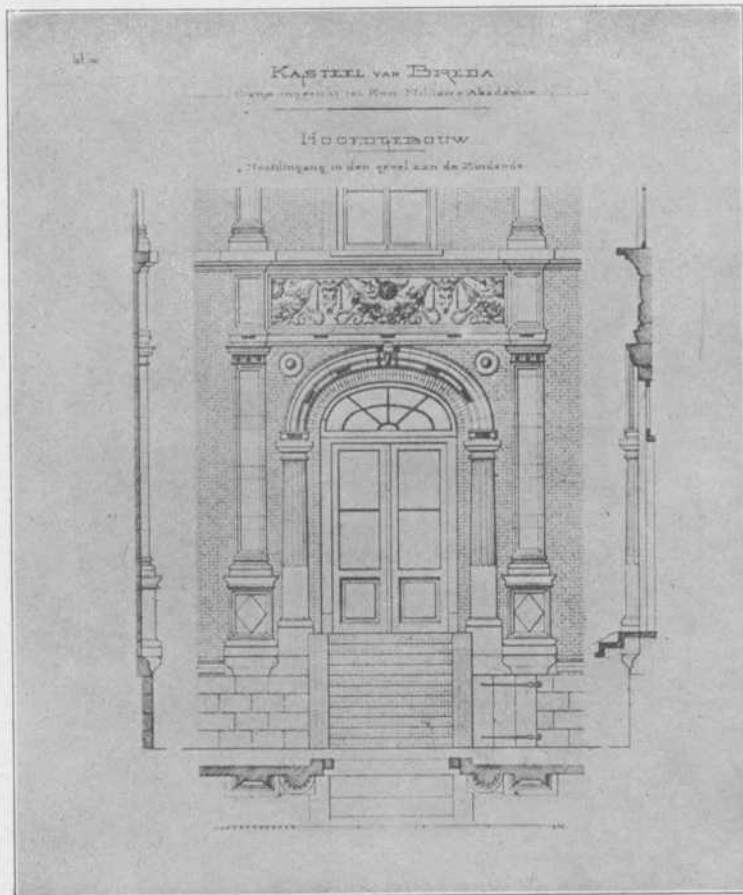
Het bolwerk maakte één geheel uit met een reeks andere gebouwen, die, langs de stadszijde, op en tegen den zwaren muur, die dáár het erf van het kasteel afsloot,

Zuidelijk aanzicht van de groote zaal. Links daarvan de toren van Jan van Polanen. — Naar een teekening in den atlas van het Noord-Brabantsch Genootschap, te 's Hertogenbosch.

¹⁾ *Separatie van het bagijnhof*, enz. (Rijksarchief 's Hage, Breda, XII, fo. 314). Zie Aanteekening 3 achter dit hoofdstuk.

werden aangelegd. Daaronder behoorde een hoog, torenachtig gebouw, aan de binnenzijde van den muur naast de poort — het *Plombé* geheeten — en nog een tweede toren een eindweegs verder, die thans nog gedeeltelijk in wezen is. Tusschen dezen toren en het bolwerk strekte zich, op den zwaren buitenmuur aangelegd, een soort van hangende tuin of wandelplaats uit, die eerst later tot eene overdekte galerij werd ingericht. Westelijk van den toren bevond zich de rekenkamer der Nassau's.

Zuidelijke ingang van het kasteel. — Naar een teekening in den atlas der Afd. Kunsten en Wetenschappen v. h. Dep. v. Binnenl. Zaken.

loopt, in de binnenruimte van dat gebouw doordringende, blijkt duidelijk dat hier een vierkante toren van oude constructie en van kleine hardsteen schietgaten voorzien, omringd werd door een tweeden toren van denzelfden vorm, bij wijze van een mantel. Tusschen de binnen- en de buitenmuren bleef zelfs eenige ruimte open. De schietgaten van den binnenmuur werden door gemetselde gewelven verlengd, en teekenen zich aan de buitenzijde van den westelijken muur nog duidelijk af. Het vermoeden ligt voor de hand, dat de binnenste toren tot een vorig tijdperk van het kasteel heeft behoord en door graaf Hendrik met een steenen mantel is omgeven om daardoor het bovenvlak te vergrooten en aldus meer ruimte te krijgen voor de inrichting van woonvertrekken voor zijn hof¹⁾.

¹⁾ Het hier beschreven verschijnsel staat niet alleen; nog onlangs werd ons iets dergelijks gewezen bij het bezichtigen van het poortgebouw aan het Groothoofd te Dordrecht, waar ook, rondom een bestaand

Dit complex van gebouwen, het zoogenaamde *corps-de-logis*, is dus als het eigenlijk grafelijk kwartier te beschouwen, en bleef die bestemming behouden, ook na de zoogenaamde voltooiing van het donjon, dat, zelfs onder de eerste prins van Oranje, uitsluitend diende tot tijdelijk verblijf voor vorstelijke bezoekers, of, bij plechtige gelegenheden, tot het geven van hoffeesten en het verleenen van gehoor.

Een aandachtige beschouwing van het bolwerk leidt tot het vermoeden, dat men hier nog met een zeer oud overblijfsel van het oude slot te doen heeft. Langs een onderaardsche gang, die onder de buitenpoort door-

Ter zijde van het bolwerk en onmiddellijk van daaruit bestreken, lag over de gracht een ophaalbrug, die naar de buitenpoort voerde. Die poort liep door den zwaren buitenmuur heen, waarop het *corps-de-logis* rustte, en gaf toegang tot den buitenhof van het kasteel ¹⁾.

De brug en de vloer der poort zullen aanmerkelijk lager hebben gelegen dan thans, in verband met het peil van den bodem in die dagen. Uit allerlei omstandigheden toch is op te maken, dat het *terre-plein* van het kasteel, en ook het Kasteelplein met omringende straten, in den loop der tijden aanzienlijk zijn opgehoogd ²⁾. Het is zelfs niet onwaarschijnlijk dat de vloer van de poort eertijds zóóveel lager heeft gelegen dan thans, dat de gemetselde gang in den muur, thans *onder* de poort doorlopende en toegang gevende tot de binnenruimte van het bolwerk, *in* de poort uitkwam. De gang was van schietgaten voorzien, die het buitenplein en een nog ten overvloede aangebrachte, tweede binnengracht bestreken. Het ligt voor de hand, en de inwendige inrichting van de gang bevestigt dit vermoeden, dat het westelijk uiteinde daarvan uitkwam in de benedenste verdieping of de kelders van de rekenkamer, waardoor dus een rechtstreeksche en veilige gemeenschap ontstond eenerzijds van het bolwerk, anderzijds van de rekenkamer, met de poort van het kasteel, en het voor het hof derhalve mogelijk was lijf en voornaamste have in veiligheid te brengen langs de keelzijde der sterkte, wanneer deze, door een vijand van buiten, werd overvallen.

De poort had overigens, naar de regelen der versterkingskunst, in plattegrond den S-vorm ³⁾. Hierdoor werd voorkomen dat zij van buiten door het gezicht of door vijandelijk vuur kon worden bestreken. Aan de buitenzijde was de poort rijkelijk geornamenteerd, o. a. met de wapenschilden van Karel V, van Hendrik van Nassau en diens gemalin, Claudine van Châlons. De frontispice droeg een drietal beelden, die, evenals de overige wapen- en beeldversiering, in 1795 werden vernield.

Was het plombé als de oostelijke vleugel van het *corps-de-logis* — het eigenlijk grafelijk woonkwartier — te beschouwen, de rekenkamer van Nassau was er de westelijke vleugel van. Dit hecht gebouw, van ruime gewelfde kelders voorzien, doet thans als woning dienst voor den officier van gezondheid der Academie. Nog slechts weinige

bouwwerk, een tweede gebouw werd opgetrokken. — ¹⁾ J. F. H(oppensbrouwers) neemt, als wij (zie bl. 44) aan, dat de gracht aan de stadszijde van lateren tijd is, dan de omwalling van Jan van Polanen. Misschien is die gracht uit den tijd van graaf Hendrik, omdat de verplaatsing van het bagijnhof eerst gelegenheid gaf haar te graven, of althans langs het bolwerk door te trekken. Zijne opvatting, dat *oudtijds het bagijnhof ter plaatse (stond) waar, vóór dezen, de kaatsbaan, de stalling van den Heer van Breda met het plein daarvóór, als ook de Burggracht met het groot vierkante steenen Bolwerk en woonhuis, nevens de poort van het kasteel zich bevonden* (Geschiedk. Schets v. h. Begijnhof), wordt echter te niet gedaan door de aanwezigheid van een bouwwerk van ouderen datum dan het blokhuis, op de plaats waar dit door graaf Hendrik werd gesticht, en door de bewoordingen van diens brief, aangaande de overbrenging van het bagijnhof naar de St. Catharinastraat (zie Aant. 3). — ²⁾ Een vergelijking met het Valkenberg (dat zelfs in lateren tijd door ophooging watervrij werd gemaakt) doet reeds zien dat het oorspronkelijk peil van den bodem aanzienlijk lager moet zijn geweest dan thans. Op sprekende wijze werd dit eenige jaren geleden nog bevestigd door het vinden, nabij de poort, op verschillende plaatsen, van eenige oude koperstukken, allen op een diepte van ongeveer 1 M. onder den grond. — ³⁾ Op een plattegrondteekening, in het archief der Genie van het Dept. van Oorlog aanwezig, van vóór 1773 (het jaar, waarin de buitenpoort werd vernieuwd) staat zij nog in dien vorm aangegeven.

jaren geleden werd deze woning van de grijze laag, die haar bedekte, ontdaan, waardoor fraaie gevelmuren met zandsteen en togen boven de vensteropeningen te voorschijn kwamen. Door een wellicht geringe restauratie ware toen dit oude bouwwerk grotendeels in den oorspronkelijken vorm terug te brengen geweest. Tot schade voor het uiterlijk van het gebouw bleek het echter noodig de buitenmuren te bepleisteren, waardoor het thans voorgoed onkenbaar is geworden en in niets zijn oorsprong meer verraaft. Te meer is dit te bejammeren, omdat het hier een belangrijk deel van het oude kasteel gold. In dit gebouw toch was, zooals reeds op bl. 22 werd vermeld, meer dan waarschijnlijk, behalve de rekenkamer, ook de bekende Nassausche boekerij gevestigd, die, juist door den stichter van het nieuwe paleis, die een liefhebber en verzamelaar van handschriften was, belangrijk werd uitgebreid. In dit gebouw waren dus ondergebracht de zeldzame handschriften, waarmede in dien tijd de Nassausche bibliotheek werd verrijkt uit de nalatenschap van Philips van Kleef, heer van Ravesteyn, een der grootste bibliophielen uit het begin der XVIe eeuw ¹⁾. Dit gebouw herbergde dus ook het in 't Latijn geschreven origineel der Augsbursche confessie, door keizer Karel aan Hendrik van Nassau vereerd, en waaromtrent Willem I in een brief aan den keurvorst van de Paltz vermeldt, dat het als een kostbaar familiestuk in het huis van Oranje-Nassau werd bewaard ²⁾. Vermoedelijk bevatte datzelfde gebouw ook de kunstverzameling van graaf Hendrik, waarvoor keurvorst Frederik van Saksen in 1521 eene *Lucretia* van Lucas Cranach zond, die de graaf buitengewoon mooi vond, wat hem aan den schenker deed schrijven, dat, wanneer men dien Cranach maar tijd liet, deze zich nog eens als een meester zou doen kennen ³⁾. Tot die kunstverzameling behoorde een penningkabinet, dat Hubert Goltzius later zou bezoeken, tijdens zijn studiereis, in 1556 door Holland en België ondernomen ⁴⁾.

Een zelfde lot als de oude rekenkamer trof het bolwerk, dat eveneens onder een pleisterlaag, een met zandsteen en banden versierden, kleurigen gevel verborgen houdt.

Ten westen van de rekenkamer zette de omwalling van het kasteel zich voort in een aarden wal met bastion, dat gelegen was onmiddellijk nabij de zuidelijkste der beide hoektorens, die thans het zoogenaamde *Spanjaardsgat* flankeren. Zooals later blijken zal, werd die waterpoort eerst in 1610 aangebracht en bestond er vóór dien tijd gemeenschap tusschen de binnengracht van het kasteel en de Mark door een meer noordwaarts gelegen sluis, die de zoogenaamde *Speye* of *molenlei* afsloot. Voorbij die sluis had de aarden omwalling nog twee bastions; in de courtine daartusschen was een *sortie* of veldpoort aangebracht. Het geheele erf van het kasteel was derhalve door watergrachten omgeven, geflankeerd in het noorden door de beide evengenoemde bastions, aan de stadszijde door het bolwerk, in vereeniging met het bastion en de beide hoektorens nabij de Haven.

Tusschen de noordelijke face van de buitenenceinte en het hoofdgebouw werd door graaf Hendrik nog een ander bijgebouw gesticht, dat een nagenoeg ronde gedaante had

¹⁾ *De Oranje-Nassau boekerij*, p. 6. — ²⁾ Arnoldi, *Geschichte*, II, p. 226. — ³⁾ Brief van 6 Mei 1520, *Meinardus*, No. 8. — ⁴⁾ Serrure, *Notice sur le cabinet monétaire de S. A. le prince de Ligne*, p. 396.

en mede tot 1826 is bewaard gebleven. In de benedenverdieping daarvan had men een watermolen onder een zwaar verwulf aangebracht, om in tijden van beleg ten gebruike van het hof te dienen. In gewone tijden was die molen aan den meestbiedende verpacht. Het scheprad van den molen werd bewogen door het water van Mark en Aa, dat, aan de zuidzijde van de stad, door een sluis gedwongen kon worden door de oostelijke stadsgrachten te vloeien, van waar het zich in gewone tijden door een tweede sluis bij het Kraaienbosch weder in de Mark kon storten. Werd echter ook deze sluis gesloten, dan vond het water geen anderen weg dan de waterleiding, die, door de noordelijke omwalling van het kasteel heen, naar den molen voerde, van waar het verder, langs de molenlei en door de sluis nabij de Haven, naar de rivier terugvloeide.

De molen was een prachtig gebouw en wedijverde met die van de stad, waarvan Havermans ons verhaalt dat hij maalde met vier paar steenen. Het bovenste gebouw was van witte arduinsteen, binnenwerks 110 voeten lang en meer dan 40 breed; in de vier verdiepingen boven den molen waren kamers en keukens, te zamen met 8 à 9 schouwen. Geen wonder dus dat die hooggelegen vertrekken, van waar men een ruim uitzicht had over het dal van de Mark en het Belcromsche bosch, de geliefkoosde verblijfplaats waren van Mencia de Mendoza, graaf Hendrik's derde gemalin ¹⁾.

Vanaf den molen voerde een overdekte galerij naar het *corps-de-logis*. Die galerij was vermoedelijk aangebracht op een muur, die het buitenplein in tweeën verdeelde en bovendien nog door een voorgelegen gracht was beschermd. Wanneer men de buitenpoort achter zich had, moest men dus nog een brug over deze gracht, en een poort door den daarachter liggenden muur passeeren, alvorens op het eigenlijke voorplein van het kasteel te staan. Vermoedelijk was in den muur onder de galerij een gang uitgespaard, die verbinding had met de gang in den zuidelijken buitenmuur. De gelegenheid was dus aanwezig om — evenals dit van uit het bolwerk en de rekenkamer mogelijk was — vanaf het woongebouw boven den watermolen ongemerkt de buitenpoort te bereiken.

Thans is de molen, die tot 1826 den hamer des sloopers trotseerde, geslecht en de waterleiding gedicht, nadat deze laatste nog tot 1877 voor een deel gediend heeft als zwem- en badinrichting, — bij oudere geslachten van cadetten nog uit persoonlijke herinnering bekend. Nabij den molen was, evenals op andere punten van het buitenterrein, o. a. ter weerszijden van de buitenpoort, een wachthuis, terwijl bovendien op verschillende plaatsen op het terrein en den wal de noodige *sentinelhuyskens* waren opgericht ²⁾.

Over de gracht aan de oostzijde van het buitenplein lag een brug, toegang gevende tot den tuin van het kasteel, het Valkenberg geheeten, naar een aldaar vroeger aan-

¹⁾ v. Goor, p. 62. — ²⁾ Het behoeft ternauwernood vermelding, dat het erf rondom het kasteel in de dagen, waarvan wij spreken, veel kleiner was dan thans. De latere herhaalde uitbreiding van de Bredasche verdedigingswerken en vooral de aanleg van uitgebreide voorwerken vóór het kasteel, was oorzaak dat bij de ontmanteling van de vesting Breda (1876—'81) een veel grooter terrein rondom het kasteel beschikbaar kwam dan vroeger. De plattegrond op bl. 46 doet dit duidelijk zien; daarop is met een stippellijn de tegenwoordige omtrek van het bij de Koninklijke Militaire Academie behorende terrein aangegeven.

wezig valkhuis, waarin de heeren van Breda hunne jachtvalken bewaarden. Dit vogelhuis werd in 1531 afgebroken. Achter den tuin lag een vischvijver met een terras aan de noordzijde. Daartegenover stond het zoogenaamde *Huis van Pergamont*, gesticht door Jean de Boubert, genaamd Pergamont, kamerling van graaf Hendrik. Na zijn overlijden kwam dit huis in het bezit der heeren van Breda, doch werd in lateren tijd afgebroken.

Graaf Hendrik liet een deel van het Valkenberg, naar den smaak dier tijden, in regelmatige bloem- en grasperken, met beelden versierd, aanleggen, van welke beelden nog slechts één, een afgietsel in gips van den *Hercules van Farneze*, aanwezig is. Achter dien siertuin was een bosch, en daarachter lag de bouwerij of bouwhoeve van het hof. Deze bouwerij — waaraan de Bouwerijstraat haar naam ontleent — is nog gedeeltelijk

Een deel der voormalige bouwhoeve van het kasteel (thans het perceel Bouwerijstraat No. 29 t/m 33).

in wezen, zooals ze in den tijd, waarvan wij spreken, of kort daarna werd ingericht. Een der woningen in genoemde straat, binnen de enceinte van het Valkenberg gelegen, draagt, nog duidelijk zichtbaar, het jaartal 1563.

Aan de zuidzijde van het Valkenberg, ter plaatse waar nu het Bagijnhof ligt, bevonden zich vóór 1531 de stallen, de bakkerij, het brouw- en het hoenderhuis van het hof¹⁾. Bij den ruil van gronden, ten gevolge van de verplaat-

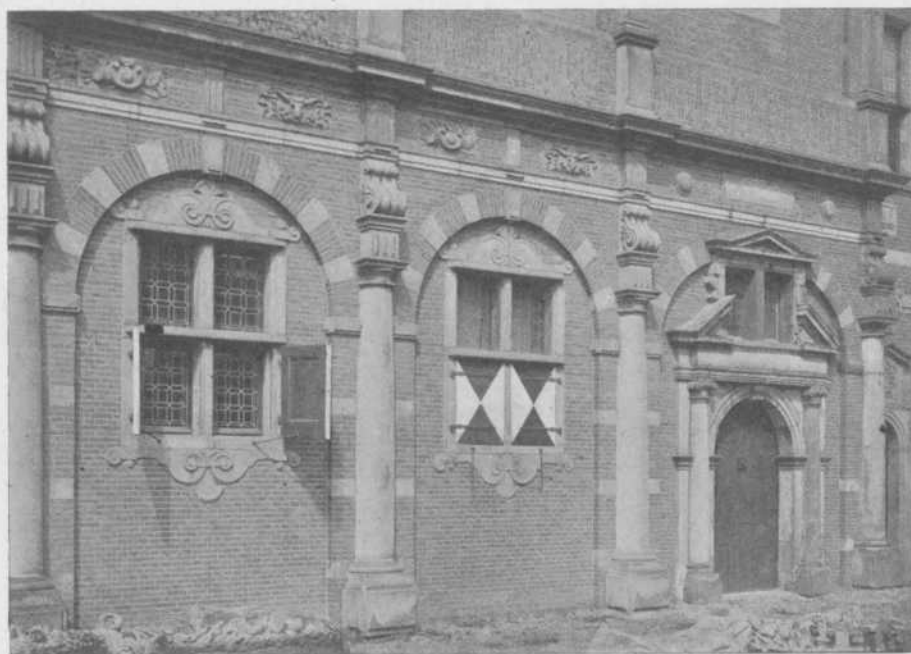
sing van dat Bagijnhof naar de St. Catharinastraat, werden nieuwe stallen, een badhuis en andere annexen gebouwd nabij het Kasteelplein en dus meer in de onmiddellijke nabijheid van het grafelijk kwartier. Later werd daarbij een ruime kaatsbaan ingericht. Deze bijgebouwen zijn, hoewel sedert dien tijd herhaaldelijk verbouwd, nog gedeeltelijk in wezen en dienen thans tot stallen voor de Academie en tot bakkerij voor het garnizoen²⁾. Daarbij stond eertijds, ter hoogte van het thans nog aanwezige poortje, waardoor men van het terrein der Academie in het Valkenberg komt, een sierlijke poort, die toegang gaf van de stad naar het Valkenberg.

Wanneer men de veldpoort of sortie aan de noordelijke face van de kasteelomwalling uitging, kwam men in het Belcromsche bosch. Het was — of werd later — met rasterwerk omringd en tot diergaarde ingericht. Men vond er ook een maliebaan. Van dit bosch is niets meer overgebleven dan een laan, die naar den Konijnenberg voerde. Later werd op dien berg het Speelhuis gebouwd.

¹⁾ *Separatie v. h. bagijnhof*, t. a. p. — ²⁾ Een fragment van een gevelmuur, die omstreeks 1883 werd afgebroken, bevindt zich nog in het Museum voor Geschiedenis en Kunst (Rijksmuseum) te Amsterdam. Naar eene fotografie van dien gevelmuur werd onze gravure op bl. 55 vervaardigd.

Het voorgaande moge een indruk geven van de inrichting van het kasteel, zooals het door den stichter in hoofdzaak was ontworpen en, zij het dan ook slechts ten deele, nog voor zijn dood werd uitgevoerd. Bij de betrekkelijke schaarschheid aan gegevens uit den tijd der stichting zelve, bezitten wij toch mededeelingen van een ooggetuige, die onzen indruk bevestigen dat het nieuwe grafelijk paleis en de versterkingen, die het omringden, naar een grootsch plan waren ontworpen en die het dubbel doen betreuren dat de vroegtijdige dood van den stichter en de daarop volgende tijdsomstandigheden de volledige afwerking naar 't oorspronkelijk ontwerp hebben belet.

De bedoelde mededeelingen komen voor in een journaal van den nuntius Pierre Vorstius, bisschop van Acqui, te boek gesteld door diens secretaris, Corneille Ettenius, van welk journaal een afschrift in de universiteitsbibliotheek van Leuven aanwezig is.

Een der voormalige bijgebouwen van het kasteel in het Valkenberg bij het Kasteelplein.
Naar eene fotografie van een in het Rijksmuseum aanwezigen gevelmuur.

Een deel van het journaal wordt gevormd door het verhaal van een reis van den nuntius met zijn gevolg door Duitschland en de Nederlanden tusschen 19 April en 23 Juli 1537. Wij laten hieronder het deel van het reisverhaal, dat betrekking heeft op het bezoek aan Breda, in zijn geheel volgen, omdat het volkomen past in het kader van onze aantekeningen en als betrouwbaar bericht van een tijdgenoot uit den aard der zaak van belang is ¹⁾.

Maandag 16 Juli (1537) reed de Eerw. Heer Nuntius vroeg in den morgen (van Antwerpen) naar Breda, een afstand van 8 mijlen; om twaalf uur nam hij rust in een dorp,

¹⁾ Een uittreksel uit het reisverhaal werd opgenomen in de *Nouveaux Mémoires de l'Acad. roy. des Sciences et belles-lettres de Brux.* Tome XII. De aanhaling is een vertaling van het in het latijn gestelde, origineele stuk; de tusschen haakjes ingevoegde woorden komen in het origineel niet voor, doch zijn als toelichting bijgevoegd.

halfweg. Hij had zijn hofmeester naar Breda vooruitgezonden. De Graaf van Nassau was dien dag naar Steenberghe vertrokken, maar keerde, op het bericht van de komst van den Eerw. Heer Nuntius, huiswaarts en zond dezen den stadsschout Wigard tegemoet. Ook alle kanunniken gingen te voet den weg op. In statigen optocht werd de Eerw. Heer Nuntius naar den burcht geleid en daar gehuisvest, waar wij overigen echter niet konden onder dak gebracht worden omdat men druk aan het bouwen was.

Dienzelfden dag ging mijn Eerw. Heer, kort na zijn aankomst, den burchtheer en de burchtvrouw, die in een anderen vleugel van het kasteel huisden, begroeten; na een onderhoud over onverschillige zaken keerde de graaf met den bisschop terug om te middagmaalen.

Dinsdag 17 Juli ging de Eerw. Heer Nuntius in de vroege naar den Markies (lees: Graaf) en begaf zich met dezen naar de kanselarij, waar hij, in tegenwoordigheid van vijf of zes onzer, zich van zijne opdracht kweet door overhandiging van een brief van Zijne Heilichheid, onzen heer, benevens van een exemplaar van de bullen van oproeping en verdaging. Het onderhoud tusschen beiden duurde zeer lang, maar was geheim. Wat hij (de graaf) dan ook geantwoord heeft, weet ik niet nauwkeurig, behalve dat toen wij een verklaring vroegen, hij tot bescheid gaf, dat aangezien hij onderdaan en vazal was van Zijne Keizerlijke Majesteit en geen rijksvorst, zooals de Duitsche hertogen, hij geen ander antwoord kon geven dan dat hij zou doen zooals Zijne Keizerlijke Majesteit en dat hij de belangen van het Concilie zooveel mogelijk zou bevorderen. Een verdere verklaring gaf hij niet.

Na afloop van het onderhoud met mijnen Heer, die te voet ging, leunde hij (de graaf) op een stok, schoon hij het liefst in een draagstoel zat, daar hij veel leed aan het been.

De man, met wien zijn bastaarddochter gehuwd was, leidde den Eerw. Heer Nuntius de vestingmuren rond om hem alle bijzonderheden te laten zien, vooral echter de aarden wallen. Die wallen zijn bijzonder sterk en de hoofdkracht van de geheele versterking schijnt daarin te bestaan dat er dagelijks eb en vloed van zeewater is, waardoor de grachten op diepte worden gehouden.

Op de vier hoeken zijn vier sterke bastions of torens, die gemakkelijk te verdedigen zijn. In het midden is het ruime tuighuis, uitstekend voorzien van zwaar geschut. Onder het tuighuis is een molen, die bij opkomst en verloop van het getij maalt, wat in tijd van nood van groot nut kan zijn.

Hij laat nu in het midden een vierkant prachtig hoofdgebouw zetten, het zoogenaamde paleis. Om dit te naderen moet men over drie bruggen gaan, zooveel verschillende grachten zijn er. Boven de eerste poort aan den ingang van den burcht is een zeer sierlijke wandelplaats ¹⁾, terzijde van een prachtige toren. Kortom, het is de sterkste en tevens de fraaiste burcht, die wij tot nog toe in geheel Duitschland zagen; wel zagen wij er, die fraaiër waren, en die sterker waren, vooral die op rotsen waren aangelegd, maar fraaiër en tegelijk sterker zagen wij geen enkele. Om den burcht heen laat hij geducht bouwen, namelijk een paardenstal en een badhuis, en doordat de graaf zulk een liefhebber is van bouwen, zetten ook alle burgers mooie nieuwe huizen, want voor drie jaar brandden tot duizend oude woningen bij één brand af.

Aan het ontbijt werd de Eerw. Heer Nuntius in het bijzijn van den graaf en de gravin kostelijk onthaald; er waren gouden bekens zoo groot en zoo kostbaar als ik nog nooit had gezien. De gravin zelf is een vrouw nog in haar volle kracht, rijzig, gevuld en statig; zij heeft een stoet van edellieden tot haar dienst en heeft den naam van ijverig beoefenaarster der wetenschap; daarvoor heeft zij Ludovicus Vives ²⁾ in haar gevolg, een zeer geleerd letterkundige. Ook wij werden kostelijk onthaald en in den namiddag brachten wij een bezoek aan de bij uitstek sierlijke tuinen. 's Avonds at hij (de nuntius) weder in gezelschap van den graaf.

Woensdag 18 Juli ging de Eerw. Heer Nuntius naar de mis in het collegiaal, door de kanunniken afgehaald; hij ging daarheen te liever omdat hij plebaan der kerk is en vele jaren geweest is. 's Middags onthaalden de deken en het kapittel hem met groote eere. In

¹⁾ Wij hebben dit *ambulacrum*, zooals 't in het oorspronkelijke stuk heet, naar 't ons voorkomt, op te vatten als een soort hangende tuin op den buitenmuur aan de stadszijde. Later werd deze, door Anna van Buren, tot eene gemetselde galerij ingericht. — ²⁾ Zie omtrent dezen geleerde hiervóór, bladz. 40.

den namiddag haastte de Eerw. Heer Nuntius zich tot de afreis; de reden was dat hij den graaf naar Steenberg had zien vertrekken, waarheen hij vroeger ook al op weg was geweest. Hij nam afscheid en reed naar Hoogstraten, dat vier mijlen verwijderd was....

Tot zoover het fragment uit Ettenius' journaal. Tot een goed begrip van sommige in het reisverhaal voorkomende uitdrukkingen, moge nog de volgende toelichting dienen. Op Pinksterdag van 't jaar 1536 had paus Paulus III een bul uitgevaardigd, waarbij een algemeen concilie te Mantua werd uitgeschreven, voor den 23sten Mei van het volgend jaar. Die bul bevatte de lastgeving aan alle bisschoppen en prelaten om zich op den bepaalden dag te Mantua te bevinden, krachtens den eed, dien zij aan den Heiligen Stoel hadden gedaan, en onder bedreiging van de straffen, die bij de canonieke wetten waren bepaald. De paus noodigde daarbij tevens den keizer van Duitschland, den koning van Frankrijk en alle andere souvereinen en vorsten uit om, ter wille van de rust en het welzijn der christenheid, in persoon het concilie te komen bijwonen, of althans afgezanten daarheen te zenden.

Aangezien de hertog van Mantua het houden van het concilie binnen die stad verbood, verdaagde een nieuwe bul, van 20 Mei 1537, het concilie tot de eerste dagen van November, zonder aanwijzing echter van de plaats, waar het zou gehouden worden ¹⁾.

Onder de nuntiusen nu, wien door den paus werd opgedragen, het houden van het concilie in de verschillende landen der christenheid bekend te maken, o. a. door het persoonlijk overhandigen aan de verschillende vorsten van de uitnoodiging tot bijwoning en de mededeeling der verdaging, behoorde Vorstius. In die hoedanigheid kwam hij te Breda. En zijnen ijverigen secretaris — die wellicht (zijn naam doet het gissen) uit Etten afkomstig was, en dus te Breda *en pays de connaissance* kwam — hebben we daardoor dank te weten voor zijn uitvoerige mededeelingen, die ons vergunden een blik te slaan in het intérieur van den vorst, die in het geschiedverhaal van het Bredaasch kasteel zulk een belangrijke plaats inneemt.

Te vroeg stierf de uitnemende Nassauer, die buiten het vorstelijk paleis, door hem gesticht, aan Breda nog de zegeningen naliet van een wijs en verlicht bestuur. Onder Hendrik's bewind werd het Mastbosch, thans nog het sieraad van Breda's omstreken, aangelegd ²⁾. Van hem is de verbodsbepaling om huizen te bouwen, anders dan van steen en met harde daken. Zijne onderteekening draagt de giftbrief, waarbij, uit de opbrengst van de heerlijkheid Hooge Zwaluwe, jaarlijks en ten eeuwigen dage honderd armen van Breda worden gekleed. Ook de instelling van de Weeskamer, de Aalmoezenierskamer en tal van andere beslissingen, op het welzijn der Baronnie gericht, dateeren uit den tijd van zijn bewind ³⁾.

Zijn heengaan, 14 September 1538 ⁴⁾, werd dan ook te Breda oprecht betreurd. Graaf Hendrik werd begraven onder de prachtige graftombe in de Groote kerk te Breda, die hij ter eere van zijn oom, Engelbrecht II, had doen oprichten in de kapel,

¹⁾ *Nouveaux Mémoires*, XII. — ²⁾ v. Goor, p. 370. — ³⁾ *Ibid.*, p. 34. — ⁴⁾ *Batavia illustr.* I, p. 812; Smallegange, *Geslacht-rekening*, p. 16, e. a. Van Goor vermeldt echter: 9 October 1538.

door laatstgenoemde gesticht. Het stoffelijk overschot vond daar een plaats naast dat van zijn beide eerste vrouwen: Françoise van Savoye en Claudine van Châlons, en een jong gestorven kind uit het eerste huwelijk.

Hendrik's weduwe, Mencia de Mendoza, keerde na den dood van haren echtgenoot naar Spanje terug en hertrouwde in 1539 met Ferdinand van Arragon, hertog van Calabrië, een zoon van den verdreven koning van Napels ¹⁾. Haar sterfjaar is niet bekend.

AANTEKENINGEN.

1. *Portretten van graaf Hendrik van Nassau.* Uit de voorafgegane en nog volgende aantekeningen betreffende de graven van Nassau uit de Bredasche lijn kan, voor zooveel nog niet bekend, blijken welken bijzonderen en gewichtigen invloed zij allen, zonder uitzondering, op de gebeurtenissen van hun tijd hebben gehad. Onder die oudere Nassau's speelde ongetwijfeld Hendrik III weder verreweg de belangrijkste rol en zijn betekenissen als raadsman en vertrouwde, zoowel van Maximiliaan als van Karel V, kan inderdaad niet te hoog worden aangeslagen. Evenals de brieven van zijn hand, die in den loop der jaren zijn gepubliceerd, ons een denkbeeld geven van den aard en het karakter van den vorst, die, ook in het geschiedverhaal van het Bredasche kasteel, zulk een belangrijke plaats inneemt, zoo kunnen de verschillende afbeeldingen, die van hem bestaan, ons een vrij juiste indruk geven van zijn uiterlijk. Het aantal portretten van hem is zelfs vrij groot.

Op betrekkelijk jeugdigen leeftijd wordt de graaf afgebeeld op een medaille, beschreven door De Vries en De Jonge ²⁾. Vermoedelijk hebben de cijfers Z O (20) op de keerzijde betrekking op den leeftijd van den graaf; men schreef in de 16de eeuw het cijfer 2 veelal als z. Waarschijnlijk naar den kop op deze medaille is later vervaardigd het portret (kopergravure) van P. Soutman naar P. van Sompel (Muller, 898a), waarvan weer verschillende varianten bestaan. Naar het portret van Soutman is onze gravure op bl. 34 genomen.

De kunstverzameling van Z. M. den Duitschen keizer bezit voorts twee aquarellen, voorstellende den graaf op meer mannelijken leeftijd. Naar een dezer aquarellen, waarop het in aanbouw zijnd kasteel van Breda op den achtergrond is afgebeeld, werd onze gravure op bl. 37 vervaardigd ³⁾. Het origineel berust in het kunstkabinet op den Löwenburg bij Cassel. Naar de andere aquarel, die op de Oranje-Nassau-tentoonstelling te Amsterdam in 1898 aanwezig was, werd de gravure vervaardigd, opgenomen in de *Oranje-Nassau-galerij*. (Uitg. Gebr. Cohen te Nijmegen en Arnhem). Beide aquarellen zijn echter niet gemonogrammeerd en hoewel oud, staat het niet vast dat zij uit den tijd zelven zijn en naar het leven genomen. Zij hebben derhalve als *portret* van den graaf slechts betrekkelijke waarde.

Van bijzondere waarde is echter een afbeelding van den graaf op lateren leeftijd, dat voorkomt op het carton van Barend van Orley, waarvan onze gravure op bl. 44 eene reproductie is.

Dit carton behoorde tot een serie van 16 ontwerpen voor wandbehangen, door den kunstenaar in opdracht van den graaf vervaardigd en bestemd tot versiering van zijn kasteel te Breda ⁴⁾. De

¹⁾ Arnoldi, *Geschichte*, II, p. 231. — ²⁾ *Ned. Historiepenningen verklaard*, II, pl. VII, No. 3, en p. 3.

— ³⁾ Door de vriendelijke en werkzame bemiddeling van Prof. Dr. Seibel, Directeur van het Hohenzollern-Museum te Berlijn, werd ons de gelegenheid gegeven die aquarel voor dit werk te doen reproduceeren. —

⁴⁾ Van Mander, *Het schildersboek*, p. 133b. Zie voor Orley noot 7 op bl. 43.

vroegtijdige dood van den graaf schijnt de vervaardiging der tapijten te hebben belet. Zelfs geraakten de cartons zoek en werden, eerst bijna een eeuw later, onder prins Maurits, teruggevonden, die naar de ontwerpen olieverfschilderijen liet vervaardigen door den schilder Hans Jordaen ¹⁾. Het was waarschijnlijk diezelfde vorst, die later last gaf, naar de oorspronkelijke ontwerpen de fraaie wandbehangsels te doen vervaardigen, die langen tijd een sieraad waren van de reeks zalen in den noordelijken vleugel van het Bredasche Prinsenhof ²⁾. Zij stelden vorsten en vorstinnen van Nassau voor, allen levensgroot en te paard. De latere prinsen en prinsessen van Oranje hadden voor die tapijten steeds de grootste zorg. Uit menig stuk uit de briefwisseling, die in het oude Nassausche domeinarchief bewaard wordt, blijkt dit ³⁾. In 1795, bij den val van het stadhouderschap, ondergingen de tapijten hetzelfde lot als de overige inboedel van het kasteel van Breda: in schuiten gepakt ging alles naar Den Haag om aldaar publiek te worden verkocht. Waar de tapijten bleven is niet bekend; men vermoedt dat zij in Engelsche handen zijn geraakt.

Vier van de oorspronkelijke cartons van Orley bevinden zich thans nog in het prentenkabinet in de Oude Pinacothek te München; zij stellen voor de graven van Nassau: Otto; Adolf (de keizer); Johan V en Hendrik III, allen met hunne vrouwen en te paard ⁴⁾. Vooral de afbeelding van graaf Hendrik met zijn drie vrouwen, heeft — als portret — ongetwijfeld waarde, omdat de kunstenaar naar diens opdracht werkte en dus het portret zeer waarschijnlijk naar het leven genomen werd.

Eindelijk bezitten wij een reeks van portretten van graaf Hendrik, in de meerendeels zeer uitvoerige historieprenten, betreffende den intocht in Bologna van Karel V en paus Clemens VII, bij gelegenheid van de kroning des keizers op 24 Februari 1530. Wij noemen daaronder de werken van J. N. Hogenberg ⁵⁾, Robert Péril ⁶⁾ en Ricci ⁷⁾. Op die prenten vertoonen de afbeeldingen van den graaf niet alleen onderling, maar ook vergeleken met het portret van Orley, eene opmerkelijke overeenkomst, terwijl op alle de graaf is afgebeeld met een baard, een dracht, die in overeenstemming is met het gebruik van den tijd. Op de prenten rijdt de graaf, als opperkamerheer des keizers onmiddellijk achter dezen en den paus. *Consequamment suyvoit seul apres la Mageste Imperiale le tres illustre et noble conte de Nassau marquis de Zenette chevalier de l'ordre du saint empire romain premier chambellan dicelle Imperiale Mageste*, zooals het in den verklarenden tekst bij Péril heet. Die plaats in den stoet was bijna oorzaak dat de graaf er het leven bij inschoot. Want juist nadat de keizer en de paus de houten brug vóór de Dominieuskerk gepasseerd waren stortte deze brug in. Reproductiën van de hier genoemde historieprenten komen voor in het werk van Sir William Stirling Maxwell *The Procession of Pope Clement VII and the Emperor Charles V &c.*, Edinburg, 1875, dat van nog meer afbeeldingen derzelfde plechtigheid melding maakt, toegelicht door zeer uitvoerige geschiedkundige aantekeningen.

¹⁾ Van Mander, *Het schildersboek*, p. 133b. — ²⁾ v. Goor, p. 62. — ³⁾ Men vergelijke later onze mededeelingen betreffende den vredehandel te Breda in 1667, waarvoor het kasteel werd afgestaan. — ⁴⁾ De cartons bevatten inschriften, wel met oude, doch met latere hand geschreven, die, wat de aanwijzing der personen betreft, niet overal juist zijn. Uit verschillende bijzonderheden van kleederdracht, wapenversiering enz. moest derhalve nader worden vastgesteld, op welken vorst zij betrekking hebben. Voor graaf Hendrik vormde een aanwijzing te meer dat de op bl. 41 gereproduceerde afbeelding hem gold, het aantal zijner vrouwen en de omstandigheid, dat de derde op een muilezel gezeten is, wat kennelijk op Mencia de Mendoza's Spaansche afkomst doelt. — Door de zeer gewaardeerde medewerking van Dr. W. Schmidt, directeur van het Prentenkabinet te München, werd het ons mogelijk de bedoelde afbeelding in dit werk op te nemen. — ⁵⁾ Joh. Nicolaus Hogenberg was een kunstenaar uit München, die omstreeks 1530 leefde. (Zie Nagler, III, No. 429). Van zijn prentwerk, in vereeniging met Eng. Bruining uitgegeven, bestaan verschillende uitgaven, door Muller uitvoerig beschreven in zijn *Nederl. Geschiedenis in platen*, waar ook de litteratuur over het onderwerp te vinden is. — ⁶⁾ Robert Péril was een genealoog en graveur uit de eerste helft der 16de eeuw. Een exemplaar zijner, hoogst zeldzame, houtgravure betreffende den intocht in Bologna bevindt zich in de historische afdeling van het Stedelijk Museum te Antwerpen. — ⁷⁾ Ricci was een Italiaansch kunstenaar, die in het begin der 16de eeuw leefde. (Zie Nagler, p. 111). Een exemplaar zijner *Gran Cavalcata di Clemente VII e Carolo V* bevindt zich in de Universiteitsbibliotheek te Gent, die ook een houtsneede bezit, omstreeks 1530 te Venetië in het licht verschenen, van den intocht van Karel V en Clemens VII in Bologna op 5 November 1529. Van deze zeldzame anonieme gravure bestaan, voor zoover bekend, slechts 4 exemplaren: één in de Uffizi-galerij te Florence, twee in het Britsch Museum en het genoemde te Gent. Op de laatste en voorlaatste plaat van deze reeks van 16 gravures komt eveneens graaf Hendrik van Nassau voor.

2. Omtrent de vraag of de kosten van den belangrijken bouw te Breda geheel werden gedragen door graaf Hendrik, of dat daarin door zijn onderzaten werd bijgedragen — een niet ongewoon verschijnsel in dien tijd — is ons niets gebleken. Het Bredasche stadsarchief maakt geen melding van eenige geldelijke hulp bij de stichting van het nieuwe kasteel, in tegenstelling met later, toen, bij de belangrijke verbouwing door den koning-stadhouder in 1686, de stad juist op zoo ruime wijze hulp bood. In dit verband is daarom de aantekening, in een oude kroniek van Mechelen en Leuven aangetroffen, wel merkwaardig: *1514 aan den Heer van Nassau wordt gegeven tot hulp van zijn metselrije 400 Philippen bedroech 125 pond*¹⁾. Ging graaf Hendrik in 1514 reeds zwanger van de omvangrijke bouwplannen, die eerst later in vervulling konden komen, of betreft de hulp, hem in 1514 verleend, een op zichzelf staande verbouwing van het oude kasteel of een der bijgebouwen daarvan? Wij zijn geneigd het laatste te gelooven, den tijdsduur in aanmerking genomen, die tusschen het verleenen der Leuvense subsidie en de stichting van het nieuwe paleis gelegen was. Bovendien kwam Hendrik bij den bouw van het paleis kennelijk minder aan eigen dan aan Mencia's wenschen tegemoet. Uit zijn brieven uit den tijd kort voor en tijdens den bouw is dit vrij duidelijk af te leiden. Daaruit blijkt niet alleen van een over het geheel sterk afnemende gezondheid, die moeilijk te rijmen is met omvangrijke bouwplannen, maar ook, hoe vreemd het moge klinken, van geldzorgen. De weelderige hofhouding te Breda scheen schatten te verslinden. Daarbij kwamen de aanzienlijke kosten van het Katzenelnbogensche proces en de belangrijke onderstand, waarmede de graaf zijn broeder Willem voortdurend moest tegemoet komen. Dat onder die omstandigheden de graaf, zoo kort nog voor zijn dood, overging tot bouwplannen, die andermaal schatten zouden kosten, is moeilijk anders te verklaren dan uit de bekende prachtlievendheid zijner vrouw. En de vraag mag zelfs worden gesteld of de graaf wel zoo geheel instemde met de weelderige levenswijze, die onder haren invloed te Breda was ontstaan. In October 1529 schrijft hij ten minste aan zijn broeder, dat vrouwen, die een rijk huwelijksgoed meebrengen, dit veelal ook graag verteren²⁾. In die woorden schuilt wel iets van een bedekte klacht.

Na het voorgaande te hebben vermeld, ligt de gevolgtrekking voor de hand, dat het René, Hendrik's zoon, enkel mogelijk was, na den dood zijns vaders, aan diens omvangrijke stichting voort te werken en over het geheel zijn positie als een der voornaamste Nederlandsche edelen te handhaven door de welkome toename zijner geldmiddelen uit de erfenis van zijn oom Philibert van Oranje. Want Mencia's schatten gingen uit den aard der zaak na den dood van graaf Hendrik en bij gebreke bovendien van kinderen uit diens derde huwelijk, weder grootendeels voor het Nassau-Bredasche huis verloren.

3. De in het Nassausche domeinarchief aanwezige brief van Hendrik van Nassau, rakende de separatie van het Bagijnhof en het kasteel van Breda, ingevolge toestemming van den bisschop van Luik (zie bl. 49 hiervoor), luidt in zijn geheel als volgt (Rijksarch. 's Hage, *Breda* Vol. XII f. 314):

Henric graeve tot Nassau marckgrave tot Zenette Graeve tot Catzenellenboge, tot Vianden ende tot Oye heere tot Breda tot Diest, tot Grimbergen enz. Allen den ghenen die dese tegenwoordige sien sullen. Saluyt. Alsoo wy aenmercken dat het Bagynhoff in onser stadt van Breda gefondeert bij wijlen onsen voorderen heeren tot Breda te nae onsen slote ende casteele geleghen is, sulcx dat overmits diversche timmeringhen van kercken ende huysen die de Bagynen gedaen hebben onse voorschr. slot in tijde van oorloghen ende tweedraechten dewelcke Godt verhueden wille, daerby in grooten perijckel commen mochte begeerende daer inne te remedieren, hebben wij tselve den hooghweerdighen in Godt vader heeren Gerarde van der Marcke bij de goddelijcke voorsienicheit Cardinael tot Ludic, te kennen gegeven, ende daerop van zijnder Eerw. geobtineert sekere brieven ende privilegie, daeraff den teneur van woorde te woorde hiernaer volcht. Gardus de Marck miseratione divina, tituli Ste Grisogoni sancte, Romane Ecclesie Presbiter Cardinalis, Archiepiscopus Valentie, Episcopus Leodiensis, Dux Buillionensis, Comes Lossensis &c. Notum fit universis et innotescat singulis Qm̄ ad nram deventum sit notitiam Beginagium oppidi de Breda, arci seu Castro illius ad modum minis propinguum et contiguum situm esse decentiusque ac salubrius fore. Id ipsum Beginagium una cum suis appenditijs quibuscumque distantius et remotius ab eodem Castro merito transferri et in alio loco situari et fundari debere, ut juibi abstractius et denotius eiusdem Beginagij religiose fonores, aliarum religiosarum personarum more hec in seculo vivere possint ad hoc. Affectuose apud nos sollicitante, petente et procurari faciente illi

¹⁾ Joh. Jacobz, *Korte Cronycke van Mechelen en Loven*. — ²⁾ Graf Heinrich an graf Wilhelm, 14 Oktober 1529, Meinardus, No. 184.

et Generose viro dno Henrico Comite de Nassau Machione de Zenettes et dno de Breda &ca, nobis placere nostrisque consensu de assensu precedere ut dictum Beginagium in alium locum infra aut extra menia oppidi Bredensis in quo seu ad quem locum opportunius et decentius eidem dno Henrico videbitur et placebit integre aut in parte transferatur aut pars propinquior Castro, ab eodem Beginagio reparetur et ad usum eiusdem Castri et comitis applicetur, cui comiti id faciendi plenam licentiam et potestatem damus et concedimus, conscientias hinc inde utriusque partis desuper exonerantes, saluo tamen et proviso quidem pretactus dñus Comes in eius oppido aut extra in alio loco, ubinam illi libinerit, sat propinquo recompensatioem condignam sufficientem et honestam assignabit juxta loci usurpationem at estimationem cum consensu ad hoc jus pretendendum et competent. Datum Gandani nostris subsigno manuali et signeto secreto. Anno a Nativitate Dni millesimo quingentesimo tricesimo primo mensis may die quinta decima. Aldus onderteeckent Grardus ende bij den secreten Bureel ende geseget met sijn E. segel daerop gedruet. Ende alsoo wij daernaer bij onse gedeputeerde metten meesterssen ende oock metten gemeynen Baghijnen van den voorschreven Begijnhove soo int gemeyn als int besunder, hebben doen communiceren om op te translatie offe verleggen van den selven Bagijnhove een geveuechelyck middel gevonden te worden, zoo sijn eyntel die voors. meesterssen ende Begijnen naer vele communicatie ende deliberatie wel beraden sijnde, daerop met onse Gedeputeerde overkommen ende geaccordeert. Ende hebben ons geconsenteert ende gewillicht tgene ende alsoo hier naer volcht. Te weten dat sij derven sullen de Noortsijde van den voors. Begijnhove achtervolgende de palen bij ons besteken ende daertegen hebben onse stallinge, backhuys, brouwhuys ende hoenderhuys in Valckenberch, die men nu toemetselen sal aen doistsijde, item dat wij tot versettinge van heuren huysen ende in recompensie van der dervinghe van heure voorschreven erfven, hen geven souden de somme van zes hondert Rins gul̄ eens, item dat wij tselve hof aen de voorschreven Noortsijde ende oick aen de oistsijde, sullen doen ommueren, op welcke muere deselve Begijnkens sullen mogen timmeren ende affdaecken, behoudelijck dat zij daer geen licht noch vensteren hebben en sullen, item dat sij aen de Westzijde vuyt onsen borchgracht sullen mogen versch water brenghen in heuren hove, ende dat zij oock aen de selve Westzijde heuren privaet stellen mogen, ontrent der gote daert niet hinderlijck wesen en sal, item dat men hen affdoen sal de lynden opt kereckhoff, om aldaer huysen te mogen stellen, insgelijcx de eschenboomen achter Halmale ende Haestricht; item dat men hen noch sal laten volgen alle die stoffe van Juffre Tryne saliger gedachtenisse, huysen ende binnenpoorte van Valckenberch van hout, yser ende anders, al sonder de metserijen, dwelck op onsen cost hen affgebroken sal worden, item dat sij oock sullen mogen betimmeren die plaetse voor haer poorte, ter rechter straten toe, ende want sij een deel erfvs verliesen ende enger gelogeert sullen moeten wesen, off gebeurende dat sij naemaels tot beter fortunye comen, costen eenige erfven becostigen ende vervallen dat wij hen octroy sullen geven om tselve te mogen coopen, ende ten lesten dat wij de voorschreven plaetse ende hoeve, alsoo sij die nu hebben sullen, voor ons ende onsen nacominghen eeuwelijck henlieden laten sullen, ende die possessie daervan confirmeren.

Doen te weten dat wij die voorschreven antwoorde tractaet consent ende bewillinge hebbende voor aggregabel ende tselve accepterende approberende ende ratificerende voor ons ende onse nacominghen heeren ende vrouwen van Breda bij desen den voorschreven Begijnen hebben doen leveren in gereede ende getelde penningen de voorschreven somme van ses hondert rins gul̄ van twintich stuyvers tstück voor de versettinge van heuren huysen ende in recompensie van der dervinghe van der erfven aen de Noortsijde bij ons, nader palen daerop besteken hen affgenomen ende tot onsen behoef ende aen onsen voorschr. slotte ende Castele geapliceert, hebben hen oick voor de selve recompensie doen leveren die stallinghen, backhuys, brouwhuys ende hoenderhuys in Valckenberghe aen doostzijde toegemetselt ende daerenboven vuyt sunderlinghen gratien hebben hen gegeven ende doen leveren aen de voorschreven stallinge eenen propren viercanten hof in doistsijde ommuert ende gesloten, hebben oock voorschreven hof aen de Noortzijde ende Oostzijde doen bemueren ende consenteren den Begijnkens voor ons ende onse voors. nacommelingen, om dien muer te mogen timmeren ende affdaecken, behoudelijck dat zij daer geen licht, noch vensteren hebben en sullen, hebben voorts geordonneert dat men de lynden ende de voorschreven esschenboomen affdoen sal, ende geconsenteert heur versch water te mogen krijgen, ende oock heur privaet te stellen aen de westzijde als voorschreven is, hebbende insgelijcx op onsen coste doen affbreken wijlen joe Trijnen huys ende de binnenpoorte in Valckenberghe ende hen doen leveren alle de stoffe van dien behalven de metselrije ende hebben hen noch voor ons ende onsen voorschreven nacommelingen geconsenteert ende geoctroyeert, consenteeren ende octroyeren bij desen, dat zij de voorschreven plaetse voor heur poorte totter rechter strate toe sullen mogen betimmeren ende dat zij in toecomenden tijde in der stede van de voirs. heure affgenomen erfven ende bij manieren ende forme van recompense ende permissie sullen mogen coopen andere erfve aen heuren voorschr. hove gelegen, daer in zij wettelijck gevest ende geerft sullen mogen wesen, om henlieden geveuechelycker ende ruymmer te logeren welcke erfve alsoo bij hen te coopen ende de

plaetse van voors. hove gelyck sij die nu hebben sullen, zy eeuwelyck en erffelyck sullen mogen behouden, sonder dat wij noch onse nacomelingen off andere hun die selve sullen eenichssints benemen, verminderen noch henlieden daer in ongebruyck off beleth doen. Ende tot dyen eynde confirmeren wij henlieden de possessie van dien midts desen om tselve rustelyck vredelyck ende volcomelyck te besitten. Ontbieden daeromme ende bevelen onsen Drossart, Schouteth, Rentmre, Borgemeesteren ende Raede onser stadt van Breda nu sijnde ende naemaels wesende ende alle anderen onsen officieren, dienaers ende ondersaten, dat zij de voorschreven Begijnen van desen onsen consente, gifte, geloofte ende octroye van allen den inhouden van desen, soo in rechte als buyten rechte, doen laten ende gedooghen, rustelyck, vredelyck ende volcomelyck genieten ende gebruycken, zonder hen te doen noch te laten geschieden, nu, noch in toecomenden tijde eenigen hinder, stoot off letsel ter contrarien. Ende des toirconden hebben wij onsen zegel hier aen doen hanghen. Gegeven in onser stadt van Breda den lesten dach in Junio int jaer ons heeren duysent vijffhondert een ende dertich. Op de pleycke stont. Bij mijnen heere den Graeve was onderteeckent J. Strepen. Ende sijnde geschreven in franchyn was besegelt met eenen segele in rooden wasse daer onder door gesteken aen eenen dobbelen steert van franchyn vuythangende.

Collatione facta cum suo original. verbatim
concordat so me notar. publ. sub signat.
Borremans norius pub.

VIERDE HOOFDSTUK.

René van Châlons. Willem van Oranje erft diens bezittingen. Oranje's huishouding op het Prinsenhof. Bezoek van Philips. Het „compromis van Breda". De Zwijger verlaat de Nederlanden.

Hendrik III werd als heer van Breda opgevolgd door zijn eenigen zoon René, die reeds in 1531, volgens den wensch van zijn oom van moederszijde, Philibert van Châlons, den naam had aangenomen van René van Châlons. Bij dien naam voerde hij den titel van prins van Oranje en de wapens van Châlons en Oranje met het devies: *Je maintiendray Chalon*. Later werd dat devies, door prins Willem I, eerst veranderd in: *Je maintiendray Nassau*, daarna verkort tot *Je maintiendray*. Dat devies bleef verder de wapenspreuk der Oranje's.

René van Châlons was alzoo de eerste prins van Oranje uit het Nassausche stamhuis, die in de Nederlandsche gewesten heeft geregeerd. Den 23sten Januari 1539 werd hij plechtig als heer van stad en lande van Breda gehuldigd ¹⁾. Den 8sten Augustus 1540 trad hij in den echt met Anna van Lotharingen, dochter van hertog Antonie en Renata van Bourbon ²⁾. In September van dat jaar voerde hij zijn jonge echtgenootte eerst naar het Brusselsche hof, waar het jonge paar met grooten luister werd ontvangen, en vervolgens naar Breda. In hetzelfde jaar nog benoemde de keizer René tot stadhouder van Gelderland, Zutphen, Holland, Zeeland en Friesland, en tot ridder van het Gulden Vlies ³⁾.

René schijnt, voor zooveel de tijdsomstandigheden het toelieten, met kracht aan de voltooiing van het kasteel te Breda te hebben voortgewerkt. Wij weten dit niet alleen van Van Goor, maar de poorterboeken der stad Breda bevestigen diens mede-

¹⁾ v. Goor, p. 34. — ²⁾ Arnoldi, *Geschichte*, II, p. 245. — ³⁾ *Ibid.*, p. 244.

deeling tot zekere hoogte door de vermelding, in October van het jaar 1539, van niet minder dan 24 *metsers*, *steenholders* en *beeldsnijders* van elders als nieuwe poorters der stad ¹⁾).

Allereerst werd aan het eigenlijke paleis, het hoofdgebouw, voortgewerkt. Dit schijnt

René de Chalon

René van Châlons. Naar een prent van Vinckles.

in 1540 in zooverre bewoonbaar te zijn geweest, dat Karel V, na een bezoek aan Holland en Zeeland twee dagen te Breda vertoevende — 25 en 26 Augustus ²⁾ — er kon worden gehuisvest. De keizer was daarbij vergezeld van zijn zuster Maria, koningin van Hongarije en landvoogdes over de Nederlanden, die later nog herhaaldelijk als gast op het kasteel zou vertoeven.

Voorts werd midden achter de groote zaal de reeds vroeger vermelde kapel koepelsgewijze aangebouwd. Zij had — vinden wij beschreven ³⁾ — geen on aardig voorkomen; was door hooge gothische vensters verlicht en prijkte, van binnen en tegen de buitenmuren, met Ionische arduinsteenen zuilen en pilasters. Bovenop stond een koepeltorentje. Men daalde in de kapel af van uit het donjon recht tegenover de trap, die van het binnenplein toegang gaf tot de groote zaal.

De kapel, later door Anna van Egmond verrijkt met een prachtig altaar, en waarin, weinige jaren daarna, dezelfde gemalin van den Zwijger achter-eenvolgens hare beide kinderen zou ten doop houden; die kapel met hare

¹⁾ Vóór en na 1539 vermelden de poorterboeken niet eens één nieuwen metselaar, steen- of beeldhouwer per jaar. Dr. Galland (*Geschichte der Holl. Baukunst*, p. 89) wil in de aangehaalde omstandigheid een aanwijzing zien dat het bekende praalgraf van Engelbrecht II, eerst onder René, zoo niet werd vervaardigd dan toch werd voltooid. Die bewering steunt dan voor een ander deel op een brief van een *Cle de Nassau* (zonder verdere aanwijzing en ook zonder juiste dagtekening), aanwezig in het Rijksarchief te 's Hertogenbosch. Die brief, tot dusver toegeschreven aan Hendrik van Nassau, meent Dr. Galland te moeten toeschrijven aan René. Wij achten die bewering alleen reeds daarom niet wel houdbaar, omdat René nimmer op de aangegeven wijze teekende, doch de talrijke stukken, die zijn naam dragen, altijd als zijn handteekening vermelden: *René de Chalō*. Dat de *metsers* en hun gildebroeders dienden voor de afwerking van het kasteel, waarmede het René ernst was, komt ons dan ook meer voor 'de hand liggend voor, vooral nu we weten in welken onvoltooiden staat het bleef liggen bij den dood van den stichter. — ²⁾ Goudhoeven, *Kronijk*, p. 612. — ³⁾ *Geschiedk. beschr. v. h. vermaarde Kasteel v. Breda*, p. 16.

ontelbare herinneringen aan bijna alle vorsten van Oranje, deelde in 1826, bij de algemeene verbouwing van het kasteel, het lot van den ouden toren van Jan van Polanen, en viel onder den hamer van den slooper.

Een verdere uitbreiding onderging het kasteel door den bijbouw van een groot arsenaal of tuighuis, westelijk van den reeds vroeger beschreven watermolen. Dit gebouw was bestemd tot bergplaats van een groot aantal kanonnen en ander wapentuig, door den koning van Hongarije aan verschillende graven van Nassau ten geschenke gegeven, wegens hunne, in den oorlog tegen de Turken bewezen diensten. Daarin werden tevens opgeborgen de vier en twintig zoo groote als kleine stukken geschut, door Ferdinand van Castilië in 1531 aan graaf Hendrik geschonken ¹⁾. Het tuighuis, dat aan de gracht gelegen was, waarvan het water ook het rad van den molen in beweging bracht, werd in lateren tijd, toen het groot-arsenaal op de Gasthuisvelden gebouwd werd, afgebroken.

Onder René's bestuur valt in 1543 het bezoek te boeken van Willem den Oude, René's oom, die hoofdzakelijk de reis van uit Dillenburg ondernam om de belangen der Protestantsche vorsten bij zijn Bredaschen neef, die onder de invloedrijkste raadslieden van den keizer werd gerekend, voor te dragen. Maar René had blijkbaar niet den onbevangen blik en den verdraagzamen geest van zijn vader. Het bezoek werkte niet alleen niets uit, maar korten tijd daarna zou René zijn onverdraagzaamheid toonen door als stadhouder des keizers, vooral in Gelderland, met de uiterste gestrengheid tegen de Hervormden op te treden en met galg en brandstapel te dreigen wie de nieuwe leer was toegedaan.

In dat barre optreden in het Geldersche land school wellicht iets van een persoonlijke wraakoefening, want de Gelderschen hadden het René den laatsten tijd, evenals vroeger zijn vader, weer geducht lastig gemaakt. Nauwelijks, in het laatst van 1542, te Breda teruggekeerd van den langdurigen veldtocht in Luxemburg, vernam hij dat Maarten van Rossem met een talrijk leger Brabant was binnengevallen en zich in de omstreken van Tilburg had neergeslagen. René ontbood in allerijl troepen uit Holland, en trok, nadat het duidelijk was geworden dat een aanslag op Antwerpen bedoeld was, in de richting van de bedreigde stad op. Tegelijkertijd zond hij een bode daarheen met het bevel om hem een deel der gewapende burgerij tegemoet te zenden met het doel den vijand tusschen twee vuren te brengen en hem aldus te verslaan. De bode werd echter opgelicht en René zelf, met zijn troepen, ter hoogte van Brasschaet, in een hinderlaag gelokt, waaruit hij niet dan met groot verlies en slechts door zijn ruitery vergezeld, ternauwernood naar Antwerpen ontkwam ²⁾.

Hoewel Maarten van Rossem, door de kloeke houding der burgerij, de Antwerpsche poorten gesloten vond en ten slotte onverrichterzake moest aftrekken, had toch zijn aanvankelijk succes te Breda de vrees voor een overvalling doen toenemen, en er veel

¹⁾ v. Goor, p. 63. — ²⁾ Slichtenhorst, *Geldersche Gesch.*, p. 456 en volgg.

toe bijgedragen dat men aldaar aan de verbetering der omwalling van de stad en het kasteel, die reeds onder Hendrik III was aangevangen, met den grootsten ijver voortwerkte. Wat het kasteel betreft, werd nog een gracht ontworpen vóór de reeds bestaande buitengracht, zoodat een reisbeschrijver, die in 1549 Breda bezocht¹⁾, ten slotte niet minder dan vijf grachten kon tellen, die enkel dienden tot bescherming van het kasteel. De kosten der nieuwe bevestiging werden voor een groot deel door René gedragen. Om het ontbrekende bijeen te krijgen werd een belasting ingesteld van drie stuivers op elke ton bier of bierazijn, en tevens bepaald dat zelfs de geestelijken en dienaren van den heer van Breda mede moesten betalen²⁾. Men weet dat de geestelijken en hovelingen van dien tijd in den regel van de betaling van dergelijke belastingen waren vrijgesteld. Dat men tot dien maatregel overging, bewijst dus wel dat de drang aanwezig was om in den kortst mogelijken tijd de bevestiging van de stad en het kasteel te voltooien.

René beleefde die voltooiing echter niet. In hetzelfde jaar, 1544, waarin de tegenstand van den Gelderschen hertog voorgoed gebroken werd en René als stadhouder over dat gewest zijn intrede in Nijmegen kon doen, maakte een noodlottig schot (*coup de faulconneau*)³⁾, dat hem in een der loopgraven vóór de Fransche vesting St. Dizier trof, op den 21sten Juni een eind aan het leven van den zesentwintigjarigen vorst. Het stoffelijk overschot van dezen eersten prins van Oranje, die de eer der Nederlandsche wapenen met den dood kocht, werd naar Breda vervoerd en aldaar in het familiegraf bijgezet.

René liet geene kinderen na. Een eenig dochttertje, Maria, dat in 1544 geboren was⁴⁾, overleed drie weken na de geboorte. Door zijn dood stierf de tak Nassau—Breda dus wederom uit. Naar de bedoeling van de reeds meer genoemde bepalingen, geldig in het huis van Nassau, en met het bijzonder goedvinden van den keizer, had René, kort vóór zijn dood, al zijn bezittingen vermaakt aan Willem van Nassau, oudsten zoon van zijn oom Willem den Oude, of, zooals het testament luidde: aan diens rechtstreekse of zijdelingsche mannelijke erfgenamen; bij afwezigheid van mannelijke aan de vrouwelijke⁵⁾.

Het noodlottig toeval, dat René het leven kostte, had derhalve voor de geschiedenis dezer landen de gewichtigste gevolgen. Want daardoor zette de knaap, bestemd als man den naam Oranje wereldberoemd te maken en zich den eeretitel van Vader des Vaderlands te verwerven, voet op Nederlandschen bodem.

Het eerst ging de jonge Willem naar Brussel⁶⁾, om op uitdrukkelijk verlangen

¹⁾ Calveta de Estrella, zie hierachter, p. 67. — ²⁾ *Resolutie van 14 Maart 1543*; Stedel. Arch. Breda, Doos No. 1. — ³⁾ *Voyages de Charles-Quint*. Van der Hoeven deelt op gezag van Haraeus mede, dat René werd gedood door een vallende aardkluit of steenschilfer (*éclat de pierre*). — ⁴⁾ Stadsrekeningen van Breda, 1544. — ⁵⁾ Het testament, gedateerd in het leger bij Richmond, 20 Juni 1544, bevindt zich in het Huisarchief van H. M. de Koningin. Op de aangehaalde clause beriep Pruisen zich in 1702, toen Willem van Oranje's mannelijke afstammelingen met den dood van den koning-stadhouder uitstierven. — ⁶⁾ Als een merkwaardigheid werd de koets, waarmede Oranje als 11-jarige knaap den 6^{den} September 1544 in de Nederlanden kwam, nog jaren daarna op het kasteel van Breda bewaard. In den tijd van Nuyts (omstreeks 1690) bestond die koets nog; de Ettensche schout maakte er zelfs een gedicht op.

van den keizer, aan het hof aldaar te worden opgevoed. Dit was een der voorwaarden geweest, waaronder Karel V, niettegenstaande de tegenkantingen van zijn Geheimen Raad, Oranje in het onbetwist genot der erfenis van zijn neef had gesteld. Karel schijnt zich meer moeite te hebben gegeven met de opvoeding van zijn kweekeling, dan met die van zijn zoon Philips, want Willem sprak later vijf talen vloeiend, terwijl Philips het niet verder bracht dan tot de kennis van een weinig slecht Latijn en hij zich zelfs in zijn eigen moedertaal — het Spaansch — niet dan gebrekkig kon uitdrukken. Jérôme Granvelle, een jongere broeder van den kardinaal, werd Oranje's leermeester.

Al was 's prinsen opvoeding nog niet ten volle afgeloopen, zoo was hij toch blijkbaar niet meer te Brussel toen, in 1549, het bezoek viel van den keizerlijken prins Philips aan verschillende Nederlandsche steden, en daaronder aan Breda, waar de vorstelijke gast met zijn talrijken hofstoet op het kasteel zou worden gehuisvest. Oranje was althans persoonlijk ter ontvangst van Philips aanwezig. De hertog van Alba was grootmeester van diens huis tijdens de reis, en daardoor in de gelegenheid reeds kennis te maken met het land, waar zijn naam later zulke bloedige herinneringen zou achterlaten. De geheele reis is uitvoerig beschreven ¹⁾; wat aangaat het verblijf te Breda, heet het: *Le vingt-et-un Septembre le prince partit de Berg-op-Zoom et*

Guille de nassau

Willem van Oranje, op 24-jarigen leeftijd. Naar het geschilderd portret in het museum te Cassel.

alla coucher ce jour à Bréda, où il arriva assez tard et fut magnifiquement reçu par Guillaume de Nassau, prince d'Orange et comte de Nassau, seigneur de cette ville de Bréda. Sur le Marché qu'il traversa pour se rendre au palais on voyait, entre autres ébattements, un chameau sur le dos duquel étaient juchés six petits pages armés de toutes pièces sauf le casque, remplacé par une toque d'écarlate, l'épée au poing, s'escrimant à tours de bras contre un géant et une géante formidables qui dansaient au bruit

¹⁾ Calveta de Estrella, *Le très-heureux voyage fait par Don Philippe &c*, No. 7 des Publ. de la Société des Bibliophiles de Belgique.

cadencé des épées. On n'avait fait ni arcs de triomphe ni inscriptions, mais il y avait beaucoup de feux de joie dans les rues et sur la place. Bréda est une fort belle ville traversée par la rivière de la Mercke. Le prince d'Orange y fait sa principale résidence, dans un palais fortifié où l'on traverse cinq fossés pleins d'eau avant d'arriver à la

Anna van Egmond

Anna van Egmond, eerste gemalin van den Zwijger. Naar een portret in het museum te Atrecht.

Na voltooiing zijner opvoeding huwde Oranje den 7den Juli 1551 — nauwelijks 18 jaren oud — de eveneens 18-jarige Anna van Egmond, dochter van Maximiliaan, graaf van Buren en Françoise de Lanoy. Het moet een hoogst gelukkig huwelijk zijn geweest, die eerste jonge verbintenis van Oranje met de erfdochter van Buren. Wie de

cour d'honneur, et qui fut reconstruit et agrandi par le comte Henri de Nassau; l'arsenal entouré d'une eau profonde est un des meilleurs du pays, garni d'une bonne et nombreuse artillerie aux armes de Dona Mencia de Mendoce, marquise de Zenette (Cânette). Le soir de son arrivé le prince fut somptueusement traité.... Den volgenden dag werd nog een bezoek gebracht aan de kathedraal, waar de mis werd bijgewoond, en het grafmonument van Engelbrecht bezichtigd. Daarna werd de reis voortgezet.

talrijke brieven van den prins aan zijn vrouw leest, wordt getroffen door de teederheid, die er uit spreekt; zij zijn zoo eenvoudig gesteld, en hij verlangt, als hij te velde is, altijd zoo naar huis.

Het jonge paar koos Breda tot zijn residentie; het aanzienlijk vermogen van beider zijde stond toe, en de positie van Oranje als een der aanzienlijkste Nederlandsche edelen bracht mede, dat aldaar het huishouden op vorstelijken voet werd ingericht. In vervolg van tijd werd nu en dan het kasteel te Buren betrokken ¹⁾, terwijl de prins persoonlijk meermalen en dikwerf voor geruimen tijd te Brussel verblijf hield; zijn echtgenootte vergezelde hem daarbij echter zelden.

Wanneer er dus den eersten tijd sprake is van het »tehuis» van den Zwijger, zoo moet — met uitsluiting van elke andere plaats — tot aan zijn vertrek uit de Nederlanden op 22 April 1567 toe, in de eerste plaats aan Breda en het Prinsenhof aldaar worden gedacht. Te Brussel toefde Oranje enkel als lid van den Raad van State, als ridder van het Gulden Vlies, als een der eerste edellieden van de Oostenrijksche kroon. Maar te Breda stonden zijn eigenlijke huisgoden, dáár was hij heer en meester, dáár had hij zijn eigen hof, zijn eigen Raad, zijn eigen rechtspleging, zijn eigen rekenkamer, dáár leefde zijn gezin, dáár toefden, tijdens zijn eerste jonge echt, bij zijn veelvuldige afwezigheid te velde of voor hofdiensten te Brussel, het liefst zijn gedachten ²⁾.

Met veel luister had 29 Maart 1552 de officieele huldiging van het vorstelijk echtpaar als heer en vrouwe van Breda plaats. Dien dag en den volgenden waren er te Breda schitterende feesten, terwijl de stad als blijk van hulde en verknochtheid den prins met een geschenk van 20,000 guldens vereerde ³⁾.

Langen tijd echter zou Oranje het rustig geluk van zijn jong huwelijksleven op het Bredasche Prinsenhof niet genieten. In September 1551 had hij reeds zijn eerste aanstelling als kapitein van een ruiterafdeeling ontvangen ⁴⁾. In April 1552 volgde die van kolonel over tien compagnieën voetvolk ⁵⁾. Als zoodanig werd de prins spoedig door Maria van Oostenrijk, regentes bij afwezigheid van haren keizerlijken broeder, opgeroepen om tegen den Franschen koning op te rukken, die met zijn legers de zuidelijke grenzen der Nederlanden bedreigde. Een langdurige campagne begon, waarbij de prins tot het eind van 1553 bijna onafgebroken te velde was. Eerst de winter van 1553 op '54 gaf hem gelegenheid wat langer te Breda door te brengen.

In de lente van 1554, toen Karel V groote plannen had beraamd om zijn ervvijand een vernietigenden slag toe te brengen, viel den 21-jarigen Oranje de eer te beurt tot hoofdcommandant over een leger te worden benoemd en zulks met voorbijgang van veel oudere en meer beproefde veldoversten, als Bossu en Lalaing, Aremborg en Egmond ⁶⁾. In die betrekking genoot hij een groot inkomen, dat echter zijn uitgaven lang niet dekte. Daarop zinspeelt Oranje later in zijn Apologie, als hij den koning ver-

¹⁾ Apologie. — ²⁾ Vergel. Bakhuizen v. d. Brink, *Het huwelijk van Willem van Oranje met Anna van Saksen*, p. 98 en 99, en Gachard, *Voorrede* p. XIX. — ³⁾ Den 30sten Maart gaf de stad een schitterenden maaltijd. De stadsrekeningen doen watertanden bij de opsomming van al de lekkernijen, die werden ingekocht. Daaronder waren alle denkbare vischsoorten, tot zelfs elf pond zeehont toe! — ⁴⁾ Gachard, I, p. 473. — ⁵⁾ *Ibid.*, I, p. XVII. — ⁶⁾ Apologie.

wijtend meedeelt dat zijn traktement als opperbevelhebber van een leger ternauwer-
nood voldoende was om de bedienden te bezoldigen, die zijn tenten in orde hielden.
Onder die omstandigheden was het voor den prins veel waard dat hij een vrouw bezat,
die, tijdens zijn veelvuldige afwezigheid, met zorg zijn zaken bestuurde. De brieven van
den prins geven hiervan blijk. Hoewel van Anna van Buren geene brieven aan Oranje
bewaard zijn, bestaan er van hem aan zijn vrouw verscheidene, die ons door Groen
van Prinsterer en anderen ¹⁾ zijn medegedeeld. Uit enkele dier brieven blijkt o. a. van
den aanleg van galerijen op het Prinsenhof door de zorg van Anna van Buren. De
prins spreekt er herhaaldelijk over in brieven, die, telkens met langere of kortere
tusschenpoozen, loopen vanaf 6 July 1552 tot aan 28 Augustus 1555 toe, zoodat daaruit
wel kan worden afgeleid, dat de arbeid, dien men onder handen had, van niet geringen
omvang was. Waarschijnlijk betroffen de mededeelingen van den prins de galerij, die

De buitenpoort en de galerij aan de stadszijde.
Naar eene oude teekening in den atlas van het Noord-Brabantsch Genootschap
te 's Hertogenbosch.

den watermolen met het
corps-de-logis, en die,
welke de rekenkamer met
het bolwerk verbond. De
eerste was van Noorsch
hout en tien voet breed ²⁾; zij werd vermoedelijk
onder Philips Willem, die
er het eerst toe overging
om het hoofdgebouw voor
zijn kwartier te bestem-
men, ter wille van het
uitzicht afgebroken.

De andere galerij werd
op den zwaren muur aan

de stadszijde aangebracht, ter plaatse waar zich reeds een wandelplaats of soort van
hangenden tuin bevond. De voormalige inrichting van die open galerij is, hoewel zij in
1826 verbouwd werd tot gesloten vertrekken, thans nog duidelijk waarneembaar. Zij
droeg, op een gemetselde balustrade, arduinsteenen kolommen, die rijk versierd en
gedeeltelijk verguld waren, en waarop een dak rustte, dat aan de stadszijde een reeks
topgeveltjes vertoonde, naar den stijl dier tijden opgetrokken. Zij was bevloerd met
tegelsestenen, op elk waarvan, bij wijze van versiering, een menschelijk oog was afge-
beeld ³⁾. Tegen die galerij was de kwistig geornamenteerde buitenpoort aangebracht en
daarvóór een ophaalbrug, die over de gracht naar de stad voerde. De lengte van de
galerij was ruim 60 meter. Dit voert ons tot de opmerking, dat destijds het Kasteel-

¹⁾ Groen, *Archives*; Gachard, *Correspondance de Guillaume le Taciturne*; *Kronijk v. h. Hist. Gen. te Utrecht*, 1859. — ²⁾ Brieven van 6 July 1552 en 28 Aug. 1555, *Kronijk v. h. Hist. Genootsch. te Utrecht*, 1859, p. 23 en 29. — ³⁾ We weten dit van Nuyts, die daarom in een zijner gedichten spreekt van een *veel-geogde galerij*!

plein te Breda breeder moet zijn geweest dan thans, want het is meer dan waarschijnlijk, dat van uit alle punten van de galerij het uitzicht op de paradeplaats mogelijk was. Bovendien ligt het voor de hand, dat de buitenpoort — toegang tot een vorstelijk paleis — gelegen was in het *midden* van het Kasteelplein. De oude verpondingsregisters, op het Stedelijk archief te Breda aanwezig, stellen ons bij deze opmerking in het gelijk. Daarin is de aanwijzing te vinden, dat het tegenwoordige winkelhuis No. 5, gelegen in de Catharinastraat N.Z., oudtijds hoekhuis was. Deze omstandigheid wordt bevestigd door den zijgevel van het bedoelde huis, die thans nog een trapgevel vertoont, hetgeen er op wijst, dat deze gevel vroeger frontgevel was naar de zijde van het Kasteelplein.

Wij hebben ons dus dit plein, in de dagen waarvan wij spreken, voor te stellen als een ruim plein, veel breeder dan thans en alleen aan de stadszijde over een geringe diepte ter weerszijden bebouwd. De tegenwoordige Gouverneurswoning en natuurlijk ook de voormalige Hoogere Burgerschool bestonden nog niet; evenmin de aan de overzijde gelegen muur met manège en nieuwe stal der Academie. Ter hoogte van het tegenwoordige »poortje», voerende naar het Valkenberg, stond een poort, die toegang gaf tot de daarachter liggende stallen en bijgebouwen, en den slottuin. Onmiddellijk vóór het kasteel had dus het plein een zeer aanzienlijke breedte, en het aanzien van het geheel, met de monumentale poort en de galerij van het paleis, moet in waarheid vorstelijk zijn geweest.

De prins was nog te velde toen Karel V hem riep om getuige te zijn van de plechtige overdracht der kroon, die den vroeg-ouden vorst te zwaar werd, aan zijn zoon Philips. Anna van Egmond kwam daartoe eveneens van Breda naar Brussel over en logeerde eenige dagen bij de hertogin van Aerschot¹⁾.

In het eerst scheen de gunst, waarin Oranje aan het hof stond, na het optreden van Philips te zullen voortduren. Bij een bezoek aan zijn Brabantsche steden, kwam Philips ook weder te Breda. Hij werd er 22 September van het jaar 1556 met veel luister ontvangen²⁾. In November te voren had de koning Oranje tot lid van den Raad van State en 28 Januari 1556 tot ridder van het Gulden Vlies benoemd, een eerbewijs, dat duidelijk in het licht stelde hoe getrouw de prins in die dagen, althans naar het uiterlijk, de beginselen der Katholieke leer nog was toegedaan³⁾. Na de plechtige ontvangst der versierselen van de orde ging hij naar Breda, waar hij vrijwel den geheelen zomer bleef. Ook de volgende jaren zien hem meermalen op het Prinsenhof, zij het ook telkens voor korten tijd, en te midden van allerlei gewichtige dienststreizen, in opdracht van den koning ondernomen.

De rust, die Oranje telkens in den huiselijken kring zoeken ging, vond hij er echter zelden. Zijn ambtsplichten lieten hem ook daar, schijnt het, zelden met rust; zijn brieven uit dien tijd leveren er weêr het bewijs van. Negen dier brieven uit het

¹⁾ Groen, *Archives*, I, p. 18. — ²⁾ v. Goor, p. 141. — ³⁾ De statuten der orde stelden toch o. m. trouw aan het Katholieke geloof op den voorgrond.

jaar 1557 hebben betrekking op onderhandelingen met Van Holl ¹⁾, op verzoek van den hertog van Savoye ondernomen, aangaande het bevel over 10 vendelen voetvolk. Van Holl kwam ten slotte zelf naar Breda, waar hij van 25 Maart tot 1 April de gast was van den prins. Twee andere brieven uit hetzelfde jaar doen zien dat de prins had goedgevonden op het Prinsenhof een verblijfplaats aan te bieden aan den maarschalk de St. André en den Rijngraaf, die door den hertog van Brunswijk krijgsgevangen

waren gemaakt in den slag bij St. Quentin, en aanvankelijk, doch tegen den zin van den koning, naar Duitschland waren gevoerd.

Tijdens de herhaalde afwezigheid van Oranje buiten Breda was aan Anna van Egmond het bestuur over de echtelijke goederen en de opvoeding der kinderen toevertrouwd: Maria, die in 't begin van December 1553 op het kasteel te Breda geboren werd, en Philips Willem, die 19 December 1554 te Buren het levenslicht zag.

Het is hier de plaats om aan te teekenen, dat er nog steeds onzekerheid schijnt te bestaan aangaande de data van geboorte en zelfs omtrent het juiste aantal der kinderen uit den eersten echt van den Zwijger.

Miss Putnam, de bekende geschiedschrijfster van Willem I, vermeldt als data van geboorte, resp. van Philips Willem

Marie De Nassau

Maria, oudste dochter van den Zwijger, geb. op het kasteel van Breda, omstr. 9 December 1553.

Naar de schilderij, vermoedelijk van P. Moreelse, in het weeshuis te Buren.

en van Maria, 19 December 1554 en 7 Februari 1556, en maakt melding van nog een derde kind, op grond van nog aanwezige maandstaten, waarin de dagelijksche uitgaven voor 's prinsen huishouding werden geboekt en die gewag maken van een doopfeest op 12 December 1553 ²⁾. Dat doopfeest heeft inderdaad plaats gehad, doch naar aan-

¹⁾ Van Holl was een bevelhebber over Duitse troepen en een man van veel invloed in die dagen.
— ²⁾ Ruth Putnam, *Willem de Zwijger*, 's Hage 1897. (Ned. bewerking van Dr. D. C. Nijhoff), p. 74.
— De bedoelde maandstaten bevinden zich, hoewel niet meer volledig, in het Huisarchief van H. M. de Koningin.

leiding van de geboorte van Maria, de laterè gravin van Hohenlo. De doopplechtigheid van Oranje's eerstgeborene, »Mejonkvrouwe van Oranje», had plaats in de kapel van het kasteel te Breda, in tegenwoordigheid van de landvoogdes, Maria van Oostenrijk, naar wie de jonggeborene was genoemd; den bisschop van Keulen; den hertog van Savoye en tal van andere, hooggeplaatste personen ¹⁾. Hoewel de juiste datum van geboorte niet te vinden is, zal Maria in het begin van December, vermoedelijk 9 December, van het jaar 1553 het levenslicht hebben aanschouwd. Dit blijkt uit een ordonantie in het archief te Breda — opgemaakt en geteekend *omtrent drie uren nae noene* van den 9den December A^o 1553 — waarbij werd besloten, *dat men van der stadt van Breda weghe sal mijne genede vrouwe, de prinsesse voirs. tot een gratuiteyt, soe wel eertijts op te gebeurte van de yerste geborene soon oft dochter der overledene heeren ende vrouwen van Breda gedaen is, te presenteeren ende te schencken de somme van 500 kar. gl. tot veertich grooten vleems elcken kar. gulden . . .*, en wel wegens de groote welvaart, neeringhe ende prosperiteyt, die der selver stadt toevallt ende geboirt, door de presentie van honne genaden, die honnen staet ende residentie houden bynnen deser stadt Breda, soe mijn genede vrouwe oock belieft heeft alhier te blijven ende te bevallen van heure jonghe dochter, die God almachtich mijnen geneden heer ende vrouwe voirs. verleent heeft tot grooter blyscap ende eer van de voirs. stadt.

Ware het niet dat er in het rijks-archief te Brussel eene gerechtelijke akte aanwezig is, waaruit blijkt dat Maria op 14 Juni 1570 ongeveer 16 jaar oud was ²⁾, wij zouden nog twijfel kunnen koesteren of deze *jonghe dochter* inderdaad de latere gravin van Hohenlo was, een twijfel, die in het licht van de aangehaalde documenten kan wegvallen. Alleen de juiste datum der geboorte blijkt nog niet. Wij zijn geneigd hem op 9 December 1553 te stellen, waartoe het Bredasche archiefstuk ons aanleiding geeft. De inhoud en de dateering daarvan — en het vermelden zelfs van het *uur*, waarop het geteekend werd, — doen vermoeden dat de kennisgeving der bevalling van de prinses dienzelfden dag ten stadhuize was ontvangen, en de gunstige beschikking — te voren zeker overwogen en op oud gebruik berustende — onverwijld genomen was, hetgeen ook geheel met de eischen der wellevendheid zou strooken. De datum van 9 December, als dag der geboorte, stemt bovendien volkomen overeen met dien van den doop op den 12den daaraanvolgende, die door de maandstaten wordt vastgesteld.

Wat nu Philips Willem betreft, vermelden de Bredasche stadsrekeningen — die ook de gift van 500 karolusguldens bij Maria's geboorte bevestigen —:

Item den XXIII^{ten} der selver maent anno voers. — Dec. 1554 — op kerssavont, betaelt peeteren van Beloye, van dat hij gesonden was van den hoofmeester ons gen. heere des Princen van Oraengie aen den borgemeesters van Breda om te denonchieren dat onsse genadige vrouwe de prinsesse gelegen ende bevallen was op ten 19den December anno 1554, tusschen vier ende halff vyff ueren, van eenen jonge prince, ende geboren heere van Breda, genaempt Philippus Guilhelmus, aldoen den voers. van Beloye

¹⁾ Groen, *Archives*, I, p. 30. — ²⁾ In het origineel staat: »*veaigée de seize ans ou plus*», zie Gachard VI, p. 287.

gegeven voer de blijde tijdinge, by advys van mynen heere den Drossaert ende die van der weth, eenen karolus gulden in specie: 24 stuivers.

Deze aantekening maakt geen melding van de plaats, waar de prinses bevallen was, wèl van den juisten datum. Het tijdsverloop tusschen de bevalling zelve en de ontvangst van het bericht daarvan op het stadhuis te Breda, stelt reeds vrij zeker in het licht, dat Philips Willem niet aldaar het levenslicht zag. Uit de maandstaten schijnt met voldoende zekerheid te blijken, dat die geboorte plaats had te Buren ¹⁾, waar Anna van Egmond verblijf hield tijdens de langdurige afwezigheid van haar echtgenoot voor de campagne langs de Maas, en de daarop volgende vredesonderhandelingen te Brussel. De maandstaten bevestigen dus de aantekening van Janus Vlitius in zijn *Chronyck van Breda: Prins Phil. Willem geboren tot Buren 1554*. En Van Vliet kon het weten, want, geboren in 1620, en later griffier van Breda, zal hij zich bij het bewerken van zijn *Chronyck* wel zooveel mogelijk bediend hebben van authentieke gegevens, terwijl het hem nog mogelijk was de juiste plaats der geboorte van den erfprins te verifieeren uit de persoonlijke heugenis van de tijdgenooten zijner ouders. In tegenspraak met de meeste schrijvers ²⁾, is Philips Willem dus niet te Breda maar te Buren geboren. Daarentegen vond de doopplechtigheid weder te Breda plaats, zooals de stadsrekeningen doen zien. Daarin lezen we: *Item den 26en Marty anno voers. — 1555 — betaelt Zebrecht Elinckx, gezworen van der Camere van den Vroechdendaels, voer den tweeden ende den vierden prijs vant vieren by hen luyden gedaen ten voers. tyde, als men den iersten gebooren zoon van onssen voers. G. H. den prince kersten dede* ³⁾, *by der stadt opgesteld, bedragende den 2en prijs 9 R. gl. ende den 4en drie R. gl.*

Uit het aangehaalde blijkt ⁴⁾, dat de doopplechtigheid van Philips Willem te Breda plaats had en wel op 26 Maart 1555, een datum, die geenszins in strijd is met dien der geboorte — 19 December t. v. —, daar men toch zeker wel eenige maanden zal hebben doen voorbijgaan alvorens den jonggeborene in het barre jaargetijde van Buren naar Breda over te brengen. Dat men daartoe overging is zeer wel te verklaren uit de neiging om den doop te doen geschieden in de eigenlijke residentie van het vorstelijk echtpaar, waar men, blijkens reeds vroeger aangehaalde documenten, op de tegenwoordigheid van het hof hoogen prijs stelde.

De hofkapel van het kasteel zag dus andermaal een kind van den Zwijger ten doop heffen, ditmaal den erfprins, en dus zeker met niet minder ceremonieel en in tegenwoordigheid van niet minder hoog gezelschap dan bij den doop van Maria aanwezig was.

Maria en Philips Willem genoten te Breda ook hun eerste opvoeding, waar het Valkenberg hen als dartele kinderen zag spelen rondom zijn kleurige bloemperken en onder zijn lommerrijke lanen. Na het overlijden hunner moeder brachten zij hunne

¹⁾ Kolonel De Bas, *Geen te Huis*. (Nederlands Vlag, Gedenkboek v. d. Mil. Bond). — ²⁾ v. Goor, v. Cappelle, e. a. — ³⁾ Of: *Kerstendede. Kersten doen* of *Kerstenen* = doopen. — ⁴⁾ Voor de voorafgegane aanhalingen en de daarbij gegeven toelichting, zie Dr. Corstens' *Bredaniana*, medegedeeld in de *Bredasche Courant*, 1896.

verdere jeugd grootendeels onder vreemden te Brussel of elders door, al kwam Philips Willem, vóór zijn overgang naar de hoogeschool te Leuven, nog meermalen te Breda, waar dan de vertrekken boven den watermolen voor hem waren ingericht ¹⁾).

Dat overlijden der moeder kwam voor hen en voor Oranje vroeg genoeg. Tijdens eene afwezigheid van den prins, in Maart 1558, voor eene zending naar Frankfort, overviel Anna van Egmond een ernstige ziekte, die den prins noopte ijlings naar Breda terug te keeren. Bij zijn aankomst aldaar op 20 Maart was alle hoop op herstel reeds vervlogen en vier dagen later, nauwelijks 25 jaren oud, stierf zij.

Er ligt een weemoedig waas over de geheele verschijning dezer jonggestorvene, ook om de geruchten, die meermalen liepen, dat de prins haar veronachtzaamde; geruchten, die nimmer zijn bewezen en dan ook algemeen als laster worden gebrandmerkt. Wel was haar huwelijksleven, met zooveel blijde vooruitzichten en in zooveel weelde begonnen, door de omstandigheden vrij vreugdeloos geweest. Eenzaam — alleen bij tusschenpoozen bezocht door haar moeder en haar grootmoeder — had zij haar dagen gesleten op het Bredasche kasteel, dat haar na aan het harte lag. Eenvoudig en weinig eischend, nam zij de dingen zooals zij waren, zonder zich te laten afleiden van haar plichten, die zij, jong als zij was, maar daarom niet te minder, met groote nauwgezetheid waarnam.

Het had een diepen zin toen het H. M. de Koningin-Regentes in December van het jaar 1896 behaagde aan de Koninklijke Militaire Academie een portret van Anna van Egmond te doen toezenden, van deze Vrouwe van Breda, die meer dan eenige latere vorstin uit het huis van Oranje, van het erfslot de chatelaine was en er de omvangrijke huishouding bestuurde. Van den omvang, in die dagen, van eene vorstelijke huishouding kan menige huisvrouw van thans zich geen voorstelling vormen: er werd op het kasteel gesponnen en geweven, voor de geheele hofhouding de kleederen binnenshuis gemaakt; men had een volledige bouwhoeve op het erf, maalde zijn eigen koren, slachtte zijn eigen vee en brouwde dikwerf zijn eigen bier. Daarbij was het keukenpersoneel zeer uitgebreid en steeds ingericht op de ontvangst van talrijke, dikwijls onverwachte gasten van hooge geboorte. De taak, die Anna van Egmond, reeds op 18-jarigen leeftijd, op de schouders werd gelegd, en die zij met uitnemende zorg tot haar dood toe heeft vervuld, was dus niet gering. En al moge het dan niet waar zijn dat de prins haar weinig liefderijk behandelde, zijn aanhoudende afwezigheid, waardoor zij voor alles alleen stond, verzwaarde die taak niet weinig.

Het aanschouwen van haar portret in een der zalen, waarin zij zoo dikwijls vertoefde, en waar die beeltenis dus zoo uitnemend op haar plaats is, laat niet na van deze jonggestorvene vorstin telkens voor den geest te roepen wat eens van haar werd gezegd: »Voor den tijdgenoot, die het oor niet leende aan rondgestrooide berichten, bleef Anna van Egmond door haar teruggetrokken leven, en haar vroegtijdig einde, een liefvallige figuur. Maar voor den nakomeling bewaart zij de onaantastbare en

¹⁾ v. Goor, p. 62.

zachte bekoring van een visioen, dat wegdeinst, zonder zijn geheim te hebben geopenbaard" ¹⁾).

De eerste jaren na den dood van Anna van Egmond hielden Oranje van Breda verwijderd, al keerde hij er nu en dan terug om, zooals in Januari 1561, uit te rusten van den roes van feesten, die hij in Dresden had bijgewoond aan het hof van den keurvorst van Saksen. Toen hij, in Juni van hetzelfde jaar, diens eenige dochter Anna tot zijn tweede vrouw genomen had, betrok hij, na het sluiten van dit later zoo ongelukkige huwelijk, met zijn jonge gemalin weder het Prinsenhof te Breda. Wij vinden zelfs vermeld ²⁾ — en de stadsrekeningen bevestigen het tot zekere hoogte — dat aldaar de bruiloft nog eens op eene inderdaad koninklijke wijze werd nagevierd.

Te Breda bracht Juliana van Stolberg, Oranje's moeder, reeds in September 1561, het jonge paar een bezoek ³⁾. Juliana was aanvankelijk met het huwelijk van haar zoon met een Duitsche prinses, die bovendien den Lutherschen godsdienst was toegedaan, zeer ingenomen, doch werd spoedig ontgoocheld toen zij de minder goede eigenschappen van haar nieuwe schoondochter leerde kennen. Anna van Saksen was, in tegenstelling met haar voorgangster, een hartstochtelijke, eigenzinnige vrouw en bovendien zeer spilziek, zoodat Juliana tweemaal moest tusschenbeiden komen om het evenwicht in het huishouden te herstellen.

Bij herhaalde bezoeken van de moeder op het Prinsenhof bleef het echter niet. Sinds Willem door den dood zijns vaders in October 1559, als oudste zoon, het hoofd der familie was geworden, zag het Bredasche kasteel menigmaal de jongere broeders en zusters bij Oranje te gast. De 40-jarige Hendrik wordt er zelfs aan de zorgen van den oudsten broeder toevertrouwd en ontvangt er een groot deel van zijn opvoeding. Een en ander gaf Granvelle, die den prins steeds scherp in het oog hield, in een zijner brieven aan den koning de woorden in de pen: *zijn broeders en zusters en een broeder van den graaf van Schwartzburg* — den echtgenoot van Oranje's zuster Catharina — *zijn er altijd over den vloer* ⁴⁾.

Het is een strijdvraag onder de geschiedkundigen of de prins, die in de dagen, waarvan wij spreken, de katholieke gebruiken nog streng in acht nam, het bij zijne echtgenootte toeliet dat zij den godsdienst uitoefende naar de Luthersche voorschriften. Stellig zal dit te Brussel, waar het vorstelijk echtpaar ook meermalen verblijf hield, en daar, naar de eischen van hunnen stand, zeer weelderig leefde, niet zijn geschied. Granvelle kon dan ook aan den koning berichten: *Men verzekert mij dat de Prinses heeft gebiecht en als een katholieke heeft deelgenomen aan de communie* ⁵⁾. Zelfs wordt door velen geloofd dat Anna van Saksen in het geheim tot het katholieke geloof is teruggekeerd. Dat daarentegen de oude Juliana, streng in de Luthersche leer, haren jongsten zoon Hendrik aan Oranje's zorgen zou hebben toevertrouwd, als zij niet zeker

¹⁾ Camus Buffet. *De gemalinnen van Prins Willem I.* — ²⁾ Putnam, *Willem de Zwijger*, p. 125. —

³⁾ Brief van 13 Mei 1562; zie Bakhuizen van den Brink, *Het huwelijk*, enz. p. 100. — ⁴⁾ Putnam, t. a. p., p. 128.

was dat, althans te Breda, zou worden vergund, aan wien wilde, den godsdienst naar de Hervormde gebruiken uit te oefenen, is moeilijk aan te nemen.

Hoe het echter zij, de eerstgeborene uit Oranje's echt met Anna van Saksen, een dochter, die kort na de geboorte overleed ¹⁾, werd op katholieke wijze gedoopt ²⁾. Het is waarschijnlijk dat dit kind niet te Breda, zooals veelal vermeld wordt, maar te Brussel het levenslicht zag. Daarentegen werd het tweede kind, een zoon, te Breda geboren; deze, die Maurits werd gedoopt, stierf jong. Uit den naam van dit kind is het te verklaren dat enkele schrijvers den grooten Maurits nog te Breda laten geboren worden. Dit is, zooals thans algemeen erkend wordt, onjuist. De latere overwinnaar van Nieuwpoort zag 14 November 1567 te Dillenburg het levenslicht.

Oranje's toestand was in de eerste jaren na zijn tweede huwelijk verre van benijdenswaardig. Zijn vrouw, driftig en eigenzinnig van aard, en somtijds lijdende aan buien van melancholie, die aan waanzin grensden, vergalde hem het leven. Zijn geldelijke zorgen namen toe, ook door de spilzucht zijner echtgenoot. Voortdurende bezuinigingen in zijn hofhouding waren noodig om het evenwicht tusschen zijn inkomsten en uitgaven te doen bewaren. Daarbij kon het niet anders of de ellendige toestand des lands, eens de welvarendste gewesten van keizer Karel's rijk, nu verarmd door drukkende belastingen en waar geloofsvervolging en onderling wantrouwen heerschten, moest den prins, stadhouder des konings, onnoemelijk veel ergernis en verdriet berokkenen. Wat moet Oranje in die dagen menigmaal met gefronste wenkbrauwen en angstig gemoed de galerij van het kasteel zijn op en neer gewandeld, wanneer hij, na menige vergadering van den Raad van State — schijnvertooningen meestal — vol ergernis en gekrenkten trots van uit Brussel te Breda terugkwam ³⁾.

Uit de dagteekening zijner brieven blijkt, dat Oranje in dien tijd, tot April 1567, toen hij naar Duitschland uitweek, veelvuldig te Breda vertoefde. Op het kasteel vond dan ook in het begin van 1566 de geschiedkundige gebeurtenis plaats, die meer algemeen, hoewel niet volkomen juist, als het *Compromis van Breda* bekend is.

Een *verbond* van edelen bestond in 1566 reeds. De grond ervan was gelegd te Spa, toen aldaar — toevallig of opzettelijk — in den zomer van 1565 verschillende edellieden van aanzien, ontevreden met den loop van zaken, bijeen waren en besprekingen hielden, hoe, door gezamenlijk optreden, en desnoods door geweld, de onderdrukking des konings van de geloofsvrijheid en van de vernietiging der aloude privilegiën kon worden gekeerd. Wat te Spa begonnen was werd te Brussel voltooid. Een *verbondschrift* — niet te verwarren met het latere *smeekschrift* — werd, waarschijnlijk door Aldegonde, opgesteld, en won met den dag handteekeningen. Oranje was in den aanvang tegen de beweging, die hij onvoorzichtig en overijld achtte. Toch liet hij in

¹⁾ Wij nemen deze mededeeling over van Bakhuyzen v. d. Brink, doch meenen haar in twijfel te moeten trekken. Dit kind, geboren 2 November 1562, was vermoedelijk Anna, die later huwde met Willem Lodewijk van Nassau, stadhouder van Friesland. — ²⁾ Putnam, p. 128. — ³⁾ In navolging van Hendrik III en René bewoonde ook de prins, als hij te Breda was, de vertrekken boven het bolwerk, waaraan de galerij boven de buitenpoort onmiddellijk grensde. In een dier vertrekken met het uitzicht op de galerij, en het kasteel in het verschiep, is de prins dan ook afgebeeld op de prent van Delft (zie onze gravure op bl. 78).

Februari 1566 te Breda een talrijke bijeenkomst van edelen toe ¹⁾, waarin hij de plannen der verbondenen nog ten stelligste afkeurde. Weinige dagen later zien wij Oranje andermaal op het Prinsenhof een samenkomst hebben, ditmaal met weinige der voornaamste edelen ²⁾, en kort daarop een tweede te Hoogstraten bijwonen, waarin hij met

De Zwijger op lateren leeftijd. Op den achtergrond het kasteel van Breda. Naar de prent van W. J. Delff.

de leiders der beweging tot overeenstemming komt. Was het dat men Oranje overtuigd had dat verzoenende middelen niet meer baatten, of vreesde hij onberaden stappen van sommige heethoofden, indien niet hij, de invloedrijkste, en, met Egmond, de

¹⁾ *Apologie*. — ²⁾ Putnam, p. 168.

populairste, onder de Nederlandsche edelen, bij den verderen gang van zaken een leidende stem kreeg? Zoover onze kennis reikt van Oranje's karakter is deze oplossing van de gestelde vraag de meest waarschijnlijke: dat beide elementen daarvan deel hebben uitgemaakt van zijn overwegingen. Hoe het echter zij, te Breda werd de teerling geworpen. Over Oranje's houding was beslist. Hij schaarde zich aan de zijde van de verbonden ontevreden. En al bleef hij nog eenigen tijd daarna dienaar des konings, het zou slechts een vraag van tijd zijn dat hij, langer dralen moede, openlijk tot verzet zou overgaan.

Er was beslist dat een verzoekschrift zou worden opgesteld, dat der landvoogdes zou worden aangeboden. Lodewijk van Nassau, Oranje's voortvarende broeder, die met Brederode, van den aanvang af tot de erkende leiders had behoord, zou het ontwerpen ¹⁾. Terwijl Lodewijk er mede bezig was vertoefde hij op het kasteel te Breda, waar de prins uit den aard der zaak invloed uitoefende op den inhoud — steeds nog in matigenden geest ²⁾. Op zijn uitdrukkelijken wensch werd bovendien besloten het smeekschrift te zijner tijd ongewapend aan te bieden, ten einde allen indruk van geweldadig optreden te vermijden.

De verdere loop van zaken, op het Verbond der Edelen betrekking hebbende, blijft hier natuurlijk onbesproken; het valt buiten ons bestek. Het medegedeelde stelt echter voldoende in 't licht, welk aandeel het Bredasche kasteel bij de totstandkoming had. Nu door de onderzoekingen van den laatsten tijd meer licht over deze zaak is opgegaan, blijkt het dat dit aandeel geringer was dan Van Goor, en met hem vele oudere schrijvers, willen doen gelooven, in hoofdzaak omdat door hen veelal het *verbond* en het opstellen van het *verbond*schrift der edelen verward wordt met de opstelling en de aanbieding van het *smeekschrift*. Maar ook het aandeel van Oranje in het verbond was ten slotte zeer gering. Bij de aanbieding van het smeekschrift was hij uitteraard niet onder de aanbieders, maar stond, als lid van den Raad van State, der landvoogdes ter zijde. Hadden hij, en Egmond, Megen, Mansfelt en andere van de meest aanzienlijken, die zich *geheel* onthielden, ook tot den stoet behoord, Barlaimont's minachtende phrase ware wellicht nimmer uitgesproken, en de Geuzennaam niet aangenomen als eer-naam door de partij der vrijheid, en als leuze in den komenden strijd voor het recht.

Het waren hoogst moeilijke dagen, die voor Oranje aanbraken, na de aanbieding van het smeekschrift. Het schijnbare succes daarvan bracht overal ontroering en opwinding teweeg, die eindelijk haar hoogtepunt bereikten in de furie van den beeldenstorm, door Oranje ten sterkste afgekeurd. Ook naar Breda sloeg de volkswaanzin over en koelde zijn woede aan de beelden in de Lieve Vrouwekerk aldaar, waarbij echter, gelukkig, het beroemde praalgraf der Nassau's bleef gespaard.

¹⁾ Lodewijk's *Apologie*. — ²⁾ De kamer in het Bredasche kasteel, waar Lodewijk placht te werken, werd nog langen tijd daarna *Graeff Lodewijcx kamer* genoemd. We weten dit uit een *Inventaris van den huysraet ende meuble goederen bevonden op Zyne Ps Ex^{te} borch ende casteele* . . . enz. uit het jaar 1603. (Stedel. arch. te Breda). De kamer lag in den zuidelijken vleugel van het donjon en grensde vermoedelijk aan de groote zaal.

Als een der weinige mannen, die het opgestoken onweder nog zou kunnen bezweren, klampte de landvoogdes zich in haar wanhoop aan Oranje vast. Wij zien den prins naar Antwerpen, naar Amsterdam, naar Haarlem trekken, overal trachtend orde te brengen, en nog steeds hervorming wenschende langs wettigen weg. In Breda heeft andermaal een samenkomst plaats: Hoorne, Brederode, Hoogstraten en anderen wachten er den prins op in eigen huis bij zijn terugkomst uit Haarlem ¹⁾. Het daar besprokene is zeker niet vreemd geweest aan 's prinsen besluit om den nieuwen eed van getrouwheid, dien Philips van al zijn ambtenaren eischte, te weigeren. De gedenkwaardige brief, waarin dat besluit aan de landvoogdes wordt kenbaar gemaakt, werd van uit Breda geschreven ²⁾.

De prins ware wellicht op dat oogenblik nog verder gegaan, indien niet Egmond nog beslist zijn medewerking had geweigerd aan eenig openlijk en gewelddadig verzet. Door dit zich onttrekken van den man, dien Oranje nu eenmaal onmisbaar achtte, werd zeer zeker 's prinsen besluit verhaast om het land te verlaten, liever dan in 's konings dienst te blijven en den eed te hernieuwen, waarop Margaretha andermaal aandrong ³⁾, en die door Egmond werd afgelegd.

Op den 11den April 1567 ging Oranje van uit Antwerpen naar Breda, schreef van daar uit nog een laatsten afscheidsgroet aan Egmond en Hoorne ⁴⁾, en aan den graaf van Bergen te Madrid ⁵⁾, en verliet als vrijwillig balling den 22sten April zijn geliefd Brabantsch kasteel. Zijn kortstondig verblijf aldaar werd hem nog bemoeilijkt door het hevig verzet dat zijn besluit om het land te verlaten bij Anna van Saksen ontmoette ⁶⁾ en de droevige ervaring, die hij moest opdoen dat het zijn zoon Philips Willem, die reeds te Leuven studeerde, onmogelijk werd gemaakt zijn vader, tot het brengen van een afscheidsgroet, te bezoeken. Het gelukte hem wellicht alleen zijn dertienjarige dochter Maria, *Mlle Orange*, die aan het hof van Margaretha vertoefde, naar Duitschland mede te voeren, door het voorwendsel te gebruiken dat zijn moeder, Juliana van Stolberg, levendig verlangde haar te zien ⁷⁾.

Met 's prinsen vertrek uit de Nederlanden eindigt het belangrijke aandeel, dat het Bredasche kasteel had in het leven en de lotgevallen van den nu 34-jarigen vorst. Het ziet hem later wel weer terug binnen zijn muren, maar van een eenigszins langdurig verblijf is geen sprake meer. De ernst der tijden roept den prins, na zijn terugkeer in het land, als leider van den openlijken opstand, of naar het slagveld, of naar Holland, waarheen het zwaartepunt van zijn staatkundige werkzaamheid wordt verlegd.

¹⁾ Gachard, *Correspondance*, II, p. 349. — ²⁾ Groen, *Archives*, III, p. 46. — ³⁾ In de bekende samenkomst te Willebroek, waar ook het historische afscheid tusschen Egmond en Oranje zou hebben plaats gehad. — ⁴⁾ Groen, *Archives*, III, p. 69—71. — ⁵⁾ Gachard, *Corresp.* II, p. 357—59. — ⁶⁾ Anna bleef nog eenigen tijd op het Prinsenhof, doch moest spoedig, noodgedwongen, haar gemaal naar Duitschland volgen. In haar latere brieven jammert zij over de kostbare kleederen en sieraden, die zij, bij haar vertrek, te Breda moest achterlaten. — ⁷⁾ Gachard, II, p. 374.

Stamtafel der Heeren van BREDA uit het Huis NASSAU-ORANJE.

(Sluit aan bij de stamtafel tegenover bladz. 32).

WILLEM I,

Prins van Oranje, Heer en Baron v. Breda,
geb. 25 April 1533, † 10 July 1584.

h. I. Anna van Egmond, gravin van Buren.

II. Anna van Saksen.

III. Charlotte van Bourbon.

IV. Louise de Coligny.

(I) Maria, geb. te Breda, 9 Dec. 1553.	(I) PHILIPS WILLEM, Prins van Oranje, Heer en Baron v. Breda, geb. te Buren, 19 Dec. 1554, † te Brussel 19 Febr. 1618.	(II) Anna, geb. 1562, † 1588. geh. met Willem Lodewijk, Stadhouder van Friesland.	(II) Maurits, geb. 1564 te Breda. (jonggestorven).	(II) MAURITS, Prins van Oranje, Heer en Baron v. Breda, geb. 1567, † 1625. (Sterft kinderloos).	(II) Emilie, geb. 1569, † 1629. geh. met Emanuel van Portugal.	(III) Zes dochters.	(IV) FREDERIK HENDRIK, Prins van Oranje, Heer en Baron v. Breda, geb. 1584, † 1647. geh. met Amalia van Solms.
---	--	---	--	--	--	------------------------	--

WILLEM II,
Prins van Oranje,
Heer en Baron v. Breda,
geb. 1626, † 1650.
geh. met
Maria Stuart,
dochter van Karel I van
Engeland.

Louise Henriëtte,
geb. 1627, † 1667.
geh. met Frederik Willem,
Keurvorst van Brandenburg.
(Uit dit echtpaar stamt
het Duitsche Keizershuis af).

Twee dochters.
(Beiden jong-
gestorven).

Albertine Agnes,
geb. 1634, † 1696.
geh. met Willem Frederik
van Nassau-Dietz.
Stadhouder van Friesland.
(Uit dit echtpaar stamt ons
Koningshuis af.
Deze afstamming volgt later).

Twee dochters.

WILLEM III,
Koning van Engeland, Prins van Oranje,
Heer en Baron v. Breda,
geb. 1650, † 1702.
geh. met
Maria Stuart, dochter van Jacobus II.
(Sterft kinderloos).

VIJFDE HOOFDSTUK.

Herhaalde bezoeken van Alva. Verblijf van Anna van Oostenrijk op het Kasteel. Terugkeer van den Zwijger. Matthias van Oostenrijk vertoeft als gast op het Donjon.
Verraad van Fressin. Furie van Haultepenne.

Het vertrek van den prins uit de Nederlanden werd spoedig gevolgd door de komst van Alva, aan het hoofd zijner Spaansche huurbenden. Breda zou spoedig, als zoo menige andere stad, den druk zijner wreede vuist gevoelen.

Te voren was hier de geloofsvervolging reeds ingezet door het gevangennemen van den goudsmid Pieter van Keulen, ouderling der Hervormde gemeente. Eerst in den gevangentoren opgesloten, werd hij daarna naar het kasteel overgebracht om hem te onttrekken aan de veelvuldige bezoeken zijner geloofsgenooten. Met zijn trouwe dienstmaagd Betje, die den gevangene dagelijks bleef bezoeken, veroordeeld tot den brandstapel, werd het wreede vonnis op 29 Mei 1568 ten uitvoer gebracht op het Kasteelplein, onmiddellijk vóór de buitenpoort van het kasteel ¹⁾. Het schijnt dat de heugenis aan dit feit nog langen tijd is bewaard geworden door een witten merksteen, die o. a. in 1830, blijkens een almanak uit die dagen ²⁾, nog te zien was, en de plaats aangaf van den staak, waaraan beide slachtoffers gebonden waren bij hun met groote standvastigheid onderganen marteldood.

Er bestaat een onmiskenbaar verband tusschen den datum, waarop dit vonnis werd voltrokken, en de kort te voren plaats gehad hebbende verbeurdverklaring der goederen van den prins van Oranje. Volgens de plakaten was Brabant, en dus ook het Land van Breda, onbereikbaar voor de rechtspraak der Inquisitie. Aldaar kon dus het doodvonnis aan Van Keulen en diens dienstmaagd niet worden voltrokken, alvorens de prins

¹⁾ v. Goor, p. 74. — ²⁾ Almanak der K. M. A., 1830, p. 104.

uit de heerschappij over zijn goederen was ontzet. Dit geschiedde in Februari 1568. Op den 28sten Januari te voren had Alva te Brussel den prins doen opvorderen voor den Raad van Beroerte te verschijnen, op straffe, bij niet-verschijning, van eeuwige verbanning, en verbeurdverklaring zijner goederen. Het spreekt vanzelf dat de gedagvaarde aan de oproeping geen gevolg gaf, waardoor hij het moest aanzien dat zijn goederen hem eenvoudig werden ontroofd ¹⁾. De termijn van drie maal 14 dagen, bij de indaging toegestaan, werd zelfs niet eens nagekomen, want reeds 20 Februari verscheen Pieter van Quaderebbe, een edelman uit Leuven, te Breda, om die stad voor den koning van Spanje in bezit te nemen. Zijn komst stond gelijk met de opheffing van alle tot dusverre binnen het Land van Breda geldende privilegiën. Niet lang duurde het of eenige Spaansche en Italiaansche krijgsbenden werden in de stad in bezetting gelegd, die gedeeltelijk op het kasteel werden gehuisvest.

Aldaar waren reeds in Augustus van het jaar 1567, op persoonlijken last van Alva, de vuurmonden en munitie, die eigendom waren van de stad, overgebracht, *afin d'en faire bonne garde* ²⁾. De inventaris van dit materieel is bewaard gebleven ³⁾; alles bijeen waren het 20 gesmeed ijzeren kanonnen van gering kaliber, op houten raden zonder ijzeren beslag. De kogels waren van lood. De kanonnen met toebehooren werden in het arsenaal van het kasteel, door René van Châlons gebouwd, opgelegd.

Uit het voorgaande blijkt hoe de persoonlijke aandacht van Alva van den aanvang af op Breda was gevestigd. Ongetwijfeld had dit gedeeltelijk zijn grond in de omstandigheid, dat Breda een der voornaamste bezittingen was van den prins van Oranje, den man, dien Alva, om zijn persoonlijke eigenschappen en zijn aanzien bij het volk, tot zijn gevaarlijkste vijanden rekende, maar zeker ook zal aan Alva's veldheersblik de groote strategische waarde van Breda als vesting niet zijn ontgaan. Nog meer dan later gold Breda toch in die dagen als sleutel tot de provincie Holland, en aan zijn belangrijke militaire beteekenis had het dan ook de twijfelachtige eer te danken spoedig door den hertog persoonlijk te worden bezocht.

Den 6^{en} Juli 1568 kwam Alva te Breda ⁴⁾ en betrok — na de hulde van den magistraat en van de burgerij in ontvangst te hebben genomen — het kasteel, waar hij twee dagen vertoefde. Zijn verblijf aldaar maakte hij dienstbaar om de geheele, belangrijke verzameling geschut, die in het tuighuis aanwezig was, en waaronder verscheidene vuurmonden, door buitenlandsche vorsten voor bewezen diensten aan de

¹⁾ Den prins kwam dit te staan op derving van al zijn inkomsten, die op 152,785 gulden werden geraamd, ongeacht de 98,366 gulden, die hij genoot als bezoldiging zijner talrijke ambten. In de inkomsten uit zijn goederen deelde de baronnie van Breda voor 21,797 pond, in den *Estat général du revenu des principales villes, terres et seignouries, escheues à Sa Majesté* etc. (Gachard, VI, p. 250) aldus gespecificeerd:

La recepte du compte de la terre et ville de Breda, avec ses appartenances, a porté, pour l'an lxxv, à la somme de xixmxciiijxxviijs.

Les exploits de l'office du drossart et lieutenant des fiefz, ensemble la recepte des bledz audict Breda, portent, par estimation, à xviiijl.

²⁾ v. d. Hoeven, t. a. p., p. 26. — ³⁾ *Inventaire de L'artillerie et Munitions de Guerre appartenant à la ville de Breda et depuis transportées au Chateau de Breda à l'ordonnance et suivant la rescription du Duc d'Alva, Lieutenant Gouverneur*, etc. Stedelijk archief te Breda. — ⁴⁾ v. Goor, p. 142.

graven van Nassau ten geschenke gegeven, mede te voeren, om ze voor militaire doeleinden te gebruiken.

Nauwelijks twee jaar later zien wij Alva andermaal te Breda, ditmaal in het gevolg van de aanstaande koningin van Spanje, Anna van Oostenrijk. Deze vorstin was een dochter van keizer Maximiliaan II en dus een nicht (*nièce*) van Philips, wiens vierde vrouw zij worden zou. Den 4den Augustus 1570 kwam Alva met zijn gezin te Breda aan, op weg zijnde naar Nijmegen, waar hij de koninklijke bruid, die over Frankfort en Keulen naar de Nederlanden zou reizen, ging opwachten. Zijn oponthoud te Breda diende alleen om op het kasteel alles in gereedheid te doen brengen voor het verblijf der vorstin, die van daar over Bergen-op-Zoom naar Antwerpen zou gaan om verder de reis naar Spanje per scheepsgelegenheid te vervolgen. Vermoedelijk ging Alva reeds den 5den verder; wat blijken kan uit den post in de stadsrekeningen: *betaelt den 4den Augusti 70 sekere sagdragers van sesse bedden opt hoff te bestellen ende deselve wederom des anderen daechs van den hoove te halen tsamen 3 stuyvers.*

Den 20sten kwam de aartshertogin, begeleid, behalve door den hertog van Alva, door den grootmeester van Pruisen met een talrijken stoet van edellieden en dienaren. Men betrok het kasteel, waar alles — grootendeels op kosten van de stad — voor de hooge gasten in gereedheid was gebracht. We lezen in de stadsrekeningen van groote sommen voor *havere, hoy ende stroo* voor de paarden; van een bode, die naar *Sinte Gertruyenberge* gaat om te voorzien in de behoefte aan *reviervis*; van een ander, die te Dordrecht een *voederstuck rijnsche wyns* gaat inslaan *om tselve te presenteeren onsse genedichste coninginne*. Zelfs een troon ontbrak niet; de stadvoogd had geoordeeld dat deze niet gemist kon worden, zoodat de magistraat had geordonneerd *dat men onssen coninginne tot haerder incoempsten binnen Breda (gelyck oic andere steden daer haer hoecheyt was gepasseert, hadden gedaen) soude ontfangen onder een troen, gemaect van sijde ende flouweel*

Het gevolg was zoo uitgebreid, dat een deel ervan bij de burgers werd ingekwartierd; Alva zelf kwam op het kasteel onder dak; de »familie" moest zich ditmaal vergenoegen met een logies in de stad, want er wordt een biljet gereedgemaakt, ten name van Adriaan Vollevens, *daer de familie van zijnder Excie soude logeren*.

Het vorstelijk bezoek duurde slechts drie dagen; den 23sten reeds reisde het hooge gezelschap verder door naar Bergen-op-Zoom¹⁾.

Het bestuur van Quaderebbe als stads- en slotvoogd duurde slechts kort; nog in den loop van 1570 werd hij vervangen door Adriaan d'Estournel, heer van St. Remy. Tijdens diens bewind werden in den zomer van het jaar 1575 te Breda, onder bemiddeling van keizer Maximiliaan II, vredesonderhandelingen geopend tusschen afgezanten van den koning van Spanje en die der verbonden provinciën. Zij leidden, naar bekend is, tot geen doel. Het kasteel en de slotvoogd hadden, voor zooveel wij konden nagaan, aan die onderhandelingen geen deel. Alleen vermelden de stadsrekeningen dat de afge-

¹⁾ Zie uitvoerig over het beschreven bezoek: Dr. Corstens, *Bredaniana*, CLXXII en volg.

vaardigden van Holland hun intrek namen in de *huysinge van Valckenberch*, want er wordt aan Jan Melissen 5 rijnsguldens en 5 stuivers betaald voor het stellen van *sekere coetschen* (ledikanten) *ende andere mobelen in de huysinge van Valckenberch, daer de Heeren van Hollandt gecomen, om het tracteren van den peys...*¹⁾. In het algemeen schijnt overigens St. Remy te Breda een onbeduidende rol te hebben gespeeld. Hij overleed er den 4den Januari 1577.

De tot dusver genoemde stads-, tevens slotvoogden, hielden, evenals hun opvolgers, op het kasteel verblijf. Van Goor vermeldt dit, en de stadsrekeningen bevestigen het op verschillende wijzen, o. a. door melding te maken van de aanvankelijke weigering van St. Remy's weduwe om hare woning binnen het kasteel te verlaten, zoodat diens opvolger, bij zijn aankomst te Breda, verplicht was voorloopig zijn intrek te nemen in *den grooten herdt*. De stad kwam dit op een niet onbelangrijke herbergiersrekening te staan. Wij zullen straks zien dat St. Remy's weduwe bij hare weigering feitelijk in haar recht was.

Die opvolger was Francesco Verdugo, die bij provisie belast werd met het opperbevel over de Spaansche troepen in en rondom Breda, onder den titel van Kastelein-Gouverneur en Super-intendant van de kasteelen, de stad en het land van Breda²⁾. Bij het Gentsche verdrag van 8 November 1576 was inmiddels bepaald, dat de prins van Oranje in zijn verbeurdverklaarde goederen, waaronder de stad en de baronnie van Breda, zou worden hersteld. Dit verdrag was te Marche-en-Famène door don Juan van Oostenrijk bekrachtigd, door de overeenkomst, in de geschiedenis bekend onder den naam van het Eeuwig Edict.

Op grond nu van het Gentsche verdrag was de benoeming van een Spaanschen gouverneur te Breda, na St. Remy's dood, feitelijk onwettig. De Raad van State had dan ook als opvolger van St. Remy aangewezen diens broeder, d'Estournel, dezen ook als slotvoogd aangesteld en hem zelfs de bijzondere verplichting opgelegd onder geen voorwendsel Spaansche soldaten op het kasteel toe te laten³⁾. Op den brief, waarin dit aan d'Estournel wordt kenbaar gemaakt, grondde de weduwe van St. Remy dan ook hare weigering om het kasteel te verlaten toen Verdugo te Breda kwam. Doch d'Estournel en St. Remy's weduwe moesten zwichten voor het geweld en konden niet verhinderen dat Verdugo zich met eenige vendels der Spaansche bezetting op het kasteel nestelde.

De magistraat der stad wendde zich nu tot don Juan, met het dringend verzoek die vreemde troepen weer te doen aftrekken. Onder allerlei voorwendsels trachtte deze echter de uitvoering daarvan, waartoe artikel 4 van het Gentsche verdrag hem verplichtte, te verschuiven. Zijn antwoord luidde dan ook ontwijkend. Het scheen zelfs dat don Juan volstrekt geen plan had om de stad aan den prins over te geven, en de magistraat bleek van dat voornemen onderricht, want 21 Maart zond het stedelijk bestuur een bode naar den hertog van Aerschot, die te Antwerpen met een afdeeling

¹⁾ Dr. Corstens, *Breda*, p. 50. — ²⁾ v. d. Hoeven, p. 29. — ³⁾ Brief van den R. v. S. van 13 Januari 1576, Cuypers, *Notice historique sur les monnaies obsidionales à Bréda en 1577*, p. 4 en volgg.

ruiters van den prins in bezetting lag, om hem mede te deelen dat Verdugo wel de stad zou verlaten, maar dat hij haar aan de Duitsche troepen zou overgeven. Inderdaad trok Verdugo nog diezelfde maand met zijn Spaansche ruiters en busschieters af, doch liet vóór zijn vertrek het kasteel door drie Duitsche vendels voetknechten bezetten, deel uitmakende van het regiment van den kolonel Fronsberg ¹⁾.

Men geraakte met die verwisseling van bezetting te Breda van den wal in de sloot. Van de discipline der Duitsche benden levert het stedelijk archief de meest ongeloofelijke staaltjes. Zoo riepen op den 22sten Juli 1577 drossaard en burgemeesters eenige van de Duitsche soldaten op het stadhuis, omdat zij hun overste Van Castel en andere officieren hadden gevangengezet; men verzocht den mannen (die zeker tot de invloedrijksten behoorden), de troepen *tot stilligheid aen te maenen*. Hoewel, blijkens de stadsrekeningen, bij deze onderhandeling twee potten wijns geledigd werden, mislukte de poging tot verzoening geheel en al, want den 7^{den} Augustus werd de schepen Buysen naar den kolonel Fronsberg te Antwerpen gezonden, om te klagen *dat de soldaten de drie kapiteinen en andere overigheden in het ijzer hadden geslagen*, en zelfs dreigden het den magistraat der stad ook te zullen doen ²⁾.

Het was geen wonder, dat men deze gasten zoo spoedig mogelijk wenschte kwijt te zijn, vooral toen het bericht ontvangen werd dat de troepen van den prins onder den graaf van Hohenlo de stad naderden en de ellende van een beleg dus voor de deur stond. Men gaf zich alle mogelijke moeite om de Duitschers door geld en goede

Medaille met de beeltenis van kolonel Fronsberg.

woorden tot den aftocht te bewegen, doch tevergeefs. Zelfs kwam den 20sten Augustus de kolonel Fronsberg met de drie overige vendels van zijn regiment het garnizoen versterken. Hijzelf nestelde zich op het kasteel en nam het gouverneurschap van de vesting op zich. Nauwelijks was hij binnen of Hohenlo verscheen voor de poorten en sloot alle toegangen tot de stad af. Hohenlo's strijdkrachten waren echter te zwak om de stad door een stormenderhandschen aanval of zelfs door een geregeld beleg te nemen.

Breda zou dus niet van hare Duitsche bezetting zijn verlost, indien men niet zijn toevlucht had genomen tot de list om den gouverneur een nage-maakt briefje van don Juan te doen toekomen, waarin de last werd verstrekt de vesting op de voordeeligste voorwaarden over te geven.

Het stedelijk archief bevestigt de mededeeling van die krijgslist, die bij Bor, Strada en anderen te vinden is, niet. Op dien grond betwijfelt Van der Hoeven het geheele verhaal

¹⁾ Brief van den hertog van Aerschot aan den prins van 22 Maart 1577, Gachard, I, 6, p. 18. —

²⁾ Tot eer van de soldaten moet worden gezegd, dat er op de aanvoorders ook heel wat af te dingen viel. Niettegenstaande veel mooie beloften, hadden de mannen maanden achtereen geen penning soldij gezien, hoewel de kolonel Fronsberg zich persoonlijk had borg gesteld voor de richtige uitbetaling. Dit leidde eindelijk tot muiterij en zelfs tot geweldpleging aan de officieren. Uitvoerige bijzonderheden over de gebeurtenissen te Breda in 1577, levert het later (in 1580) voor het Duitsche *Reichskammergericht* gevoerde proces over die achterstallige soldij; het geeft tevens een eigenaardigen kijk op het krijgswezen dier dagen. Zie: *Wetzlarsche Beiträge für Geschichte und Rechtsalterthümer*, II, p. 265—274.

en geeft een andere oplossing, die wij echter, als buiten ons bestek vallende, moeten achterwege laten.

Intusschen — wat het voornaamste was — de Duitsche voetknechten trokken 4 October 1577 af, vóór hun vertrek zich nog de vrijheid veroorloovende hun kolonel in de gevangenis te werpen. Men hoort een verzuchting klinken uit de woorden, waarmede de stadsrekeningen dat feit vermelden: *de collonel frensborch is lange opt casteel gevangen gehouden — denselven heeft de stad aanmerckelijk gecost.*

Het vertrek der Duitsche gasten werd op de uitbundigste wijze uitgeluid. Kapitein Coen was de eerste, die met een prinselijk vendel door de veldpoort het kasteel binnentrok en een voorloopige wacht aan de drie stadspoorten opstelde. Denzelfden avond kwam Hohenlo, te midden van een uitbundig vreugdebetoon, de stad binnen en betrok het kasteel. Dat er reden was tot vreugdebedrijf kan wel blijken als men nagaat, dat de stad alleen in de dagen van 16 Juli tot 4 October een som van ruim 31,000 rijns-guldens had moeten uitgeven als serviesgeld voor de Duitsche krijgsbenden.

Er was bovendien onnoemelijk veel gestolen. Toen 11 October Charlotte van Bourbon hare intrede te Breda deed en met haar kinderen het kasteel wilde betrekken, bleek het dat van daar alle meubelen door de aftrekkende troepen waren medegenomen en er zelfs voor nieuw beddegoed moest gezorgd worden om de prinselijke familie te logeeren. Toen eenige dagen later de prins, die te Geertruidenberg vertoefde, een feest wilde geven ter gelegenheid van den doop van een zijner kinderen ¹⁾, en om zijn tinnen eetservies liet vragen, moest men hem antwoorden dat de overste-luitenant Van Castel alles had medegenomen. Men was dus genoodzaakt een tinnen servies voor het doopmaal te huren ²⁾.

Uit de brieven, die de prinses aan haar echtgenoot schreef, niet alleen uit Breda, maar te voren reeds uit Dordrecht ³⁾, blijkt dat zij, en met haar de Bredasche burgerij, op een langdurig verblijf van de vorstelijke familie op het Prinsenhof rekende. Ook de prins scheen er in dien tijd ernstig over te denken Breda weder als vaste residentie te kiezen. Het lidmaatschap van den Raad van State, waarover in 1577 onderhandeld werd, wees hij af door als reden op te geven dat hij weinig gelegenheid zou hebben aan de werkzaamheden deel te nemen, door zijn voornemen om zich of te Antwerpen, of te Breda te vestigen. Het kasteel werd opgeknapt en zelfs een groote provisie turf besteld voor den naderenden winter. Het mocht wel dat Breda eens eenigen tijd de bedrijvigheid en de voordeelen genoot van het verblijf der stadhouderlijke familie. Want het had kwade tijden achter den rug. Wiens belangen het maar even toelieten, had de wijk naar elders genomen. En de minder gegoeden, die achterbleven, zuchtten dus dubbel onder de drukkende belastingen, die een gevolg waren van het langdurig onderhoud der vreemde bezetting.

Maar de omstandigheden veroorloofden Oranje niet aan zijn voornemen gevolg te geven en voor langer dan een paar dagen naar Breda te komen om er eenigen tijd

¹⁾ Vermoedelijk Elisabeth, later gehuwd met den hertog van Bouillon en dus de moeder van Turenne.
— ²⁾ Cuypers, *Notice*, p. 9. — ³⁾ Gachard, I, 6, p. 174 en volg.

van rust te vinden te midden van zijn gezin. De onderhandelingen over het aanbieden van de landvoogdij aan een geschikten plaatsvervanger voor don Juan van Oostenrijk waren in gang en vorderden 's prinsen algeheele werkzaamheid, en veelvuldige aanwezigheid te Brussel.

Het bleef daardoor voor Oranje bij het vluchtig bezoek aan het Prinsenhof van slechts een paar dagen. De prinses bleef nog te Breda tot 13 November, op dien dag bij hare reis naar Antwerpen geconvoyeerd door tachtig bereden burgers ¹⁾. Twee dagen later volgde Jan van Nassau haar daarheen. Deze benutte blijkbaar het kasteel van zijn broeder herhaaldelijk voor een korte rust te midden van zijn veelvuldige reizen ²⁾. Ook *de jongen heer Mauritius* logeert er in dien tijd veelvuldig, de jeugdige Maurits, die 14 Nov. 1578 wel eerst 11 jaar moest worden, maar, zich bewust van den ernst der tijden, niet enkel naar Breda komt tot vermaak, doch, blijkens de stadsrekeningen, besprekingen houdt met den magistraat en de burgerkapiteins over militaire aangelegenheden. De kamers, die Maurits bewoonde, lagen boven den watermolen ³⁾.

Dezelfde rekeningen doen zien dat 15 Augustus 1578 binnen Breda kwam hertog Kasimir van de Paltz, wiens naam, tijdens zijn kortstondig verblijf in deze gewesten, historische bekendheid heeft behouden door zijn plundertocht in Juli van dat jaar, en door zijn overwinning, aan 't hoofd van een door Engelsch geld aangeworven leger, op de troepen van don Juan bij Rijmenam. De hertog werd gelogeerd op het kasteel, de edellieden, die zijn gevolg uitmaakten, in de Zwaan en het Hert. Insgelijks logeerde in Mei 1579 op het Hof de hertog van Aerschot, door wiens toedoen in hoofdzaak het plan was doorgedreven — door Oranje ten slotte niet tegengewerkt — om aan Matthias van Oostenrijk, broeder van keizer Rudolf, de landvoogdij op te dragen. Wij weten hoe deze 20-jarige jonge man door het aanbod zoozeer was geleid, dat hij, onmiddellijk nadat het gedaan was en zonder eenig beraad, vermomd Weenen verliet om weinige dagen later in de Nederlanden aan te komen. In het gezelschap eindelijk van dezen Matthias zien we Oranje zelf, in het begin van 1580, weder op zijn Bredaasch kasteel terug. Als gasten brengt hij mede, behalve den landvoogd, die weinige maanden later als zoodanig door Anjou zou worden ter zijde gesteld, den markies van Havré, den markies van Bergen-op-Zoom en andere edellieden ⁴⁾. Het bezoek duurde slechts kort, want de consolidatie van de zoo juist gesloten Unie van Utrecht — 23 Januari 1579 — eischte, in verband met andere ernstige gebeurtenissen, 's prinsen tegenwoordigheid in het Noorden.

De loop van zaken wilde, dat het bezoek in het voorjaar van 1580 tevens, voor zooveel wij weten, het laatste zou zijn dat Oranje aan zijn kasteel te Breda brengen zou. Delft wordt van nu af aan vrij geregeld de residentie van den Grooten Zwijger en is, weinige jaren later, getuige van zijn gewelddadigen dood. Maar deze omstandigheid en evenmin het oprichten van het beroemde praalgraf in de Nieuwe kerk aldaar, dat voortaan het mausoleum der Oranje's dekken zou, kunnen Breda de oudere brieven

¹⁾ *Stadsrekeningen van Breda*, 1577. — ²⁾ *Memoriall von den reisen*, etc., Gachard, I, 6, p. 289. —

³⁾ v. Goor, p. 62. — ⁴⁾ *Stadsrekeningen van Breda*, 1580.

op den eernaam *Prinsstad* ontnemen. Breda blijft de oudste herinneringen aan den Zwijger behouden, de oudste en de liefelijkste: die van zijn eersten jongen echt, toen Oranje, met zijn later zoo moeitevol leven, wellicht nog spreken kon van *geluk*.

Bij de vele teleurstellingen, die de prins in de jaren van 1579 tot 1581 moest ondervinden — de inname van Maastricht, het verraad van Rennenberg, den afval van vele edelen, zelfs van den jongen Egmond — vormde het bij verrassing herwinnen van Breda door de Spanjaarden een moeilijk te overkomen slag.

Bij de beschrijving van hetgeen is voorgevallen in het voor die plaats zoo gedenkwaardige jaar 1581 — waarbij het kasteel een eerste rol speelde — zijn wij genoodzaakt onze toevlucht te nemen tot de gewone geschiedkundige bronnen: de geschiedbeschrijvingen uit dien tijd of later; het stedelijk archief laat ons, behalve omtrent enkele details, over het algemeen verloop dier gebeurtenissen in het duister. Wij hebben daarbij gelukkig niet over gebrek aan keuze te klagen. Vooreerst hebben wij Bor, die 8 jaar oud was toen Alva in het land kwam en de gebeurtenissen, die hij beschrijft, dus als ooggetuige zag of althans als tijdgenoot doorleefde. Verder hebben wij Van Meteren, die, wat Breda betreft, zeker goed kon zijn ingelicht. Van vaderszijde toch was hij afkomstig uit Breda; bovendien was zijn tweede vrouw een dochter van Nicolaas van den Corput, secretaris van die stad. Zijn oom, Bartholomeus van den Corput, was in 1581 secretaris-griffier aldaar. Van Meteren kan dus, als 't ware uit de eerste hand, ingelicht zijn geweest over de gebeurtenissen, die in genoemd jaar te Breda hebben plaats gehad ¹⁾.

In het begin van 1581 was het kasteel te Baerle met nog andere versterkte punten door de Spanjaarden bezet en werden in de nabijheid van Eindhoven Spaansche troepen samengetrokken. Deze omstandigheden deden het stadsbestuur te Breda vermoeden, dat men den een of anderen aanslag in den zin had. Aan Breda zelf dacht men echter niet. Wel schreef men een brief aan den magistraat van Geertruidenberg met aanmaningen tot waakzaamheid. De geheele militaire bezetting van Breda had dan ook op dat oogenblik niets te beteekenen; voorzorgen tot versterking werden niet genomen. Het garnizoen bestond in hoofdzaak uit slechts 35 man onder den kolonel Barvoets op het kasteel, en 20 man van het vendel van jonker Floris van Brederode, onder het bevel van vaandrig Dorpe, in de stad. De drossaard en superintendant, Roelof van Stakenbroeck, woonde in het kasteel en voerde daar het bevel; in de stad was dit toe- vertrouwd aan Godevaert Montens, *een wijs en voorsichtig man*, die sedert het vorige jaar den post van burgemeester bekleedde. Hij had Stakenbroeck aangeboden om een deel der gewapende burgers op het kasteel in bezetting te leggen, doch dit voorstel was om *sekere particuliere consideratien* niet aangenomen.

Op het kasteel bevond zich in dien tijd in verzekerde bewaring zekere Charles de Gavre, heer van Fressin. Een van hem onderschepte brief had zijn verknochtheid

¹⁾ Van der Hoeven, p. 47.

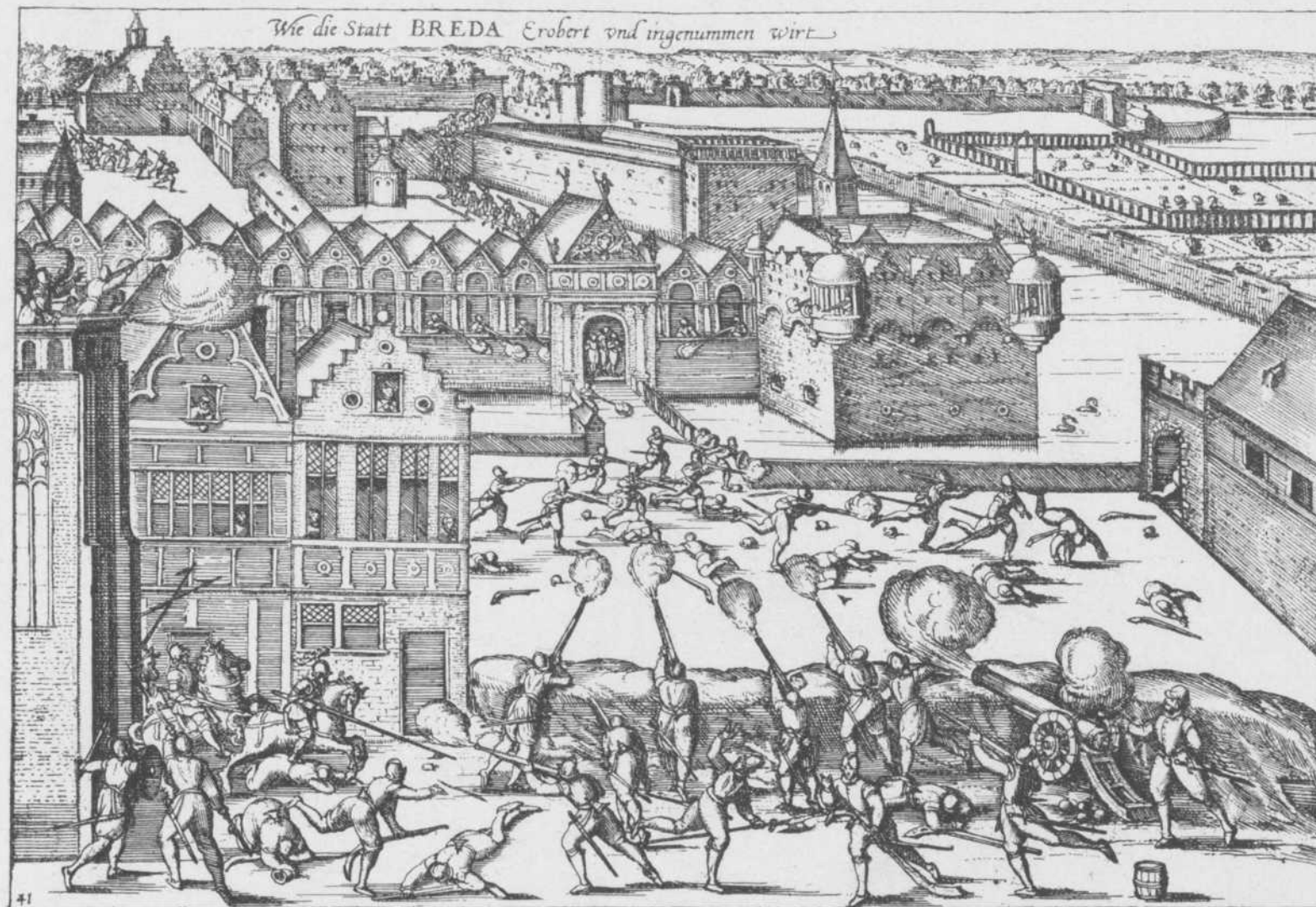
aan den koning van Spanje bewezen, waarom hij op het kasteel van Breda was gevangen-gezet. Fressin zat echter niet achter slot en grendel, maar kon zich vrijelijk binnen het kasteel bewegen. Van die omstandigheid maakte hij gebruik om het kasteel in handen van Parma te spelen. Hij komplotteerde met eenige Waalsche soldaten, waaronder een zekere Balafré, een Luiksche overlooper, wien hij, bij het welslagen der onderneming, groote belooningen toezegde.

In den nacht van 26 Juni trokken Spaansche troepen onder bevel van Claude de Barlaimont, heer van Haultepenne — een zoon van dien Barlaimont, die in 1566 aan de verbonden edelen den Geuzennaam had gegeven — en overste Maarten Schenck nabij Breda in alle stilte samen. Men vatte post voor de wallen van het kasteel, waarvan de grachten, ten gevolge van de uitdieping, die bij de Gasthuiseindsche poort plaats had, drooggelegd waren. In die gracht lag een gemetselde beer, waardoor de rivier van de vestinggracht was afgescheiden. Er was zorg gedragen dat Balafré op schildwacht stond op het punt, waar de overrompeling moest plaats hebben. Reeds drie uren had hij op post gestaan, doch telkens, als men hem had willen aflossen, gezegd: *ik zal thans voor u schilderen, vlus zult gij voor mij staan.*

Eindelijk, te 2 ure in den nacht, had de beklimming plaats. De vijand trok langs den voet van den beer de gracht over en tegen den wal van het kasteel op. Daar knalden eensklaps een paar schoten door de stilte van den nacht: een Hollandsch kapitein kwam op dat oogenblik met een jacht de haven binnen; zoodra hij bespeurde dat er onraad was, deed hij seinschoten vallen. Onverwijd liep nu de burgerij onder het bevel van burgemeester Montens te wapen en naar de voor hen bestemde loopplaatsen. Ook de bezetting van het kasteel was spoedig gealarmeerd. Maar Fressin had zorg gedragen de manschappen 's avonds te voren rijkelijk op bier te onthalen, zoodat de meesten te slaperig waren om ernstigen tegenstand te kunnen bieden.

De bevelhebber der troepen liep snel naar de poort om de gewapende burgers binnen te laten, doch werd tusschen de beide poorten neergesabeld. Bij de schermutseling, die daarbij ontstond, verloren de verdedigers een 10-tal manschappen, 2 stortten over den muur in de gracht aan de stadszijde en de 22 overigen trokken in het donjon van het kasteel terug, waar zij eenigen tijd de verdediging volhielden, doch zich eindelijk op genade moesten overgeven.

Middelertwijl had Montens, bijgestaan door eenige andere magistraats-personen, de wallen en poorten der stad doen bezetten. Daarna snelde hij, door een deel der gewapende burgers vergezeld, naar het Kasteelplein, om den vijand te beletten de stad binnen te dringen. In allerijl werden o. a. barricaden gemaakt op het Kasteelplein, bij de Vischmarkt en voor de valbrug, die gelegen was over de gracht tusschen het kasteel, en het Valkenberg. De huizen, die uitzicht hadden op de toegangen naar het kasteel, werden bezet en op het dak van de kerk vatten zelfs busschietters met dubbelhaken post. Vijf- of zesmaal gelukte het de burgerij om de opdringende Spanjaarden weer in het kasteel terug te werpen, maar eindelijk moest een vendel *jonge gesellen*, die de brug bij het Valkenberg verdedigden, wijken en 'sprinsen tuin viel den vijand in handen.

De Furie van Haultepenne, 27 Juni 1581. (Het gevecht vóór het Kasteel). — Naar de prent van Fr. Hogenberg.

Van hier drongen de Spanjaarden in de stallen en de kaatsbaan van het kasteel en de daarbij gelegen huizen, en staken eenige daarvan in brand. Dit bracht groote ontsteltenis teweeg, doch de burgerij bleef zich zóó dapper verweren, dat Haultepenne meende dat er troepen in de stad gekomen waren. De overste Schenck had echter de wegen buiten de stad door zijn ruiters doen bezetten; hij wist dus dat de boden, die men in allerijl om hulp had afgezonden, waren opgehouden en dat men alzoo alleen met gewapende burgers te doen had.

De strijd werd dus volgehouden; de Spanjaarden wonnen hoe langer hoe meer veld, vooral toen nieuwe versterkingen de stad binnenrukten. Tot negen uur hielden de burgers stand, toen moesten ze den ongelijken strijd opgeven. Door de overwinnaars werd de voorwaarde toegestaan dat er niet geplunderd zou worden, een belofte, die echter niet werd nagekomen. Want zoodra de Spanjaarden meester waren van de stad, vingen moord- en plundertoeeneelen aan, waarbij zelfs vrouwen, kinderen en geestelijken niet werden gespaard. De Eerw. Gobbinx, toen pastoor te Breda, teekende in zijn doopboek omtrent de gebeurtenissen op 27 Juni 1581 aan: *maxime sevitum fuit in cives, qui omnes ad pensionem pecuniariam reducti fere insolubilem, neque ipsi Pastori paritum aut ullis clericis, ex quibus etiam aliquot cesi*, d. i. »hevig woedde men tegen de burgers, wien allen een bijna onbetaalbaar rantsoen werd opgelegd; zelfs de pastoor werd niet gespaard, noch een der geestelijken, van wie zelfs enkelen werden gedood”¹⁾.

Uren achtereën duurde deze *Furie van Haultepenne*, waarbij meer menschen het leven verloren dan bij den te voren gevoerden strijd. De stadsrekeningen maken melding van eene betaling aan zes arbeiders *van dat deselve omtrent 584 doode lichamen na de inname van de stad begraven hadden*.

Ook het kasteel moest het ontgelden. Bor vermeldt, dat de prins bij de plundering *zijne meeste pampieren, secreten en rekeningen* verloor. Havermans, die van 1607 tot 1625 griffier was van de stad, bevestigt dit door de volgende aantekening, onder zijne papieren aangetroffen²⁾: *bij 't innemen van 't Casteel in 1581 sijn de camer ende cabinetten van de charteren van thuys van Nassau opgebroken, de rekeningen verwoest, lettren ende papieren, doen ter tijt daerinne, overal onder de voeten geworpen en diverse de zegels afgetrokken of afgesneden ende de steert daeruyt genomen; tgeen voers. is, heeft de raetsheer ende griffier Biggen, die bewaerder van de chartres was, den 17 meert 1584 op de rugge van sekeren brief aangeteekent*. Wij weten niet of de prins, sedert hij het kasteel weinig meer bewoonde, maatregelen had getroffen om de handschriften uit zijn bibliotheek naar elders over te brengen. Zoo dit niet geschied was, zal ongetwijfeld ook de rijke verzameling kostbare handschriften, die de Nassausche boekerij bezat, bij de furie in 1581 deerlijk zijn geschonden.

Haultepenne bleef als gouverneur te Breda en vestigde zich als zoodanig op het kasteel. Van het vertrouwen in zijn rechtvaardigheid en wijs bestuur geven de stadsarchieven geen hoogen dunk. Wij vinden in de stadsrekeningen, dat op 5 Octobris 81

¹⁾ Mr. Kleyn, *Gesch. overzicht b. h. Programma v. h. XXIIe landhuish. congres te Breda*, 1867. —

²⁾ *Collectie-Guypers*, Rijksarchief, 's Bosch.

aan Jeremias Maes, goudsmidt, betaelt is 550 Rijn Gulden van een spiegel seer costelyck in silver vergult synde, welcken van der stadtwegen gecoft is ende geschoncken aan mijn Heere van Haultepenne, ten eynde hy de borgeren soetelyck tracteeren soude ende der stadts saecken met alle discretie soude handelen. Het geschenk had weinig effect, want de nieuwe gouverneur legde kort na de plundering nog een rantsoen van 8000 gulden aan de stad op. Wat later zet hij de geheele stedelijke regeering op het kasteel gevangen. De magistraat beklagde zich daarover bij den hertog van Parma, en zond daartoe een schrijven met een speciaal bode, doch Haultepenne onderschepte den brief en vernietigde hem.

In het licht van de genoemde feiten maakt het een comischen indruk, in de stadsrekeningen een post aan te treffen van 2600 gulden, die men van stadswege aan Haultepenne had geleend, met de mondelinge belofte *en foy de gentilhomme* binnen zess daghen wederom te restitueeren Wij hebben — behoeft het nog gezegd? — de vermelding der terugontvangst van de geleende som in de stadsrekeningen niet aangetroffen.

Gelukkig voor Breda werd Haultepenne reeds het volgend jaar als gouverneur door Camillo del Monte vervangen. Hoewel minder ruw en hardvochtig dan zijn voorganger, vinden we toch vermeld, dat onder zijn bestuur en dat van den gouverneur Lansaveggia, die hem spoedig opvolgde, aan de stad herhaaldelijk zware schattingen werden opgelegd, en dat zij veel te lijden had van inkwartieringen van vreemde troepen.

Het kasteel zal er ook in dien tijd niet op vooruit zijn gegaan bij al dat doortrekken van vreemde benden, die er dikwijls voor zeer korten tijd in bezetting gelegd werden, en bij de verschillende veranderingen van gouverneur. De stadsrekeningen althans geven blijk, dat er somtijds ruw werd huisgehouden. Zoo lezen we in 1585: *gecoft by de comst van den nieuwen Gouverneur Don Gaston (Lansaveggia) diversche soorten van tinne schotelen, teliooren* ¹⁾, *&c., ten behoef van den nieuwen Gouverneur, alsoe alle de voergaende geleverde meubelen genoch teenenmael vernielt en verloren waren* Later, in 1588, lezen we andermaal van de aanschaffing van allerhande meubelen en keukengereedschap van stadswege ten behoeve van den gouverneur Lansaveggia. Vernieuwing scheen dus wederom noodig. Of wel stond de aanschaffing in verband met bezoeken, die te wachten waren. Want we lezen o. a. dat kort daarna, 7 April 1589, de hertog van Parma, *met veele diversche edelen en heeren* — waaronder de graaf van Mansfeldt, de graaf van Egmond ²⁾, de graaf van Arenberg — naar Breda komen en op het kasteel worden ontvangen.

Aan pogingen om Breda van het knellende juk der Spanjaarden te bevrijden, ontbrak het inmiddels niet. In Augustus 1585 had Hohenlo reeds een vergeefsche poging gewaagd. In 1586 *ginck de fame, dat den vyandt eenich Interprise op dese stadt toeleghe*, en kwam daarom een vendel voetknechten het garnizoen versterken. In hetzelfde jaar lezen we, dat *de Schouteth van Oosterwyck aan myn heer de gou-*

¹⁾ Borden. — ²⁾ Een Egmond in het gevolg van Parma! Men weet dat juist de afval van dezen jongen Egmond, die eerst zoo wakker aan 's prinsens zijde gestreden had, Oranje zoo diep bedroefd heeft.

*verneur advertensie doet dat wij wel op onse hoede wesen souden want men versekt ons dat den vijandt sekere aenslagen op onze stad breda was over handen hebbende*¹⁾. Er worden dan ook dagelijks verspieders naar Bergen-op-Zoom, Geertruidenberg en Zevenbergen uitgezonden, en successievelijk wordt het aantal compagnieën gewapende burgers gebracht op zes.

Na deze uitingen van waakzaamheid te hebben vermeld, die door de stadsrekeningen geboekstaafd zijn, mag het dubbel verwondering baren dat men te Breda, zoowel op het kasteel als in de stad, volkomen verrast werd door de weergaloos moedige onderneming, die eindelijk, in 1590, de oudste en kostbaarste bezitting der Nassau's weder aan den prins bracht en den historischen roem van Breda en zijn kasteel voor altijd zou vestigen.

¹⁾ *Stadsrekeningen*, 1586.

ZESDE HOOFDSTUK.

De verrassing door het turfschip (4 Maart 1590).

Algemeen wordt aangenomen, dat de verrassende inneming van Breda in 1590 berustte op een weloverwogen en reeds lang te voren beraamd plan. Niet onmogelijk is het dat prins Maurits, toen hij in den zomer van 1589 de schans bij Herwerden, die door de Spanjaarden werd belegerd, kwam ontzetten, met schippers uit de Leur of daaromtrent in aanraking kwam en van hen vernomen heeft, dat zij geregeld turf leverden aan de bezetting van het kasteel.

Volgens Bor zouden eenigen hunner zelfs den voorslag hebben gedaan met hunne schepen krijgsvolk binnen het kasteel te brengen. De prins vond het aanbod aannemelijk, gaf den schippers eenig geld en legde hun het stilzwijgen op, totdat de omstandigheden gunstig zouden zijn om de zaak te beproeven.

Het is niet meer mogelijk door een onderzoek van de Bredasche archieven het volle licht te doen vallen op den eigenlijken oorsprong van het stoutmoedige plan en met volledige zekerheid den man aan te wijzen, die het 't eerst ontwierp. Achter in Register C van de Resolutiën van den Magistraat leest men namelijk: *van den jare 1589 den eersten December tot ten jaere beginnende 1594, zijn de resolutiën, vervat in register D vermist geworden, sedert de laatste reductie anno 1637*. Het vermoeden ligt voor de hand, dat die schending van het stadsarchief opzettelijk is geschied, en wel in het jaar 1625, toen Breda, na het langdurig beleg onder Spinola, weder in Spaansche handen viel en van die zijde alles, wat kon herinneren aan de glorierijke verrassing van 1590, zooveel mogelijk werd vernietigd. Toch leveren de nog te Breda en elders voorhanden stukken voldoende materieel om, met de talrijke geschiedbeschrijvingen, die uit dien tijd bestaan, een vrij nauwkeurig beeld van de plaats gehad hebbende

feiten te reconstrueeren en het aandeel van elk der daarbij betrokken personen vast te stellen.

Allereerst een woord over de Leursche turfschippers, die, bij Bor en anderen, een groote rol spelen, en de mannen, die, onder hen, als de ontwerpers en uitvoerders genoemd worden: de schippers Van Bergen.

Dat er schippers uit de buurt van de Leur in 1589 bij de schans te Voorne gelegen hebben, is niet onmogelijk, vermoedelijk echter niet om er, in dit geval, turf heen te brengen, maar wel voor het overbrengen van krijgsmaterieel, of misschien zelfs van krijgsvolk. Men was in die dagen zeer gewoon troepen per schip te vervoeren en de Leursche moertering had een zeer aanzienlijke vloot. Nu is het echter niet waarschijnlijk dat onder die schippers een der Van Bergens zal geweest zijn. Wij vinden namelijk dat de familie Van Bergen behoorde tot de *gezeten* turfschippers onder Etten, zooals de stadsrekeningen — die hun naam dikwijls vermelden — nimmer verzuimen te zeggen. Reeds in 1520 woonden, blijkens een schepen-vestbrief van 25 Maart, de erfgenamen Jacops van Berghen — volgens hun familiewapen afstammende van de Gaverens, misschien wel van Herman van Berghen, die in 1299, en van Govert van Berghen, die van 1300 tot 1308 drossaard was van 't Land van Breda — aan de Leursche vaart onder Etten, waar onze Van Bergens in 1590 nog woonden. Was een der Van Bergens in 1589 op Voorne geweest en had deze den prins het denkbeeld van den aanslag aan de hand gedaan, dan was hij — welgesteld als hij was — er de man niet naar om zich eenvoudig den mond te laten stoppen door een goudstuk, en zich daardoor de eer van een uitnemend uitgedacht krijgsplan te laten afkopen.

Nu loopen de verschillende schrijvers, die van den aanslag melding maken, wat de juiste namen en de bloedverwantschap betreft der schippers Van Bergen, die ten slotte het stoute stuk uitvoerden, zeer uiteen. Zelfs omtrent het juiste aantal der schippers van dien naam, die bij de onderneming waren betrokken, is weinig overeenstemming. Op dit punt dient dus eerst, voor zoover mogelijk, klaarheid gebracht.

De stadsrekeningen vermelden dat een zekere *Cornelis van Berghen* uit Etten, turf leverde voor de wachthuizen in Januari en Februari; op ultimo Mei; 2 Juni en 21 Juni 1589. Daar wij den naam Cornelis verder in geen der geraadpleegde stukken aantreffen, kan deze schipper, vermoedelijk echter een bloedverwant der overige Van Bergens, verder onbesproken blijven. Een tweede schipper van dien naam, *Willem Jacopssen van Berghen*, eveneens uit Etten, leverde turf op 9 Augustus, 11 September, 22 en ultimo October 1589. Wij leeren tevens dat zijn schip 1330 ton turven kon houden, want in twee keeren bracht hij 2660 ton.

Bor spreekt van een *Adriaen*, waarin hij conform is met de stadsrekeningen, die later, de belooningen vermeldende, aan de betrokken schippers te beurt gevallen, dezen Adriaen en Willem (Jacopsen) als broeders — beiden zonen van Jacop — voorstellen. Daarentegen is in de resolutiën van Holland sprake van *Adriaen Adriaensz van Berghen* en zijne twee *neven* *Willem Jacobsz. van Berghen* en *Adriaen Joosten van Berghen*; de eerste krijgt een pensioen van 300, de beide anderen van 150 ponden.

Mr. Kleyn ¹⁾, die de verwantschap der Van Bergens met zijne gewone scherpzinnigheid en nauwgezetheid heeft nageplozen, gelooft ten slotte, ook op grond van een viertal vestbrieven, in het stedelijk archief te Breda voorhanden, dat Willem niet de neef, maar de oom van Adriaen is geweest en Adriaen Joosten (al of niet de broeder van laatstgenoemde) de knecht of helper, waarvan ook andere geschiedschrijvers bij hun verhaal over den aanslag melding maken. De rolverdeeling, die hij hun bij de voorbereiding tot, en de uitvoering van den aanslag toekent, zou dan zijn: Willem de ontwerper of raadsman, die zijn schip beschikbaar stelde, doch zich, wellicht om zijn leeftijd, aan de eigenlijke uitvoering der onderneming onttrok, en deze overliet aan zijn beide neven: Adriaen en Adriaen Joosten, die dus als de eigenlijke uitvoerders zijn te beschouwen. Adriaen zou dan de man zijn geweest, die zich door zijn koelbloedigheid in de bangste oogenblikken, het meest verdienstelijk maakte en daarom later met het grootste jaargeld werd beloond. Hij was het dan, dien Van Reidt ons afschildert als *den jonghe man, die in sulcken peryckel daer hij den doot steeds voor oogken sach, hem noyt veranderde van ghelaet, varwe noch spraeck, oock altoos, hoe jonck hij was, raet bij hem selven vont ende elck een bequaem antwoort gaf.*

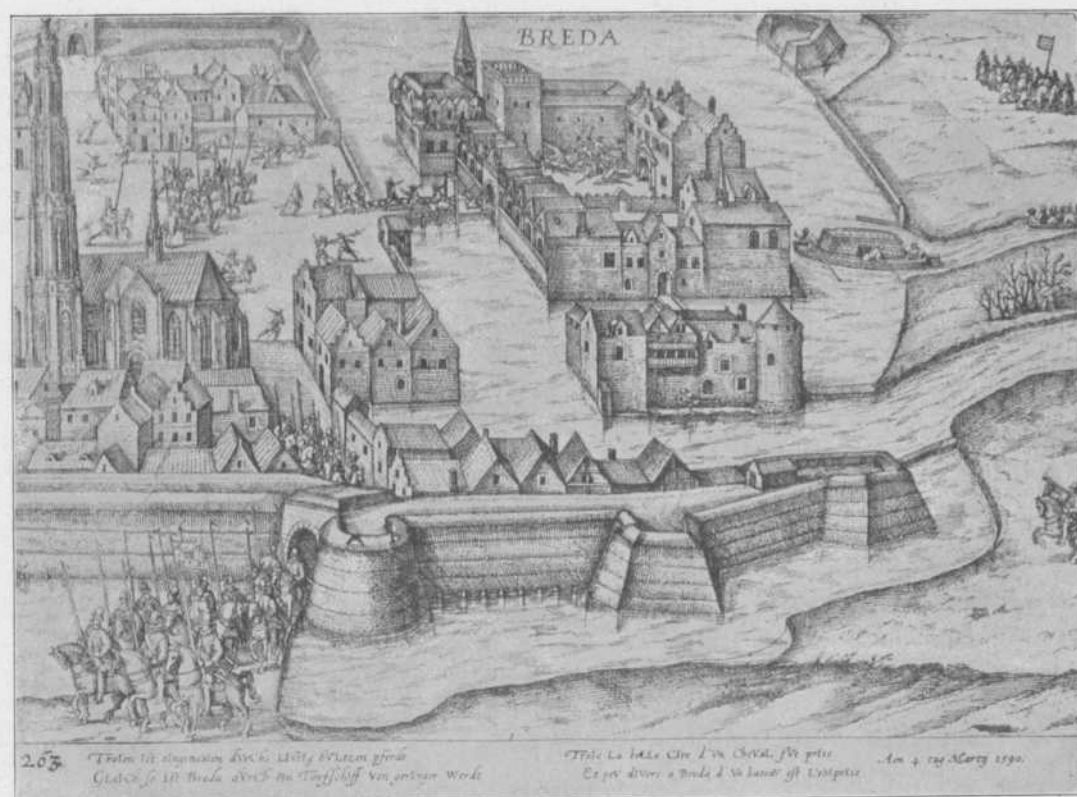
De vorenstaande rolverdeeling zou alleszins aannemelijk zijn, indien niet eenige nog voorhanden stukken, die Mr. Kleyn vermoedelijk niet heeft gekend, in zekeren zin roet in het eten kwamen werpen. In het Provinciaal Archief van Utrecht zijn aanwezig verscheidene stukken, betrekking hebbende op de gebeurtenissen te Breda in 1590 en daaronder een brief van Heermale, agent der provincie Utrecht te Den Haag, aan de Staten van dat gewest van 21 Maart 1590, waarin uitvoerig wordt gehandeld over de belooningen, toe te kennen aan de soldaten en de schippers, die een werkzaam aandeel hadden in de bekende verrassing. Ten aanzien van de laatsten vertelt Heermale ²⁾: *Maer zoe veel den schippers belangt, is genouch gearresteert dat den oudsten (ten respecte van zy geleeden schade) toeleggen soude een lijffpensie van iij^c £ tsiaers³⁾ met 500 £ in gereden gelde tot laste van den cōtribueren prouincien, en noch x^c £ vuyt brabantse cōtributie ter oorloge gedestineert, te betalen op twee halff iaeren. Item die twe anderen elcx een lijffpensie van cl £ tsiaers, en bouendien elcx noch ij^c £ gereedt, van den prouincien, en noch ij^c £ uyt cōtributien van Brabant op termynen als vooren, en datmen den vierden schipper toeleggen soude eens vijflich gulden. Maar alzo die van Zeelant, Vtrecht en Vriesland seyden daer toe nyet gelast te zy, maer dat sijt haeren principalen gaern ten besten aen wilden aenscriuen is noch soe bliuen staen ...*

Om het bedrag der belooningen is het ons hier niet dadelijk te doen. Uit de betrekkelijke resolutie der Staten-Generaal zullen we vernemen, dat Heermale's voorstelling op dit punt juist was. Trouwens, de beslissing was, al kende Heermale die niet, op het tijdstip waarop hij zijn bericht verzond, al gevallen. Maar zijn brief brengt ons in de eerste plaats op het spoor van een vierden schipper, die echter — de geringe

¹⁾ Gewezen Archivaris der stad Breda. Veel omtrent de Van Bergens en het gebeurde op 4 Maart 1590 ontleenen wij aan zijn *Geschiedkundig overzicht bij het Programma v. h. XXIIe landhuishoudkundig congres te Breda in 1867.* — ²⁾ *Kronijk v. h. Hist. Genootsch. te Utrecht*, 1862, p. 119. — ³⁾ 's Jaars.

belooning, hem toegedacht, verraaft het al — klaarblijkelijk een ondergeschikte rol heeft gespeeld.

Dit klopt met de voorstelling bij Van Reidt. Deze laat een der schippers, door den aanvankelijken tegenspoed ontmoedigd, naar huis terugkeeren. Verder moet, door Heermale's brief, de voorstelling van Mr. Kleyn alsof Willem, de ontwerper, bij de uitvoering persoonlijk *niet* betrokken is geweest, vervallen. Hij was mede op het schip bij de volvoering van den aanslag en dat Adriaen voor eene hoogere belooning wordt voorgedragen, vindt niet — zooals Mr. Kleyn dacht — zijn grond in bijzondere verdienste tijdens de onderneming, maar wel in de door hem geleden schade, wat ons

Het kasteel van Breda in 1590. Naar de prent bij Khevenhiller, *Annales Ferdinandei* 1).

doet vermoeden dat het schip niet Willem, maar — zooals Bor het ook doet voorkomen — hem, Adriaen, toebehoorde.

Reeds om andere redenen werd Mr. Kleyn's voorstelling op dit laatste punt door ons betwijfeld. Uit de stadsrekeningen weten we namelijk dat Willem van Bergen, ook na 1590, schipper bleef en kort na de verrassing weer turf leverde aan de stad, terwijl toch »het» turfschip aan den schipper voor een gereede som werd afgekocht. Adriaen daarentegen scheen er de schipperij aan te geven; hij vestigde zich te Breda en kocht er zelfs den 16^{en} November 1592 een huis: de Zwaan, op de Havermarkt. De gevolg-

¹⁾ De afbeelding is in spiegelbeeld, wat bij oude prenten meer voorkomt; ze is daarom, bij den eersten oogopslag, niet goed te verklaren. Blijkbaar werd de gravure *positief* geteekend en gaf zij daardoor een *negatieve* afdruk.

trekking ligt voor de hand: de kooppenningen, voor zijn schip ontvangen, besteedde hij als koopsom voor zijn huis. Zijn pensioen — dubbel zoo hoog als dat van de anderen, omdat men hem, met zijn schuit, zijn gewone broodwinning had ontnomen — was voor hem voldoende om van te leven, vooral nadat hij in 1597 tot boomsluiters van de stad was aangesteld, waarvan het inkomen te zijnen behoeve tot 9 gulden 's maands werd verhoogd.

De volgende rolverdeeling komt ons nu meer in overeenstemming voor met de vermoedelijke waarheid: Willem de ontwerper van het plan, en bij de uitvoering wel persoonlijk betrokken, doch Adriaen de eigenlijke *schipper* van het turfschip en, hoewel niet de oudste, toch de leider der onderneming. Hij was het dus, die naar Den Haag ging om met den prins en Héraugière te beraden en op het schip bleef, terwijl de anderen in de stad gingen slapen. Adriaen Joosten is dan te beschouwen als een knecht of helper, terwijl bij den aanslag nog een vierde schippersgezel betrokken was, wiens aandeel in de zaak echter zeer gering is geweest; misschien zelfs heeft hij zich vóór den eigenlijken aanslag aan de onderneming onttrokken. Dat Willem aan boord was en zijn verdienste zich niet bepaald heeft tot het enkel ontwerpen van het plan, getuigen ten overvloede de stadsrekeningen, waar ze melding maken van het gelag in de Roode Leeuw, aan de schippers na afloop der onderneming aangeboden. Aan Embrecht van Hoilten, waard uit die herberg, worden 90 rijns guldens uitbetaald, *ter saicken van seker verteerde costen ende gelaghen, die Willem ende Adriaen Jacops van Berghen, als gevoert hebbende het torffschip, daarmede het casteel alhier op ten vierden meert des snachts mede ingenomen werden, volgens dordonnantie van sijn excellen op sekere requeste gestelt, ende by ordonnantie van de magistraet ende quytantie.* Willem is dus de man, waarvan de kronyk van het Historisch Genootschap te Utrecht melding maakt ¹⁾, die *gewezen scheepscapiteyn . . . oick geconcipieert heeft ende helpen effectueeren de aanslach op Breda.*

De gegeven rolverdeeling wordt bevestigd door den inhoud van de Resolutie der Staten Generaal van 20 Maart 1590 en de weinige stukken, die nog in het oude Nassausche domeinarchief omtrent de Van Bergens aanwezig zijn. De Resolutie ²⁾ stelt in het licht dat er waren een *principale schipper* en *twee schipsmaets*, wier belooning — we weten nu van Heermale om welke reden — zeer uiteenliepen. Bovendien was er een *derde maetroost*, die *daeruyt gescheyden is* en die nog eenige belooning ontving, in hoofdzaak omdat hij den aanslag verzwegen had. De namen van dien principalen schipper en zijn beide maats zijn ons al bekend, die van den vierden schippersgezel zal ons aanstonds blijken uit het oude Nassausche domeinarchief. De daarin aange troffen stukken betreffende de Van Bergens zijn weinig in aantal, doch geven ten opzichte van enkele nog duistere punten eenig licht ³⁾.

Vooreerst nemen de bewoordingen, waaronder de belooning aan Willem van Bergen wordt toegekend — bijlage 6a —: *voor de goede getrouwe diensten die hij gedaen heeft*

¹⁾ Jaarg. 1853, p. 170. — ²⁾ Zie Aant. 4 achter dit Hoofdstuk. — ³⁾ Zie de stukken onder Aant. 6. Voor de in den tekst volgende aanhalingen verwijzen we naar die bijlagen.

den *derden dach van Meerte 1590 int veroveren van onsen casteele van Breda*, allen twijfel weg aangaande diens aandeel bij de verrassing. Dat hij op het schip was tijdens de onderneming, mag thans, na al de daarvoor aangehaalde bewijsgronden, wel als vaststaande worden aangenomen. Maar voorts brengt ons het verzoekschrift — bijlage 6b — in nauwere aanraking met den vierden schipper en leert ons diens naam: *Adriaen Joosten*, terwijl uit den inhoud tevens blijkt dat de beide schippers, die dienzelfden naam droegen, oom en neef waren. Van een iets meer dan zeer gering aandeel van *Adriaen Joosten*, den oudere, in de onderneming kan diens verzoekschrift ons nog niet overtuigen. Blijkbaar miste de verzoeker den moed met zijn request aan te komen vóór zijn huiselijke omstandigheden hem daartoe een goede gelegenheid boden. Waarom hij anders 17 jaren zou hebben gewacht om een belooning te vragen, die aan Willem en *Adriaen Joosten*, den jongere — blijkbaar ongevraagd — reeds lang te voren werd toegekend, zou, zonder dat, niet goed te verklaren zijn.

Adriaen Joosten, de jongere, stierf vóór 1607 — dit vernemen we tevens uit het stuk. *Balen's* mededeeling, dat hij tusschen 1601 en 1604 te Dordrecht aan de pest zou overleden zijn, wint daardoor aan waarschijnlijkheid ¹⁾ en kan althans niet meer bestreden worden op de gronden, welke Mr. Kleyn aanhaalt, die den vierden schipper en diens naam niet kende.

Van *Adriaen* en zijn vermeende bijzondere verdienste blijkt hier niets. Het kan natuurlijk zijn dat er stukken, hem betreffende, zijn zoekgeraakt, doch waarschijnlijk is dit niet, omdat elders in het domeinarchief wel de verantwoording van veertelen rogge voor Willem Jacobs en *Adriaen Joosten* van Bergen en hunne kinderen worden aangetroffen, maar voor *Adriaen Adriaensz.* niet.

Na aldus het aandeel der hoofdpersonen in den aanslag te hebben vastgesteld, komt ons de volgende voorstelling omtrent het algemeen beloop van de stoutmoedige onderneming als de meest waarschijnlijke voor ²⁾. De prins, in 1589 van Voorne te 's Hage teruggekeerd, brengt het denkbeeld van een verrassing van het kasteel te Breda door middel van een turfschip mede, al of niet geïnspireerd door de schippers, die hij bij de onderneming heeft ontmoet. Met groote voorliefde, zij het ook onder de diepste geheimhouding, wordt de zaak met Oldenbarnevelt besproken en alras blijkt, bij het juist berekenen van alle kansen voor deze gevaarvolle onderneming, de noodige voorlichting van een ervaren vakman gewenscht. En voor die voorlichting was Willem van Bergen de rechte man. Hij was geen eenvoudige turfschipper, in de Bredasche moeren gewonnen en getogen, maar had de wereld gezien: hij was een gewezen

¹⁾ *Beschrijvinge der Stadt Dordrecht*, p. 868. *Balen* wijst zelfs het huis aan, waar *Adriaen Joosten* zou zijn overleden. En nu is het zeker hoogst merkwaardig dat tot voor korten tijd in dat huis (oudtijds genaamd *In den grooten Wijnbergh*) een gevelsteen prijkte, die, onder een voorstelling van een wijngaard, het wapen der Van Bergens te zien gaf: drie klimmende leeuwen. Een afbeelding van dien gevelsteen, die naar elders is overgebracht, bevindt zich nog in de collectie van Mr. S. van Gijn te Dordrecht. De mededeeling van *Balen* wordt door deze omstandigheid bijna zekerheid. — ²⁾ Voor de algemeene voorstelling van feiten, zie behalve de bronnen uit dien tijd: (Bor, v. Meteren, v. Reydt, e. a.), ook Mr. Kleyn, *Programma* enz. t. a. p.

scheepskapitein, en bovendien had hij in het afgelopen jaar nog vier malen turf geleverd te Breda en wist dus vermoedelijk de bestemmingen van de volgende ladingen turf, die in de stad of op het kasteel moesten geleverd worden. Deze laatste omstandigheid was van groot gewicht, want het blijkt dat de turf nu eens in de Spilshuur of in de Assendelfts hui- zinge, dan weder op het kasteel of in de wacht- huizen moest worden ge- leverd.

Nadat een uitvoer- baar plan voor den aan- slag was ontworpen, moest naar een man worden om- gezien, wien men de lei- ding en uitvoering van een zoo cordaat stuk kon toevertrouwen. Bor zegt dat Oldenbarnevelt aan- stonds den naam van Hé- raugière noemde; de Ka- merijksche edelman werd door den Advocaat van Holland *bevonden seer goet van beleyt*, en had zich onderscheiden bij het be- leg van Sluis; men had er kunnen bijvoegen in het gevecht op den Cou- wensteinschen dijk. Hé- raugière had bovendien iets goed te maken, want

hij had zich verdacht gemaakt dat hij de zaak van Leycester wat te veel was toegedaan geweest. Men had hem onder de ingewijden, zoo niet onder de ontwerpers gerekend van den Leidschen aanslag, wellicht omdat hij met den hoofdaanlegger, den kapitein De Maulde, tegelijkertijd te Sluis in garnizoen gelegen had.

De prins had, lezen we, gedacht aan zijn neef Philips van Nassau, gouverneur van Gorinchem en aanhoorige fort, met wien hij, van gelijken leeftijd als hijzelf, te Leiden gestudeerd had. Oldenbarnevelt oordeelde echter dat men niet lichtvaardig een vorste- lijk persoon mocht blootstellen om in handen van den vijand te vallen, en dat de graaf nog te jong was en te weinig oorlogservaring bezat voor een onderneming van zoo groot gewicht als de onderwerpelijke.

*Notre bien affectionné amy
à vous fait service
Charles de Heraugière*

Héraugière. Naar een lithographie, vervaardigd naar het in het Rijksmuseum aanwezige, geschilderde portret.

Héraugière werd dus gekozen. Hij werd gepolst en was verrukt. Hij schreef aanstonds: *dat hij Sijner Excellenties Hooch loffelicker memorie Heer vader ende Sijne Excellentie sijnen dienst gantschelick hadde toegeeygent, ende dat hy syn lyf, goet ende bloet overlanghe goetwillich ende van ganscher harte in derselver dienst hadde gewaecht, gelyck dat sijne wercken hadden ghetuycht, ende dat hij geen dienst meer en begeerde, dan dat hij Sijn Excellentie ende 't land soude mogen eenen so notabelen dienst doen, daertoe hij alle sijn verstand, goet, bloet ende vermogen toe wilde imployeren, so wanneer sulcx tijdt wesen soude.*

In zoover was de zaak dus beschikt, doch nu moesten de hoofdpersonen, die het ontwerp zouden uitvoeren, met elkander tot overeenstemming komen. Héraugière en de schipper — dat zal nu Adriaen zijn geweest, zooals Bor ook vermeldt — werden dus tegelijk naar 's Hage ontboden en overlegden daar met den prins en den advocaat in diep geheim, wat er te doen stond en hoe de schuit moest worden ingericht. Het juiste tijdstip voor het volvoeren van den aanslag kon niet worden bepaald, omdat dit afhankelijk was van een nieuwe bestelling van turf voor het kasteel. Daarom werd Héraugière, om bij de hand te zijn, op de schans te Noortdam, bij Zevenbergen, in garnizoen gelegd. Die schans lag het dichtst bij Breda en paalde aan het water.

Bovendien werd aan graaf Philips van Hohenlo, 's prinsen luitenant-generaal, den last verstrekt om zooveel voet- en paardenvolk als noodig werd geacht, bijeen te brengen en gereed te houden. Johan Pauli, een van de »Raden nevens Zijne Excellentie», werd naar Dordrecht gezonden om te zorgen dat het aldaar aankomende volk onmiddellijk verder kon worden geëxpédieerd. De prins zelf had het voornemen ook naar laatstgenoemde plaats te gaan, zoodra omtrent het tijdstip van den aanslag iets zekers was beslist. Oldenbarnevelt en de president van den hove, Adriaan van der Myle, die mede in het geheim genomen was, zouden dan, zoodra de prins vertrokken was, den Raad van State en de Staten van Holland van het voornemen in kennis stellen, en zorg dragen dat de vesting, mocht de aanslag gelukken, onmiddellijk van mondbehoefte en ammunitie werd voorzien. Men begreep terecht dat de vijand, nauwkeurig op de hoogte van wat er in de vesting voorhanden was, dadelijk allen toevoer tot de stad zou afsluiten, en, zoo spoedig doenlijk, pogingen zou aanwenden om haar te hernemen. Het zou dan te bejammeren zijn dat men, door gebrek aan mondkost en kriegsbehoeften, zou moeten verliezen wat men door heldenmoed hoopte te winnen.

Men ziet dat het geheele plan, in al zijn onderdeelen, nauwkeurig en met zorg was voorbereid. Alles wachtte nu maar op een bericht van den schipper dat een nieuwe levering van turf, voor het kasteel bestemd, aanstaande was. Dat bericht zal kort vóór den 23sten Februari gekomen zijn. Want op dien dag vertrok de prins naar Dordrecht, 's anderen daags door zijn hellebaardiërs en bagage gevolgd. Men verspreidde de mare dat het doel van 's prinsen tocht Gorinchem was, waar, zooals reeds werd gezegd, zijn vriend, graaf Philips van Nassau, gouverneur was.

Het kon niet uitblijven dat het vertrek van den prins en het bijeen trekken van troepen te Dordrecht vermoedens van een aanslag bij den vijand moesten opwekken.

Maar de geheele opzet van het plan was zoo zorgvuldig geheim gehouden, dat men aan Breda niet dacht. Veeleer was men beducht voor een aanslag op Geertruidenberg, dat, kort te voren, door verraad in Spaansche handen was overgegaan. En Geertruidenberg had, als vesting, groote beteekenis, weinig minder dan Breda. Werd laatstgenoemde de sleutel van Holland genoemd aan den Brabantschen kant, Geertruidenberg kon vergeleken worden met een geladen pistool, dat, van uit Brabant, op de borst van Holland gericht was.

Lanciavecchia, de gouverneur van Breda, had ook Geertruidenberg onder zijn bevelen. De bejaarde en voorzichtige krijgsoverste spoedde zich, op het vernemen van geruchten omtrent een aanslag, naar de bedreigde plaats, om deze te verzekeren, vertrouwend dat Breda voldoende voorzien was en de bevolking aldaar hem niet ongezind. Bovendien liet hij de stad niet in vreemde handen achter, daar, tijdens zijne afwezigheid, met het bevel werd belast zijn zoon Paulo Antonio, die hoewel jong, bij menige onderneming zijn sporen reeds had verdiend.

Het garnizoen bestond op dat oogenblik te Breda, behalve uit zes compagnieën burgers, uit de vendelen van Jacobo Jan Filasse; Caesar Guerra; Dominico Repetti; Petro Jeronimo en Paulo Antonio Lanciavecchia, meerendeels, als hunne commandanten, Italianen. Op het kasteel lag de jonge Lanciavecchia met zijn vendel in bezetting, in het geheel hoogstens 50 man.

Het garnizoen was dus voor een vesting als Breda, met uitgebreide verdedigingswerken, zeer zwak. Bovendien is het niet onwaarschijnlijk dat de oude Lanciavecchia, bij zijn vertrek naar Geertruidenberg, al was het alleen maar voor zijn geleide en bescherming, nog een deel van het Bredasche garnizoen had medegenomen, zoodat op dit punt de omstandigheden op het gunstigst waren.

Prins Maurits reisde Zondags, 25 Februari, 's avonds om 8 uren, bij donkere maan, van Dordrecht naar Willemstad, 's anderen daags, door de goede zorgen van Johan Pauli, gevolgd door het krijgsvolk, dat, na het slagen van den aanslag, de inneming en bezetting van de vesting moest voltooien.

Héraugière had reeds te voren op de schans bij Noortdam de keurbende vereenigd, die hem bij het volvoeren van de verrassing zou vergezellen: 24 man uit zijn eigen vendel, met jonker Gerard de Preys, zijn schildknaap, en jonker Pierre de Gistelles; 12 mannen van de compagnie van Emmery de Liere, gouverneur van Willemstad, onder Charles Lambert en Mathijs Helt; 16 soldaten uit het volk van graaf Philips van Nassau, onder kapitein Jean Logier, en 16 uit dat van den heer de Famars, gouverneur van Heusden, onder kapitein Jean de Fernez en Jacques Loret, die, bij de belegering van Heusden in het vorige jaar, bewezen hadden wie zij waren.

Met dien troep, met zorg uitgelezen — *jonc, onbevreesst volc, weynighe daeronder, die baert hadden*, zegt Van Meteren — trok hij den 25sten Februari des avonds te 10 ure van Noortdam naar het Zwartenburgsche veer, waar hij echter schip noch schipper vond. Volgens Bor trof men echter kort daarna den schipper aan, die zich over het uitstel verontschuldigde door de mededeeling, dat zijn metgezel zich verslapen had.

Men sprak af dat de schipper den volgenden dag den troep bij Noortdam zou komen halen. Héraugière zond, vóór de afvaart, nog een uitvoerig bericht aan den prins en scheepte zich op het bepaalde tijdstip met zijn bende in, zonder door iemand te zijn gezien.

De tocht kenmerkte zich in den aanvang door grooten tegenspoed. De waterstand op de rivier, waar, in de dagen waarvan wij spreken, eb en vloed nog merkbaar was, bleef, ook door een invallenden oostenwind, gedurende drie dagen zóó laag, dat men genoodzaakt was tot Donderdag 1 Maart te blijven liggen. Daar ook de vorst inviel, leed men onnoemelijk veel koude en ongemak. Héraugière zond dus een der schippers naar den prins en gaf zijn nood te kennen. Zijne Excellentie verzocht hem nog één dag geduld te oefenen en in elk geval niet van de plaats te gaan alvorens nader bericht te hebben ontvangen.

Héraugière liet zijn mannen aan wal gaan om zich op het fort te gaan verkwikken. Vrijdag 2 Maart, 's avonds te elf uur, kwam de schipper zeggen dat wind en weder gunstig waren en voer hij met zijn schip, waarschijnlijk nog onbelast ter wille van den lagen waterstand, tot ter hoogte van het Speelhuis op, waar, volgens Bor, het volk zich weder inscheepte. Dat was een waagstuk, doch het zou Zondag 4 Maart vastenavond zijn, en ieder, die Breda kent, weet dat dan te voren in stad en lande reeds feest gevierd wordt en alles uit den omtrek „naar stad” is.

Zaterdagnamiddags tusschen twee en drie uur kwam men door den laatsten boom bij het Reigerbosch, die dadelijk achter het schip gesloten werd. Daar werd een Italiaansch korporaal met een schuitje aan boord gebracht, die het schip nauwkeurig onderzocht. Zelfs opende hij een venstertje in de roef, waardoor hij tot de pomp kon zien. Achter die pomp was een plank, waarmede het krijgsvolk van de roef gescheiden was. Gelukkig hoestte op dat oogenblik niemand, ofschoon velen door de koude en de vochtigheid aan het hoesten waren geraakt. De korporaal vond alles in orde en voer weer naar het kasteel terug om rapport te doen.

Tot dusver was alles dus goed gegaan. Men was echter nog niet binnen, want de sluis van het kasteel kon niet geopend worden vóór het vloed was. Daardoor was men genoodzaakt eenigen tijd stil te liggen. Ongelukkig was het schip tegen een ondiepte gevaren en lek geworden. Het water klom in het ruim tot halve kniehoogte en het volk, beangst om te zullen verdrinken, begon te morren. Men sprak er reeds over om het schip te verlaten, maar Héraugière stak zijn metgezellen een hart onder den riem en weldra verklaarden allen *dat ze vromelic hun leven wilden wagen en victorie behalen of sterven.*

Het ongemak van het water, dat in het ruim stond, kwam in zooverre den ingescheepten ten goede, dat de schippers onophoudelijk moesten pompen en aldus het geluid van het hoesten konden dooven, waarmede sommigen werden geplaagd. Mathijs Helt bood zelfs zijn makkers aan hem te dooden, opdat het geluid van zijn hoesten hen niet zou verraden.

Eindelijk, kort na drieën, ging de sluis open; het lek van het schip sloot zich

weder, en de Italiaansche bezetting trok, als een tweede Trojaansch paard, het schip het kasteel binnen.

»Men zou kunnen twifelen,” zegt Mr. Kleyn, »welke sluis hier bedoeld is, daar »het vervolg van Bor's verhaal de meening zou wettigen, dat het schip door de sluis »bij het Kraaienbosch in de buitengracht van het kasteel gekomen was. Doch de aandui- »ding dat de laatste boom gepasseerd werd, dat men toen moest pompen om het hoes- »ten te bedekken en des schippers bericht dat het schip binnen het kasteel was, geven »genoegzame zekerheid, dat hier spraak is van de sluis tusschen de beide ronde torens, »die de molenlei afsloot, dezelfde, die nog altijd door de overlevering wordt aange- »wezen”. De schrandere archivaris had er kunnen bijvoegen dat de penning, in 1637 ter eere van de verovering van Breda door Frederik Hendrik geslagen, aan de eene zijde duidelijk de voorstelling te zien geeft van het binnenkomen van het turfschip door de waterpoort van het kasteel tusschen de beide torens nabij de haven ¹⁾.

En toch, hoe klemmend de hier aangehaalde argumenten mogen schijnen, en hoe ongaarne schrijver dezes er toe overgaat, zoowel bij zichzelf als bij ongetwijfeld menigen lezer, een lang, en met voorliefde vastgehouden overlevering te verstoren, is het turfschip niet door de waterpoort tusschen de torens binnengekomen, en is derhalve de traditie, die het zoogen. *Spanjaardsgat* aanwijst als de plaats waar *de onderste turven levendich zijn geworden en uyt het schip zijn gesprongen*, zooals Oudenhoven zegt ²⁾, *onjuist*. En dit om de alles afdoende reden dat de waterpoort tusschen de beide torens aan de haven, en de doorgraving naar de binnengracht, waarvan thans nog een overblijfsel in het zoogen. *Spanjaardsgat* aanwezig is, in 1590 nog niet bestond.

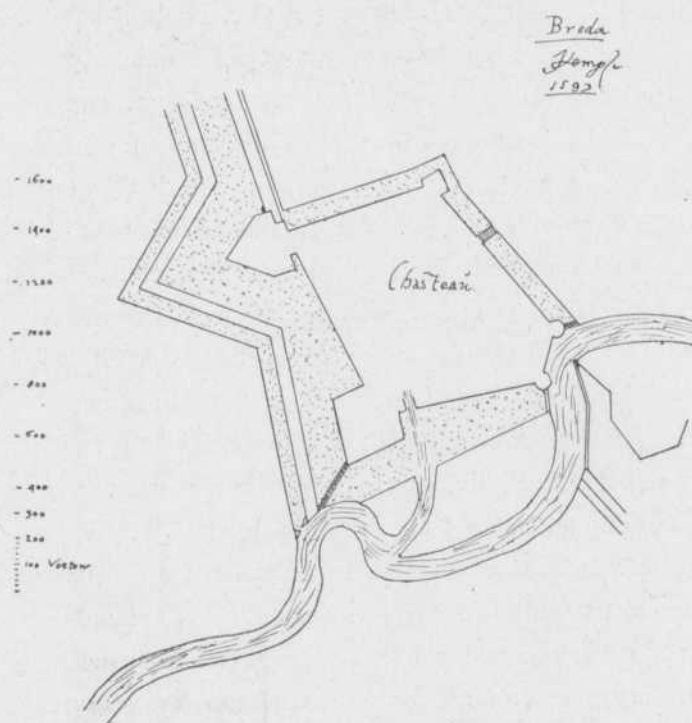
Twijfel aangaande de juistheid van Mr. Kleyn's beweren was reeds opgewekt door het aantreffen in het Nassausche domeinarchief van een stuk: *Conditie ende bestek waer nae men sal besteden een stenen overwulffde brugge, ende een optreckende schotdeure daerinne, om met deselve schotdeure versch water int Casteel van Breda te brengen, oock door deselve ter ebbe met den molen binnen het selve casteel te connen maelen ende oock sal men tot allen uyren met schepen door dese brugge connen int casteel brengen alle de behoeften ende provisien*.

Uit den inhoud van dit bestek ³⁾ bleek, dat eerst in 1610 werd overgegaan tot het weggraven van den wal tusschen de beide torens aan de haven en het aanbrengen van een steenen verwulfsel, met een schotdeur daarin, tot het verbeteren van den watertoevoer voor den molen en tot het verkrijgen van eene gelegenheid om ten allen tijde schepen te kunnen brengen binnen de enceinte van het kasteel. Reeds het eerste artikel van het bestek sloot bijna allen twijfel uit dat men hier niet te doen zou hebben met de waterpoort bij het zoogenaamde — doch, 't blijkt nu, ten onrechte aldus gedoopte — *Spanjaardsgat*. De verder volgende aanwijzing, dat de aannemer, voor het metselen der muren van het kanaal, de steenen kon vinden *aen de oude sluysch ende aen het oude canael dicht bij zijn werck*, stelde bovendien in het licht dat er reeds vóór 1610

¹⁾ Voor deze medaille, zie later, onder Hoofdst. VIII. — ²⁾ *Chronyk van Holland en Zeeland*, p. 250.
— ³⁾ Zie Aant. 5 achter dit Hoofdstuk.

een sluis bestond, die toegang gaf tot de binnengracht van het kasteel en niet ver van de latere waterpoort moest gelegen zijn.

Waar de aangehaalde bewoordingen van het bestek nog ruimte voor eenigen twijfel overlieten, werd deze geheel weggenomen door den mede, in het Rijksarchief te 's Hage

Plattegrond van het kasteel in 1593. Naar een tekening uit dat jaar in het Rijksarchief te 's Hage (No. 3145).

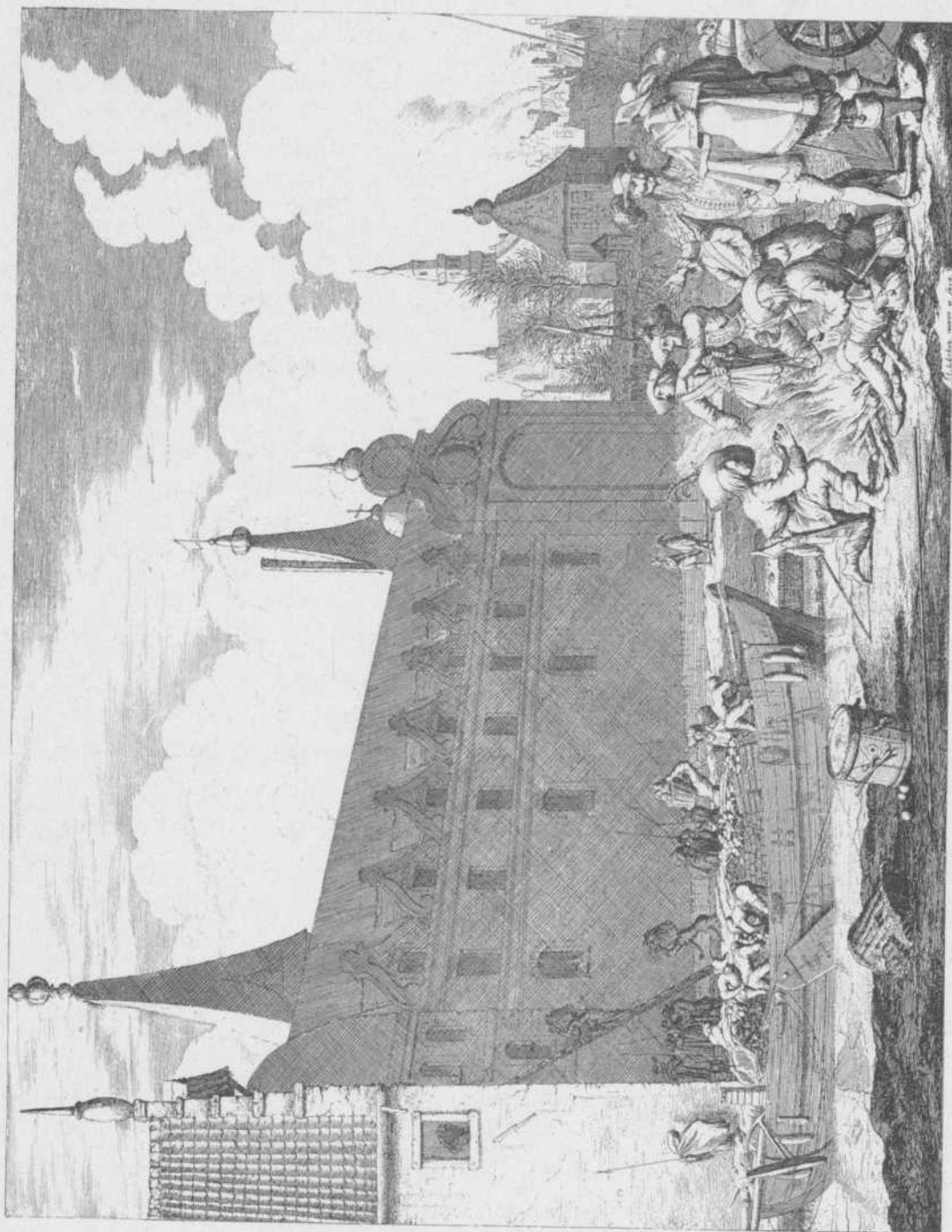
aangetroffen plattegrond van de stad Breda uit het jaar 1593, waarop de omtrek van het kasteel voorkomt, zooals hiernevens is afgebeeld. Uit die plattegrondeekening blijkt, dat, meer noordwaarts dan de latere waterpoort, een verbinding bestond tusschen de buitengracht en de molenlei, op de wijze als reeds op onze schetsteekening op bl. 46 werd aangegeven. De ingang van dat kanaal was, blijkens het bestek, afgesloten door een sluis. Die sluis was dus in 1590 de eenige, die toegang gaf tot de binnengracht van het kasteel, en door die sluis alleen kan dus het turfschip in dat jaar zijn binnenge-

komen. Dat die toegang nauw en gebrekkig was, en de verbetering van 1610 dus geen overtollige weelde, wordt niet beter toegelicht dan door het verhaal van de moeite, die men had om het schip binnen te brengen, wat bij laag water zelfs niet eens mogelijk bleek.

Na het voorafgaande ligt de vraag voor de hand, hoe de overlevering omtrent de juiste plaats waar het turfschip zou zijn binnengevaren, zich zoo ten onrechte kan hebben vastgehecht aan een deel van de kasteelomwalling — de waterpoort met het Spanjaardsgat — dat in 1590 nog niet eens bestond. Zoo moeilijk verklaarbaar als dit feit bij den eersten oogopslag schijnt, blijkt het bij nadere beschouwing niet te zijn. Men vergete toch niet dat de juiste inrichting van het kasteel en zijn omwalling, juist omdat dit een vorstelijk verblijf was, aan weinigen bekend was. En te meer hield men de inrichting van al wat de verdedigingswerken betreft, geheim, omdat het hier gold een van Brabants belangrijkste vestingen en er in die dagen spionnen bij de vleet waren. Bovendien onderging de omwalling van de stad en het kasteel juist ná 1590 herhaalde en belangrijke wijzigingen. De graveur, die dus in 1637 (reeds een menschenleeftijd ná de verrassing bovendien) de gegevens voor zijn medaille te Breda kwam verzamelen, zal dus — gesteld al dat hij ze gevraagd heeft — niet gemakkelijk volledige inlichtingen hebben kunnen krijgen omtrent den toestand tijdens het jaar 1590.

En hij zal eenvoudig den toestand hebben weergegeven, zooals hij dien in 1637 vond, er niet bij denkende of niet wetende dat die toestand in 1590 geheel anders was.

Op deze wijze is te verklaren het ontstaan eener overlevering, die nu, eeuwen later,

Het lossen van het turfschip. Naar de ets van J. Luyken.

en daarom wellicht bij menigeen met zoo grooten tegenzin, moet worden losgelaten. En we zijn te eer geneigd in den graveur van 1637 den hoofdschuldige te zoeken aan het hier verklaard bedrijf, omdat uit geen der historische werken van vóór 1637 de traditie van het Spanjaardsgat is af te leiden. Integendeel: Bor's verhaal, zooals

Mr. Kleyn reeds opmerkte, wettigde de meening, dat het schip door de sluis bij het Kraaienbosch in de gracht van het kasteel was gekomen; Van Reydt spreekt niet van een sluis, en De Groot en Van Meteren vermelden enkel dat het schip door *de* sluis van het kasteel binnenkwam.

Te betreuren is het zeker dat, zooals reeds in den aanhef van dit hoofdstuk werd gezegd, het stedelijk archief, door de moedwillige schending van 1625, op dit punt niet eerder het juiste licht heeft ontstoken. En jammer is het ook dat te Breda sinds lang niet meer aanwezig schijnt de schilderij of teekening van zekeren Andries Heymans, die in 1599, blijkens de stadrekeningen, 10 gulden ontving, *geconterfeyt hebbende 't Casteel deser Stadt mette leste inneming van 't selve met het turfschip*. Zoowel het een als het ander had zeer waarschijnlijk reeds veel vroeger dan nu geschiedt, de overlevering vernietigd, die, thans onjuist gebleken, alleen daardoor voor menigeen zulk een groote bekoring had, omdat zij zich eeuwen achtereen onaangetast had kunnen handhaven.

Eenmaal binnen, werd met het lossen van het schip aanstonds aangevangen: men had groote behoefte aan brandstof door de ingevallen vorst en de schipper was reeds eenige dagen in verzuim.

Er is wel beweerd dat men te Breda was gewaarschuwd dat de prins de een of andere onderneming tegen die vesting in den zin had ¹⁾, doch wij hebben geene bijzondere maatregelen kunnen ontdekken, die deze bewering, zelfs maar in de verte, kunnen bevestigen. Integendeel: de oude Lanciavecchia was, zooals we reeds weten, afwezig; zijn zoon, de waarnemende gouverneur, was op den avond van den 3den Maart met den sergeant-majoor Vereycken en den commissaris Schilders op het stadhuis vergaderd om, met den magistraat, maatregelen te beramen voor het approviandeeren van Steenberg en Roosendaal. Men dronk bij die gelegenheid, volgens de stadsrekeningen, acht potten wijns en deed het dus niet op een droogje. Bovendien scheen de bezetting in de stad niet eens voorzien te zijn van het noodige buskruit, want — de stadsrekeningen verraden het alweer — er werd betaald aan Wynant Reyniers, den busmaker, 5 gulden en 12 stuivers *ter saicken van acht ponden buspoeder, die sekere ytalienen op den 4 meert des nachts in den alarm tot synen huyse, door bevel van den sargant maior, gehaelt sijn*. Een en ander getuigt niet van groote bezorgdheid of van bijzondere voorzorgsmaatregelen, die toch zeker genomen zouden zijn wanneer te Breda iets van het voorgenomen plan was uitgelekt.

De wachtmeester, bij afwezigheid van den jongen Lanciavecchia met het toezicht op het kasteel belast, deed de turf naar de wachthuizen brengen en dit geschiedde met zooveel spoed, dat de soldaten in het ruim reeds het daglicht door de retsen der zoldering zagen en voor ontdekking begonnen te vreezen. De schipper zond nog bijtijds de soldaten met een drinkgeld heen, zeggende dat de wachten nu voorschands turf genoeg

¹⁾ Lefebvre. *Le Capitaine Charles Herauguier*; en De Groot.

hadden en dat men den volgenden dag het werk zou voortzetten. Verder beval de wachtmeester dat de schippers, op één na, die op het schip kon blijven, in de stad zouden gaan slapen, niet willende dat er, bij de zwakke bezetting die het kasteel telde, zooveel vreemd volk binnen de poort bleef. Een der schippers maakte gebruik van de vastenavonddrukke, die in de stad heerschte, om ongemerkt de stad uit te komen, en den prins te gaan waarschuwen dat het schip binnen was en het stuk na middernacht zou beginnen. De prins, zeer verheugd over het bericht, zond dadelijk Hohenlo met de voorhoede af, zich gereedmakende om met het overige deel zijner troepen zoo spoedig mogelijk te volgen.

Op het schip verkeerde men inmiddels in groot gevaar. De verkleumde soldaten zaten onophoudelijk te hoesten en zelfs kwam er oneenigheid onder hen, naar Van Meteren vertelt, doordien een hunner, door den nood gedwongen, zijn gevoeg gedaan had in een pot, waaruit men drinken moest. Gelukkig wist Héraugière de twistenden door een ernstig woord tot bedaren te brengen, terwijl de schipper, door gestadig pompen, zorgde dat het gedruisch zoo min mogelijk werd gehoord. Toen de naastbijzijnde wacht een soldaat afzond om te vernemen wat het rumoer te beteekenen had, antwoordde de schipper zeer ter snede, dat hij uit al zijn macht moest pompen, om de beste turf, die onder in het lekke schip zat, en voor den gouverneur bestemd was, droog te houden. Eindelijk, om 12 uur 's nachts, ging de maan op. Onder voortdurend pompen klommen de mannen een voor een uit het ruim. Dit kon blijkbaar ongemerkt geschieden, wat het vermoeden bevestigt dat de wacht, in wier onmiddellijke nabijheid men lag, in diepen slaap gevallen was.

Na het ontschepen verdeelde Héraugière zijn troep in verschillende deelen. Charles Lambert en Jean Fernez kregen de wachten aan het noordwestelijk bastion en bij de haven voor hun rekening en velden die, de een na de ander, neer. Zelf spoedde Héraugière zich met de rest der bende naar de buitenpoort om zich van den toegang tot de stad te verzekeren. Op zijn weg ontmoette hij een Italiaansch soldaat, die werd aangegrepen en bij het leven bedreigd, dat hij geen alarm zou maken. Men vroeg hem hoe sterk het garnizoen was. Eerst gaf hij voor dat er wel 220 man op het kasteel waren, daarna dat er niet meer dan 120 waren. Men maakte korte metten met den man en doorstak hem ¹⁾.

Men liep door naar de wacht bij de poort en vond daar weer een Italiaanschen schildwacht, die aanriep. Héraugière stak hem met zijn sponton ²⁾ overhoop, doch de wacht was gealarmeerd en stelde zich te weer. De Italianen bleven echter binnen de beide wachthuizen aan weerszijden van de poort, alleen een vendrig deed een woeden uitval tegen Héraugière en kwetste hem in den arm, maar de grijze aanvoerder maakte hem, na een kort tweegevecht, met verscheidene steken onschadelijk. In weinige oogenblikken — er was geen tijd tot onderhandelen en de omstandigheden beletten het geven van kwartier — werd de wacht van buiten uit door de ramen neergeschoten.

¹⁾ *Nieu Geusen lied-boeckken*. Dordrecht, 1627, p. 73. — ²⁾ Korte spies, waarmede de officieren bewapend waren.

Intusschen was Lanciavecchia gealarmeerd en deed met 36 man, *braaf en furieus-lijk*, een uitval uit den toren van het kasteel. Hij stootte daarbij op de benden van Lambert en Fernex, die hem zóo goed ontvingen, dat hij zich weér ijlings binnen het

hoofdgebouw moest terugtrekken. Lanciavecchia liep daarbij een wonde op, doch ook Fernex werd door een musketkogel getroffen.

Het schieten was in de stad gehoord en er ontstond een algemeen alarm. Men poogde van uit de stad binnen het kasteel te dringen, waartoe men de poort in brand stak. Héraugière hield echter de aanvallers door een krachtig musketvuur in bedwang. Inmiddels hadden Lambert en Fernex zich zoo wél van hun taak gekwet, dat alle wachten buiten het hoofdgebouw onschadelijk waren gemaakt en dus alleen Lanciavecchia met zijn handvol soldaten binnen het kasteel overbleef. Deze begon te parlementeeren en wist vrijen aftocht voor zich en zijn mannen te verkrijgen. Een aanzienlijke som gelds en een groote voorraad

Charles Lambert. Naar de prent van Couwenberch, aanwezig in de collectie van Mr. S. van Gijn, te Dordrecht.

ruiterrokken met zilveren oplegsels, die men op het kasteel aantrof, werden daarbij voor goeden prijs verklaard ¹⁾).

De geheele stoutmoedige overrompeling had zich met een volkomen succes afgespeeld toen, te 2 ure 's nachts, Hohenlo met de voorhoede voor de veldpoort van het kasteel verscheen. Door de vorst scheen de poort dichtgevroren, doch men slaagde erin om bij de sluis bij het Kraaienbosch een opening in de palissadeering te maken en de troepen daardoor binnen te krijgen. Kort daarna kwam prins Maurits, omringd door zijn onderbevelhebbers en met de rest der troepen, binnen het kasteel, en toen bliezen, zegt Bor, *de trompetters lustich het liedeken, eertijds gemaect ter eere van den Prince*

¹⁾ Warhafte Zeitung . . . mit was Wunderbarlichen Practiken . . . Graff Mauritius . . . das starcke Schloss Breda hat eingenommen, 1590, p. 5.

van Oraengien, zijnen Heer Vader, Wilhelmus van Nassauwen. Het oude Wilhelmus was dus het lied, waarmede men Maurits welkomheette binnen het met veel stoutmoedigheid herwonnen erfslot zijner vaderen.

Merkwaardig is het, dat de Italiaansche bezetting van de stad zich, tijdens den aanslag en daarna, allerlafhartigst gedroeg. Behalve van de poging om de poort van het kasteel in brand te steken, lezen we bij geen der geschiedschrijvers iets anders dan dat de compagnie ruiters, zoowel als de vendelen voetvolk, zoo spoedig mogelijk hun heil in de vlucht zochten. De burgerij had gaarne gezien dat men zich verweerd had en daarbij zelfs hulp toegezegd, om betere voorwaarden bij de overgave te kunnen bedingen. Die neiging bij de burgerij moet niet geweten worden aan gebrek aan vaderlandsliefde, doch meer aan de zeden van dien tijd: de krijgsgebruiken kenden aan de troepen, die een sterkte bij verrassing of stormenderhand namen, een zeker recht op plundering toe, een recht dat de huurlingen uit die dagen, tuk op buit, zich niet licht lieten ontnemen.

De magistraat haastte zich dus den prins te gemoet te gaan om de voorwaarden aan te bieden, waarop een plundering kon worden afgekocht. De prins wees de heeren Van Sonsfeldt, De Famars en den admiraal Van der Does aan om met het stadsbestuur te onderhandelen. Er werd overeengekomen, dat door het betalen van twee maanden soldij de plundering zou achterwege blijven. Men berekende dat dit rantsoen 16,000 gulden zou bedragen, maar van alle kanten kwamen zooveel officieren met hun troepen binnen, die door de gunst en voorspraak van Hohenlo op de lijst werden geplaatst, dat de rekening ten slotte 87,074 gulden beliep ¹⁾.

Het was voor de stad vrijwel ondoenlijk dit bedrag, voor dien tijd zeer aanzienlijk, bijeen te brengen, zoodat velen jarenlang op het hun toekomende moesten wachten. Hohenlo zou bijv. 4000 gulden ontvangen, doch had in 1599 nog niets, al schonk hij de stad geen penning. Ten slotte moesten de Staten-Generaal bijspringen. Zij schonken twee derden van de generale middelen gedurende drie jaren, waarop geld kon worden genegocieerd.

Uit de eindafrekening blijkt, dat door de stad 60,000 gulden, door de Staten de rest werd betaald. Die eindafrekening stelt ons in staat na te gaan hoeveel troepen door den prins in de stad zijn gebracht; dat aantal blijkt ten slotte niet meer dan 4600 man voetvolk en 230 à 240 paarden te zijn geweest ²⁾.

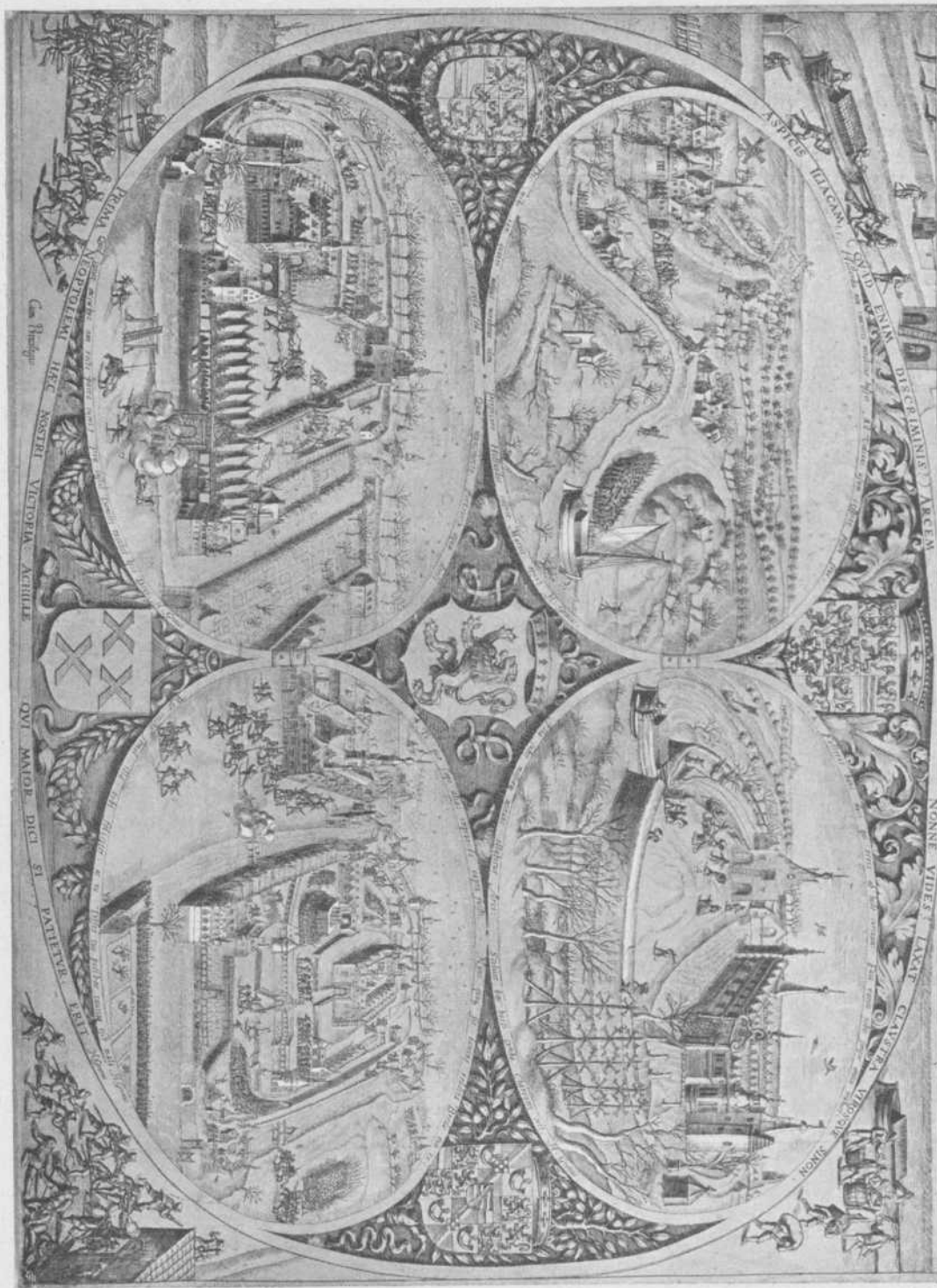
Onder meer werd voorts bedongen dat de burgers, die wilden vertrekken, vrijelijk mochten heengaan en dat de stad zooveel compagnieën in garnizoen zou nemen als Zijne Excellentie zou goedvinden.

¹⁾ De troepen onthielden zich echter van alle gewelddadigheden. De Eerw. Gobbinx, pastoor te Breda, kon dan ook in zijn doopboek omtrent de verrassing van 1590 een gunstiger aantekening stellen dan hij het omtrent die van 1581 had gedaan (zie bl. 92). Het pleit voor de tucht, die Hohenlo onder zijn huurbenden wist te handhaven, dat die aantekening kon luiden: *civitas mulctata est et censa centies mille florenis et sic omnes, salvis corporibus et rebus, etiam clerici, evaserunt*, d. i. »de stad werd een boete van honderd duizend gulden opgelegd en zoo kwamen allen, ook de geestelijken, vrij, met behoud van leven en eigendom». — ²⁾ Mr. Kleyn, t. a. p., p. 23.

Nadat aldus orde op de zaken was gesteld, zond de prins een zekeren kapitein Brugis met een verslag van het gebeurde aan de Staten-Generaal, de Staten van

De verrassing van het kasteel. Naar een anonieme (zeldzame) prent, aanwezig in het Huisarchief van H. M. de Koningin.
Verklaring: Links boven: Het inschepen van het krijgsvolk.
Links onder: De overvaling der wachten.

Rechts boven: Het binnenhalen van het turschep.
Rechts onder: Het binnenrukken der troepen onder den prins.

Holland en den landsadvocaat. Hohenlo voegde er een brief aan Oldenbarnevelt bij, dien Bor voor ons bewaard heeft. Dit stuk behelst niets nieuws omtrent het gebeurde; alleen pleit het voor Hohenlo's karakter, ons doorgaans als ruw en hardvochtig voor-

gesteld, dat het hem verheugt dat bij het feit niemand gesneuveld was en ook onder de burgerij niemand letsel had bekomen.

In zoover was Hohenlo's mededeeling niet geheel juist, dat toch bij den aanslag één soldaat het leven had verloren. Deze, een Hollander, Hans van den Bosch, was door de duisternis te water geraakt en verdronken ¹⁾. Behalve Héraugière en Fernez, waarvan reeds sprake was, werd bovendien nog één soldaat gekwetst. Dit blijkt uit een post in de stadsrekeningen: *58 gulden 17 stuivers, van eenen gekwetsten souldaet, die — ten huize van een herbergierster — lange gelegen en in de cost geweest was, eenen van de 70 souldaten die mede in 't torfschip op het casteel was geweest, genaemt Genils* ²⁾.

Het verlies van de bezetting van het kasteel was, blijkens de stadsrekeningen, grooter. Dit blijkt uit de post: *Item betaelt Stoffel Lambrechts de graftmaker van dat deselve met zijn tweede begraven heeft 37 italiaansche souldaten die op ten 4^{en} meert 1590 in de furie doot gebleven sijn*. Aan de bezetting van het kasteel kan derhalve geen verwijt gedaan worden dat zij zich, voor zooveel de omstandigheden het toelieten, niet manmoedig heeft gedragen. Daartegenover steekt het gedrag der stadsbezetting des te ongunstiger af. Tot eenige verontschuldiging kan worden aangehaald, dat onder die troepen een paniek is ontstaan, die wellicht bevorderd is door het juist op den avond van den aanslag aangevangen vastenavondfeest. Voor de aanvoerders bleef de bestraffing niet uit. Parma, die zeer verstoord was over het verlies van Breda, liet de schulden voor den krijgsraad brengen. Het gevolg was, dat drie officieren benevens de korporaal, die het schip zoo zorgeloos had gevisiteerd, te Brussel werden onthoofd. Een ander officier behield, uit hoofde van zijn jeugd, zijn leven, maar werd ontzet uit het bevel over zijn compagnie.

Dat de prins bijzondere waarde hechtte aan het welslagen van den aanslag kan ook hieruit worden afgeleid, dat hij zich bij zijn tocht naar Breda omringd had door zijn kloekste bevelhebbers en uitnemendste raadslieden, waaronder wij nog te noemen hebben de graven Willem Lodewijk van Nassau en Van Solms; 's prinsen bastaardbroeder Justinus van Nassau, een Bredenaar van geboorte en dien wij later als gouverneur der vesting nog nader zullen ontmoeten; Sir Francis Vere, den beroemden aanvoerder der Engelsche troepen; Charles de Levin, heer van Famars, den heldhaftigen verdediger van Heusden, en Arent van Groenevelt, die zich bij Sluis onderscheiden had en later zijn zuster aan Héraugière zou uithuwelijken. Voorts maakten Christiaan Huygens en Michiel Piggen den tocht mede.

Doch bovenal mogen hier een plaats vinden de namen der mannen, die, trots allen tegenspoed, den aanslag met zooveel moed en volharding volvoerden ³⁾.

¹⁾ *Kronijk*, 1862, p. 122. — ²⁾ *Nicolaas Geints*; zie de naamlijst op bl. 114. Volgens Van Meteren is Geints, die tot vaandrig werd aangesteld, ten slotte aan zijne, bij den aanslag bekomen wonden, overleden. — ³⁾ De overlevering, en trouwens verschillende officieele stukken, als de Bredasche stadsrekeningen en de Resolutiën van Holland, spreken steeds van 70 deelnemers aan den aanslag. Uit de naamlijst zal blijken dat, behalve Héraugière, 75 officieren en soldaten bij de onderneming betrokken waren. Dit is conform met de Resolutie der Staten Generaal van 20 Maart 1590, die ook — zie Aant. 4 — van dat getal melding maakt. — De naamlijst is in 't Prov. Archief te Utrecht aanwezig en o. a. afgedrukt in de *Kronijk v. h. Hist. Genootsch.*, 1862, p. 122 en volg.

NAAMLIJST VAN DE DEELNEMERS AAN DE VERRASSING VAN BREDA
OP 4 MAART 1590, ONDER KAPITEIN HÉRAUGIÈRE.

UIT DE COMPAGNIE VAN EMMERY DE LIERE, GOUVERNEUR VAN WILLEMSTAD:

Kapitein Matheus Helt, commandeur;	Godtschalck van Artsen;
Bastian Pinet, sergeant;	Court van Paterborn;
Lion Rambart, sergeant;	Jacob van Middelburch;
Mathieu de Ville, appointé;	Cornelis Upens, korporaal;
Thomas Tappe, appointé;	Cornelis van den Hage;
Frederick de Menuter, appointé;	(Charles) Lambert, kapitein.
Gilles de Nivelles, appointé;	

UIT HET GARNIZOEN VAN HEUSDEN:

Kapitein Jean de Ferne (Fernex), officier;	Daniel Mutsaert;
Kapitein Jacques Soret;	Hans Albert van Holt;
Pierre Copin, appointé;	Carel van Oldenhoeve (Oudenhove);
Jaspar van Bressen;	Ghysbert van Hekeren, appointé;
Hans van Offen;	Gerrit Nieuwenhuyse;
Hans Cranevelt;	Hans van den Bosch (verdrongen);
Hans Druesen;	Caspar van Coelen;
Dingueman Wilhem;	Sebert van Langestraten.
Pierre le Secque, korporaal;	

UIT HET VENDEL VAN HÉRAUGIÈRE:

Gerard de Praeys (de Preys) ¹⁾ , kapitein-appointé;	Hans van Antwerpen;
Adriaen le Cocq, sergeant;	François Bourel;
Niclaes de Perina, appointé;	Jacques Peeter;
Pier Sistelle (Pierre de Gistelles), appointé;	Bonavanture Quenong;
Pier Fosse, appointé;	Cornelis Jacobsz;
Jan de Holach, korporaal;	Adriaen Burchgrave;
Louys de la Chambre;	Jan le Camuys;
Alexandre Pottiau;	Jonge Bloet;
Jacques Helbau;	Louys Verhallen;
Bastiaen Rumon;	Dirck van Suiphen;
Anthon Hovenier;	Pierre Roveroey;
Dirck van Sant;	Mychel Hendrick;
Harman Geert;	Jan de Lewaer;
	Merten van Antwerpen.

¹⁾ Lefebvre spelt: *Dupré*, en zegt dat hij, evenals Héraugière, uit Kamerijk herkomstig was.

UIT DE COMPAGNIE VAN GRAAF PHILIPS VAN NASSAU:

Kapitein Jean Logier, commandeur;	Peter Adriaensz;
Jonkheer Christophile de Iselsteyn, appointé;	Melchior Hennino;
Laurens Chosetter, korporaal;	Thomas de Ras (Dras);
Frans van Indone, appointé;	Jan Dans;
Frans van de Bruge (Brugis), appointé;	Goessen Adriaensz;
Philips Premyn, appointé;	Thomas Adriaensz;
Claude Groffigny, appointé;	Gerart Nette;
Pierre Gillo, appointé;	Matheus de Lierre;
Niclaes Geints (Genitz), appointé;	Frans van Herentals.

Het spreekt wel vanzelf dat de belooningen niet uitbleven na zulk een welgeslaagde onderneming. Héraugière werd gouverneur van Breda en slotvoogd van het kasteel; als zoodanig vinden wij hem dus later terug. Charles Lambert werd wachtmeester der stad, volgde later Justinus van Nassau op als gouverneur van Geertruidenberg, werd daarna aangesteld tot commandant van Aardenburg en ten slotte tot gouverneur van Nijmegen en de Kleefsche landen. Mathijs Helt kreeg het bevel over het fort Noortdam, waar hij spoedig opnieuw kon toonen wie hij was. Jean Logier werd hofmeester van Héraugière en diens vertrouwde vriend. Van Pierre de Gistelles, die een zoon was van den lateren gouverneur van Ostende, weten we dat hij als vendrig na 31-jarigen dienst werd gepensioneerd; van Thomas de Ras, na 37-jarigen dienst, als luitenant. Laatstgenoemde ligt te Klundert begraven. Van Genits vermeldden we reeds dat hij tot vendrig werd aangesteld, doch later aan zijn bij den aanslag bekomen wonden overleed.

Behalve de twee maanden soldij uit het rantsoen van Breda, kregen alle deelnemers aan den aanslag nog twee maanden extra soldij van de Staten-Generaal en een eere-penning in goud ter waarde van 24 gulden. Aan de eene zijde van die medaille zag men de soldaten uit het schip komen, aan de keerzijde prijkte de Nederlandsche leeuw, die, door het verraad van Rennenberg, ditmaal slechts zes pijlen in zijn klauw mocht dragen ¹⁾.

Gedenkpenning op de verrassing van Breda in 1590.

De schippers kregen een jaargeld: Adriaen 300 pond, Willem en Adriaen Joosten, de jongere, elk 150 pond. In 1621 werd Willems jaargeld tot 200 pond verhoogd. Bovendien kreeg Adriaen 500 gulden in gereed geld ten laste van de provinciën en nog

¹⁾ Pr. Cuypers, *Remarque sur une médaille frappée à l'occasion de la prise du château de Breda en 1590.*

1000 gulden uit de contributiën van Brabant; de beide anderen elk op gelijke wijze 200 en 100 gulden. Adriaen Joosten, de oudere, eindelijk kreeg 50 gulden in eens. Willem en Adriaen Joosten bleven schipper. Beiden leverden het volgende jaar weer turf aan de stad; Adriaen werd boomsluiter van de stad op een inkomen, te zijnen behoefte verhoogd tot 9 gulden 's maands.

In de trouwzaal van het Bredasche stadhuis hangen twee groote olieverfportretten,

De „gebroeders”
Naar de geschilderde portretten.

die, naar gezegd wordt, de *gebroeders* Van Bergen voorstellen. Het is te bejammeren dat deze mannen uit het volk, die bij den aanslag blijken gaven de beste eigenschappen van ons volk zoo wèl te bezitten: kloekheid en tegenwoordigheid van geest in het gevaar, daarbij zijn voorgesteld op eene wijze, die niet anders dan weerzin kan wekken. In plaats van in hun schipperspak, de ruige muts op den stoeren kop, zijn ze afgebeeld, de een in een weelderig harnas, de ander in een soort comediepak, het midden houdend tusschen dat van een Romeinsch krijger uit een historischen optocht en dat van

een figurant bij een allegorisch tableau-vivant. Zelf hebben ze zeker, aldus uitgedost, niet voor de contereitsels geposeerd, en de gelijkenis zal onder de wijze van behandelen wel geleden hebben. Althans van een der portretten is niet te zien of het een man of een vrouw is en in geen van beiden is in elk geval een Brabantschen schipperskop te ontdekken. Hoewel de vergulde lijsten om de portretten in weelderige overdaad alle mogelijke schippersattributen te zien geven, mag dus worden betwijfeld of men hier

Van Bergen.
aanwezig in het stadhuis te Breda.

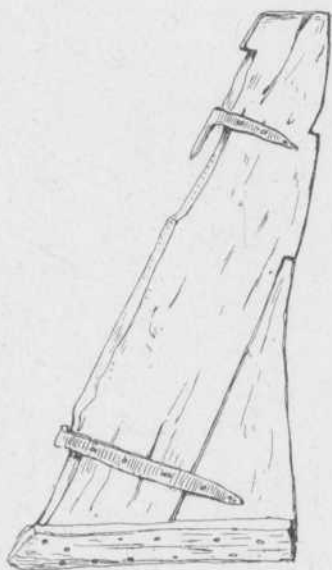
inderdaad met afbeeldingen van twee der Van Bergens te doen heeft, en hebben in elk geval de schilderstukken, als portret, voor ons weinig waarde. Toch hebben we gemeend een afbeelding ervan volledigheidshalve in dit werk te moeten opnemen.

Ook de magistraat verzuumde niet zijn vreugde te toonen. Van het hoogst van den toren werd *gevierd met vyerpannen voor de victorie van het veroveren dezer stadt*. Héraugière kreeg van stadswege, behalve allerlei tinnen vaatwerk, 2 zilveren pronk-

schalen tot een gratuïteyt en tot sijnen welcom, een aam wijn, en een serviesgeld van 800 gulden 's jaars. Aan den prins en Hohenlo werd een geschenk in wijn aangeboden. Aan Oldenbarnevelt werd voor zijn bijzondere zorg bij het beramen van den aanslag en het approviandeeren der vesting een fraaie coupe-tasse vereerd, waarop de gebeurtenis zelf in drijfwerk was afgebeeld, terwijl in verschillende ovalen waren gegrift de beraadslaging, het binnenhalen van het turfschip door de sluis, het verdeelen van het krijgsvolk in groepen, de inneming van de wachthuizen en de uitval uit het kasteel. Rondom de kanten las men:

Fretus Heraugierius Divino numine, Jussu
 Principis a Nassau, fortis conscendit onustam,
 Cespitibus navim, Bredanaque arce potitur,
 Capta dolo simili per equum olim maenia Trojae,
 An CIOIOXC Quart. Mart. utrumque parati,
 Vincere vel victi certae succumbere morti ¹⁾.

Den schippers werd van stadswege een gelag in de Roode Leeuw aangeboden en Adriaen van Bergen kreeg bovendien vrijdom van rechten op alle schepenbrieven, te

Roer van het turfschip, aanwezig in
 het Rijksmuseum te Amsterdam.
 (¹/₁₅ der ware grootte).

zijn voordeele verleden. Ook van elders liet men niet na de schippers te viëren. De stad Dordrecht o. a. schonk hun en hun gezellen tot een gratuïteyt zes en dertig Hollandsche daalders benevens een gelag bij Mathijs Menderhagen, den waert in St. Eeuwout ²⁾. Het turfschip werd aangekocht en lang te Breda als een zege-tropee bewaard. In 1625 bestond het nog, want in een boekje, bevattende het accoord, waarop de overgave der vesting in dat jaar geschiedde, met eene opgave van de groote ammunitie, die in de stad werd gevonden, komt het oudt verrot turfschip onder een pannen dak ook voor ³⁾. Het werd toen door de uittrekkende troepen medegevoerd. Waar het bleef? De vervallen toestand, waarin het reeds verkeerde, doet vermoeden dat het vervoer niet bevorderlijk zal geweest zijn aan het behoud van dit merkwaardig overblijfsel uit roemrijke tijden. Men zegt dat een fragment, het roer, thans nog wordt bewaard in het

Nederlandsch Museum voor Geschiedenis en Kunst te Amsterdam. Blijkens de welwillende inlichting van den directeur van dat museum berust de afkomst van het daar

¹⁾ Vertrouwende op God, volvoerende het bevel van den Prins,
 Ging Héraugière aan boord van een met turven geladen schip,
 En maakte zich meester van het kasteel van Breda.
 Door een dergelijke list werd eens de veste van Troje
 Met behulp van een paard ingenomen.
 In het jaar 1590, 4 Maart, tot beide bereid:
 Overwinnen, of: als overwonnene een onvermijdelijken dood vinden.

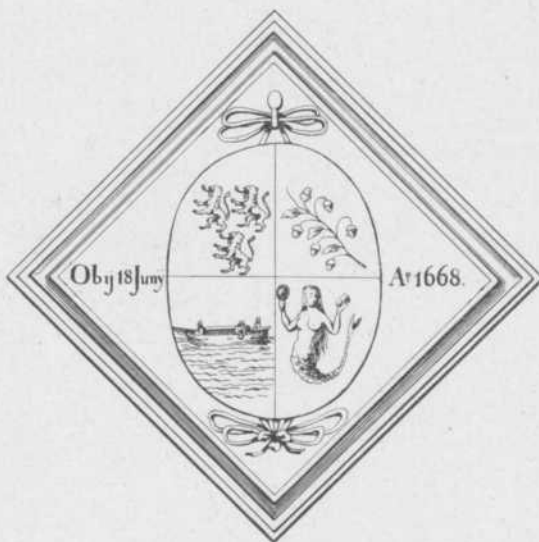
²⁾ Thesauriersrekeningen der stad Dordrecht over 1590. — ³⁾ *Articulen van Breda; oft accoord, dat de Borgia's becomen hebben*, enz., zie Hermans, *Bijdragen over Noord-Brabant*, I, p. 270.

aanwezige roer echter op geen enkel document, terwijl het bovendien te gering van afmeting is om ooit tot een turfschip te hebben behoord.

Breda vierde lang op elken vierden Maart het jaartijde van de reductie door het lossen van het grof geschut. Het mocht wel, want het feit der reductie was even belangrijk voor zichzelf als in zijn gevolgen. Van Breda ging, als een tweede Alkmaar, de victorie uit: de verrassing van 1590 was de eerste overwinning in een reeks van roemruchtige wapenfeiten, die Maurits zijn onsterfelijken naam als een der grootste veldheeren van zijn tijd bezorgde, en ons vaderland nader bracht tot zijn duur gekochte vrijheid.

AANTEKENINGEN.

1. De voorstelling van feiten, waarbij het Spanjaardsgat als de plaats, waar het turfschip zou zijn binnengekomen, is losgelaten, wordt merkwaardig bevestigd door een aanteekening van Nuyts, in diens reeds aangehaalden dichtbundel *Bredasche Klio*. Daaruit zou zijn op te maken dat, althans in den tijd van Nuyts, de legende van het Spanjaardsgat nog niet had post gevat. Nuyts schreef zijn *Klio* wel eerst in 1697, doch wij weten omtrent hem dat hij reeds 17 September 1673 tot schout van Etten werd benoemd ¹⁾ en dus, al kennen we het jaar, waarin hij het levenslicht zag, niet nauwkeurig, zeker wel in de eerste helft der 17de eeuw zal geboren zijn. Hij kan dus, juist omdat hij uit Breda geboortig was, in zijn jeugd de bijzonderheden van den aanslag uit de eerste hand hebben vernomen, d. i. van menschen, die het geval als tijdgenoot hadden bijgewoond. Men vergeet hierbij niet dat, blijkens de stadsarchieven, Adriaen van Bergen, die gehuwd was met Trijntje Jan Bertelmeeusdochter en bij haar 5 kinderen had, in 1620 nog boomsluiters was van de stad, en dat, blijkens een request van de kinderen van Willem van Bergen, in het Nassausche domeinarchief aanwezig, deze eerst in 1628 overleed. Van de kinderen van Adriaen weten we nog dat een zoon, Jan, fourier werd van de stad; deze verzocht in 1643 zijn eervol ontslag en stierf in 1653 ²⁾. Eindelijk leefde er in 1663 zelfs nog een zoon van een der turfschippers, want De Monconys ³⁾ bezoekt 30 Juli van dat jaar *le fils de celuy que l'an 1590 introduisit 60 Hollandais sur un bateau de tourbe dans le Château Il s'appelle van Bergue et a un bateau de tourbe dans ses armes*. De familie Van Bergen alleen was dus, blijkt wel, reeds talrijk genoeg, om te Breda, waar men op den aanslag van 1590 niet weinig trotsch was, nog langen tijd een juiste lezing van

Wapenschild der Van Bergens, aanwezig in de Grootte Kerk te Breda.

¹⁾ Hermans, *Bijdragen*, I, p. 316. — ²⁾ Mr. Kleyn, *Programma*, p. 29. — ³⁾ *Journal des voyages de mons. de Monconys*, Lyon, 1666.

het voorgevallene te handhaven, juist althans op de hoofdpunten. En Nuyts, die, zooals op menig ander punt blijkt, op historische nauwkeurigheid bij zijn aantekeningen grooten prijs stelde, zal zeker niet hebben nagelaten zijn inlichtingen in te winnen daar waar hij zeker was, ze in volledigen en nauwkeurigen vorm te ontvangen.

Nu stelt Nuyts het voor, alsof men zich na het ontschepen het eerst wierp op de wacht, in het noordwestelijk bastion van het kasteel opgesteld, en brengt zelfs den lateren, eenigszins zonderlingen naam van dat bastion: *Bekaf*, met de verrassing van 1590 in verband. Volgens hem zag men daar

..... de afgewaakte wachten,
In hun geronnen bloed versmachten,
Getapt uit de afgesneden strot,

in het wachthuis, zooals hij in een toelichtende noot zegt, »alsnoch *Bekaf* genoemd.”

Nuyts spreekt in het geheel niet van het Spanjaardsgat en van de wacht bij de Haven. Bij hem speelt de voorname, de *eenige* rol het noordwestelijk bastion. En opmerkelijk mag het inderdaad heeten dat wij, vóór 1590, dat bastion nimmer met een bepaalden naam vinden aangegeeft, doch het, ná dien tijd, steeds vinden aangegeven met den, op andere wijze dan Nuyts aangeeft, moeilijk te verklaren, en in het licht der gegeven mededeelingen thans juist zoo teekenaartigen naam *Bekaf*.

2. Ten aanzien van den aard en de afmetingen van het turfschip, waarmede het Bredasche kasteel in 1590 bij verrassing werd ingenomen, bestaan zeer weinig gegevens meer. Ten behoeve van Héraugière schijnt er een model in zilver van te zijn gemaakt, *omme hem ende zijne nacomelingen te dienen tot eene eeuwige memorie van tselve innemen* ¹⁾, doch waarschijnlijk zal dit model wel niet meer bestaan. Lefebvre ²⁾ noemt ons den naam van het schip: *de Hoop*, op gezag van Dewez ³⁾, wiens mededeeling echter door geen der Nederlandsche geschiedschrijvers wordt bevestigd. Hij schildert in levendige kleuren de ongemakken, die de soldaten moesten verduren door de geringe ruimte, die, voor hun verblijf, in het schip aanwezig was. Zelfs uit hij de beschuldiging dat men zich bij de inrichting van het schip in de afmetingen zou hebben vergist, zoodat ten slotte de mannen genoodzaakt waren voortdurend in gebogen houding te zitten.

Munis de leurs armes — zegt hij — *et n'ayant avec eux que quelques provisions de bouche, ils s'arrangèrent du mieux qu'ils purent dans cette espèce de casemate flottante, dont il se trouva que l'on avait très inexactement calculé les dimensions; car pressés les uns contre les autres, ils ne pouvaient s'y tenir qu'assis et le corps incliné sur lui-même.*

Figurons-nous la position de 60 hommes occupant un espace à peine suffisant pour la moitié de ce nombre; embarrassés de leurs vêtements (on sait combien était ample et lourd le costume du 16e siècle) embarrassés surtout de leurs arquebuses à rouets, de leurs mèches, de leurs halberdes, de leur équipement militaire enfin, et qu'on dise si la gêne continue qu'ils éprouvaient n'équivalait pas à un véritable supplice.

Het weinige dat we omtrent de afmetingen van het turfschip weten, geeft recht tot het vermoeden dat Lefebvre wel wat overdrijft. Uit een brief van prins Maurits, dien Van der Hoeven aanhaalt ⁴⁾, blijkt dat het turfschip een *koecke* schip was, d. i. een groot schip. Men schijnt dus onder de Leursche turfschepen — wat wel verklaarbaar is bij deze met bijzondere zorg voorbereide onderneming — een schip uitgezocht te hebben van blijkbaar groot model, grooter wellicht dan als regel gebruikt werd. En hoe groot de turfschepen in dien tijd waren en in het bijzonder die, waarmede men turf voor de wachthuizen en het kasteel te Breda bracht, leeren ons de stadsrekeningen. Het schip van Willem van Bergen kon 1330 ton turf bevatten, want in twee keeren bracht hij 2260 ton. Nu geeft dit aantal tonnen niet de inwendige laadruimte van het schip aan, omdat, zooals bekend is, turven gedeeltelijk *in*, gedeeltelijk *boven* op het schip worden geladen. Volgens de mannen van het vak laadt men als regel bij turfvrachten $\frac{2}{5}$ van de lading bovenop, $\frac{3}{5}$ binnenin. De *inwendige* laadruimte van het schip zal dus ongeveer 798 ton zijn geweest. Met deze tonnenmaat worden oude turf tonnen bedoeld, wier inhoud overeenkomt met 0.227 M³, zoodat

¹⁾ Res. der Staten-Generaal, 29 Dec. 1621. (Zie Navorscher, 1902, 40e Afl.). — ²⁾ *Le Capitaine Ch. Héraugier*, Cambrai, 1850. — ³⁾ *Histoire gén. de la Belgique*. — ⁴⁾ *Geschied. der vesting Breda*, bl. 66.

het ruim van het schip ongeveer 181 M³ inhoud had. Denkt men zich in dit ruim de zoldering getimmerd, waaronder de soldaten verscholen waren, zóódanig dat nog één derde deel van de inwendige ruimte voor het laden van turf overbleef, dan beschikten de 75 mannen over $\pm$ 120 M³, een ruimte, wel niet overvloedig te noemen, maar toch alleszins voldoende om in ongedwongen houding te zitten. Zelfs bij aanmerkelijk geringere afmetingen van het turfschip dan de hier aangenomene, zou nog van ongemakken als Lefebvre beschrijft, geen sprake zijn geweest. Ter vergelijking diene bijv. dat een reiziger in een geheel bezette spoorwegcoupé der 2de klasse over ternauwernood 1 à 1.25 M³ beschikt.

Met het voorgaande wil niet gezegd zijn dat de tocht een plezierreis was. De onbeweeglijke houding, uren achtereen, waartoe men genoodzaakt was om zich niet door gestommel te verraden, de voortdurende angst om ontdekt te worden, geruimen tijd bovendien om te verdrinken; de koude en de nattigheid — men zat een half etmaal tot halverweg de knieën in het water — waren reeds kwellingen genoeg, en het mag een wonder heeten dat voor alle deelnemers, voor zooveel bekend, schadelijke gevolgen van den tocht zijn uitgebleven.

Waar over het turfschip wordt gesproken, mag ten slotte ééne omstandigheid niet worden verzwegen: de opvatting dat *meer dan één* turfschip bij den aanslag betrokken zou zijn geweest. Die opvatting zou kunnen steunen op verschillende aanwijzingen. Willem Lodewijk meldt het aan zijn vader in een brief van 1¹¹ Maart 1590¹⁾: *Der ahnschlag ist gewesen das, durch correspondentie zweier alter diener uf dem haus, in drie torffschuiten unter dem holtz verborgen 80 soldaten mit den Capitän Heroyr bedeckt uf das hausz gebrocht . . .* Bovendien worden op sommige historieplaten meer dan één turfschip afgebeeld (als regel drie), terwijl eindelijk het groote aantal schippers, bij den aanslag betrokken — 3 of 4 — niet goed te verklaren is, als men niet aanneemt dat ook meer dan één schip heeft gediend tot het overbrengen van Héraugière's volk, vooral niet omdat men wel alles zal hebben vermeden wat argwaan zou kunnen verwekken, en dus de bemanning van het turfschip niet onnoodig zal hebben vergroot. Vier, zelfs drie schippers is nu op een binnenschip van nauwelijks 180 ton, zelfs in gewone omstandigheden, reeds een sterke bemanning. Alles bijeengenomen zijn er dus wel gronden voorhanden om aan meer dan één turfschip te kunnen gelooven, waarvoor men dan vaartuigen van geringe afmetingen zal hebben genomen. Aldus zou het roer in het Rijksmuseum nog historische waarde krijgen en het medenemen van het *oudt verrot turfschip onder een pannen dak*, bij den uittocht der bezetting in 1625 beter dan tot dusver kunnen worden verklaard.

3. Lefebvre, die de beschikking had over de stukken in het Kamerijksch archief, die op Héraugière betrekking hebben, deelt nog het een en ander mede over diens afstamming, en zijn vermaagschapping met de familie Groenevelt.

Den vader van den Bredaschen gouverneur noemt hij *Jérôme de Haranguière*; deze sproot uit een Kamerijksch magistratengeslacht. De geloofsvervolgingen schijnen hem in den loop van de 16de eeuw naar de Noordelijke provinciën te hebben verdreven, waar hij zich ten slotte te Utrecht vestigde. De woede van Barlaymont koelde zich, na de inneming van Kamerijk door de Spanjaarden in 1595, op dezen en op andere uitgewekenen door het ophangen hunner lichamen *en effigie* op het marktplein der stad.

Van Héraugière's vrouw hebben we al medegedeeld dat zij de zuster was van Arent Groenevelt, ook een van 's prinsen bekendste onderaanvoerders. Hunne ouders waren Arent Groenevelt en Louise de Maulde. Arent (de oudere) was de zoon van Gelmen Groenevelt en Maria van Egmond, die weer de dochter was van Arent van Helstein en Barbara van Borselen.

Héraugière (de Bredasche gouverneur) had één zoon, Maurits, die te Breda geboren werd, en in 1627 overleed na gehuwd te zijn geweest met Maria van Sijpesteijn, dochter van Erik, eerste commies der financiën van de Vereenigde Nederlanden, uit diens eerste huwelijk met Johanna van Uytterwaert. Later hertrouwde zij met den bekenden geheimschrijver der Staten van Utrecht, Gilles van Ledenberch²⁾.

D'Ablaing, die de mededeeling van het uitwijken van Jérôme Héraugière in den loop der 16de eeuw bevestigt, deelt mede dat het geslacht Héraugière is uitgestorven.

¹⁾ Gachard, I, p. 127. — ²⁾ Obreen, *Gesch. v. h. geslacht v. Wassenaer*, p. 76.

4. De Resolutie van de Staten-Generaal van 20 Maart 1590 luidt (Rijksarch. 's Hage):

D'heere advocaet Bernevelt rapporteert dat hij Zijne Extie gecommuniceert heeft den voorslach bij de heeren Staten Sondage lestleden beraempt op te vereeringe ende recompense van de schippers ende 75 soldaten die geweest zijn op ende int turfschip daarmede het Casteel van Breda is ingenomen geweest, ende dat Zijne Extie dien niettegenstaende alnoch meer inclineert totte resolutie desen aengaende bij den Raede van State genomen; ende is geresolveert dat men aen elck van de voorschreven 75 soldaten tot laste van de provintiën sal uijtreycken boven de twee maenden gaigen die zij hebben ontfangen vuyt het ranchon van de voorschreven stadt van Breda noch andere twee maenden gaigen ende daerenboven eenen gouden medaille weerdich twee drye oft vuyterlyck vier en twintich guldens.

Item aen den principalen schipper tot laste van de voorschreven provintien gereet vijf hondert guldens ende noch thien hondert gelijcke guldens vuyten brandschat van Brabant binnen twee halve jaren naestcomende, Ende daerenboven jaerlijcx zijn leeffdage geduerende een pensioen van drye hondert guldens. Item aen elck van zijne twee schipsmaets twee hondert guldens tot laste van de provintien, ende hondert guldens op ten voorschreven brandschat van Brabant, Ende daerenboven jaerlijcx henlieden leven geduerende hondert daelders voor een pensioen tsamen vuyten staet van orloghen tot eene eeuwige memorie, Ende aen den derden maetroost die daer vuyt gescheyden is, omdat hij den aenslach gesweghen heeft vyftich guldens eens, Ende dit alles opt welbehagen van elcx principalen die zy verhoopen hierinne gheene swaricheyt en sullen maecken.

5. De volledige tekst der aanbesteding voor het zoogenaamde *Spanjaardsgat* luidt als volgt (Rijksarchief, *Breda*, Vol. XII, fol. 318):

Bestedinge van wegen de E. M. Heeren Staten Generaal
ende door expresse last van Zijn Excie tot Breda.

(In margine stond:)

De Staten generaal der Vereenichde Nederlanden accorderen ingevalle zijn Extie dit besteck alsoo goet vindt, dat men dien volgen het werck sal besteden sonder te excederen de somme van acht duysent guldens te betalen vuyte vertichtene contributien van Brabant.

Actum den IIIen Meye 1610.

Ter ordonnantie van de hooghgemelte Heeren Staten gnael.

(get.) C. Aerssen 1610.

Conditie ende besteck waer nae men sal besteden een stenen overwulffde brugge, ende een optreckende schotdeure daerinne, om met deselve schotdeure versch water int casteel van Breda te brengen, oock door de selve ter ebbe met den molen binnen het selve casteel te connen maelen ende oock sal men tot allen uyren met schepen door dese brugge connen int casteel brengen alle de behoeften ende provisien.

Dit werck sal gemaect werden met conditien gelijck volgt.

Den aennemer sal gehouden wesen in den wal tusschen de twee steenen toornen aen de haven een doorsnijdinge te maken van twintich voeten wijt, ses voet dieper als het ordinaris water van de binnengracht vant Casteel, de aerde hier uytcomende sal den aennemer mogen gebruycken om twee goede dammen te maecken aen elck eynde van dese doorsnijdinge.

Dit aldus ter diepte als voren gegraven zijnde soo sal den aennemer fonderen een roosterwerck ter lenghde van seven roeden, waer van de vier middelste roeden dienen sullen tot het fundament van de voors. brugge, ende de anderhalve roede aen wederzijden sal dienen tot een stortbedde.

Dit roosterwerck moet gemaect worden van eyckenhoudt van een voet dick int viercant, ende allehalve roede een dwersbalck om den rooster te stijven van deselve dickte.

Int midden van desen rooster sal doorgaens een balck ingespons worden om de dwersbalcken te stijven.

Desen rooster sal lanck wesen als voren ende breed twintich voeten.

Tusschen desen rooster ende dwersbalcken sal men hayen elsen ofte eycken slieten van vijf ende ses voet lanck ende tien ende twaelf duym dick, wel dicht by een gehayt ende dan wel dicht met vette cleye betreden.

Aen elcke eynde van desen rooster ende int midden daer de schotdeur compt ende rontsom den buytencant van den rooster sal men hayen goede eycken paelplancken van vyff voet lanck ende ter dicte van drie uyt een voet, wel dicht in een gevoecht tegens het doordringen des waters.

Boven op desen rooster sal deurgaens gemaect werden een vloer van eycken plancken van vyff uyt een voet dick, ende met goede sware nagelen genagelt op alle de balcken ende richelen van den voors. rooster, ende op de vergaderinge van de plancken zal den aennemer eycken richels spyckeren van vier duym breed ende twee duym dick.

Op desen vloer sal men fonderen de muur van de stenen brugghe twee ende een halven voet dick, de helft naest de binnenste zijde van clinckart ende de ander helft tegens den wal van goeden gebackten yselsteen.

Desen muur sal aldus opgetrocken werden ter hoochte van veertien voeten, daer op sal men het wulffsel brengen, hebbende syn Sentrom van den Boech op seven voet alles van eenparige dichte ende stenen als voren.

Binnen in dese brugge sal men maecken twee dorpels van een voet dick viercant ende elck dorpel een voet van malcanderen daer de schotdeure in sal sluyten.

Aen beyde de sijden sal men mede twee balcken stellen ende in de muur inmitselen ende met yseren bouten ende ankeren in de muur verseeckeren want tusschen dese stylen de deure op ende neder sal getrocken worden. Deze stylen moeten gemaect werden gelyck de dorpels, behalven dat de dorpels noch meer met yseren bouten aen den rooster door het stortbedde moeten vast gemaect sijn.

Den metselaer zal zijne calck moeten prepareeren twee dagen te voren als hij daer mede werct, nemende de helft calck ende de helft tras onder malcanderen beslagen met bequaem sant dat men den aennemer sal wijsen. Dese mueren sullen met tras ende calck opgetrocken werden ter hoochte van negen voet ende dan voorts met goede calck.

Den metselaer zal oock alle de stenen nat moeten maecken aleer hij die metselt.

Het sullen alle heele stenen moeten wesen ende geen stucken.

Boven in den boge van dit verwulffsel daer de dorpels ende de stylen sijn zal een open plaetse gelaten worden van twee voeten wijdt om de schodtdeure door te mogen opwinden.

Dese schodtdeure sal alsoo gemaect werden ende van sulcken fatsoen met hare windaes gelyck de tegenwoordige optreckende schodtdeure is, twelck den aennemer voor een patroon sal dienen alles van goet eycken houdt ende van goede eycken plancken van vier uyt een voet.

Dese schodtdeure zal twaelf voet hooch wesen ende breedt nae den eysch ende voors. wijde van de stenen brugge.

Den aennemer zal oock gehouden wesen aen de zijde van de haven ende aen de zijde binnen int Casteel aen dese stenen brugge te maken vier vleugelen de twee dienende om het waeter te ontfangen van de vloet ende de andere twee dienende om het water te lossen ende oock op dat tusschen den wal ende de muur het water geen doorbreeckinge en soude maken.

Dese vleugels moeten gemaect werden aen de zijde van de haven elck van twee roeden lanck ende van goede paelen gehayt die sestien voet lanck sijn ende een voet dick int viercant boven met eenen balck gesloten, elcken pael zal vier voet van malcanderen staen ende sal met een ijseren bout aen desen richel vastgenagelt sijn, achter deze palen sullen comen eycken deelen, van vijff uyt een voet ter hoochte van de richels ende paelen. Dese plancken sullen van achteren met aerde aangevult werden ter hoochte van de paelen. De buytenste eynden van dese vleugels sullen elck vyftien voet scheppen, ende binnen sullen de vleugels maer twaelf voeten lanck wesen.

Als dit aldus gemaect is soo sal den aennemer zijne dammen volcomentlyck aen wederszijden nymmen ende dat niet eer het werck opgenomen ende gepresen en is.

Den aennemer blijft oock gehouden dat veldecken achter het magasin binnen het Casteel door te snijden twintich voeten wijt ende ses voeten onder het ordinaris water ende fonderen daer aen elcke zyde een roosterwerck van vier voeten wijt ende alle ses voeten dwersbalcken ende met paelplancken ende slieten versien gelyck het fundament van de steenen brugge.

Op welcken rooster den aennemer zal metselen een muere van de dicte van die van de stenen brugge, ende zoo hooch als het tegenwoordige veldecken, hebbende alle de vier voet hoochte een voet affdakens.

Dese stenen sal den aennemer vinden aen de oude sluysch ende aen het oude canaal dicht bij syn werck, welcke steenen ende materialen die aen de stenen brugge aen de oude sluys ende aen het oude canael zyn, die sullen den aennemer geschoncken zijn.

Den aennemer zal oock moeten vernieuwen de twee vloetdeuren dien aen den grooten ronden tooren aen het Casteel het water op de meulen schutten van goet eycken hout even gelyck de zelve gheweest zijn waer van de oude deuren sullen dienen tot een patroon.

Over dit doorgesneden veldeken sal moeten een brugge gemaect werden van eycken hout ses voet breed ende de twee balcken van een voet int viercant, de plancken van vijff uyt een voet makende een houten leeu aen elcke zijde, alles van eycken houdt.

De betalinge sal geschieden in drie termijnen, de eerste termijn als den aennemer zijn materialen alle zal bij het werck hebben, ende dat gat in den wal is gesneden, de tweede als het halff voldaan is, ende het derde termijn ses weken nae de opneminghe, den aennemer sal dit werck moeten in vijff maanden vol maken, ende stellen daer voor suffisante borgen, bij verlies van een vierde part van zijn bedongen loon.

Dit besteck is bij zijn Prke Excie voor goet erkent, mits dat men wel sal moeten letten op den gront ende soo den gront quaet ofte moerassich is zoo sal den aennemer gehouden blijven de paelplancken noch twee ofte drie voet langer te maken doorgaens.

(get.) Abrah. van Nievelt Ingr en Capte. 1610.

Sijne Excie ghesien hebbende dit besteck, mitsgaders d'Apostille van mijn heeren de Staten generaal, op de marge van desen gestelt, heeft hetzelve (na rijpe deliberatie) alsoo goet gevonden. Actum in s Gravenhaghe den vyfden May 1610.

(get.) Maurice de Nassau.

Dese voors. sluyse ende deursnijdinge is aengenomen by Melchior Maes de Lonckere borger binnen Breda voor de somma van seeven duysent ende negen hondert gulden. Actum Breda den XX May 1610.

(get.) Abrah. van Nievelt Ingr en Capte.

6. In het Nassausche domeinarchief komen de volgende stukken omtrent de Van Bergens voor:

a. Copie eener acte van Maria van Nassau, vergunnende aan Willem van Bergen twintig veertelen rogge zijn leven lang. (Rijksarchief 's Hage, *Breda*, Vol. 37, fol. 182).

Maria geboorne prinsesse tot Orange — gravinne van Nassau
van Buren—Leerdam &c, vrouwe van Breda—Steenbergen &c.

Rentm^r van granen in onsen lande van Breda jegenwoordich ende toecomende, Wij ordonneren U te betalen aen Willem Jacobss van Bergen voor de goede getrouwe diensten die hy gedaen heeft den derden dach van Meerte 1590 int veroveren van onsen casteele van Breda de nombre van vijff sestelen rogs, maeckende twintich veertelen Bredasche mate, daeraff d'eerste jaer verschenen is op huyden date deser ende dit syn leven lanck gedurende, ofte tot dat wy hem voorzien sullen hebben van een offitie ofte eenige andere weldaet equivalent. Bevelende den auditeuren van onsen Rekeningen tgene gy alsboven betaelt zult hebben van jaere tot jaere in uwen rekeningen daert behooren sal te passeren sonder swarichheyt mits voor d'eerste reyse overbrengende copie autentecque van desen ende zoo dickwils als van noode wesen sal quitancie daertoe dienende. Gedaen tot Delft onder onsen name ende cachette op den 4^{en} dach van meert anno 1591 ende was ondert Maria van Nassau, onder stont ter ordonnⁿ van haer fe Gen. P. van Steelant ende gecachetteert met een cachet in rooden wasse.

b. Copie van een request van Adriaen Joosten (den oudere) om gebeneficeerd te worden met zekere veertelen rogge, die zijn neef en naamgenoot ook genoten heeft. (*Breda*, Vol. 37, fol. 183).

Aen mijnen Ed. Heeren M. H. van den Rade
ende Rekeninge van Zijne Pr. Excie.

Geeft seer ootmoedelijck te kennen Adriaen Joosten van Bergen woonen binnen Breda hoe dat wijlen synen neve die oock Adriaen Joosten genoempt was, by Syne Excie is gebeneficeert ende gerecompenseert geweest voor zijnen dienst gedaen int recouvreren van Stadt Breda (boven het Jaerlyck pensioen van 150 Rg.) met nog xx viertelen rogge, die hij heeft genoten van Ontfan-

ger van Sijns Exties granen binnen Breda voorsz., ende hoewel de supplt nyet minderen dienst int voors. recouvrement heeft bewesen als de voors. sijne neve, behalve noch meer andere debvoiren, bij hem gedaen tot s Lants ende sijner Exties bevorderinge, soo en heeft hy noyt eenige vergeldinge van sijner voors. Extie oft derselver heer vader hoochl. mem. getrocken, jae oock nyet versocht gehadt, dan alsoo de supplt is gecomen te verliesen syne huysvre — sijnde belast gebleven met ses cleyne kindren, daeraff d'outste noch geen xij jaren out en is, Soo bidt hy V. Extie seer ootmoedelijck dat deselve gelieven den ontfangen van granen binnen Breda by besloten brieve te ordonneeren dat hij de xx veertelen rogge voorverhaelt van naer de doot ende overlijden des voorsz. Adriaen Joosten van Bergen de Jonge, tot noch toe in sijne rekeninghe van Jaer tot jaer op den naem en tot behoef des supplts continueere syns supplts leven geduren ende nae syn doot op den outsten van synen kindren so lange die ter scholen syn gaende, dewelck doen, ende was geappostilleert. (volgt het appointment, onder c vermeld).

c. Appointment op het request van Adriaen Joosten van Bergen.

Op de reqte van Adriaen Joosten woonende tot Breda.

Sijne Exie gehadt hebbende rapport van dese reqte ende in aendacht genomen hebbende de goede debvoiren bij den suppliant ende des suppliants neven inde veroveringhe der stadt Breda gedaen, ende begerende hem daervoor te recompenseeren, heeft ten opsien vandyen ende omme andere redenen daertoe moverende, de pensie van twintich veertelen rogge tsiaers hierbevoren by des suppliants neve Adriaen Joosten genoten vergunt ende geaccordeert aen den suppliant ende dat syn leven langh geduerende, ende voorder noch langher nyet,

Ordonnere Syne hoechgemelte Exie den ontfangher van de granen tot Breda jechenwoordich en¹⁾ de xx veertelen rogs aen den suppliant jaerlyckx vuyt te reycken ende te betalen, ende mits overbrengende dese ofte copie autentique van dyen voor d'eerste reyse met quittance ende daernaer jaerlyckx quittance, sal hem ontfangen sulcx in Rekeninghe geleden worden, Gedaen in 's Gravenhage den 15^e februy 1607 ende was ondt Maurice de Nassau.

d. Appointment op een blijkbaar herhaald verzoek van denzelfden om het recompens van twintig veertelen rogge 's jaars op zijn kinderen te continueeren.

Sijne Vorstel: Gen: heeft om redenen in de bovengesz. appostille ende reqte vermeld, ende opt ernstich bidden van supplt de pensie van xx veertelen tsiaers nyet alleen op zijnen persoon maer op zijne navolgen ses kynderen met namen Willem, Jan, Adriaen, Corn, Maria ende Elisabeth Adriaenssz van Bergen gecontinueert, als Sijne Vorstel. Gen. continueert by dese, ende dat geduren haer leven ende langer nyet, ende dat den lanxstleven den afgestorven ofte afgestorvene sal mogen vervangen. Ordonneren Sijne ho. Vorstel. Gen. den ontfangen van granen tot Breda jegenwoordich ende toecomen de xx veertelen Rogge aen supplten jaerl. vuyt te reycken ende te betalen. Ende mits overbrengen dese ofte copie autentyeq van dien voor d'eerste reyse met quitan ende daer nae jaerl. quitantie, sal hem ontfangen sulcx in Rekeninghe geleden worden. Gedaen in 's Gravenhage den xxx^e Decemb. 1618. ondt Maurice de Nassau, hebben opt spatium een opgedrukt zegel in rooden wasse. Leger stont gesa. Ter ordonnan van Sijne Furstel: Gen: ende was ondert. P. de Jonge.

e. Copie van een request van Willem van Bergen om continuatie van zijn recompens, niet alleen voor zijn persoon maar ook ten behoeve van zijn kinderen. (*Breda*, Vol. 37, fol. 187).

Aen Sijne Excie den prince van Orangien.

Verthoont met ootmoet ende reverentie uwer excie getrouw ende onderdanich dienaer Capn Willem van Bergen, dat hij supplt den huys Nassauw ende uwer Excie in den oorlooge nu den tijt van dertich continuele jaeren gedient heeft ende speciaelyck int veroveren van Castele van Breda in den jaere 1590 gedurende welcken tijt hij supplt hem (sonder roem) sulcx gecomperteert heeft, dat hij verhoopt uwer Excie daeraff alle goet genoegen ende contentement te hebben ontfangen, het is alsoo dat hem supplt ten respecte van synen signaleen dienste gedaen int veroveren van voors. Castele door vrouwe Maria van Nassau hoochl. mem: bij dese mede gaende acte tot een recompens gegunt ende gegeven syn vyff sisteren rogs, maecken twintich veertelen Bredasche mate s^{rs} zijn leven lanck gedurende, welcke gifte hem oock geduren haer Excie regeringe, als

¹⁾ Hier schijnt in de pen gebleven *toekomende*.

mede bijt leven van S. V. Gen. den prince van Orange hoochl. mem. U Excies heer broeder, tot noch toe is gevolcht, dan alsoo niets de successie van uwer Excie dselve acte behoort vernyeuwt te werden, gelijk hij supplt wel vastelyck is vertrouwende dat uwer Excie goede geliefte sal wesen, ende veel eer ten respecte van des suppls goede diensten voorsz. ende die hy ter doot toe met lijff goet ende bloet noch verhoopt te doen vermeerderen als verminderen. Soo bidt hij gansch ootmoedich dat uwer Excie genadich gelieve hem dselve acte te confermeeren zoo ten lijve van den supplt, als syne kinderen naer hem de welcke nevens de supplt soodanige weldaet altoos sullen trachten te verschuldigen d'welck doen. Op de merge stont als aen d'ander sijde op een blat apart staet. (het appointement, hieronder volgende onder f).

f. Appointement op het request van Willem van Bergen. (fol. 188).

Op de rege van Capn Willem van Bergen.

Sijne V. Gen. heeft om redenen in de bovengese rege vermelt ende opt ernstich bidden van supplt de pensie van twintich veertelen rogge srs Bredasche mate nyet alleen op sijnen persoon maer op sijne navolgen kinderen met namen Jacob, Cornelis, Jean, Lambert, Claes, Adriaen, Catheline ende Maria Willems. van Bergen gecontinueert als S. V. Gen. continueert by dese ende dat geduren haer leven ende langer nyet ende dat den lanxtlevenden den afgestorven, off afgestorvene sal mogen vervangen. Ordonneren S. Hoochg. V. Gen. den ontfinger van granen tot Breda tegenwoordich ende toecomende de twintich veertelen Rogge, mate als vooren, aen suppten jaerlycx vuyt te reycken ende te betalen ende mits overbrengende dese ofte copie authentycquen van dien voor d'eerste reyse met quitan ende daer nae jaerl. quitancie. Sal hem ontfinger Gedaen in 's Gravenhaghe den XXIen Novemb 1619 ende was ondt Maurice de Nassau. leeger stont Ter ordonnan van S. V. Gen: ende was ondt P. de Jonge, ende met een cachet gecachetteert in rooden wasse.

ZEVENDE HOOFDSTUK.

Herhaalde bezoeken van Maurits. Het Prinsenhof residentie van Philips Willem.
Het aandeel van het kasteel in het beleg van 1624/25.

Onmiddellijk na de inneming van Breda in 1590 liet Oldenbarnevelt de stad voor anderhalf jaar van ammunitie en mondkost voorzien, een aanwijzing wel dat men er op rekende dat pogingen om haar te hernemen, niet zouden uitblijven.

En inderdaad bleven deze niet uit, doch daar het kasteel hierbij geen rol speelde, vallen ze buiten ons bestek. Dat men echter steeds de Achilles-hiel van Breda zocht in het kasteel, bewijst weer eene mededeeling in de stadsrekeningen omtrent eene verstandhouding tusschen de Spaansche troepen buiten de stad en, vermoedelijk omgekochte, soldaten van de bezetting van het kasteel: *betaelt (tot eene gratuyteit) sekeren huysman van Brexsel dye den 10 September (1592) dese stadt pertinentel heeft comen waerschouwen van sekere intelligencie die eenen Italiaanschen corporael van de stadt van Grave met eenige soldaten van den Castele hadde* De schuldigen werden ontdekt en gestraft; één hunner gevierendeeld en *syne' quartieren om des stanks en des leelykheys wille* opgehangen in de buitenschansen.

Dezelfde stadsrekeningen leeren ons dat prins Maurits meermalen na 1590, al dan niet vergezeld van hoog gezelschap, op het kasteel verblijf hield. Zoo, eerst in April 1591; daarna in diezelfde maand van het jaar 1593. Bij de laatste gelegenheid kwam de prinses-douairière met al haar dochters mede. Men had den 21sten te Dordrecht doorgebracht en zou den volgenden dag eerst de versterkingen in de Langstraat gaan bezichtigen en daarna naar Breda doorgaan, dat de prinses blijkbaar nog nimmer had bezocht. Maurits zelf escorteerde de koetsen der vorstinnen aan het hoofd van 9 vendelen ruiters. Men bleef te Breda tot den 25sten, toen *de Princesse, de Graevinne van Swartzenborch mette susters ende 't broederken van Syn Extie* ¹⁾ weder over Dordrecht

¹⁾ *Journ. van Anth. Duyck*, I, bl. 185. Het *broederken* is natuurlijk de jeugdige Frederik Hendrik, toen negen jaren oud.

naar den Haag terugkeerden. Den 23sten September was Maurits weder te Breda en daarna van den 2^{den} tot den 7^{den} Maart van het volgende jaar, toen hij kwam om *de wet aldaer te vernieuwen*¹⁾ als anders om *zijn particuliere saecken*. Den 22sten Maart 1594 voerden de belangen der stad den prins weder naar het Prinsenhof, de stadsrekeningen maken daarbij melding van een geschenk in *parmesaenkaes*; *de helft aen haere gen. v. Oranje op haere hoochfeeste, ende d'andere helft aen sijne p. Exc, alhyer sijnde op te vergaderinge van magistraat*.

De prins, blijkt dus wel, vertoefde dikwijls, en, het schijnt ook, gaarne te Breda, want hij noemde zijn landelijk gelegen kasteel aldaar zijn *Tempé*, daarbij zinspelende op het bekoorlijke dal, uit de Grieksche oudheid bekend. Voor zijn logies, bij zijn verblijf op het Prinsenhof, waren de vertrekken ingericht, die boven den watermolen waren gelegen en waaruit men een prachtig vergezicht had over het Markdal²⁾.

Maurits had, in den tijd waarvan wij schrijven, nog niet het recht zich heer van Breda te noemen; zelfs de prinselijke titel kwam hem feitelijk nog niet toe. Na den dood toch van den Zwijger waren diens titels en bezittingen overgegaan op zijn oudsten zoon, Philips Willem, dien we spoedig, na een ballingschap van 27 jaren, als een oud man zullen zien terugkeeren op hetzelfde kasteel, waar hij zijn eerste kinderjaren had doorgebracht. Maurits wordt dan ook — de oude schrijvers waren op dat punt zeer nauwgezet — niet anders genoemd dan: *geboren Prince van Orangen, Grave van Nassau*", en schreef zich ook steeds als zoodanig.

De oudste dochter van den Zwijger, Maria, had, bij afwezigheid van Philips Willem, het beheer over diens goederen in de Nederlanden en dus ook het bestuur over de Bredasche baronie op zich genomen. Met volledige instemming van Maurits was dit niet geschied, en het was onder zijn aandrang dat de Staten hem, bij akte van 10 April 1591, voorloopig committeerden tot de administratie der leengoederen van den prins van Oranje, met name de in Brabant gelegen goederen onder Breda en Steenberghe. Maria verzette zich tegen deze akte op grond dat haarzelve een gedeelte der genoemde leengoederen toebehoorde en zij, als volle zuster, in nauwere betrekking stond tot Philips Willem dan Maurits, die slechts een halfbroeder was. Toen dus Maurits het bestuur over die goederen wilde aanvaarden, deed Maria hem dagvaarden voor den Hoogen Raad van Holland, die zich echter onbevoegd verklaarde om in dit geschil, waar het goederen, in Brabant gelegen, betrof, te beslissen. De zaak werd daarop ahangig gemaakt bij den Raad en Leenhove van Brabant en de Landen van Overmaze en vormde een der eerste belangrijke processen, voor dit eerst kort te voren opgericht rechterlijk college gevoerd³⁾. Het geschil eindigde ten slotte met eene minnelijke schikking, in 1595 getroffen, waarbij over alle goederen in de Nederlanden, door den Zwijger nagelaten, met goedvinden van alle erfgenamen, een algemeen curator werd aangesteld⁴⁾.

1) De stedelijke regeering voor één jaar te benoemen. — 2) v. Goor, p. 62. — 3) De Jong van Beek en Donk, *Bijdrage tot de Gesch. v. d. Raad en Leenhove v. N.Br.* — 4) Tot die betrekking werd aangevoerd Nicolaas Pijl. Na diens dood, in Januari 1601, trok Maurits de administratie van den boedel van wijlen zijn vader geheel aan zich, deed de goederen beheeren door zijn Raad en vergde den eed van trouw aan zijn persoon van alle ambtenaren, die bij het beheer betrokken waren. (Duyck, III, p. 10).

Vanaf 1591 zien we dan ook Maurits, wat het bestuur over de baronie en de aangelegenheden van het kasteel betreffen, optreden als bewindvoerder; hij handelt daarbij als *regent en administrateur der goederen van den Huize Nassau* of als *regent en administrateur van de heerlijkheden en goederen van den doorluchtigen en hooggeboren vorst den Grave van Nassau, onzen broeder*, zooals uit menig stuk, in het archief te Breda aanwezig, blijkt.

Het herhaald en dikwijls langdurig verblijf van Maurits te Breda was wellicht oorzaak dat Héraugière, dien we in 1590 tot gouverneur van Breda benoemd zagen, na zijn huwelijk met Maria Groenevelt in Juli 1591, niet op het kasteel woonde¹⁾. De betrekking van slotvoogd bleef hem echter opgedragen. Overigens schijnt de geheele rol van Héraugière, tijdens zijn ruim elfjarig verblijf te Breda, vrij onbeduidend te zijn geweest en zoowel als commandant van het garnizoen te Breda als bij de krijgsverrichtingen daarbuiten, waaraan hij nog na 1590 deelnam, handhaafde hij niet den naam van energiek aanvoerder, dien hij zich bij de vermaarde verrassing zoo terecht had verworven.

Te Breda liepen, onder zijn gouverneurschap, de zaken zelfs vrijwel in de war. De soldaten knevelde de burgerij op ergerlijke wijze. Men verruilde en verkocht zijn inkwartieringsbiljet of bracht vrouwen en kinderen, soms broeders, zusters en vrienden bij de burgers in kwartier, zonder dat daarvoor eenige vergoeding genoten werd. Het huisraad en de meubelen der burgerij werden verkwanseld en gestolen. Allerlei gemeen volk nam dienst bij het garnizoen te Breda, aangetrokken door het vroolijke leven, dat men daar leidde. Héraugière vaardigde wel verbodsbepalingen uit, doch scheen niet bij machte om aan die ongeregelde

Maurice de Nassau

Maurits. Naar de prent van Natham.

¹⁾ Zijn woning lag aan het eind van de St. Catharinastraat bij het bagijnhof (v. d. Hoeven, t. a. p., p. 81).

toestanden een einde te maken. Ten slotte kwam het zelfs tijdens zijn afwezigheid voor de krijgsverrichtingen tegen Hoi tot ernstige oneenigheid, waarbij het kasteel van nabij betrokken was. Heermale, agent van de Utrechtsche Staten, die de zaak in zeer vergoelijkenden vorm voorstelt, berichtte daaromtrent aan zijn principalen ¹⁾. *Tot Breda is wat swarichheyts off rumoer geweest, zoe inde stadt als in de poort van het Casteel, int veranderen van de guardie; maer schijt meer misverstandt als schelmerie geweest te zyn, twelck ick alleen daerom segge, omdat die fame dickwijls meerder is als die saecke selver.*

Zoo heel onschuldig als Heermale de zaak wilde laten voorkomen was zij echter niet. In het kort kwam zij hierop neer. Binnen het kasteel was sinds geruimen tijd de bezetting niet verwisseld en, terecht of ten onrechte, had bij sommigen onder de vendelen, in de stad in kwartier, het vermoeden post gevat dat de vijand zich bij verrassing van het kasteel wilde meester maken en in verstandhouding was getreden met eenigen uit de bezetting. Dit had aanleiding gegeven tot den herhaaldelijk uitgesproken wensch om die bezetting door andere vendels uit de stad te vervangen, waaraan echter tot dusver geen gevolg was gegeven. Toen nu op den 13den Februari 1595 de luitenant en de vrendig van het kasteel te gast waren bij den sergeant-majoor der stad, kapitein Lambert, trok de kapitein Adam met meest al de officieren zijner compagnie, en een grooten hoop soldaten en gewapende burgers, naar het kasteel, waar men zich echter te weer stelde. Er werden zelfs schoten gewisseld, doch gelukkig werd niemand getroffen. Toen Maurits van het geval hoorde, zond hij dadelijk den overste Groenevelt, zwager van Héraugière, van Nijmegen naar Breda, om aldaar bij provisie, tijdens de afwezigheid van den gouverneur, het bevel op zich te nemen, en reeds in afwachting van de komst van den prins een onderzoek in te stellen. Toen Maurits den 4den Maart te Breda kwam om de wet te vernieuwen, werd hem meegedeeld dat de geheele zaak op een misverstand berustte en de kapitein Adam enkel, met voorkennis van den wachtmeester der stad, naar het kasteel was gegaan om een aldaar aanwezige wacht te versterken, doch dat daarbij de bezetting zonder noodzaak alarm had gemaakt. De prins scheen met deze mededeeling genoeg te nemen en liet de zaak erbij blijven ²⁾.

Blijkens de stadsrekeningen overleed Héraugière te Breda den 22sten December 1601 ³⁾. Tot zijn opvolger werd benoemd, bij commissie van den 27sten December 1601, 's prinsen halfbroeder Justinus van Nassau, de erkende bastaardzoon van den Zwijger,

¹⁾ *Stukken*, V, XXXII. — ²⁾ Vergel. Duyck, I, bl. 532. Het geheele getuigenverhoor, op deze zaak betrekkelijk, berust nog in het Rijksarchief. Daarin wordt bevestigd, dat het geval op een misverstand berustte. Maar aan den anderen kant blijkt eruit dat bij sommigen vermoedens bestonden tegen Hohenlo als ware deze van plan zich bij verrassing van het Bredasche kasteel meester te maken, om aldus tot de administratie der familiegoederen in de baronie te geraken, die, meende hij, ten onrechte aan zijn vrouw waren ontnomen. Gelijke vermoedens tegen Hohenlo werden in 1596 herhaald. Zelfs diende zekere Adriaan Joppen uit Dordrecht toen een aanklacht tegen den graaf bij de Staten in, onder beschuldiging dat hij zich van Geertruidenberg wilde meester maken. — Het is wel opmerkelijk dat in het volgende jaar (October 1596) weer gesproken wordt over oneenigheid tusschen de bezetting der stad en die van het kasteel. Maurits, van de zaak onderricht, maakte ditmaal zeer korte metten. Hij ging persoonlijk naar Breda, verving niet alleen de compagnie, die op het kasteel in bezetting lag, maar verwijderde ook de belhamels aan de opstootjes, en ontnam den wachtmeester zijn charge. — ³⁾ *Stadsrekeningen van Breda*, 1603. Van Goor noemt abusief 1606.

door dezen verwekt bij de Bredasche poortersdochter Eva Elinx. De omstandigheid dat de verstandhouding met deze joffer van burgerlijken huize viel tusschen het eerste en tweede huwelijk van Oranje, zal er zeker niet vreemd aan zijn geweest dat Justinus, kort na zijn geboorte, den geslachtsnaam van den vader ontving, als een prinsenzoon werd opgevoed en door de wettige kinderen steeds werd behandeld als een broeder ¹⁾.

Door de benoeming van Justinus van Nassau als opvolger van Héraugière kwam het gouverneur-schap van Breda in bewame handen. Als admiraal van Zeeland en in andere gewichtige betrekkingen had hij getoond een even stoutmoedigaanvoerder in den strijd, als voorzichtig woordvoerder bij onderhandelingen te zijn. Maurits schatte dan ook zijn diensten hoog en rekende hem tot zijn meest beproefde raadsliden.

Onder zijn lang bestuur brak voor Breda een tijd van betrekkelijke rust aan, waardoor het zich kon herstellen van de rampen en verliezen, die het hadden verarmd en ontvolkt. Den eersten tijd woonde Justinus zonder zijn gezin te Breda, daar dit laatste nog te Leiden gevestigd bleef, waar het eerst 't

Prinsenlogement, daarna een huis op de Hooigracht bewoonde. Het volgde hem eerst naar Breda in 1606 ²⁾. In of kort na dat jaar valt zijn besluit om te zijnen behoeve in

Justinus van Nassau

Justinus van Nassau. Naar het geschilderd portret in het Rijksmuseum te Amsterdam.

¹⁾ De juiste datum van geboorte van Justinus van Nassau is niet bekend. Zijn grafschrift in de Hoogelandskerk te Leiden, waar hij begraven is, vermeldt echter dat hij in 1631 overleed, 72 jaar oud. Zijn geboortjaar moet dus 1559 zijn geweest. Bijzondere opmerking verdient, dat noch in het wapen, dat dezen grafsteen versiert, noch in dat, hetwelk Justinus, blijkens bestaande zegelafdrukken, voor het zegelen van zijn brieven gebruikte, een *balk* voorkomt, een bewijs te meer dat hij geheel als een echte zoon van den Zwijger, en niet als een bastaard werd beschouwd. — ²⁾ Deze omstandigheid zal Van Goor er toe geleid

de onmiddellijke nabijheid van het kasteel eene eigen woning te doen bouwen, ingericht naar de eischen van zijn positie en afkomst. Hij kocht daartoe, zooals Van Goor meedeelt, op het Kasteelplein eenige erven en liet daarop het gebouw optrekken, dat thans nog aanwezig is, en, na herhaalde lotswisselingen, sedert 1828 ambtswoning werd van de gouverneurs der Koninklijke Militaire Academie en als zoodanig behoort tot de bijgebouwen van het voormalige kasteel van Breda.

Het is een sterk en ruim gebouw, met een binnenplein, waaromheen, in twee verdiepingen, de woon- en slaapvertrekken gelegen zijn. Vermoedelijk had het zijn toegang aan de zijde van het Kasteelplein door een poort, waarboven het wapen van Justinus van Nassau en dat van zijn echtgenote, Anna de Mérode, prijkte. Aan de overzijde van het plein werden de stallingen en koetshuizen voor den stadsvoogd ingericht en daarachter nog een tuin aangelegd. Dit huis met zijn aanbehooren ging in 1680 bij koop over aan de stad, die het als een blijvende woning voor de stadsvoogden aanwees. In den staat, waarin het werd opgetrokken, bestond het nog in 1744, den tijd, waarin Van Goor zijn beschrijving van Breda te boek stelde.

Tijdens Justinus' bewind te Breda valt het heuglijk feit, waarop reeds gedoeld werd: dat de oude baronie de wederkomst vieren mocht van Oranje's oudsten zoon, den balling, wiens vrijheid een der eerste en zwaarste offers was geweest, die de onvergetelijke vader had gebracht voor de zaak van Nederland.

Men weet dat Philips Willem den 16den Februari 1568 van de hoogeschool te Leuven was opgelicht en naar Spanje gevoerd. Hij bleef aldaar in ballingschap tot 1595, toen men meende dat zijn terugkeer in de Nederlandsche gewesten het begin kon zijn voor een breuk tusschen hem en zijn broeders. Men wilde van Spaansche zijde die verdeeldheid gebruiken om de zaak der vrijheid afbreuk te doen, die nimmer zoo gunstig stond als toen. De toeleeg mislukte. Niet zoodra vernamen de Algemeene Staten dat Philips Willem, in het gevolg van aartshertog Albertus, op de terugreis was, of men besloot den prins met zijn verlossing te feliciteeren, doch hem tevens allerhoffelijkst te doen kennen dat zijn komst in deze gewesten minder gewenscht was¹⁾. De prins voegde zich naar dien wensch en werd, na 27-jarige ballingschap in den vreemde, balling in eigen land. De toegang tot de noordelijke provinciën werd zelfs zoo gestreng voor hem gesloten, dat hij, verlangend zijn zuster Maria te ontmoeten, die te Buren verblijf hield, naar Kleef moest reizen om dáár een onderhoud met haar te hebben.

Philips Willem bleef dus voorloopig in het gevolg van den aartshertog, en maakte met dezen zelfs in 1598 een terugreis naar Spanje, welke reis hij dienstbaar maakte om een bezoek te brengen aan het prinsdom Oranje. In September van het jaar 1599 te Brussel teruggekeerd, ondernam hij kort daarna andermaal een reis naar Oranje, ditmaal om er tot 1608 te blijven. Dit langdurig verblijf van den eenigen prins van Oranje-Nassau, die werkelijk over het vorstendom heeft geregeerd, werd slechts onder-

hebben, Justinus' benoeming tot gouverneur, en dus ook Héraugière's dood, in dat jaar te stellen. —

¹⁾ v. Capelle, *Philips Willem*, Bijl. C.

broken door eene afwezigheid te Parijs, voor het met den grootsten luister vieren van zijn huwelijk met de schoone Eleonora van Bourbon, dochter van den prins van Condé (23 Nov. 1606).

Het is bekend dat Philips Willem's bestuur aan Oranje ten zegen is geweest. Hij vond het ten prooi aan inwendige verdeeldheid, zoodat niemand zijn leven zeker was in dit gebied, waar grenzenlooze baatzucht en onderling wantrouwen heerschten; hij verliet het als een ordelijken, welvarenden staat, gelukkig onder het humaan en wijs bestuur van den wettigen heer, wiens prachtlievendheid en vorstelijke levenswijze hadden medegewerkt tot herleving der vroegere welvaart en tot het intreden van nieuwen luister.

Voor Oranje was het derhalve te betreuren dat de belangen zijner goederen in de Nederlanden, Philips Willem naar die gewesten riepen. Ze uit het oog verloren tijdens zijn verblijf in het Zuiden had hij niet. Reeds eenmaal had hij zich gewend tot de Staten-Generaal met een verzoek om intrekking van de akte van 10 April 1591; andermaal deed hij het bij schrijven van 13 Juni 1606, nu verzoekende dat men hem in het bezit mocht stellen van zijne goederen, gelegen onder de Geünieerde Provinciën. Het antwoord der Staten werd met opmerkelijken spoed verzonden. Het stuk, gedateerd van 1 Juli 1606, behelsde dat de prins van Oranje het bestuur over de gemelde goederen zou mogen aanvaarden, *'t sijnen meesten beste, dienste ende oirbair . . . , behoudelyck dat de bewarenisse ende versekeringe der voornoemde Heerlicheden, Steden, Casteelen ende Stercten, gemaect ende noch te maken, mitsgaders de souvereine saecken, ofte Regalia, in deselve sullen blijven ter dispositie van de voorsz. Heeren Staten Generaal, Raden van State, mitsgaders de Staten ende Gouverneurs van de Provinciën, daerinne die gelegen zijn*¹⁾.

De vraag mag worden gesteld — den spoed in aanmerking genomen, waarmede deze gunstige beschikking werd getroffen — of het voorgenomen huwelijk van den

Philips or van Oranjen

Philips Willem. Naar de prent van P. Vellijn.

¹⁾ v. Cappelle, *Filips Willem*, p. 104.

prins den Staten al bekend was en of men uit diens aanstaande vermaagschapping met den Franschen koning steun verwachtte bij de onderhandelingen over den vrede met Spanje, die reeds in de lucht hing en weldra in gedeeltelijke vervulling zou komen door het intreden van het Twaalfjarig Bestand. Met zekerheid is op dit punt niets te zeggen, maar onwaarschijnlijk is de gemaakte veronderstelling zeker niet in een tijd, toen alle daden werden beheerscht door bijgedachten met politieken achtergrond.

Hoe het zij, het besluit der Staten maakte den terugkeer van Philips Willem te Breda mogelijk, die eindelijk in Juli 1609 plaats had. Kort te voren, op 27 Juni, was

Eleonore de Bourbon prinsesse d'orange

Eleonore de Bourbon, echtgenote van Philips Willem. Naar een teekening in de Nationale Bibliotheek te Parijs.

het verdrag der verdeeling van de ouderlijke erfgoederen tussehen de erfgenamen van Willem den Eerste geteekend, waarbij aan Philips Willem werden toegewezen o. a. *les Baronnies et Seigneuries de Bréda*¹⁾, zoodat hij bij zijn terugkeer aldaar in waarheid zijn intrede kon doen als wettige heer en baron.

Van Goor noemt als datum der blijde inkomst den 12den van Hooimaand 1609, waarin hij echter, en op zijn gezag ook anderen, waarschijnlijk niet geheel juist is. Uit de Bredasche stadsrekeningen blijkt toch dat op 11 en 12 Juli een bode te paard werd gezonden naar Geertruidenberg *omme aldaer te vernemen ende tijdinge te brenghen van de aencompste van Sijne Furst. Gen. van Oraengiën*, en den 15den van dezelfde maand naar Rijsbergen *omme te veradvertteeren de aencompste van mevrouw de Princesse aldaer*. In dezelfde rekeningen staat tussehen den 23sten en 30sten Juli vermeld

dat den koster van de Groote kerk een zeker bedrag betaald werd voor het luiden van de klok *op te blijde incomste van Sijn Furst. Gen. den Prins van Oraengien, onse Gen. Heere, ende Mevrouw de princesse onse Genade vrouwe*²⁾.

Uit een en ander valt op te maken dat de prinses, volgens De la Pise uit Oranje *ontboden*³⁾, vermoedelijk over Brussel, Antwerpen en Rijsbergen naar Breda is gereisd

¹⁾ v. Cappelle, t. a. p., Bijl. M. — ²⁾ Dr. Corstens, *Bredaniana*, CLVII. — ³⁾ De la Pise verhaalt n.l. dat de prinses liever te Oranje zou zijn gebleven en als regentes opgetreden; zij begon reeds in dien geest te handelen en vandaar haar *opontbod* naar Breda.

en aldaar tusschen 15 en 30 Juli is aangekomen. Philips Willem, die reeds te Breda was, reed haar tot Zundert tegemoet, volgens Van Meteren, met zes cornetten te paard en in gezelschap van prins Maurits, diens broeder graaf Frederik Hendrik; graaf Willem van Nassau en andere voorname personen. De prins en de prinses hielden daarop, omstuwd door dit voornaam gevolg, hun plechtige intrede binnen Breda.

Op het kasteel wachtte Maria, de *vrouwe Princesse Douaguere van Oraengien, gravinne van Hohenlo*, die steeds groote genegenheid heeft getoond jegens Philips Willem, haren broeder op. Het kan een dag van betrekkelijke vreugde en blijde dankbaarheid zijn geweest voor dezen ongelukkigen vorst, wiens geheele leven, en, bij velen nog, wiens nagedachtenis, één miskening is geweest. Het is gelukkig dat het onderzoek der latere jaren, nog overtuigender dan reeds bekend was, heeft aangetoond hoeveel uitmuntende eigenschappen ook deze zoon van den Zwijger van zijn grooten vader geërfd had, zoodat hem, al ware het alleen maar door zijn altijd beraden en conciliant optreden en zijn zorgzaam bestuur als heer over de Bredasche baronie, de dank van het nageslacht evenmin mag onthouden worden als aan zijn beide halfbroeders Maurits en Frederik Hendrik.

De stad toonde zijn blijdschap over den terugkeer van Hunne Hoogheden door het aanbieden van een som van 6000 carolusguldens, tot het aankopen van acht stukken schoone tapijten, bestemd tot versiering van het kasteel. Het geschenk scheen als zoodanig geen verrassing, want, blijkens een brief van de vrouw van den leverancier, had de prins ze, vóór de levering, zelf te Delft bezichtigd. Als het karakter van de schrijfter evenredig is geweest aan haar stijl en schrift, mag uit dien brief worden afgeleid dat haar de zaken wel waren toevertrouwd. De brief luidde als volgt ¹⁾:

Den 12 Augusti 1609 uwt Delft.

*Eersame, discreete, wijze, voorzichtige Heeren
Burgemeesters ende Scheepen der Stadt Breda.*

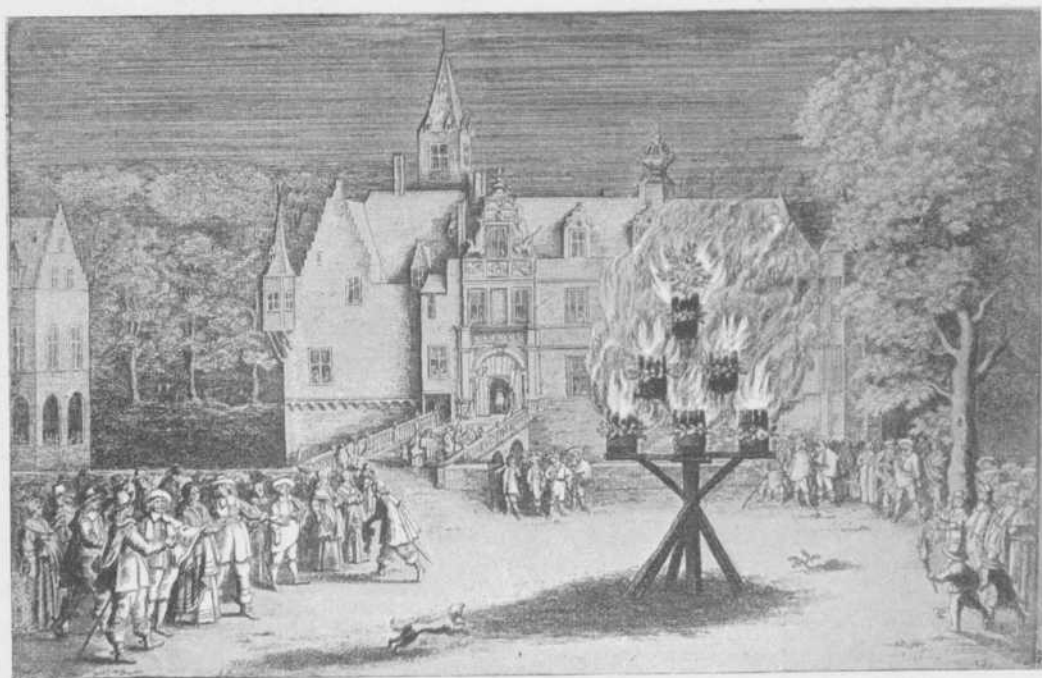
Ik hebbe wel ontvangen U. L. brief gedateert den 8 Augusti 1609, waer uwt verstaen U. L. begeerte aengaende de tapisserie, die den Vorst, Gen: de Prince van Orangie ende mijn Heere van Nassau, te mynen huysen gesien heeft; maer mijnen man François Spiernicx en is tegenwoordelijcken niet thuis, dan ic verwachte hem zeer haest. Hiermede den Heere bevolen.

*By my Outcommora Duyt van Voorhout,
huysvrouwe van François Spiernicx ²⁾.*

De bedoelde tapijten werden eenigen tijd op de Clovenierskamer bewaard en van daar naar het kasteel overgebracht. Uit de stadsrekeningen blijkt nog van andere

¹⁾ Dr. Corstens, *Bredaniana*, CLVII. — ²⁾ Deze Frans Spiering scheen in zijn tijd als tapijtwerker veel naam te hebben. In 1614 liet de koning van Denemarken hem zelfs naar Kopenhagen komen om hem te raadplegen over de versiering van het kasteel Friedrichsburg. Verg. Dr. Burman Becker, *Bijdr. tot de geschiedenis der gewezen en andere behangsel-tapijten* (Kron. Hist. Genootsch. te Utrecht, 1865, p. 177).

meubelen, die van stadswege ten behoeve van den prins en de prinses of voor hooge gasten werden aangekocht, terwijl we voorts van Van Meteren weten dat het onderhoud te Kleef tusschen Philips Willem en zijn zuster, gedeeltelijk liep over het zenden van huisraad, waaraan te Breda behoefte was. Zoo langzamerhand werd dus het kasteel weder bewoonbaar gemaakt, en geschikt voor een verblijf van eenigszins langeren duur van een vorst, wiens prachtlievendheid — een erfdeel van zijn vader — reeds uit zijn hofhouding in Oranje bekend was. Uit een nog aanwezige, zeer uitvoerige boedelbeschrijving van Philips Willem's roerend bezit na diens dood¹⁾ blijkt zelfs dat de inwendige inrichting van het kasteel langzamerhand waarlijk vorstelijk werd. De opsomming van schilderijen, wandbehangen, meubelen en kostbaarheden van allerlei slag neemt geen einde. Zoo hing op de groote zaal een wandbehang, *tapisserie van Andromeda*

Het kasteel van Breda, in den toestand waarin het zich bevond vóór de voltooiing van 1686. Naar een prent van A. Santvoort, aanwezig in de collectie van Mr. S. v. Gijn te Dordrecht.

ende Percea, uit zeven stukken bestaande en lang te zamen driehonderd en zes ellen; op een andere kamer *tapisserijen van tship van sinte Reynuyt houdende oock seven stucken ende lanck te samen de nombre van vyer hondert twee ellen ende een quart d'elle*. De kamer van de prinses was versierd met een *tapissie van Orlando furioso*, dat, met een bed en een behangsel van rood fluweel, omboord met gouden passement, een geschenk was geweest van de Staten.

We vernemen tevens uit het stuk dat Philips Willem, — in tegenstelling met Maurits, die bij voorkeur de vertrekken boven den watermolen bewoonde, — het *donjon*, het eigenlijke hoofdgebouw, tot verblijfplaats voor zich en zijn hof had gekozen.

¹⁾ Sted. arch. te Breda, Reg. 486.

Wij hebben ons in die dagen het donjon nog voor te stellen als, voor de eene helft, te bestaan uit het paleis, door Hendrik van Nassau gesticht, voor de andere helft (de zuidelijke vleugel met den daarachter gelegen toren) uit den ouden burcht van Jan van Polanen¹⁾. De vertrekken, door Philips Willem en zijn echtgenoot bewoond, lagen alle in het nieuwe gedeelte — dus aan de noord- en oostzijde van het gebouw — en grensden aan de groote zaal. Op een reeks *saletten*, *slaepcameren* en *garderobbes* volgde 't *quartier boven de poorte*, waar de prins over dag placht te vertoeven, en waar ook zijn werk-kamer was. Deze laatste had dus uitzicht op het voorplein en het Valkenberg. De kamers lagen allen op de eerste verdieping; op de gelijkvloersche en de bovenste verdieping waren de vertrekken voor den talrijken hofstoet. De ruimte in den voormaligen burcht van Polanen was in hoofdzaak bestemd voor keukens met annexen, als bottelarij, pasteibakkerij, schotelhuis e. d. De pages en jonkers waren gehuisvest in het gebouw boven den watermolen.

Behalve te Breda vertoefde Philips Willem, in navolging van zijn vader, herhaaldelijk te Brussel. Zijn hofhouding was ook daar op schitterenden voet ingericht en zijn gastvrij huis het middelpunt en de verzamelplaats van de talrijke personen van hooge geboorte, die zich in de residentie van den aartshertog ophielden. Van hier uit ondernam hij in 1614 nog op het onverwachtst een reis naar Oranje om, weinige jaren later, in 1616, naar Breda terug te keeren, waar hij in hoofdzaak zijn laatste levens-jaren doorbracht.

Die laatste jaren werden hem vergald door herhaalde en vinnige aanvallen van jicht en een over het geheel afnemende gezondheid. Een en ander belette echter niet dat hij zich tot zijn dood toe jegens de aangelegenheden van de stad en de verfraaiing van het kasteel en het Valkenberg veel liet gelegen liggen. Zoo blijkt dat hij, door aankoop van talrijke perceelen wei- en bouwgrond aan de noordzijde van het kasteel, het aldaar gelegen park, het Belcromsche bosch geheeten, belangrijk uitbreidde²⁾. De aanleg van de waterpoort — later ten onrechte *Spanjaardsgat* genoemd —, en de verbetering van de waterloozing der binnengrachten geschiedde tijdens zijn bewind. Voorts verfraaide hij het Valkenberg door den aanleg o. a. van waterpartijen³⁾ en kunstige priëlen, en trok hij door koop in 1614 het landgoed de Boeverije onder Ginneken aan het Nassausche kroonbezit.

Met zijn bastaardbroeder Justinus verkeerde Philips Willem tijdens zijn verblijf te Breda steeds in de beste verstandhouding. Ook de omgang met zijn beide halfbroeders Maurits en Frederik Hendrik liet, hoewel deze nimmer hartelijk werd, naar het uiterlijk niets te wenschen. De prinses-douairière, de voortreffelijke vierde echtgenoot van

¹⁾ Die toestand wordt zeer nauwkeurig aangegeven op een (zeer zeldzame) prent, vermoedelijk van A. Santvoort, in de collectie van Mr. S. van Gijn te Dordrecht, wiens welwillende medewerking het ons mogelijk maakte ook deze prent voor dit werk te doen reproduceeren. Zij stelt voor (zie onze gravure op bl. 136) het afsteken van vreugdevuren vóór het kasteel, ter eere van den vrede van 1648. — ²⁾ *Inventaris van de aengecochte erven in 't perck by belcrombosch achter den Castele van Breda*. Rijksarchief 's Bosch. — ³⁾ Melchior Maes de Loekre was in Mei 1610 aannemer van het diepen van een vijver in het Valkenberg voor niet minder dan elfhonderd en zeven rijns-guldens, vier stuivers. (Zie een request en een lastbrief ter zake in het Rijksarchief te 's Bosch, *Collectie-Cuypers*).

den Zwijger, scheen hier ook de verzoenende geest te zijn, die de broederlijke harten tot elkander wist te doen neigen. Zij zelve bezocht Philips Willem op het Prinsenhof in Juni 1609 en maakte er kennis met de prinses van Oranje. Blijkens den brief, waaruit wij dit vernemen ¹⁾, waren kort daarop de beide broeders bij Philips Willem te gast, terwijl andere brieven ook melding maken van bezoeken, door de halfzusters van den prins op het Bredasche kasteel afgelegd.

Een toeval deed den 64-jarigen vorst, op 20 Februari 1618, nog zijn einde vinden te Brussel waar hij, voor het deelnemen aan eenige feesten, voor eenige dagen verblijf hield. Een onhandig uitgevoerde, onbelangrijke kunstbewerking ²⁾ veroorzaakte een verwonding, die doodelijk werd. De rouw over Philips Willems dood, zoowel te Brussel als te Breda, was oprecht en algemeen. De zachte aard van dien vorst, gepaard met zijn mildheid, hadden hem, waar hij verblijf hield, steeds aller harten doen winnen. Volgens zijn eigen begeeren werd zijn stoffelijk overschot naar Diest overgebracht en aldaar, zonder eenige praal, begraven.

Op den dag van zijn overlijden had Philips Willem bij uitersten wil zijn halfbroeder Maurits tot eenigen erfgenaam over al zijn goederen aangewezen, hierbij de klove, die hem van dien broeder scheidde, vergetende voor den luister van zijn geslacht ³⁾. Door misdadig opzet schijnt dit testament te zijn vervangen door een valsche stuk, dat 's prinses weduwe alle rechten op diens nalatenschap toekende. Op dien grond nam de prinses werkelijk bezit van de goederen van haren echtgenoot en gedroeg zich als uitsluitende eigenares.

Zoodra Maurits van dezen stand van zaken was onderricht, zond hij gevolmachtigden niet alleen naar Brussel, maar ook naar Breda, met opdracht om langs gerechtelijken weg het gepleegde onrecht te herstellen. Te Breda werd het werk der *inventarisatie ende priseringe* van de omvangrijke nalatenschap den 6den Augustus 1619 begonnen. Daarmede waren van Maurits' zijde belast jonker Philips van Steelant en Mr. Cornelis Montens, bijgestaan door de noodige deskundigen. Aan hun arbeid hebben we de reeds aangehaalde boedelbeschrijving te danken (zie bladz. 136), die ons vergunde een blik te slaan in het waarlijk vorstelijk intérieur van Philips Willem op het Bredasche kasteel.

De prinses-weduwe, die inmiddels was voortgegaan met hare weelderige levenswijze, wel berekend naar haar vermeend, doch niet naar haar werkelijk vermogen, bracht zich daardoor in geldelijke moeilijkheden, die haar zelfs noodzaakten hare kostbaarheden te verkoopen. Zij overleefde haren echtgenoot niet lang en stierf in hetzelfde jaar als hij.

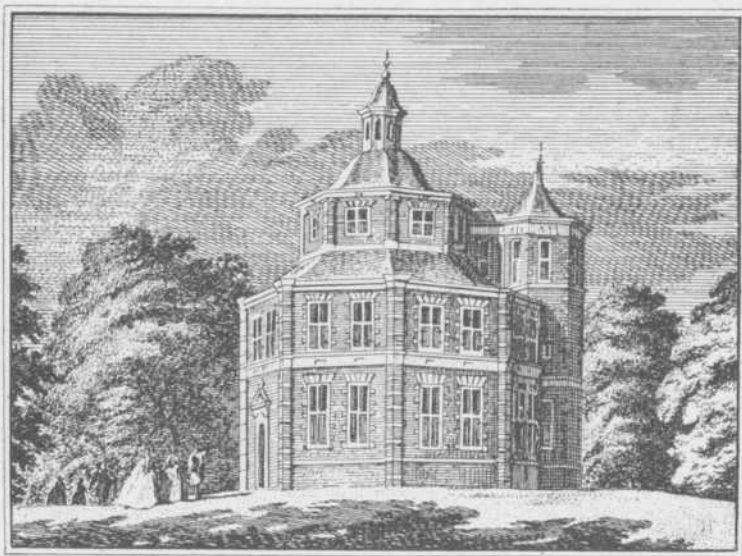
In Maurits begroet dus in 1618 de baronie en het kasteel van Breda zijn wettigen heer en eigenaar. De prins schijnt nog in datzelfde jaar op het Prinsenhof te

¹⁾ Uit Spa, van 30 Juli 1609. *Marchegay. Corresp. de Louise de Coligny.* — ²⁾ *Son Medecin Fleurice luy ordonna lavemen*, schrijft De la Pise. — ³⁾ Ook het verschil in geloof verhinderde een bepaald trouwelijken omgang tusschen de broeders.

hebben vertoefd, althans de stadsrekeningen gewagen ervan. Toch duurde het tot 30 Mei 1620 alvorens de plechtige huldiging van den nieuwen baron plaats had. Dit geschiedde met ongemeenen luister, naar Van Goor ons verhaalt o. a. door een wapenschouwing op het Kasteelplein over de geheele bezetting, de burgervendelen inbegrepen, en een plechtige ontvangst van den geheelen magistraat en den stadsvoogd op het Hof.

In hetzelfde jaar verfraaide de nieuwe baron het park van het kasteel, aan de noordzijde buiten de wallen gelegen, door den bouw van het Speelhuis, een achthoekig gebouw van drie verdiepingen, met een galerij langs elke verdieping, van waar men een uitgestrekt vergezicht had over den geheelen omtrek ¹⁾.

Vanaf het Speelhuis liep een laan — dezelfde, die thans nog bestaat, doch door den spoorweg wordt onderbroken — recht naar het ravelijn vóór de courtine van het kasteel, van waar men vervolgens over een brug en door de veldpoort, binnen de slotenceinte kwam. Ter weerszijden van de Speelhuislaan dartelden herten en reeën in een omrasterde diergaarde, met overvloed van lommerrijk hout: het reeds vroeger genoemde Beleromsche park. Dit bosch moest, weinige jaren later, evenals het daarbij gelegen Reigerbosch als offer vallen voor de oorlogsfurie, die na 1621 de rust van het Twaalfjarig Bestand, ook in het Bredasche land, weder wreedelijk kwam verstoren.

Het Speelhuis van de Baronnen van Breda. Naar een oude kopergravure.

Het schijnt wel alsof Maurits, na de hervatting der vijandelijkheden, Breda bij voorkeur uitkoos om, van daar uit, tochten te doen ondernemen in de richting van Staats-Vlaanderen en de zuidelijke provinciën. Nam hijzelf de leiding der onderneming niét op zich, dan was het als regel zijn broeder Frederik Hendrik, destijds generaal der cavalerie en in wiens bekwaamheid als aanvoerder Maurits een onbeperkt vertrouwen stelde, die ermede belast werd. De keuze van Breda als uitgangspunt dier tochten lag voor de hand. Te Breda toch hadden de prinsen in het kasteel niet alleen een geriefelijk en veilig *pied-à-terre*, maar vooral was de ligging van de vesting, midden vóór den breeden zeearm, die Holland in het Zuiden beschermde, uitermate geschikt om als verzamelplaats en steunpunt te dienen van troepen, die van uit die provincie naar het Zuiden uitbraken.

¹⁾ Later in verval geraakt, werd dit jachthuis in 1824 gesloopt (*Gesch. beschr. v. h. vermaarde kasteel v. Breda*, p. 39).

Het vervoer dier troepen en de daarvoor bestemde voorraden geschiedde veelal te water, wat mogelijk was omdat de Mark in die dagen nog bevaarbaar was en zelfs eb en vloed nog waarneembaar tot een eindweegs boven Breda.

De eerste tocht, waarvan we lezen, en die van uit Breda werd ondernomen, was gericht tegen den graaf van den Berg ¹⁾, die, bij Herenthals, troepen bijeengebracht had om de fourageeringen en wervingen, die onder den hertog van Brunswijk in het Brabantsche geschieden, tegen te gaan. Prins Frederik Hendrik kwam daartoe in het begin van Mei 1622 met een belangrijke troepenmacht te Breda, viel daarmede zuidelijk Brabant binnen, drong zelfs tot onder de muren van Brussel door en keerde, na een tocht van eenige weken, zonder veel verliezen geleden te hebben, doch met veel krijgsvangen te Breda terug ²⁾.

Een tocht in dezelfde richting doch niet met denzelfden uitslag werd in den winter van 1622 op 1623 van uit Breda ondernomen. Thans was het gemunt op het kasteel van Antwerpen, dat men door een *coup de main* hoopte te vermeesteren. Maurits zond daartoe in December zijn broeder naar Breda, met den last er 1200 man infanterie en cavalerie bijeen te brengen en daarmede den opmarsch te dekken van 6000 man, waarmede hij zelf over Zwaluwe zou volgen. De wind en de vorst deden de onderneming echter mislukken. Want nauwelijks had de vloot, die de troepen van uit Holland naar den Brabantschen wal moest brengen, het Hollandsch diep bereikt, of een hevige storm verstrooide de vaartuigen, terwijl de strenge vorst het touwwerk zóó onhandelbaar maakte, dat het scheepsvolk machteloos stond. Zelfs het schip, waarop de stadhouder zich bevond, kwam daardoor op een geheel ander punt aan dan de bedoeling was, en van een tijdig verzamelen der krijgsmacht was onder die omstandigheden geen sprake. In allerijl werd dan ook het bericht aan Frederik Hendrik gezonden, dat van de onderneming was afgezien. De prins bleef nog te Breda totdat Maurits met zijn troepen, die veel geleden hadden, in Holland teruggekeerd was ³⁾.

In het volgend jaar was Frederik Hendrik andermaal te Breda, ditmaal echter voor het uitvoeren van een opdracht van geheel anderen aard. Er was namelijk onder de bezetting een oproer uitgebroken over kortingen, die den manschappen eigendunkelijk door de kapiteins was opgelegd. Een 100-tal was te hoop gelopen, had allerlei baldadigheden gepleegd en zelfs een wachthuis overweldigd. Daar men voor ernstiger ongeregelde heden beducht was, zond Maurits zijn broeder naar Breda om de orde te herstellen. Eenige gecommitteerden der Staten gingen mede. Vier van de schuldigen werden opgehangen, 30 of 40 kregen hun paspoort en de overigen lieten zich tevredenstellen, mits men beloofde dat men hun alle acht dagen een soldij zou uitbetalen van 40 stuivers, zonder eenige korting ³⁾.

Voerden de omstandigheden aldus den lateren stadhouder Frederik Hendrik her-

¹⁾ Graaf Hendrik van den Berg was de zoon van een zuster van Willem I en dus een volle neef van Maurits. Niettegenstaande zijn afkomst, en terwijl zijn dochter gehuwd was met den graaf van Stirum, die in het Staatsche leger diende, was hij trouw gebleven aan den koning, en diende aan Spaansche zijde. —

²⁾ *Mém. de Fréd. Henri.* — ³⁾ Van der Hoeven, p. 109.

haaldelijk naar het Bredasche Prinsenhof, ook Maurits vertoefde er in die dagen nog een enkele maal. Dat zijn bezoeken niet meer zoo talrijk waren als in de jaren, kort na 1590, was misschien te wijten aan zijne afnemende gezondheid, die hem ook, wat de verrichtingen te velde betreft, over het geheel minder beweeglijk maakte. De laatste maal dat hij zijn Brabantsch *Tempé* bezocht, was in Mei van het jaar 1624, toen hij er met den koning en de koningin van Boheme, de ambassadeurs van Engeland en Venetië en een grooten stoet van dames en edellieden gedurende 8 dagen verblijf hield en zich en zijn gezelschap den tijd kortte met wandeltochten in de bosschen, jachtpartijen en andere vermaken. De aanwezigheid, in het gevolg der koningin, van Amalia van Solms schijnt Maurits het eerst op het denkbeeld te hebben gebracht van een huwelijksverbintenis tusschen zijn broeder met deze bevallige dochter van graaf Johan Albert, een verbintenis, die dan ook niet lang daarna, zij 't ook zonder eenige praal en met slechts geringe instemming van Frederik Hendrik's zijde, werd gesloten. Kort daarop zou het Maurits voorgoed onmogelijk worden naar het Prinsenhof terug te keeren omdat, zooals bekend is, nog vóór zijn dood, Breda door de Spanjaarden werd ingesloten.

De Spaansche benden, die in het laatst van Augustus voor de wallen verschenen, vonden Breda en zijn wakkeren stadsvoogd echter voorbereid.

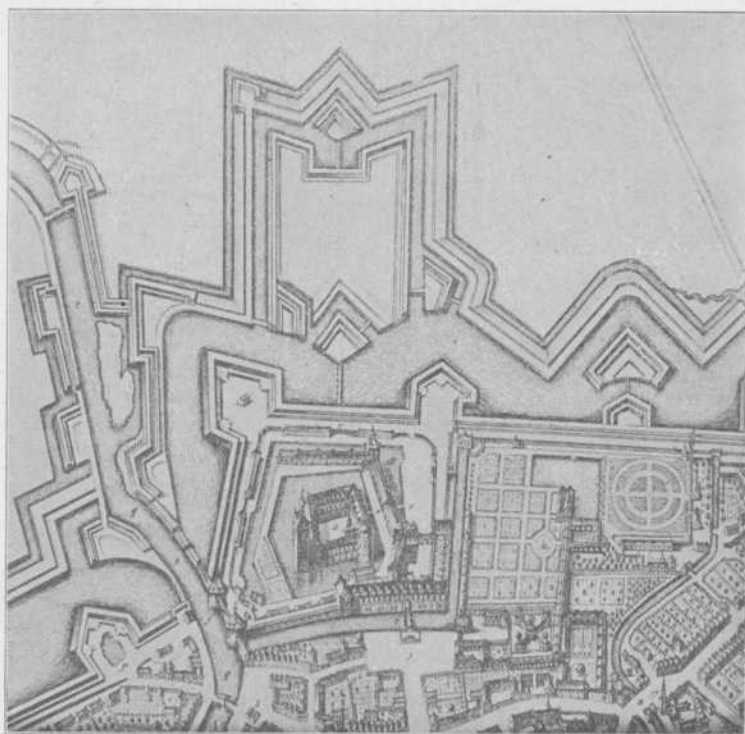
Onder het bestuur toch van Justinus van Nassau — die door Maurits als gouverneur was gehandhaafd — was de verbetering der vestingwerken, waaraan sinds 1600 gestadig was gearbeid, nagenoeg geheel voltooid en Breda daardoor op vestingbouwkundig gebied het model geworden, waarnaar de bevestiging van menige belangrijke plaats, ook in den vreemde, werd gecopieerd. Wat het kasteel betreft, was, vóór het midden der courtine, in 1606 reeds, een voorwerk aangelegd, dat in 1618 werd vergroot ¹⁾. In 1621 werd vóór dit ravelijn een groot hoornwerk aangelegd, voorzien van een wachthuis ²⁾. De Bredasche hoornwerken hadden een lengte van 210 pas en een breedte van 150 pas; dat vóór het kasteel was zelfs nog grooter en mat 260 bij 200 passen. De gracht langs den hoofdwal was 150 passen breed, die langs het hoornwerk 30 passen. Over het algemeen hadden de grachten een diepte van 5 voet.

Door die hoornwerken, die ten doel hadden een krachtige offensieve verdediging van de vesting te bevorderen, achtte men vooral Breda onneembaar ³⁾. Bij het beleg van 1624—25 zou het echter blijken dat men de waarde dier werken zeer had overschat.

Het schijnt wel dat Maurits het eerst Spinola's voornemens ten opzichte van Breda heeft geraden. In het stedelijk archief aldaar is althans een brief voorhanden van 2 Mei 1624, waarin de prins het bestuur der stad aanspoort om, terwijl de prijs der granen laag is, zich te voorzien van levensmiddelen, *omdat se anders in cas van belegeringhe in swarigheid sou comen* ⁴⁾. Nog in diezelfde maand deed hij van het kasteel zijn bagagie met karren en schepen naar Holland vervoeren.

¹⁾ Res. v. d. Raad v. State v. 5 Maart 1618. — ²⁾ Res. van 23 Maart 1621. — ³⁾ *cette ville de Breda, que le monde avait voulu mettre au rang des imprenables à cause de sa fortification* (*Mém. de Fréd. Henri*). — ⁴⁾ v. d. Hoeven, p. 100.

De bijzonderheden van het beroemde beleg, dat van 27 Augustus 1624 tot 5 Juni 1625 duurde, en dat de leerschool was, waar krijgsoversten van naam en van verschillenden landaard, practische lessen kwamen zoeken in den vestingoorlog, vallen

Het kasteel met zijn voorwerken in 1625. Naar den plattegrond van J. Bleau.

buiten ons bestek, omdat het kasteel daarbij geen rol van beteekenis speelde. Men kent den afloop: Breda moest ten slotte, na een roemrijke verdediging van bijkans een vol jaar, bukken voor Spinola's krijgsmansgenie. Doch zoo groot was diens bewondering voor de heldhaftige verdedigers, dat hij de meest eervolle voorwaarden van capitulatie toestond en — het doet zoowel Spinola eer aan, als Justinus van Nassau, die het bedong — afzag van eenigen buit of brandschatting. En zoo trok op den 11den Juni 1625 de

geheele bezetting met slaande trom en opgestoken trompet de poort uit; alle wapenen en munitie, en zelfs het turfschip van 1590¹⁾, mochten worden medegenomen. Buiten de poort wachtte de Spaansche bevelhebber met de bloem zijner krijgsoversten den gouverneur en zijn gevolg op, *et les loua hautement des bons devoirs qu'ils avaient faits à garder la place*²⁾.

Ten aanzien van de persoonlijke bezittingen van den prins van Oranje werd bepaald dat *alle de roerende goederen van mijn Heer den Prince van Orangien die binnen de stad of 't kasteel van Breda worden bevonden, sullen moghen vervoert ende ghetranspordeert worden nae sulcke plaetsen oft Lant als den ghenen die over de selve die last hebbe, sal goedduncken ende believen*. Tot het vervoer van de goederen van den prins, den gouverneur en het garnizoen werden 1200 wagens en zes schepen beschikbaar gesteld, eene aanwijzing wel, dat de roerende have, nog op het kasteel aanwezig, na de gedeeltelijke ontruiming in 1624, nog belangrijk genoeg was.

Maurits beleefde de overgave van Breda niet. De smart over het mislukken van alle pogingen, die hij had aangewend om de vesting, die hem zoo na aan het hart lag, te ontzetten, en de waarschijnlijkheid, die langzamerhand zekerheid werd, dat zij in Spaansche handen zou vallen, schijnt zijn dood te hebben verhaast. Men wil dat de

¹⁾ *Articulen van Breda; oft accoort, dat de Borgers becomen hebben*... enz. (zie hiervóór, bl. 118). —

²⁾ Hugo, *Siège de Bréda*, p. 150.

laatste woorden, die hij op zijn sterfbed uitte, nog bewijzen waren van zijn belangstelling in het lot der benarde vesting.

Met den val van Breda breekt uit den aard der zaak weder een nieuw tijdperk aan voor het kasteel: vóór en na het beleg ten naastenbij geheel ontruimd; tijdens dat beleg zeker deerlijk gehavend; van zijn parken, die geveld waren, beroofd, werd het weder verblijfplaats voor een Spaanschen gouverneur en een doorgangshuis voor een steeds wisselende Spaansche bezetting. Dat het bewaard bleef voor geheel verval had het, naast zijn stevige constructie, te danken aan de spoedige herovering van Breda door Frederik Hendrik, waarbij het — zooals een volgend hoofdstuk zal doen zien — een meer werkzaam aandeel had dan bij het beleg van 1625.

ACHTSTE HOOFDSTUK.

Het Kasteel onder het Spaansche bestuur. De herneming bij het beleg van 1637.
De stadhoudelijke familie herhaaldelijk te Breda. Vorstelijke gasten. Feestelijkheden bij
de opening der Illustre Schole. Langdurig verblijf van Karel II
van Engeland op het Hof.

Uit den tijd, onmiddellijk volgende op het jaar 1625, waarin Breda ten tweeden male in Spaansche handen overging, valt uitteraard omtrent het kasteel niet veel belangrijks te boeken.

Na de overgave werd de baron de Balançon, die tijdens het beleg het bevel had gevoerd over het kwartier te Teteringen, en zich zeer had onderscheiden, tot stads- en slotvoogd aangesteld ¹⁾.

De landvoogdes, aartshertogin Isabella Clara Eugenia, kwam in persoon te Breda en werd er feestelijk ingehaald. Men maakte inderhaast het noodige logies op het kasteel gereed voor haar en haar talrijk gevolg en was — blijkens de stadsrekeningen — van de zijde van den magistraat niet karig in het nooden en trakteeren der gasten. Tijdens haar verblijf bezichtigde de aartshertogin in persoon de belegeringswerken en woonde allerlei spiegelgevechten en militaire vertooningen bij.

Er werd bepaald dat Breda in goeden staat van tegenweer zou worden gebracht en van een sterk garnizoen voorzien. De uitgaven, tot dat doel aan de stad opgelegd, brachten haar aan den rand van den finantieelen ondergang, waartoe het wanbeheer van den gouverneur de Balançon niet weinig bijdroeg. Deze, een Bourgondiër van geboorte, behartigde de belangen der burgerij al zeer slecht, doch verzuimde niets wat strekken kon om zich bij het Spaansche bestuur aangenaam te maken. Hij was, schijnt

¹⁾ Hugo, *Siège de Bréda*, p. 156.

het, een verkwistend en prachtlievend heer, wat in zooverre zijn goede zijde had, dat hij, in gunstige tegenstelling bij vorige Spaansche slotvoogden, althans eenige zorg had voor het onderhoud van het kasteel, waarin hij weder, als slotvoogd, zijn kwartier betrok. Dit blijkt o.a. uit een attestatie van A. Lamsweerde van 7 September 1627, inhoudende dat *Francoys van Loo, beeldsnijder, is comende honderd guldens, te weeten vijftig van twee leuwen te snijden, deselve te verwen ende vergulden om te stellen op de nieu brugge int incomen vant casteel; d'andere vijftich gulden om deselve brugge ende poorte grauw te verwen met oliverwen*¹⁾. Het behoeft zeker niet gezegd dat, zoowel de nieuwe brug als de vergulde leeuwen niet met Spaansche philippen maar met de penningen der Bredasche belastingschuldigen werden betaald, evenals de kapitale som van 70252 gulden, 10 stuivers en 2 penningen, die ten slotte — ook onder goedkeuring van den *contrerolleur van Sijn Coninkl. Majesteits Fortification der Städt Breda* A. van Lamsweerde — werden uitgegeven voor den bouw van barakken en aanbehooren voor het garnizoen. De drukkende lasten, die voor het opbrengen der ontzaglijke bouwsommen aan de bevolking werden opgelegd, deed, wie kon, de stad verlaten, zoodat bij het vertrek van de Balançon in 1630, Breda zoozeer was ontvolkt, dat niet minder dan 700 huizen leeg stonden en de geheele bevolking tot 7200 zielen was gedaald²⁾.

Een jaar te voren wordt in de stadsarchieven voor het eerst melding gemaakt van een zekeren Jan van Nassau als heer en baron van Breda. Deze graaf Jan was van den Staatschen dienst in dien van den koning overgegaan en had zich, na de inneming van Breda in 1625, aangemeld als naaste in den bloede uit het huis van Nassau, die den katholieken godsdienst was toegedaan³⁾. Op dien grond was hij, na een langdurig geding voor den Raad van Brabant, in 1629 door den koning in het bezit van de stad en de baronie gesteld en, bij besluit van den magistraat, als heer van Breda erkend. Sedert dien tijd, tot het jaar 1637, staat Jan van Nassau in alle stadsregisters als heer van Stad en Lande bekend, hoewel hij in de eigenlijke opvolging der heeren van Breda uit den aard der zaak geen plaats kan hebben.

Wij lezen in de stadsrekeningen dat aan graaf Jan bij zijn blijde inkomst een geschenk werd vereerd, later gevolgd door meerdere *ter saecke van sekere extraordinarisse goede diensten voor dese stadt* gedaan. Het ligt voor de hand, al vinden wij er niet de rechtstreeksche bevestiging van, dat door hem, tijdens zijn verblijf te Breda, het kasteel zal zijn betrokken.

De baron de Balançon werd in 1630 als stads- en slotvoogd opgevolgd door Jean de Maisières, heer van Chault, van wien weinig anders te melden valt dan dat hij zes jaren later — de commissie is van 13 September 1636 — op zijn beurt weder vervangen werd door Gomar Fourdin, een meer bekende figuur in onze geschiedenis, al was het alleen maar om de rol, die hij speelde als kampvechter van den grooten Steden-dwinger, bij het spoedig volgend beleg van Breda in 1637.

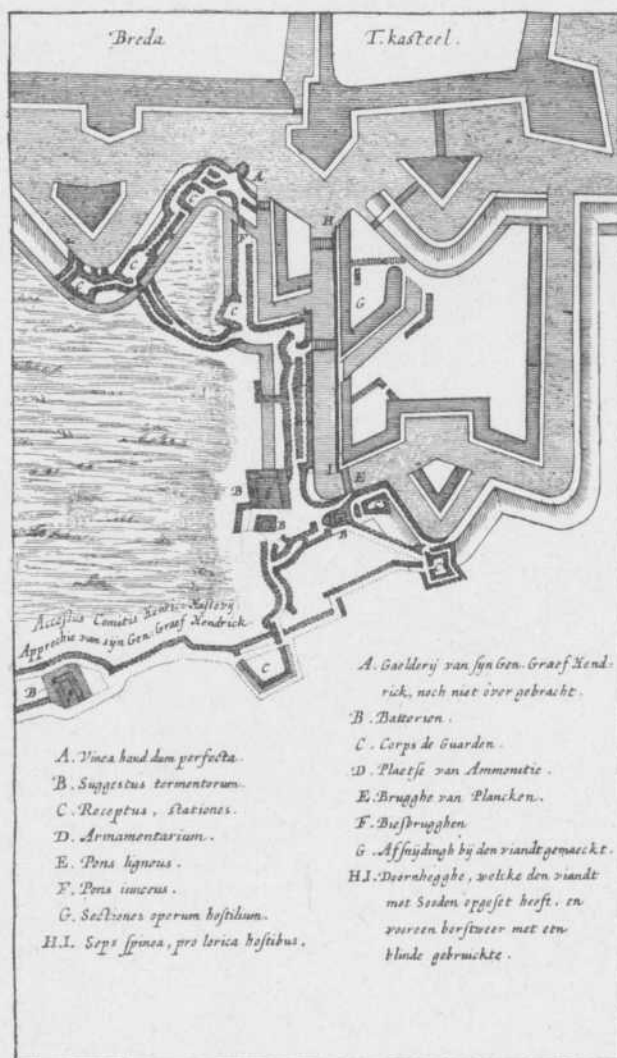
¹⁾ Arch. de Belgique, Chambre des Comptes, *Acquits des domaines*, no. 1893³⁰. — ²⁾ v. d. Hoeven, p. 151. — ³⁾ Hij was een kleinzoon van Jan den Oude, den grondlegger van de Utrechtsche Unie.

Fourdin deed zijn intrede aldaar in October 1636 en ontving tot zijn welkom een zilveren lampet en allerlei huisraad. Dit wijst er op dat men met het oud gebruik om, bij zijn aftreden als gouverneur, eenvoudigweg de meubelen van het kasteel, die men in gebruik had gehad, mede te nemen, nog niet had gebroken.

Het kan niet worden ontkend dat de magistraat zelf, in zake het juist onderscheiden van het mijn en dijn, nu juist geen schitterend voorbeeld gaf. In September 1636 had zich, blijkens de stadsrekeningen, een commissie van schepenen begeven naar *het Speelhuys oft piramide in belcrom om dit te visiteeren teneynde 't selve te repareeren en approprieren tot een pesthuys voor de geïnfecteerde siecke soldaten*. Men beschikte dus van stadswege nogal vrijelijk over de persoonlijke bezittingen van den wettigen

heer, en hoe het kasteel met zijn bijgebouwen onder het hiervoren geschetste bewind erop zal zijn vooruitgegaan, laat zich gemakkelijk raden.

Fourdin schijnt overigens — tot zijn eer mag het niet verzwegen — tot zekere hoogte gunstig te hebben afgestoken bij zijn beide voorgangers. Hij had vele verwanten onder de Bredasche burgerij en behartigde daarom hun belangen met meer zorg dan de vorige Spaansche gouverneurs. Zijn moeder woonde in de stad en er was een procureur Fourdin, wiens naam wij in de stadsarchieven op vele plaatsen vinden. Tot het onderhoud der verdedigingswerken van de stad en het kasteel schijnt echter zijn zorg zich niet te hebben uitgestrekt; belangrijke uitgaven voor onderhoud komen in de stadsrekeningen, kort vóór het beleg van 1637, althans niet meer voor. Ook het garnizoen was sinds 1625 voortdurend verminderd en in 1637 zelfs zwak. Bedroeg het in 1634 nog 700 paarden en ruim 4000 man voetvolk, in het begin van 1637 was

De aanvalswerken vóór het kasteel bij het beleg van 1637.
Naar de afbeelding bij Boxhornius.

de totale sterkte der bezetting tot 1300 man gedaald, en deze zou ternauwernood voldoende zijn geweest om de uitgestrekte werken der vesting zelfs maar zwak te bezetten, indien niet den 11den Juni — dus weinige weken vóór het beleg — 9 compagnieën van het regiment van Rubicourt het garnizoen waren komen versterken.

Bij de berenning der vesting door graaf Hendrik Casimir, die den 21sten Juli 1637 het daarop volgende beleg inleidde, was Breda dus op krachtige en langdurige tegenweer niet voorbereid. In allerijl werden de toegangen naar de stad door de verdedigers versperd en nog een poging gedaan om een aantal koeien en schapen binnen de vesting te brengen, doch de ruiters van den graaf wisten dit te beletten.

Den 15^{den} Augustus ving het geregeld beleg aan en opende men de loopgraven¹⁾. Er werden tegelijkertijd sappen gemaakt tegenover de Ginnekenpoort, de Haagpoort en het hoornwerk vóór het kasteel. Laatstgenoemd werk, dat ons uitteraard het meeste belang inboezemt, geschiedde onder leiding van graaf Hendrik Casimir. Aan het eind van de eerste nadering werd een groote wapenplaats en een batterij gebouwd. De loopgraaf werd vervolgens in tweeën gesplitst: één tak werd gericht naar het hoornwerk, de andere naar de buitengracht van het kasteel.

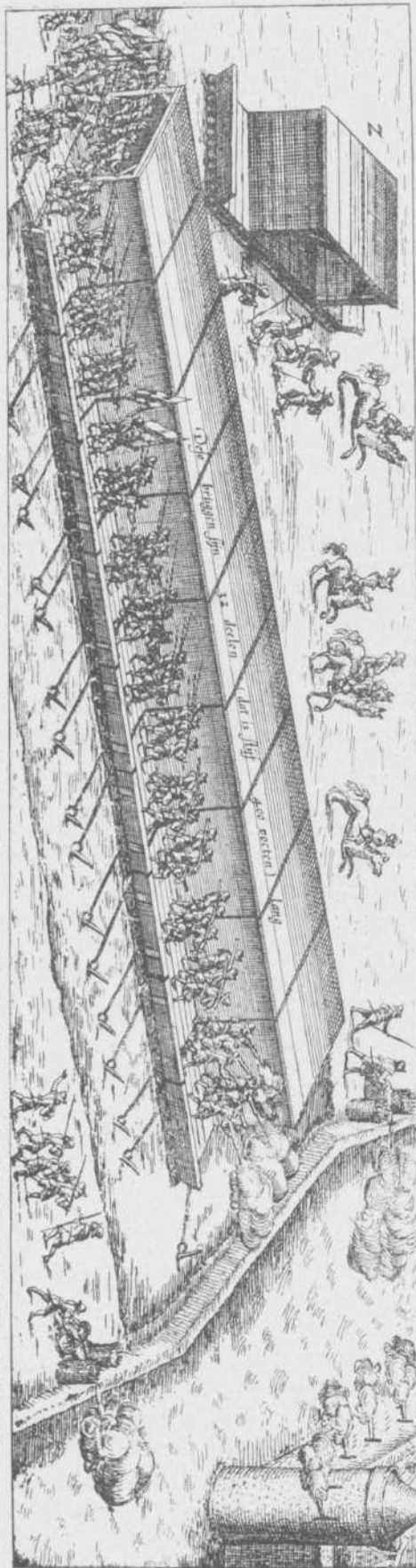
Op den 11^{den} September werd in het gezicht van den vijand een biesbrug over de gracht geworpen. Er werden twee mijnen aangelegd en alles voor de bestorming gereedgemaakt. Zij had op het aangegeven tijdstip plaats, maar men vond het hoornwerk op vier verschillende plaatsen van afsnijdingen voorzien, zoodat de aanvallers genoodzaakt waren terug te trekken. De vijand verdedigde de bres dapper met steenen, handgranaten en vlegels, en trachtte haar door middel van rijssbossen te sluiten. Ten tweeden male braken de aanvallers door de bres heen, doch ze werden weder teruggedreven. Eerst bij een derden stormloop ontruimden de verdedigers het voorwerk en viel dit in handen van graaf Hendrik Casimir, die er in allerijl de noodige aanvalsbatterijen liet opwerpen.

In den nacht van 18 September waren die aanvalswerken in zoover voltooid, dat een bestorming van de halve maan naast het hoornwerk kon worden ondernomen. Men had Hendrik Casimir bericht, dat de gracht van het kasteel vóór die halve maan slechts drie voet diep was. Bij de bestorming bleek echter, dat de diepte veel grooter was, waardoor de aanval met groot verlies werd afgeslagen. Een poging om een dam te maken door de gracht mislukte evenzeer. Op den 1sten October eindelijk kwam een overdekte, houten gaanderij over de gracht van het hoornwerk gereed, en den volgende nacht werd door middel daarvan het ravelijn door storm genomen²⁾.

Een gelijk succes als voor het kasteel had de aanvallers omstreeks denzelfden tijd bij de Ginneken- en Haagpoort onmiddellijk vóór den hoofdwal der vesting gebracht. Het verlies der voorwerken verwekte onder de bezetting groote verslagenheid. Reeds 12 September had men een bode opgevangen met een brief van Fourdin aan den kardinaal-infant, inhoudende dat men de stad niet langer kon houden dan 15 dagen.

¹⁾ Voor de bijzonderheden van het beleg, zie o. a. Boxhornius, *Hist. Obsidionis Bredae*, en v. d. Hoeven, *Gesch. der vest. Breda*. — ²⁾ Zulke galerijen waren reeds bij het beleg van Ostende toegepast. Dat zij ook bij het beleg van Breda dienden, vermelden de brieven van de Gedeputeerden te velde uit het leger voor Breda in 1637 (*Kron. Hist. Genootsch. te Utrecht*, 1867, p. 593 en volgg.), en die van Godert van Reede van Amerongen uit hetzelfde jaar (*Ibid.*, p. 610 en volgg.). Die mededeelingen bevestigen dus een aan-teekening op de afbeelding van een dergelijke galerij, aanwezig in de collectie van den heer J. van Stolk Az. te Rotterdam, aan wiens welwillende medewerking wij onze gravure op bl. 148 te danken hebben.

Houten galerij geëindigd hebbende als grachtsovergang bij het beleg van Breda in 1637. — Naar een prent in de collectie van den Heer J. van Stolk Azn., te Rotterdam.

Eindelijk, op 6 October, 's morgens in de vroege, verscheen een tamboer van de bezetting op het bastion nabij de Ginnekenpoort en sloeg de chamade. Men liet hem de galerij binnentreden en staakte de vijandelijkheden. De verdediger, wien het aan kruut ging ontbreken, achtte het geraden den laatsten storm, die op drie punten tegelijk kon plaats hebben, niet af te wachten en, na een verdediging van 52 dagen, ging de vesting in handen van Frederik Hendrik over.

Talrijk zijn de uitvoerige beschrijvingen van dit beleg, merkwaardig vooral om den korten duur en de geringe kosten daarvan. Een vergelijking tusschen het beleg van Breda in 1637 en dat van 1625 vooral valt ten gunste van prins Frederik Hendrik's bekwaamheid in het veroveren van steden uit, en bevestigt met reden zijn naam als Stedendwinger. Beschouwingen over de geniale aanvalstactiek door den Stedendwinger bij het beleg van 1637 toegepast, vallen echter buiten ons bestek; voor ons was dit beleg alleen van belang om de rol, die het kasteel daarbij speelde, een rol, die ditmaal belangrijker was dan bij het beleg van 1624—25.

De Spaansche bezetting trok over Heusdenhout den weg op naar Mechelen; de troepen van den prins bezetten de stad en het kasteel. Overal stak men de oranjevlag uit. De prinses met den jongen prins kwamen, met vele duizenden uit den omtrek, de gelukkige overwinning helpen viëren. Het vorstelijk gezin betrok, zoo goed en zoo kwaad als dat ging, het door het beleg en het verblijf der Spaansche bezetting deerlijk gehavende kasteel. In geheel Nederland werd een dankdag gehouden en de Algemeene Staten lieten een gedenkpenning slaan.

De kolonel de l'Aubespine, markgraaf van Hauterive, werd tot gouverneur der stad en tot slotvoogd van het kasteel aangesteld. Hem werd als kwartier aangewezen de reeks vertrekken boven het bolwerk. Die woning had haar opgang

naast de buitenpoort¹⁾. — De prins bleef slechts kort te Breda en vertoefde er overigens weinig. Al vergat hij zijn erfstad niet, die hij juist voortdurend en in het bijzonder begunstigde, zoo belette toch de onrust der tijden een eenigszins langdurig verblijf van den stadhouder aldaar. Doch de prinses bracht er, ook na 1637, met hare kinderen herhaalde en langdurige bezoeken. De latere stadhouder Willem II en zijn zusters brachten dus op het Bredasche Prinsenhof een deel hunner kindsche jaren door. De jonge Willem had er tot leermeester Dr. Rivet, den lateren rector der Illustre Schole²⁾.

Het zijn weer de stadsrekeningen van Breda, die ons omtrent het verblijf der stadhouderlijke familie op het kasteel nauwkeurig inlichten. In die van 1646 lezen wij dat is goet gevonden men aen haare hoocheden de prinsesse van Oraengien onse genaedichste Baenderesse soude vereeren mette somme van 5000 Rijns. alsoo deselve mette prinsesse royael damoiselle d'orange, ende gansche hoffhoudinge den geheelen

Penning ter eere van de inneming van Breda in 1637.

somer in den voirs. jaere (1645) haer hoff alhier tot Breda gehouden heeft.... In 1646 bracht het hof andermaal den zomer te Breda door. De suite was zelfs zoo groot, dat in de stad *camers ende andere plaetsen* moesten gehuurd worden om *eenige palfreniers, coetsiers, botteliers, valckeniers, wasters en andere dienaers* onder dak te brengen.

Tijdens dit laatste verblijf had, op 17 September, door de prinses, namens haren echtgenoot, die, te velde zijnde, de plechtigheid niet kon bijwonen, de inwijding der nieuw opgerichte Illustre Schole plaats. Die inwijding geschiedde met grooten luister. Nadat de prinses op het Hof de curatoren en hoogleeraren benevens den magistraat der stad in gehoor had ontvangen, begaf men zich naar de kerk, waar de openingsrede onder een talrijk gehoor van belangstellenden, door den pas benoemden rector, Dr. Rivet, werd uitgesproken. De prinses was bij die plechtigheid vergezeld van hare dochters, de prinses

¹⁾ *Memorie* betreffende eene herstelling aan de brug van het kasteel, Rijksarchief 's Hage, Breda, Vol. XII, fol. 394. — ²⁾ Brieven van Constantijn Huygens aan Mr. Rivet, aanwezig in het Huisarchief van H. M. de Koningin.

van Portugal, de gravinnen van Dohna en Brederode, en den graaf van Dohna, benevens een talrijk gevolg. Des namiddags was er een luisterrijk feestmaal op het kasteel ¹⁾.

Men koesterde terecht van de Bredasche hoogeschool de grootste verwachtingen. Onder de eerste leerlingen, die werden ingeschreven, behoorden de beide zonen van Constantijn Huygens, die tot den nieuwbenoemden raad van curatoren behoorde en in het bijzonder betrekking had op Breda, omdat de magistraat der stad over hem als peter had gestaan bij zijn doop ²⁾. Toch kon de luister, waarmede de Illustre Schole begonnen was, haar spoedig verval niet beletten; haar kortstondig bestaan eindigde reeds in 1669, toen zij, door gebrek aan leerlingen, moest worden opgeheven.

Na 1646 zien we nu uit de stadsrekeningen, dat bijna geen jaar voorbijging of het kasteel mocht het voorrecht hebben verschillende leden der vorstelijke familie langeren of korteren tijd te herbergen. Na Frederik Hendrik's afsterven in 1647 hield zijn weduwe, de ook om hare schoonheid beroemde Amalia van Solms, er nog dikwijls verblijf. De jeugdige prins Willem, wiens kortstondig stadhouderschap alleen mocht vermaard worden om het vredetractaat van 1648, toefde er in Louwmaand van 1650 bij gelegenheid van zijne plechtige huldiging als heer van Breda; te voren hadden de prinsessen, zijne zusters, of de prinses-royale, zijn echtgenoot, er meermalen gelogeed, soms eenige maanden achtereen.

Het ligt voor de hand dat bij zoo veelvuldig en voornaam bezoek het kasteel weder geheel was opgeheven uit den staat van verval, waarin het door het verblijf der Spanjaarden tijdens de jaren 1625 tot 1637 was gebracht. Wij hebben daarvoor ten overvloede een getuigenis in een tweetal reisbeschrijvingen uit den tijd, waarvan wij spreken. De eerste is van de Monconys, secretaris van den hertog de Luines, die dezen vorst vergezelde op een langdurige reis, onder anderen door de Nederlanden ³⁾. In Juli 1653 werd Breda aangedaan en een bezoek gebracht op het Prinsenhof. De geheele stadhoudelijke familie was er, ook de *jeune Prince, âgé de 13 ans*, waarmede de latere Willem III bedoeld wordt. De Monconys beschrijft het kasteel als een groot kloosterachtig gebouw met een portiek beneden en een galerij daarboven. Drie zijden van het eigenlijke paleis waren slechts voltooid, waarvan de aan de rechterhand gelegene voor logies diende, met de helft van den vleugel boven den ingang. Recht tegenover dien ingang lag de derde zijde, die niet anders was dan een groote, hooge zaal, 66 passen lang en 15 breed, geheel beschoten en met een houten zoldering. Men betrad de zaal over een bordes dat, evenals de zaal, gedragen werd door steenen kolommen. De woning van den heer de Hauterive, de stads- en slotvoogd, was nabij het paleis gelegen, aan de rechterhand, als men de buitenpoort binnenkwam, doch van het hoofdgebouw gescheiden door een gracht.

Veel nieuws leert de Monconys' beschrijving ons wel niet, doch zij bevestigt vroeger gedane mededeelingen omtrent het uitwendig aanzien van het kasteel en de wijze waarop het, tijdens en na Philips Willem's verblijf te Breda, werd bewoond.

¹⁾ v. Goor, p. 185. — ²⁾ Jorissen, *Const. Huygens*, I, p. 6. — ³⁾ *Journal des voyages de M. de Monconys*, Lyon, MDCLXVI, 2^e partie, p. 125 en volgg.

Een tweede berichtgever uit dien tijd is een Poolsch geestelijke, Adam Samuel Hartmann, die, ter inzameling van giften voor een noodlijdende en verdrukte Poolsche gemeente, een reis ondernam door ons land, en in 1657 ook Breda bezocht ¹⁾. Zijne mededeelingen omtrent het kasteel vullen in zooverre de Monconys' berichten aan dat hij ook eene beschrijving geeft van het Valkenberg. Wij geven de mededeelingen van dezen Poolschen Duitscher in de eigenaardige taal en stijl, waarin zij zijn gesteld.

Nachmittag.... gingen wier.... spazieren, sonderlich umb die stadt auff dem schönen, lustigen wall, kahmen auch in das casteel, welches een herliches schloss ist, fest, weil es tiffe graben hatt etc., aber auch magnificent gebaut, hatt einen platz, aber sonderlich schöne leuben u. darnach ein kirchel u. darvon einen geflieseten platz mitt vielen seulen u. gewelbet etc. Die flotte ist da. Von dannen gingen wier in des printzen garten welcher auch schön, sonderlich wegen der kunstreichen quartieren etc. Blumwerk u. obst ist sehr wenig darinn. Schöne gänge auch unter den leuben sindt da, und an den seiten gegen morgen ein dichter busch von ruspen beumen u. taunen, des heisset irrgarten....

Het zou niet lang duren of het kasteel, dat reeds zoovele vorstelijke en andere personen van beteekenis binnen zijn muren had ontvangen, zou gedurende eenige maanden als tijdelijke woonplaats worden ingericht voor een koning in ballingschap: den uit zijn land verdreven Karel II van Engeland, broeder van de prinses-douarière.

Tot het begin van 1660 had Karel, die, na de nederlaag, hem bij Worchester door Cromwell toegebracht (3 September 1651), naar het vasteland was uitgeweken ²⁾, beurtelings in Parijs, Keulen of in de Spaansche Nederlanden vertoefd. In Maart 1660 besloot hij van Brussel naar Breda te vertrekken, waar zijn zuster, de weduwe van Willem II en voogdes over haar minderjarigen zoon Willem, hem het kasteel als verblijfplaats had aangeboden. Verschillende overwegingen leidden den koning tot het aannemen van dat aanbod; daaronder in de eerste plaats de meerdere gemakkelijheid, waarmede de koeriers uit Engeland hem konden bereiken, en voorts de mogelijkheid om, bij eventueelen terugkeer naar Engeland, op de snelste wijze, over Holland, daarheen te kunnen vertrekken. Bovendien was Karel te Breda geen onbekende, want hij had er zijn zuster in 1649, tijdens het verblijf der stadhouderlijke familie aldaar, een bezoek gebracht ³⁾.

¹⁾ *Tagebuch A. S. Hartmanns über seine kolleckenreise durch Deutschland, die Niederlande etc. in den Jahren 1657—1659.* (S. A. aus der Zeitschrift der Hist. Gesellschaft für die Provinz Posen. Jahrg. 14 u. 15). — Behalve Hartmann werkte voor de onderdrukte Poolsche Evangelischen, Comenius. Zie diens: *Lesnae excidium anno 1656, Amstelodami, 1656.* — ²⁾ Men weet dat deze Karel de zoon was van Karel I, die, na den bloedigen burgeroorlog van 1643—1647, door de partij van Cromwell was gevangengenomen en 30 Januari 1649 onthoofd. Met zijn moeder naar Frankrijk uitgeweken, vertoefde Karel II daarna geruimen tijd te 's Hage. In 1650 boden de Schotten hem de koninklijke kroon aan. Hij stak naar Schotland over, stelde zich aan het hoofd van een leger en viel Engeland binnen, hopende door de hulp der Engelsche koningsgezinden zijn rechten te heroveren. De beslissende nederlaag bij Worchester vernietigde echter die hoop ten eenenmale en deed den koning andermaal in ballingschap gaan. — ³⁾ *De Martelissatie van Koninck Karel, enz. Gepredickt in een sermoen... in 't bij-wezen... van Sijn Majesteyt... ende de Princesse van Orangien te Breda, Juny 13, 1649.* In 's Graven-Hage, 1649.

Reeds in de laatste dagen van Maart reisde Karel naar Breda, ging, tot regeling zijner huishoudelijke zaken, nog eenige malen naar Brussel en Antwerpen op en neer, en vestigde zich eindelijk den 14^{den} April voorgoed op het kasteel, op dien dag plechtig verwelkomd door den magistraat der stad. Het stedelijk bestuur had gaarne gewild, dat

Charles II

Karel II, koning van Engeland. Naar de prent van J. Smith.

den koning eene *solomnelle incomste* zou zijn bereid, maar de prinses-royale verhinderde dit *om zeer begrijpelijke redenen*¹⁾.

¹⁾ Voor deze en de volgende aanhalingen zie: *Verhael in formé van Journael van de reys end 't ver-
toeven van ... Carel II ... in Hollandt, 's Grav. MDCLX.*

Kort na zijn komst te Breda namen de kansen voor den verdreven koning reeds eene gunstige wending. Die ommekeer van zaken ving in hoofdzaak aan na het bekendmaken, door Monk en Granville, aan het leger en het parlement, van 's konings brieven, die in de geschiedenis meer bekend zijn als de koninklijke vrijheidsbrieven van Breda. Eenmaal op het Prinsenhof gevestigd, ging er dan ook bijkans geen dag voorbij of men boodschapte den koning — met de haast en gedienschtigheid, waarmede men een opgaande zon begroet — de een of andere goede tijding. Op den 17^{den} April reeds kwam lord Mordant op het kasteel aan en bracht er den balling de *volle verzekering van de goede genegentheyt van het Parlement*; den 25sten volgden de heeren Granville en Boyes met het bericht dat generaal Lambert geslagen was. Tezelfdertijd werd een brief van admiraal Montagu ontvangen, *welcke continueerde (den koning) te verseecken van de goede staet der saecken van het Koninckrijk ende van de oprechthigheyt van sijne intentiën.*

De prins van Oranje, die op dien tijd 10 jaren was, kwam met zijn moeder den koning gelukwenschen met den verbeterden toestand van zaken. Zoo deden insgelijks graaf Frederik van Nassau, gouverneur van Bergen-op-Zoom, en de hertog van Brunswijk-Lüneburg, benevens tal van andere voorname personen. Het was in die Aprildagen een voortdurend *va et vient* van lieden van aanzien, sommigen met talrijk gevolg, op het Bredaasch kasteel, een stroom, die aanzwol in dezelfde mate als waarmede de geruchten en berichten ten gunste van den koning vasteren vorm aannamen. Ook 's konings broeders, de hertogen van York en Gloucester, kwamen op het kasteel verblijf houden en bleven in 's konings onmiddellijke omgeving tot aan het tijdstip van den terugkeer naar Engeland.

Eindelijk, den 14^{den} Mei, kwam de tijding van den volkomen ommekeer van het parlement, en de ten gunste van het koningschap gevallen beslissing in de vergadering van dat lichaam van den 11^{den} te voren. De prinses-royale, die bij haren broeder te Breda was, zond onverwijld de heuglijke tijding door naar Den Haag, ten einde de Staten-Generaal en die van Holland van den stand van zaken te verwittigen. Deze laatsten echter — het pleit voor de diplomatieke organisatie dier dagen — waren door hun eigen boodschappers reeds op den 13^{den} — dus nog vóór den koning — van de genomen beslissing onderricht en een deputatie van gelukwensching vanwege de vergadering, den adel en de steden was reeds aangewezen om naar Breda op weg te gaan. De aldus gedeputeerden — de heeren van Beverweert, van Strevelshoeck, van Vlooswijk en van Teylingen — hadden de opdracht *den Koningh te doen bekend maken de affectie van de Provincie voor de persoon van Syne Majesteyt ende voor het gantsche Konincklijke Huys, om aan deselve ghetuygenisse te geven van de blijdschap ende satisfactie die se hadden in het sien de bijnae onfeylbare dispositien, dewelcke deselve gingen herstellen in de Throon van Sijne Voorsaten, ende oock hem te verseken van de krachtige inclinatie die se hadden om met hem ende met Sijne Koninckrijcken, onder authoriteyt, eene vaste ende ewige alliantie te maken* — het negocieeren moest er toch weer dadelijk bijkomen — *maer voornementlijk om aen hem haren dienst te presenteren*

ende Hem te bidden dese Provincie te willen de eere den doen van aldaer te willen komen als in een plaetse die seer bequaem is om communicatie te mogen hebben met sijne ondersaten.... De commissie kreeg zelfs de opdracht om particuliereijck te insisteren op het laatste point als sijnde van de grootste importantie ende om tot dien eynde te imployeeren de alder-civylste ende aldermeest ingagerende termen als den interest van den Staet haer soude konnen ingeven.

De Staten-Generaal bleven niet achter en haastten zich insgelijks de opgaande zon te doen begroeten: een gedeputeerde van elke der provinciën werd aangewezen om naar Breda te gaan en aldaar aan Zijne Majesteit *deselfde complimenten af te leggen als de Gedeputeerden van de Provincie van Hollandt ordre hadden te doen uyt de naem van hare Principalen.*

Beide deputatiën werden met de uiterste praal op het kasteel ontvangen; karossen met zes paarden brachten hen er heen en zij ontvingen de eerbewijzen van ambassadeurs.

Men was in die dagen uiterst nauwgezet bij het inachtnemen der vormen, en het zal zeker wel evenzeer door hoofdsche overwegingen zijn ingegeven als wellicht door de vrees dat er nog eenige twijfel mocht bestaan omtrent de beslissing van het parlement, dat de gedeputeerden van de Staten van Holland zich zekerheidshalve lieten voorafgaan door graaf Lodewijk van Nassau, gouverneur van 's Hertogenbosch, die zich van zijne opdracht om eerst zekerheid aangaande den toestand te krijgen en daarna de komst van de deputatie aan te kondigen, zoo wèl kweet, dat de koning zich *disponeerde om te acceptereen de presentatiën ende civiliteyten die sij ordre hadden hem te doen.* Bovendien bereikten de Staten door deze wijze van handelen volkomen hun oogmerk om, vóórdat andere invloeden op den koning hadden ingewerkt, dezen te doen besluiten zijn terugreis over Holland te nemen. Zij waren aldus den markies de Caracena vóór, die omstreeks denzelfden tijd den koning den voorslag liet doen zich bij zijn terugreis naar Engeland in een der havens van de Spaansche Nederlanden in te schepen. De Staten begrepen te wel dat de luisterrijke ontvangst, die men zich voornam den koning in Holland te bereiden, niet dan gunstig werken kon op het verkrijgen van een voordeelig tractaat met Engeland, dat, om verschillende redenen, van het hoogste belang voor deze gewesten werd geacht.

Karel's beslissing op het aanbod der Staten werd ongetwijfeld verhaast door twee belangrijke overwegingen. De eerste was, dat de koning bericht ontvangen had van de afzending eener commissie namens het parlement en de stad Londen, en hij deze niet wilde noodzaken de lange reis naar Breda geheel af te leggen; de tweede, dat Breda zoozeer overvuld geraakte met edellieden en andere personen, die den koning waren komen gelukwenschen, dat het naar behooren voorzien in logies en levensmiddelen voor al die gasten groote zwarigheden begon op te leveren. Dat dit laatste bezwaar niet denkbeeldig was, blijkt wel uit het feit, dat men niet slaagde te Breda een persoon te vinden, die het voorzien in de dagelijksche behoeften van de koninklijke tafel wilde aannemen.

Het vertrek van den koning werd dan ook spoedig bepaald op 24 Mei en in allerijl werden maatregelen getroffen voor een behoorlijk transport en passend geleide van het hooge en talrijke gezelschap. De Staten van Holland zonden eene speciale deputatie naar Breda om de sterkte van 's konings gevolg op te nemen en maatregelen te be- ramen voor de behoorlijke verzorging daarvan tijdens den doortocht en het verblijf in de provincie. Een bedrag van niet minder dan 300,000 gulden werd beschikbaar gesteld, en de garnizoenen van Arnhem, Heusden, Bergen-op-Zoom en Gorinchem aangeschreven om naar Hooge Zwaluwe zooveel troepen af te zenden als noodig werd geacht voor een behoorlijk eerbetoon aan den koninklijken gast. Omdat de koning den wensch te kennen had gegeven te water naar Holland te reizen, werden insgelijks te Hooge Zwaluwe het noodige aantal jachten en andere vaartuigen bijeengebracht en voor den overtocht gereedgemaakt.

Daags vóór het vertrek — dus Zondag, den 23sten Mei — vierde Breda door een algemeene predikatie in alle kerken den heuglijken ommekeer van zaken ten gunste van den koning en werden, na die predikatie, de magistraat en het consistorium tot den koning toegelaten tot het brengen van hun compliment. Den geheelen dag werd feest gevierd, de klokken onophoudelijk geluid, het geschut gelost en 's avonds vuur- werk afgestoken. 's Anderen daags zou het hof om vier uur in den morgen afreizen. De hertogen van York en Gloucester zouden met de prinses-royale eenige uren later volgen. Vóór zijn vertrek moest de koning nog een lange toespraak van den burge- meester Snellen aanhooren, die, met de tienmannen, zich voor dag en dauw naar het kasteel begeven had om het hof de afscheidscomplimenten van de stad te brengen. De koning steeg na die toespraak onverwijd in zijn karos en reed naar Moervaart, waar hij en zijn gevolg zich denzelfden dag inscheepten in de aldaar gereedliggende jachten om, denzelfden avond nog, de reis naar Delft te aanvaarden.

Het langdurig verblijf van het Engelsche hof te Breda legde voor die stad, zooals men dat noemt, geen windeieren. Niet alleen genoot het de voordeelen van het onge- kend talrijk bezoek der vorstelijke gasten en andere personen, wier belangen of nieuwsgierigheid hen daarheen dreven, maar het mocht bij akte van 10 October 1660 een voorrecht erlangen, dat zich in den aanvang als een bijzonder privilege liet aan- zien. Bij die akte werd den burgers van Breda vergund vrijen handel te drijven op Londen en alle andere plaatsen en havens van Zijner Majesteits gebied, zoo binnen als buiten Europa, en dat zij in al die plaatsen zouden behandeld worden met gelijke privilegiën en minnelijkheid als Zijner Majesteits eigen onderdanen, zoowel ten opzichte van costumen en rechten als ten aanzien van den in- en uitvoer hunner goederen ¹⁾.

De kort na het gastvrij verblijf in Holland gevolgde vijandige politiek des konings tegen de machtige en nog steeds hooger opbloeiende Nederlandsche Republiek maakte spoedig het gegeven privilege tot een doode letter. Toch hebben we de mededeeling gevonden, dat zich, in het begin der 19de eeuw, een ingezetene van Breda, die te

¹⁾ v. Goor, p. 189.

Londen in moeilijkheden verkeerde, op de aangehaalde akte heeft beroepen en daarvan de voordeelen heeft ondervonden ¹⁾).

Wij vinden niet vermeld dat, in de jaren onmiddellijk volgende op het verblijf van den Engelschen koning, het Bredasche kasteel tot woonplaats van de stadhouderlijke familie diende. Wel echter bezocht, in Augustus van het jaar 1661, *Sijne Curfürstelijke Doorluchticheyt van Brandenburg* — Frederik Willem, in de geschiedenis als de *Groote Keurvorst* bekend, — *vergeselschapt met den prince van Anhalt, prins Mauritz van Nassau en d'heeren Graven van Dona &ca*, Breda ²⁾), waar de vorstelijke gast en zijn talrijk gevolg op het kasteel werden gelogeerd. Zooals bekend is, was de keurvorst gehuwd met de oudste dochter van Frederik Hendrik, Louise Henriette, van wie we reeds weten dat zij een deel harer kindsche jaren te Breda doorbracht. Het feit nu dat het Bredasche kasteel niet alleen herinneringen heeft aan deze stammoeder, maar ook aan haren echtgenoot, den stamvader van het Duitsche keizershuis, stelt opnieuw de eigenaardige beteekenis van dit historische gebouw aan het licht.

Prins Willem III echter betrad, voor zoover wij weten, na het bezoek in zijn kinderjaren, het Prinsenhof weér voor het eerst bij zijn meerderjarigverklaring in 1668, toen hij zich in het bezit stelde van de goederen, hem door zijn vader nagelaten, en daartoe ook, op den 16den November, zijn plechtige intrede deed te Breda. Te voren had echter op het kasteel een hoogst belangrijk werk des vredes plaats gegrepen: de vredehandel van het jaar 1667 tusschen Engeland en de Republiek der Vereenigde Nederlanden als voornaamste partijen, en Zweden, Frankrijk en Denemarken als medebetrokkenen of middelaars.

Met het nagaan der bijzonderheden van dien vredehandel zal een volgend hoofdstuk aanvangen.

¹⁾ *Almanak der K. M. A.*, 1830, p. 111. — ²⁾ *Stadsrekeningen van Breda*, 1661.

NEGENDE HOOFDSTUK.

De vredehandel van 1667.

Het was niet een bloot toeval dat Breda in 1667 als plaats voor den vredehandel werd aangewezen, en de voorliefde van koning Karel voor de stad, die hem zoo veel gastvrijheid had bewezen, is blijkbaar op die keuze niet zonder invloed gebleven.

Dit blijkt wel uit de in de eerste maanden van 1667 gewisselde brieven tusschen dien vorst, de Staten-Generaal der Vereenigde Provinciën en den koning van Frankrijk ¹⁾. Eerstgenoemde gaf, onder dagteekening van 31 Januari, den wensch te kennen, dat de onderhandelingen zouden geschieden te Den Haag, als de plaats, waar de ministers der Staten-Generaal en van de met hen geallieerde mogendheden gewoonlijk verblijf hielden. De Staten haastten zich echter daarop te antwoorden, dat het besluit om de negociatie over den vrede te doen geschieden binnen het landschap dezes Staats hun levendige satisfactie gaf, maar dat het geene bezwaren had de ambassadeurs te doen samenkomen in Maastricht, 's Hertogenbosch of Breda; zij oordeelden dat die plaatsen niet alleen *seer commodieus, en bequam daertoe sijn*, maar ook *veel sekerder, soo ter oorsake van hare gelegentheyd als van hare constitutie en guarnisoen, het welk integendeel den Haghe niet en sij*. De Fransche koning was het met geen der andere partijen eens en sloeg Dover voor. Ten slotte hakte Karel den knoop door en vestigde zijn keuze op Breda, — van de drie door de Staten aangegeven plaatsen de laatstgenoemde, doch waaromtrent hij uit eigen ervaring wist hoe rustig en zeker men daar zat, en hoe gemakkelijk, van daar uit, de gemeenschap met Engeland was te onderhouden.

Den 15den April wist men nog niet wie de Staten als hun gemachtigden ter vredesconferentie zouden afvaardigen. Dit vertelt ons Luycx, agent van Breda te Den Haag,

¹⁾ *Hollandtze Mercurius*, 1667, bl. 4 en volgg.

in een brief aan den magistraat der stad gericht ¹⁾. Tot noch toe en hoort men niet, schrijft hij, wie genomineert is tot maken en bevordering van den vrede. Men seght hier dat de Heeren Beverningh, Noortwyck ende Jongstal sijn voorgesteld, edoch de sekerheyt heb noch niet connen verstaen. In denzelfden brief wordt tevens vermeld dat de Staten, bij resolutie van den 13den April, besloten hadden *Haer Hoochheyt te spreken om eenige kamers met de Ameublementen daartoe hoorende, op het Casteel te hebben.*

Den 19den April schreef Luycx: *Men seght hier, dat by de Generaliteyt sal gedeputeert worden tot het maken van Vrede, de Heer Beverningh ende Jongstal, ende uyt yder provincie noch één off twee. De Particulariteyten weet men noch niet seker. Den concherge van S. Hoocheyt in den Hage sal op mergen off overmergen naer Breda comen om de logementen ende camers int Kasteel te vervaerdigen, die Haar Ho Mog. hebben versocht....*

Zelfs den 22sten April wist Luycx nog niet met zekerheid te melden wie zullen worden afgevaardigd. Dien dag schreef hij: *Nieuws hoort men hier niet met sekerheyt, wy gecommitteert sal worden wegens dese Staet.... Men can niet veel naer seggen van de discourssen, die men hier en daer hoort. Ieder spreekt soo (hij) het gaarne hadde....*

Daarentegen werd juist door Engeland plotseling groote spoed betracht bij het afvaardigen der vredesgezanten. Den 22sten April 1667 werd een schrijven van koning Karel aan de Staten verzonden, waarbij de voorgestelde alternative werd geaccepteerd, *te weten dat iedere partij zou blijven in de possessie van al 't geene staande dezen oorlog werd veroverd, 't welk zijnde praeliminair veraccordeerd, zal, omtrent alle andere dingen worden geprocedeerd op 't fundament van 't geene in 1662 tusschen Zijne Koninklijke Majesteit en de Vereenigde Provinciën gemaakt en gesloten werd* ²⁾. Die brief bevatte verder de mededeeling, dat de Engelsche vredesgezanten Maandag 12 Mei op weg zouden gaan en de route van Vlissingen zouden nemen, waar de jachten en andere schepen hen, hun gevolg en toerusting met den meesten spoed naar Breda zouden brengen.

Bij de weinige haast, die eerst van Engelsche zijde was betracht bij het openen der onderhandelingen, en die de vrienden van den vrede reeds had doen wanhopen, is die spoed dubbel opvallend. Zelfs had het vertrek der Engelsche gezanten nog vroeger plaats dan Karel aan de Staten had bericht. Reeds 9 Mei lichtten de schepen, die de beide gezanten met hun gevolg zouden overbrengen, het anker ³⁾. Elk der afgevaardigden had zijn eigen fregat: Lord Holles de *Kent*, Lord Coventry de *Amity*. Het eskader liep 12 Mei de Schelde voor Vlissingen binnen, verwelkomd door afgevaardigden der provincie Zeeland, die waren aangewezen om Hunne Excellenties naar Breda te begeleiden.

¹⁾ Deze en de overige, aangehaalde brieven van Luycx zijn in het stedelijk archief te Breda aanwezig en worden door Dr. Corstens medegedeeld in diens: *Breda*. I, p. 52 en volgg., waaruit wij onze aanhalingen ontleenen. — ²⁾ *Holl. Mercurius*, 1667, p. 8. — ³⁾ Onder de talrijke bronnen, die aangaande het vredes-congres van 1667 kunnen worden geraadpleegd, behoort een Engelsch pamflet *A Narrative of the proceedings of their Excellencies Lord Holles and Lord Coventry, Ambassadors for the Treaty held at Breda*. Dit werkje geeft in journaal-vorm de *faits et gestes* der Engelsche gezanten tijdens hun verblijf in ons land voor de vredehandeling. Daar het, blijkens den titel, geschreven is door *A person of quality, concerned in this Ambassy*, en i. 1667 in het licht verscheen, verdienen de daarin gegeven feiten en datums zeker alle geloof en zijn deze dan ook in hoofdzaak door ons gevolgd.

Zaterdag 14 Mei zetten de gezanten te Terheyden voet aan wal, doch konden voorloopig nog niet naar Breda doorreizen, omdat de aldaar voor hen gehuurde woningen nog niet gereed waren. Met de zorg voor die woningen, evenals voor het noodige logies voor de overige ambassadeurs, waren te voren door de Staten eenige afgezanten naar Breda gecommitteerd. Wij weten dit weer door Luycx, die 12 April reeds geschreven had: *Jhr. Villiers, Heer van Zeventer, uyttlen Raedt van Staten, als oock de Heer Roodenburch syn gecommitteerd naer Breda ende vertrecken desen naermiddach om de Lants magasynen te visiteeren ende insonderheyt om nevens UEd. Achtbaerheden te resolveren ende vernemen wat logementen aldaer sullen syn te becomen, om de Ambassadeurs die daer sullen comen, te logeren.*

Den 18den April hadden de schepenen Buerstede en Buycx een conferentie met de gedeputeerden, waarbij verzocht werd *dat voor de Heeren Ambassadeurs, die op komst waren, twee huizen en stallen mochten worden aangewezen, alles op der Heeren ambassadeurs kosten.* Dat vinden van geschikt logies had echter nogal voeten in de aarde, zóó zelfs dat de Engelsche gezanten ruim een week in Terheyden moesten wachten alvorens te Breda onder dak te kunnen komen. Bijzonderheden over het huren der woningen voor de Engelsche gezanten geven ons de akten magistraal in het Bredaasch archief¹⁾, waaruit blijkt dat men voor de heeren het oog had laten vallen op de beide huizen, hoven en erven van wijlen den heer president Aerssen. De heeren van Zeventer en Rodenburg, daartoe gecommitteerd door den Raad van State, hadden *de huizingen gevisiteerd en dienstig geoordeeld tot logement voor hunne Excellenties*, waarop accoord was gemaakt voor een der beide huizen, dat ledigstond, en waarvoor een huurprijs van 850 gulden zou worden betaald. Met het andere huis kwam men minder spoedig tot een accoord, omdat dit bewoond was door jonkheer Elias de Raet, die er nog een jaar huur aan had en *absolutelyck hadde geweigert de Huysinge in te ruymen.* Zelfs de toezegging, vanwege den gezant Hollis gedaan, om voor de ontijdige ontruiming eene billijke satisfactie te geven, vermocht den heer De Raet niet tot rede te brengen, zoodat ten slotte president en schepenen der stad zich met de zaak moesten bemoeien. Niet dan na eenig heen en weer gehaspel, herhaald *rypelyck overwegen* en veelvuldige *sonderlinge consideratien* in den boezem van het stadsbestuur werd de onwillige huurder tegen eene schadevergoeding van 200 gulden boven den huurprijs van 850 gulden bewogen tot het afstaan zijner woning.

Zoo konden dan ten slotte voor de Engelsche gezanten worden aangewezen de twee huizen in de St. Jan- of Veterstraat, die vroeger aan de familie Van Aerssen hadden behoord. Het eene wordt in 1667 aangegeven als de huizinge van Hersbeeck; later droeg het No. A. 476, thans No. 16; het stond op de plaats van de tegenwoordige R. K. pastorie. Het andere huis vinden we aangegeven als het huis van Oocrum, thans No. 18 (R. K. weeshuis)²⁾. In de beide woningen werden de tusschenmuren doorgeslagen om geschikte logiesruimte te krijgen voor de beide gezanten met hun talrijk gevolg.

¹⁾ Dr. Corstens, *Breda*, p. 55. — ²⁾ *Ibid.*, p. 57.

Tusschen 15 en 24 Mei kwamen de beide gezanten afwisselend incognito te Breda om zich persoonlijk te overtuigen van den voortgang bij het inrichten van hun logement. In dien tusschentijd ontvingen zij te Terheyden bezoeken van de Fransche gezanten, die 3 Mei te Breda waren aangekomen. Dien datum kennen wij uit een voorstel van den binnenburgemeester, Anthonis van Buerstede, aan den magistraat gedaan om den ambassadeur van Zijne Allerchristelijkste Majesteit te gaan verwelkomen en begroeten.

De plechtige intrede der Engelsche gezanten binnen Breda geschiedde eerst 24 Mei, nadat door hen daags te voren het bericht was ontvangen dat hunne logementen gereed waren. Die intrede geschiedde met vorstelijke praal. Bij het Speelhuis stelde zich de stoet op: vooraan twee bereden edellieden — *two gentlemen of the horse* — gevolgd door talrijke lakeien en pages in schitterende kleedij; daarna Sir George Charnock, *the knight Martial* van de ambassade en leider van den stoet, in de hand dragende een rijk vergulden staf, het teeken zijner waardigheid; vervolgens kwam de karos van lord Hollis, het oudste lid en het hoofd der ambassade, daarna die van lord Coventry. Beide karossen werden door zes paarden getrokken, waren bedekt door gouden koningskronen en geleid en omstuwd door lakeien en pages in de weelderigste livrei. In de karos van lord Hollis nam, na hoffelijke verwelkoming, plaats de markies de Hauterive, gouverneur van Breda, in die van lord Coventry de kolonel de Senechy, die aan de ambassade was toegevoegd. In eveneens rijk vergulde koetsen volgde het overige personeel, dat deel van de ambassade uitmaakte, waaronder de secretaris Nicholas Morris; eindelijk de magistraat van Breda en talloze aanzienlijken uit de stad en den lande. De stoet werd geëscorteerd door 150 ruiters onder den graaf van Falckenhaen.

Het geheele Bredasche garnizoen, onder bevel van den graaf van Ouwerkerk, was onder de wapenen en bracht de honneurs. Het geschut donderde van de wallen en de geheele stad en de omtrek waren uitgelopen om den stoet te zien. Na aankomst in hunne logementen wachtte den ambassadeurs een weelderige maaltijd, hun namens de Staten aangeboden, waar de gouverneur van de stad en de magistraat mede aanzaten.

De plechtige intrede van de ambassadeurs der overige mogendheden geschiedde naar hetzelfde ceremonieel, hoewel met veel minder praal. Het Deensche gezantschap kwam kort na dat van Frankrijk; de Zweedsche plenipotensiarissen, die over Londen naar Breda waren gereisd, kwamen eerst 24 Mei, naar 't schijnt in gezelschap van Mr. Jolisse, luitenant-generaal van de Oost-Indische Compagnie te Londen, die door den koning was aangewezen, om voor zooveel de Compagnie betrof, aan de onderhandelingen deel te nemen. Van Fransche zijde waren afgevaardigd de heeren d'Estrades en Courtin; Denemarken zond de heeren Clinenberg en Charisius; Zweden eindelijk vaardigde af de heeren Flemingh en Cojet, welke laatste kort na zijn aankomst overleed en vervangen werd door den graaf van Dona ¹⁾. Namens de Staten Generaal waren ten slotte als vredesgezanten aangewezen de heeren Van Beverningh, de Hubert, Jongh-

¹⁾ Ook de gezant Flemingh werd te Breda ziek en overleed er, echter eerst na afloop der conferentien (17 September).

stal, Ripperda en Van Sterckenburgh, resp. afgevaardigden voor de provinciën Holland, Zeeland, Friesland, Gelderland en Groningen. De drie eerstgenoemden namen echter alleen aan den eigenlijken vredehandel te Breda deel.

Als plaats voor de vergaderingen was, op verzoek van de Staten, door de prinses-douairière bereidwillig een conferentie-kamer op het kasteel aangewezen, onmiddellijk grenzende aan de groote zaal. Die kamer wordt ons nauwkeurig beschreven ¹⁾: zij was behangen met weelderige tapijten en bedekt met een fluweelen vloerkleed, waarop, in het midden, een groote ovale uittrektafel, insgelijks met groen fluweel bedekt, en groote stoelen stonden, die met dezelfde stof overtrokken waren en waarvan gouden franje en kwasten afhingen. De conferentie-kamer had drie deuren: een, waardoor men van de galerij binnentrad; een, die toegang gaf tot de groote zaal, en een, waardoor men in de reeks van aangrenzende kamers kwam, die voor de particuliere besprekingen van elk der afzonderlijke gezantschappen waren aangewezen. Uit die omschrijving is af te leiden dat waarschijnlijk de vertrekken van de eerste verdieping, aan de noord- en oostzijde van het hoofdgebouw gelegen, voor de vergaderingen van de gezanten waren bestemd.

Een eigenaardig licht op de zoogenaamde bereidwilligheid, waarmede de kamers waren afgestaan, en de blijkbare weelde, waarmede zij waren gemeubeld en behangen, wordt geworpen door de in het Nassausch domeinarchief aangetroffen briefwisseling over deze zaak ²⁾.

Uit die correspondentie blijkt wel, dat — hoewel de prinses van Oranje het verzoek der Staten om *sich in de aenstaende vredehandeling (te) mogen bedienen van 't Casteel van Breda*, niet wilde afslaan — haar de inwilliging van dat verzoek toch niet recht van het harte ging. Vooral vreesde zij gevaren voor de kostbare tapijten en meubelen van het kasteel bij al het vreemd en dagelijks in- en uitgaand, talrijk gezelschap, dat te wachten was. Nog vóór de officieele inwilliging van het verzoek aan de Staten werd verzonden, die van 20 April is gedateerd, ontmoeten we een door de prinses eigenhandig geteekend briefje aan de *casteleyne* te Breda, Anna de Maubus, van 16 April, waarin deze van het verzoek in kennis wordt gesteld, doch tevens wordt geadviseerd *goede sorge te dragen dat de meubelen soo van ledekanten, matrassen ende toebehooren wel worden opgesloten en bewaert, ende insonderheyt de tapyten die aldaer sijn van thuyt van Nassau; sonder aen yemandt bekent te maken dat deselve daer sijn; wegens de andere tapijten ende behangselen van de camers, sullen wij U met den con-charge Boers onse intentie ende nadere ordre laten weten . . .* Bij de vrees dat de meereendeels kostbare meubelen van het kasteel bij het gebruik door de gezanten wat te veel zouden lijden, kwam nog dat de prinses gaarne bij alles wat zij te beslissen had, het heft in handen hield en er voortdurend en angstig voor waakte dat zij in niets en door niemand in haar rechten werd verkort. In dat opzicht hadden de heeren van de Staten, die blijkbaar ook gaarne den baas speelden, zelfs op andermans terrein, aan

¹⁾ *Holl. Merc.*, 1667, bl. 77. — ²⁾ Rijksarchief, 's Gravenhage, *Breda*, Vol. XII, fol. 350 t/m 383.

haar juist de persoon die zij hebben moesten, wat de verdere briefwisseling vermakenlijk illustreert. Het scheen wel alsof de gecommitteerden, die naar Breda waren vooruitgezonden om aldaar alles voor de vredehandeling in orde te brengen, wat te hooge eischen stelden, en zich te veel als heer en meester gedroegen. Zij wilden, voor rekening van de prinses, herstelling van den muur tusschen de rekenkamer en den kruittoren, en van een bruggetje, dat toegang gaf, vanaf dien muur, tot de galerij, en drongen aan op het gebruik van meer meubelen dan waren toegestaan. Hare Hoogheid liet nu door haren secretaris aan haren gemachtigde te Breda, den jongen Buysero, weten dat van herstelling van het gevraagde niets kon komen, anders dan op kosten van het land, meenende verder *dat de Heeren het wat nader met UEd. hoorden te overleggen, Oock dat de Heer Gouverneur eygentlyck in 't Donjon niets en hadde te ordonneeren sonder haer consent en ordre, sulcx UEd., yets voorcomende, terstondt sal dienen te adviseeren*

De briefschrijver — het is de vader van Buysero, griffier en secretaris der prinses, die, namens deze, aan zijn zoon schrijft — voegt eraan toe: *Haere Hoocht is punctueel en precys en is wat jalours, als andere in haer huys wat te veel ordre willen stellen, sonder voorgaende kennis, ick hoope datter niets veel boven de lijste voorvallen sal. Oock moet UEd. letten ende Sorge dragen op alle tgene syn Hoocht vorder raeckt, soo aengaende de Escuirie als anders*

De jonge Buysero schijnt zich goed van zijn taak te hebben gekweten, want weinige dagen later kon hij aan zijn vader schrijven: *Dese morgen hebbe bij de Heeren gedeputeerden geweest, dewelcke my versocht hebben ordre te stellen om de kamers te doen meubleren, hebbe den mons. Boers, nevens de concherge van het Casteel daer toe ordre gegeven, ende sullen het soodanich meubleren als op de lijste staet, hebben van geen andere meubelen gesproocken, nochte van de muer en de brugge* Hare Hoogheid kon tevreden zijn, en, zooals het meer gaat na een klein geschil, dat tot genoegen van een der partijen is afgelopen, het werd nu van haren kant al boter tot den boöm. Toen eenige leden der Staten, de heeren Beverningh en de Hubert, die in de Katerstraat hun intrek hadden genomen, in het huis van zekeren doctor Beeting¹⁾, ten behoeve van hun logies, dat blijkbaar wat armoedig gemeubeld was, *seer vrundelick* eenige tapijten verzochten, luidde ditmaal het antwoord dat het Hare Hoogheid *seer lieff* is *yets can gevonden werden, waarmede UEd. haer soudien connen bedienen, wenshende het thienmael beter waer* En aan een tweede verzoek om een groot tapijt te mogen doen ophangen *in de handelcaemer recht voor de chorsteen van boven tot onder toe dat men geen chorsteen sien en can om geen hoog endt in die caemer te sien* werd eveneens bereidwillig voldaan.

In de eerste dagen van Juni was eindelijk alles voor de opening der conferentiën gereed en, nadat nog de noodige plechtige bezoeken tusschen de verschillende gezanten

¹⁾ Brief van juffr. de Maubus van 10 Mei 1667 aan den secretaris der prinses, Rijksarch. 's Hage, Breda, XII, fol. 373. Het bedoelde huis was D. 97 en werd in 1667, blijkens de verpondingsregisters der stad, voor de eene helft bewoond door *Adv. la Rue*, voor de andere helft door *Dr. Betincx*.

onderling, en met den gouverneur en den magistraat der stad waren gewisseld, vingen dan ook den 4den dier maand de beraadslagingen aan.

Men reed voor die gelegenheid weder met karossen met zes paarden en onder het noodige ceremonieel naar het kasteel, behalve de gezanten van Frankrijk, die te voet kwamen omdat hun logement in de Kraanstraat, en dus in de onmiddellijke nabijheid van het kasteel gelegen was ¹⁾. In die eerste vergadering werd overeengekomen dat men, in stede van in de groote vergaderzaal, als regel zou samenkomen in de kleinere vertrekken en wel iedere ambassade in de voor haar aangewezene. De Zweedsche gezanten, wier vergaderkamer midden tusschen die der andere ambassadeurs gelegen was, zouden als tusschenpersonen optreden tot het overbrengen van de verschillende voorstellen, tegenwerpingen en alle andere zaken, die betrekking hadden op den vredehandel. Op deze wijze ving men nu in verschillende zittingen, telkens door langere of kortere tusschenpoozen onderbroken, de beraadslagingen aan. We vinden vermeld ²⁾ dat men ook eenige malen samenkwam in het Valkenberg, een mededeeling, die minder onwaarschijnlijk is dan zij bij den eersten oogopslag lijkt. Een gedeelte van dien tuin, die toen reeds als openbare wandelplaats kon worden beschouwd omdat de gegoede ingezetenen van Breda een sleutel konden bekomen van de poort ³⁾, zal zeker wel voor de gezanten zijn gereserveerd, en dat sommige hunner, in dit gedeelte van het jaar, er de voorkeur aan gaven, om, wandelende in het lommer, hun besprekingen te houden inplaats van in de warme vergaderzalen, ligt voor de hand.

Niettegenstaande al het vergaderen, was men in het laatst van Juni met de eigenlijke beraadslagingen nog niet hard opgeschoten en wekte, zoowel de houding van de Fransche als van de Engelsche gezanten bezorgdheid aangaande den spoedigen en bevredigenden afloop. Wellicht zelfs ware de met zooveel weidsch ceremonieel aangevangen vredehandeling op niets uitgelopen als niet, zooals bekend is, het onvergelykelijk bravourstuk van onzen eenigen De Ruyter het krachtigste van alle argumenten had bijgebracht, dat in die omstandigheden was uit te denken. Zijn tocht naar Chattam en de hardhandige kastijding, daarbij den Britschen leeuw toegebracht, deed de beraadslagingen weder zoodanig vlotten dat men Zondag 10 Juli, na een lange avondzitting, tot een accoord kwam betreffende de vredesartikelen en alleen eenige ondergeschikte punten overbleven, waaromtrent de Engelsche gezanten het gevoelen van hun souverain wilden inwinnen. Er werd besloten dat lord Coventry daartoe persoonlijk naar Engeland zou gaan. Reeds den 27sten van diezelfde maand keerde hij met afdoend bescheid te Breda terug en — na de onvermijdelijke serie bezoeken aan den behouden wedergekeerden lord — kwamen alle gezanten op 31 Juli in plechtige vereenigde zitting op het kasteel samen en teekenden en zegelden de thans vastgestelde artikelen van den vrede. Onmiddellijk na beëindiging van de daarbij behoorende formaliteiten brandden de kanonnen op den wal van het kasteel los, werden allerwege in de stad de vlaggen ontplooid en kwam het garnizoen onder de wapenen om, onder het roffelen der trommen

¹⁾ Historieprent van de vredehandeling, *Muller* 2284. — ²⁾ *Korte Beschrijving* bij een historieprent van den vrede, *Muller* 2281. — ³⁾ Rijksarch. 's Hage, *Breda*, Vol. XIII, fol. 330.

en het lossen der musketten, de honneurs te bewijzen aan de, voldaan over den gunstigen afloop der onderhandelingen naar hun logementen terugkeerende, ambassadeurs.

Groote Vergadering op het kasteel, ter ratificatie van den vrede. Naar de prent van R. de Hooghe, aanwezig in de Bibliotheek van H. M. de Koningin.

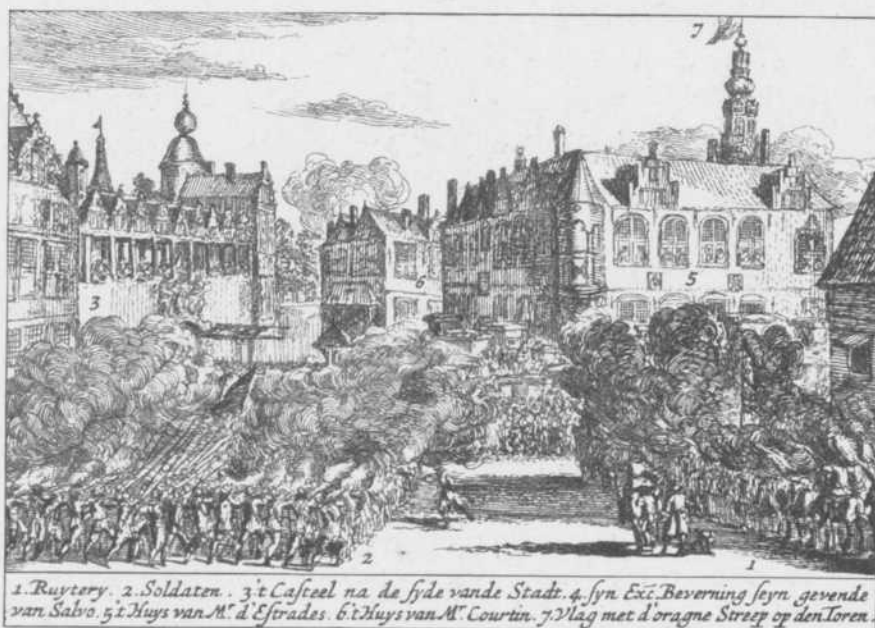

Men had besloten niet meer bijeen te komen, alvorens de ratificatiën van het verdrag konden worden uitgewisseld. Gedurende dit reces gingen de Zweedsche en Deensche gezanten naar Den Haag, waarheen ook de heeren Beverningh en de Hubert vertrokken.

Jonghstal bleef te Breda, evenals de beide Engelsche ambassadeurs, die den jongen Coventry — een neef van den gezant en tot diens gevolg behorende — naar Londen afvaardigden en zelve zich te Breda den tijd kortten met het bijwonen van verschillende maaltijden en andere vermakelijkheden ¹⁾).

Reeds den 12den Augustus kwam Sir Coventry te Breda terug en kort daarna de overige gezanten; van de zijde van de Staten kwamen zelfs twee der andere gedeputeerden met Van Beverningh en de Hubert mede, zoodat de Nederlandsche Republiek bij het wisselen der ratificatiën door vijf gezanten was vertegenwoordigd.

Den 23sten Augustus kwam men weder voor de eerste maal na het reces bijeen en werd, na kennisneming van de betrekkelijke volmachten, bepaald, dat de plechtige bezwering der goedgekeurde artikelen den volgenden dag zou plaats hebben. Dit geschiedde in een plechtige vereenigde zitting, waartoe de verschillende gezantschappen zich in den voormiddag naar het kasteel begaven, elk naar de voor hen aangewezen vertrekken. Te 11 uur betraden allen de groote conferentiekamer ²⁾ en namen plaats aan de met leunstoelen omzette tafel, waarboven een groen fluweelen hemel hing. De gezant Flemming leidde de vergadering. Aanstonds ving het wisselen der ratificatiën aan, beginnende met den heer Beverningh, die *het eerste instrument vertoonde aen den Fransen Ambassadeur, Monsr. de l'Estrade, en so voorts mutueelick aen malkanderen*. Nadat de verschillende partijen zich elk in hun vertrek hadden teruggetrokken om de stukken te collationeeren, kwam men weder bijeen om de *akte van pacificatie* te teekenen en te zegelen, waarop de gezant Flemming met luider stemme sprak, *dat hij wenschte dat Godt de Heere also haere Harten wilden vereenigen, ghelyck zij de Handen in den anderen ghepast hadden* ³⁾. Tijdens de plechtigheid waren de kanonnen op den wal van het kasteel afgevuurd.

1. Ruytery. 2. Soldaten. 3. t' Kasteel na de syde vande Stadt. 4. syn Exc. Beverningh seyn gevende van Salvo. 5. t' Huys van M^r d'Estrades. 6. t' Huys van Mr Courtin. 7. Vlag met d'orange Streep op den Toren.

Vreugdebedrijven ter eere van den vrede. Gezicht op het kasteel van de stadszijde.
Naar de prent van R. de Hooghe, aanwezig in de Bibliotheek van H. M. de Koningin.

¹⁾ Woensdag, 19 Augustus, was er o. a. een groote maaltijd geweest op het Speelhuis, op denzelfden datum, waarop de dankdag over de victorie van Chattam werd gevierd. (Holl. Merc., p. 113). — ²⁾ Kort en Bondigh Verhael van 't geene in den oorlogh tusschen den Kon. v. Engeland en de Ho: Mo: Heeren Staten ... is voorgevallen, eyndigende met den Vrede tot Breda. Utrecht, 1667. — ³⁾ Holl. Merc., 1667, p. 112.

Denzelfden dag vereenigde de Fransche ambassadeur d'Estrades alle gezanten aan een groot feestmaal, na afloop waarvan besloten was de plechtige afkondiging van den vrede den volke te doen geschieden. Daartoe vereenigde, te vier uur in den namiddag, de maarschalk van de Engelsche ambassade, Sir George Charnock, het geheele personeel, tot het gevolg dier ambassade behorende, vóór hunner Excellenties logementen en geleidde dit in plechtigen optocht, in een kring, langs de geopende vensters, waaruit kostbare tapijten hingen en waarachter op fluweelen kussens de gezanten in vol ornaat gezeten waren. Doctor William Howel, de rechtsgeleerde van het gezantschap, deed daarna voorlezing van de verschillende artikelen van vrede, welke overluid door Mr. Lawrence Loe werden herhaald. Luid trompetgeschal volgde op de voorlezing, waarna men het volk rijkelijk trakteerde op wijn, die uit vóór het logement opgestelde fonteinen vlood. De

1. De *Bevier de Marck*. 2. De *Muer van 't Casteel*. 3. De *Wapen Toren*.
4. De *Haven*. 5. 't *Salvo Schieten met 't Canon*.

Vreugdebedrijven ter eere van den vrede. Gezicht op het kasteel van de westzijde.
Naar de prent van R. de Hooghe, aanwezig in de Bibliotheek van H. M. de Koningin.

van *pacificatie* — geteekend en gezegeld — aan de deur of de pui aangenageld. Overal vlood de wijn om niet, werden vuurwerken afgestoken en waren allerlei triomfbogen en versieringen opgericht. Van den toren, die door brandende lantaarns was verlicht, woei de vredevlag: wit met oranje strepen.

Nadat aldus het lange en gewichtige vredescongres tot aller voldoening beëindigd was, verlieten de verschillende gezantschappen, de een na de andere, Breda; de afgevaardigden der Staten vertrokken in den morgen van 5 September. Juffrouw de Maubus, de kasteleine van het kasteel, zag blijkbaar de heeren met een zucht van verlichting vertrekken. *Eyndelick is het nu hier met het vrede maecken gedaen* — schrijft zij aan den heer Buysero, den secretaris der prinses, in een van 5 September 1667 gedateerden brief¹⁾ — *en de heeren gesanten van desen staet van de morgen vertrocken* Met

¹⁾ Rijksarch. 's Hage, *Breda*, Vol. XII, fol. 383.

echt Hollandsche netheid worden dadelijk de conferentiekamers met bezemen gekeerd: *ondertussen ben ick bezich met het huys wederom wat schoon te laete maecken dat in de leste vergaderinge door het regenachtich weer en groote menichte van menschen seer vuil is geworden....* Wij halen deze laatste zinsnede uit juffrouw De Maubus' brief aan, minder om de prijzenswaardige, en destijds ook al echt nationale deugd der netheid, waarvan zij blijk gaf, in het licht te stellen, dan wel om — mocht het na het voorafgaande nog noodig zijn — te laten uitkomen dat, tot en met de laatste bijeenkomst toe, de geheele vredeshandel, met inbegrip der ratificatiën, zich op het kasteel afspeelde. Die opmerking is wellicht niet overbodig tegenover de meermalen geuite

Medaille op den vrede. Op de keerzijde gezicht op Breda; op den voorgrond het Speelhuis.

meening dat wel de conferentiën tot den vrede, maar niet de ratificatie van het verdrag op het kasteel zouden zijn geschied.

Ter vereeuwiging van den vrede werden verschillende gedenkpenningen geslagen, terwijl de Staten-Generaal een algemeen dankdag uitschreven. De datum van dien dankdag, 7 September, verklaart ons den op een der gedenkpenningen gestelden datum, die derhalve niet op het sluiten van den vrede, maar op de viering van den dankdag betrekking heeft.

AANTEKENINGEN.

1. Van de bijzonderheden van den vredeshandel van 1667 heeft zich de overlevering te Breda meester gemaakt en reeds aan verschillende plaatselijke geschiedschrijvers parten gespeeld. Evenals in oud-Griekenland zeven steden elkander de eer betwistten de geboorteplaats van Homeros te zijn, zoo maakt men te Breda voor meer dan één huizinge aanspraak op den roem dat, binnen hare muren, de vredesfakkel van 1667 zou zijn ontstoken. Men maakt daarbij — zooals reeds hierboven werd opgemerkt — onderscheid tusschen den vredeshandel zelve, die op het kasteel plaats greep, en de ratificatie van het vredesverdrag. Hiervan wil de een dat zij in den huize-Wijn-

gaerde¹⁾, de ander dat zij in een huis, mede in de Catharinastraat gelegen, en bewoond door den advocaat Jean de la Rue, is geschied, terwijl eindelijk weer anderen spreken van een huis, destijds toebehoorende aan Dr. Dulong, waarmede zeer waarschijnlijk hetzelfde huis wordt bedoeld als dat van den advocaat de la Rue.

Na hetgeen reeds in Hoofdstuk IX werd vermeld, kan het weerleggen der aangehaalde beweringen bijkans onnoodig heeten. In geen der bronnen, uit den tijd van den vredehandel zelf, wordt

Het huis St. Catharinastraat, No. 9, thans eigendom van en bewoond door den heer Engelbregt.

gerept anders dan van het kasteel als plaats voor de conferentiën. Zelfs wordt uitdrukkelijk vermeld, dat ook de vergadering, waarin de ratificatiën werden uitgewisseld, aldaar plaats had. En wat omtrent den vredehandel in de archieven werd aangetroffen, bevestigde deze voorstelling van zaken volkomen. Bovendien, welke reden zou men toch hebben gehad om, nadat alle vergaderingen op het kasteel waren gehouden, voor de laatste vergadering — die onder uitgebreid ceremonieel plaats had, en waarbij een groot aantal personen betrokken was — plotseling elders bijeen te komen? En dan natuurlijk op een plaats, veel minder geschikt voor het houden van een plechtige vergadering dan de ruime zalen van het kasteel. Op zichzelf dus reeds hoogst onwaarschijnlijk, is de bewering, dat de ratificatie van het vredesverdrag van 1667 niet op het kasteel zou zijn geschied, dan ook enkel te verklaren uit onvolledige kennis van de bronnen uit den tijd zelven, en heeft men hier klaarblijkelijk weer te doen met eene in lateren tijd ontstane overlevering. Een onderzoek naar de aangevoerde argumenten zal dit nader doen zien.

Zij, die de eer van het ratificeren van het vredesverdrag willen

¹⁾ Dit huis is gelegen in de St. Catharinastraat, No. 9, en behoort thans aan den heer H. J. P. Engelbregt, boekdrukker en uitgever. Het is niet onmogelijk dat het eertijds behoorde tot de bijgebouwen van het kasteel, en dat het door Philips Willem (die, blijkens in het Rijksarchief te 's Hertogenbosch aanwezige vestbrieven, verschillende erven in de Katerstraat aankocht) gesticht werd om een rechtstreekschen toegang te hebben tot de in het Valkenberg gelegen stallen en bijgebouwen. Want het deel van het huis dat het jaartal 1614 draagt — het andere deel is er vermoedelijk later aangebouwd — is een *poortgebouw*, d. i. er loopt vanaf de straat tot aan het erf achter het huis een *poortgewelf* door de geheele woning. Dit gewelf was vroeger aanmerkelijk hooger dan thans, want de Katerstraat werd in den loop der jaren aanzienlijk opgehoogd. Daardoor zal ook de ingang van het huis vroeger niet het gedrukte aanzien hebben gehad van tegenwoordig. In 1667 was het huis, blijkens de verpondingsregisters, bewoond door den schepen Buerstede. Door dezen heer Buerstede heeft het betrekking op de Huygensen, want Constantijn (de jongere), die een bloedverwant van den schepen was, logeert er, blijkens zijn dagboek, meermalen als hij met den prins te Breda is. — Het hier bedoelde huis — een der weinige nog in tact zijnde oude huizen te Breda en dat dus in verschillend opzicht historische beteekenis heeft — werd niet lang geleden door de niet genoeg te waardeeren zorg van den tegenwoordigen eigenaar, geheel gerestaureerd.

toekennen aan het huis-Wijngaerde, gronden dit op de aanwezigheid van een gedenksteen in den gevel met de letters E en H, zonder eenige verdere aanwijzing of jaartal. De ineengestrengelde initialen kunnen natuurlijk zeer wel de alliantie tusschen Engeland en Holland symboliseeren, maar kunnen zij niet evengoed betrekking hebben op elk tweetal andere namen, die met die letters aanvangen? Bovendien, kan de huizinge-Wijngaerde niet, tijdens den vredehandel, bewoond zijn geweest door den gezant van een der Nederlandsche Provinciën, wier logementen, met uitzondering van de Hollandsche en Zeeuwsche afgevaardigden, wij niet kennen, of van de Zweedsche of Deensche plenipotensiarissen, waarvan wij ook niet weten in welk huis zij tijdens de conferentiën hebben vertoefd? Dat de eigenaar van het huis het aandeel, dat zijn woning aldus zijdelings bij den vredehandel had, door een zichtbaar teeken heeft willen vereeuwigen, is niet onmogelijk. Die gedenksteen, waarvan het echter niet eens zeker is dat hij op den vrede betrekking heeft, als bewijsgrond te doen dienen voor een bewering, die met de uitvoerige berichten uit den tijd zelven in lijnrechten strijd is, gaat echter te ver.

De bewering dat de ratificatie van het vredesverdrag zou hebben plaats gehad in het huis, toebehoorende aan den advocaat de la Rue, wordt aangetroffen in een boekje van den kostschoolhouder Wenning¹⁾ — overigens voor de plaatsbeschrijving van Breda niet van belang ontbloomt — waaruit wij het volgende aanhalen:

Nog ontmoeten wij, aan de Z.Z. dezer straat (de St. Catharinastraat) eene huizing (no 97) van de Graven van Nassau afkomstig, welk huis thans wordt bewoond door Mevr. de Wed. Oomen, geb. E. Ingenhousz, die nog in het bezit is van het oorspronkelijke Handschrift van het vredesverdrag, tusschen onzen Staat en Engeland, in dit huis den 31 July des jaars 1667 gesloten. Hetzelve is door 7 afgevaardigden (§) onderteekend en van derzelver wapenen voorzien. Te dien tijde werd dit huis bewoond door zekeren Advokaat Johan de la Rue.

(§) De Heeren: Holles¹⁾, H. Coventry, A. H. van Ripperda, H. v. Beverningh, P. de Huybert, A. P. Jongestel, L. Tierda van Sterkenburg.

¹⁾ En niet Hollis, gelijk van Goor: Z. Ed. schijnt niet geweten te hebben dat de vrede in bovengemeld huis getroffen is.

De schrijver waagt het zelfs, in de mede aangehaalde noot, Van Goor op de vingers te tikken, wiens werk, afgezien van enkele onjuistheden, die bij dergelijken arbeid bijna niet te vermijden zijn, juist om de volledigheid en nauwgezetheid, die het kenmerken, geldt als het model eener historische plaatsbeschrijving. Doch hij vergeet dat als één schrijver op de hoogte van de bijzonderheden van 1667 kan zijn geweest, dit Van Goor was, — Bredanaar van geboorte en inwoning en tijdgenoot van ooggetuigen der gebeurtenissen uit dat jaar. Dat juist Van Goor slechts melding maakt van den vredehandel op het kasteel, is op zichzelf reeds een sterke aanwijzing dat de rest met gerust geweten naar de legende kan worden verwezen.

Doch Wenning heeft een tweede handvat, waar hij nog krachtiger aan te vatten is: hij spreekt van het oorspronkelijke handschrift van het vredesverdrag, dat destijds in het bezit zou zijn geweest van mevr. de Wed. Oomen, geb. Ingenhousz. Een tot den heer Algemeenen Rijksarchivaris te 's Hage gerichte vraag en de daarop welwillend verstrekte inlichtingen stellen reeds in het licht dat die bewering moeilijk waar kan zijn. Uit die inlichtingen blijkt dat het origineele vredestractaat, gesloten tusschen de Republiek der Vereenigde Nederlanden en Engeland, d.d. 31 Juli 1667, met de daarbij behoorende ratificatiën van den koning, op het rijksarchief alhier berust. Uit den tekst van het tractaat blijkt niet of het in duplo of triplo is opgemaakt, maar het komt mij niet waarschijnlijk voor dat er meer dan twee exemplaren van hebben bestaan. Een van deze exemplaren berust natuurlijk te Londen.

Uit deze mededeeling blijkt reeds dat het vrijwel onmogelijk moet worden geacht dat een zoo belangrijk document als het bedoeld verdrag in particuliere handen zou zijn overgegaan. Het Nederlandsche exemplaar is het reeds niet, en dat van een der andere betrokken partijen kan het nog minder zijn geweest, tenzij men aanneemt dat de ambassadeurs van 1667 het te Breda hebben laten liggen en met leegte handen bij hunne Souvereinen zijn teruggekeerd.

Toch hebben wij ons de moeite gegeven het bewuste stuk op te sporen. Het was in het bezit van den heer Mr. F. A. J. van Lanschot te 's Hertogenbosch, (een kleinzoon van de door Wenning

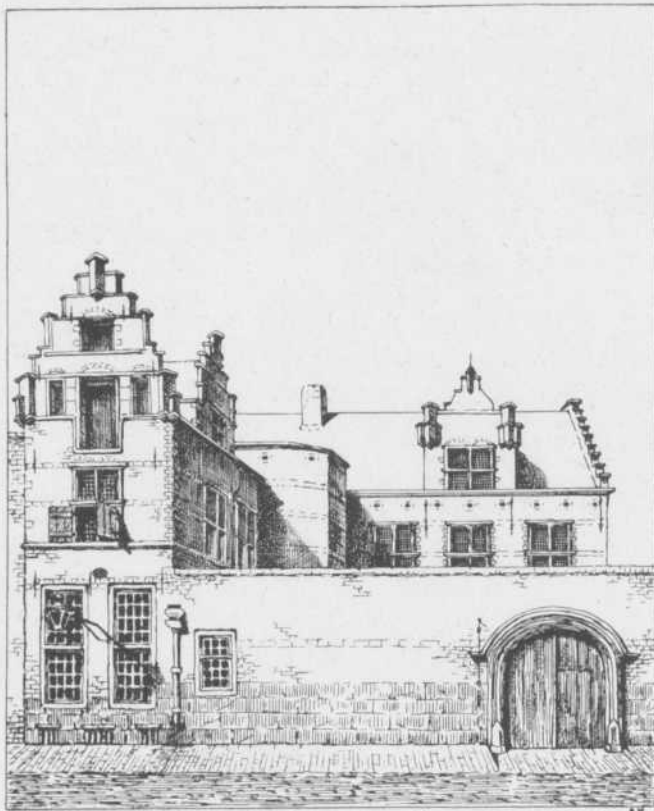
¹⁾ Aardrijksk. beschr. v. d. stad Breda. Breda, 1823.

genoemde wed. Oomen), die het niet alleen welwillend ter bezichtiging stelde, doch ook de toestemming gaf er een afschrift van te maken, dat men hieronder als bijlage zal aantreffen ¹⁾). Had Wenning het stuk onder de oogen gehad en slechts één oogenblik met aandacht den vorm en den inhoud nagegaan, hij zou vermoedelijk zelf zijn bovenaangehaalde bewering niet hebben gehandhaafd. Want het stuk is enkel een publicatie dat de vrede is gesloten en bevat in het bijzonder enkele bepalingen betreffende de kaapvaart en het maken van buit, zonder vermelding van den

verderen inhoud van het vredesverdrag.

Het werd, blijkens de bewoordingen aan het slot van het stuk zelf, *publyque-lyck met trompetters uytgeblasen, gepubliceert ende geaffigeert den 14/24 Augustus 1667*. Die affixie van een dergelijke publicatie had niet alleen plaats aan het logement van de Hollandsche en Zeeuwsche gezanten (waarvan hier sprake is), maar ook aan die der overige ambassadeurs, hetgeen de aanwezigheid van meer dergelijke publicatiën in verschillende verzamelingen hier te lande verklaart ²⁾). Het is begrijpelijk dat de eigenaars der huizen, die in 1667 vreemde of Nederlandsche gezanten in kwartier hadden, die publicatiën, ook om de zegels en de handteekeningen, die zij bevatten, als een begeerlijk aandenken hebben bewaard.

Wat nu eindelijk de bewering aangaat, die wij bij Van der Hoeven ³⁾ aantreffen, dat de onderteekening van den vrede zou hebben plaats gehad ten huize van Dr. Dulong in de St. Catharinastraat D 97 en 98, vermoedelijk hebben wij hier met een naamsverwarring te doen. Want uit de verpondingsregisters der stad Breda blijkt, dat het huis

Het voormalig huis St. Catharinastraat, No. 20, thans, na geheele verbouwing, bewoond door Dr. P. A. Bossers.

in de St. Catharinastraat D 97 in 1667 voor de eene helft bewoond was door *Adv. la Rue*, voor de andere helft door *Dr. Betinx*. De eerste naam stemt, evenals de aanwijzing van het huis, overeen met hetgeen Wenning ons op dit punt mededeelt. In den bewoner van de andere helft vinden wij den *Dr. Beeting* terug uit het briefje van juffrouw De Maubus, waarvan op bl. 162 sprake was. In het huis D 97 waren dus de Hollandsche en de Zeeuwsche gezanten, de heeren Beverning en de Hubert in kwartier. Van een Dr. Dulong blijkt niets; niet alleen in het huis D 97, maar ook niet in D 98. Zelfs in de geheele Katerstraat is omstreeks 1667 geen Dr. Dulong te vinden. Daar Van der Hoeven niet aangeeft op welke gegevens zijn mededeeling berust, is zijn bewering verder niet critisch te onderzoeken, doch, zoowel wat betreft aanduiding van naam als van woning, met de verpondingsregisters in strijd ⁴⁾).

¹⁾ Zeer kort na ons bezoek moesten wij tot ons leedwezen vernemen dat Mr. Van Lanschot, voor herstel zijner gezondheid te Rome, aldaar was overleden. — ²⁾ Muller beschrijft er een. De collectie-Van Stolk te Rotterdam bezit een exemplaar, dat, behoudens enkele verschillen in spelling, volkomen met het door ons medegedeelde overeenstemt. Het exemplaar van wijlen Mr. Van Lanschot vertoonde nog duidelijk de sporen der affixie door de aanwezigheid van nagelgaten in de hoeken. — ³⁾ *Geschiedenis der vesting Breda*, p. 192. — ⁴⁾ Van het hierboven zoo herhaaldelijk genoemde woonhuis D 97 in de St. Catharinastraat te Breda bezat Mr. Van Lanschot te 's Bosch eene afbeelding (aquarel), waarnaar onze hierboven gestelde gravure is vervaardigd. Dit huis stond eertijds op de plaats van het tegenwoordige huis No. 20, eigendom van en bewoond door Dr. P. A. Bossers. De aquarel stelt het huis voor in den toestand waarin

De publicatie, door Wenning bedoeld (zie bl. 169) luidt als volgt:

PUBLICATIE VAN DEN VREDE
TUSSCHEN ENGELANDT ENDE DE VEREENIGDE NEDERLANDEN.

De onderschrevene Extra ordinari Ambassadeurs ende Plenipotentiarissen van Zijne Coonincklyke Majesteyt van Groot-Britanniën ende de Gedeputeerde Plenipotentiarissen van de hoochmogende Heeren Staten Generael der Vereenighde Nederlanden tot de vredenstractaten binnen Breda ingevolghen van haere volmachten gecommiteert, allen den ghenen, die desen praesenten sullen sien off hooren lesen, salut.

Doen te weeten aen alle ende een yeghelyck die het aengaet off die het eenigermaeten aengaen magh, dat ter eere Godes ende tot gemeene welvaert van de cooninckrycken van Engeland, Schotland ende Yrlandt ende van den Staet der Vereenighde Nederlanden, oock ten besten van alle de onderdaenen ende ingesetenen van deselve op den 21/31 July 1667 een waere, vaste ende onverbreeckelycke vrede getroffen ende gesloten is tusschen den doorluchtigsten ende grootmachtigsten¹⁾ ende Heere, Heere Carel den tweeden van dien naem, Cooninck van Groot-Britanniën ter eenre ende de Hooghmoogende Heeren Staeten Generael der Vereenighde Nederlandtsche Provinciën ter andere sijde, Ende dat de ratificatiën van wedersijts hooghe partijen ingevolge van het 38 articul van het voorn: Tractaet in behoerlyke forme huyden dato deses binnen dese stad Breda zijn uytgewisselt ende daarmede het voorn: Tractaet van Vrede zyn volcomen perfectie ende accomplissement ontvanghen heeft. Ende dewijle by het 7^e articul van het-selve seeckere termijnen van daeghen weecken ende maenden gespecificeert zijn tot expiratie van dewelcke alle acten van hostiliteyt sullen moeten ophouden ende cessen, ende dat nochtans den aenvangh van dien gelimiteert is te beginnen nae den dagh van de publicatie van den vrede;

Soo verklaeren ende denuncieeren wij by desen dat dese vercondiginghe ende promulgatie bij ons ambassadeurs ende plenipotentiarissen van Syne Mayesteyt van Groot Britannien werd gedaen in den naeme van den Cooninck onsen meester, ende bij Ons Gedeputeerde Plenipotentiarissen van de hoochmoogende Heeren Staten Generael in den naeme van haere Hoochmoogentheden onse hooghe heeren committenten, in gevolghen van haere respectieve bevelen ende derhalven die met publicque uytroepinghe ende bij affixie van dese acte doen binnen dese stadt (: als in een neutrael plaetse by gemeen concert tot dese vredehandelinghe gedestineert:) ende dat die oversulx aengesien, geconsidereert ende aengenoomen moet worden bij allen ende een yeghelyck van wat conditie off qualiteyt hy mooge syn, te wesen die publicatie dewelcke tot volcomen voldoeninghe van de voornoemde 7 ende 38 articulen gerequireert werdt. Verklaeren ende denuncieeren daerenboven tot voorkominge van alle questien ende disпутen, dewelcke over 't neemen van eenige schepen ofte andere meuble goederen door misverstant ontstaan mochten dat alle hetghene van die nature sall bevonden werden te zijn genoomen nae den ^{26 Augusti}_{5 September} 1667 in de Britannische Zee, geheynt het Canael ende in de Noordzee: nae den ^{24 Septembris}_{5 Octobris} 1667 van de mont aff van dat voorscr. Canael tot aan de Cabo de St. Vincent; nae den ^{22 October}_{1 November} 1667 aen ghene zijde van de voorscr: Caep ende aen dese zijde de linie acquinoctiael ofte van den aequator soo in den Ocean ende in de Midelantsche Zee als elders; Eyndelyck nae den ¹⁴₂₄ april 1668 aen ghene zijde de voorscr: linie door de geheele werelt sonder eenige exceptie off andere distinctie van tijt oft plaetse ende sonder eenige form van proces promptelyck ende schadeloos sall moeten worden gerestitueert aen de Eygenaers die de voorscr. schepen ende andere meuble goederen competeeren ende die in persoon of onder behoerlycke procuratie deselve sullen doen reclameeren.

Lasten ende ordonneeren derhalven by desen wel expreslyk uyt macht ende bevel van onse hooghe overheden als boven aen allen ende een yegelyck die de gehoorsaemheyt van hoochstemelte heere Cooninck van Groot Britannien ende van de hoochmoogende heeren Staten Generael der Vereenighde Nederlanden subject zijn van wat conditie off qualiteyt deselve souden moogen wesen, dat sij haer generaelyck ende in alles voor sooveel haer aengaet sullen reguleeren ende

het nog in 1848 verkeerde. Het onderging sinds 1667 dus weinig verandering, want de afbeelding stemt overeen met die, welke wij aantreffen op de historieprent, ter gelegenheid van den vrede gemaakt, die Muller onder No. 2284 beschrijft. Na 1848 werd deze woning, die — al is haar aandeel in den vredehandel dan ook geringer dan tot dusverre werd aangenomen — toch voor Breda eenige historische beteekenis had, gesloopt. — ¹⁾ Door beschadiging van het stuk onleesbaar.

gedraeghen nae den inhoud van het voorscr. Tractaet van vrede ende specialyk nae den teneur ende het verstant van het voorgementioneerde 7de articul van dien, soo als hetselve bij desen werd bekend gemaect op poene dat deghene die ter contrarie van dien wetens willens ende met opset yets mochten comen t'onderneemen sullen aengesien ende gestrafft worden in conformiteyt van het 23 articul van 't voorscr. Tractaet.

Aldus gedaen ende met onse respective cachetten ende onderteyckeninghen becrachtigt ende binnen dese stad Breda publyquelyck met trompetters uytgeblasen gepubliceert ende geaffigeert den 14/24 Augusti anno 1667.

(Handteek. en zegel van:

HOLLIS en
COVENTRY.)

(Handteek. en zegel van:

RIPPERDA VAN BUIRSE,
H. BEVERNINGK,
Pr. DE HUYBERT,
A. P. JONGESTALL,
L. T. VAN STARCKENBORCH.)

[Onder, en in margine, stond met een oude hand:

Dese publicatie is gedaen ende geaffigeert geweest voor myn huysinge gestaen in de Caterstraet, alwaer gelogeert was d'heere plenipontiaris de¹⁾, ende in de groote salet wiert gehouden voor d'audientie.]

¹⁾ Oningevuld.

TIENDE HOOFDSTUK.

De Koning-Stadhouder voltooit het Kasteel en bestemt het tot zijn zomerresidentie.
Aanteekeningen betreffende de ambtenaren en officianten, in vasten
dienst der stadhouders te Breda.

Het Bredasche Prinsenhof kon met trots op den arbeid, dien het in 1667 had aanschouwd, terugzien: het had — zooals het op een der gedenkpenningen heet — *onder de bemiddeling der Zweeden, den vrede aan de Franschen, Engelschen en Nederlanders, en de rust aan de wereld* gegeven.

Het zou nog tot hooger en luister opbloeien en voltooid worden tot een praalgebouw en koninklijk lustslot, dat Nuyts in zijn *Bredasche Klio* de woorden in den mond legt:

Zwijg, trotze Tiberstroom, van Romens Praalpaleizen,
De Nijl voortaan niet meer op Memsis' wondr'en stof',
Men ziet aan Merk ende Aa tot aan de Sterren rijzen,
Het Achtste wonderwerk, Oranje's prachtig Hof.
Gelijk een grooter toorts doet zwakke straaLEN zwichten,
Zo doet dit nieuw Gebouw verouderde Gestichten.

Er moge eenige overdrijving in het spel zijn waar onze zanger, van uit zijn Brabantsch landhuis, met een dichterlijk machtwoord Tiber en Nijl het stilzwijgen oplegt over de klassieke bouwwerken aan hun oever, het Bredasche kasteel moet inderdaad in zijn voltooiden vorm een vorstelijk paleis zijn geweest. Wat er nog van over is, wijst dit voldoende aan, en gegevens uit den tijd der voltooiing stellen ons bovendien in de gelegenheid om ons een denkbeeld te vormen van het paleis dat, bestemd de residentie te zijn van een der machtigste vorsten van zijn tijd, door den loop der gebeurtenissen zijn koninklijken bouwheer als regel slechts vluchtig heeft geherbergd.

Willem III deed, meerderjarig geworden, zijn blijde inkomst binnen Breda in Slachtmaand van het jaar 1668. Na den 16den te zijn aangekomen, had 's anderen

daags de plechtige intrede plaats onder den uitbundigen jubel der burgerij. Men had den prins sinds zijn kinderjaren niet gezien ¹⁾ en verwachtte de komst van den jongen baron daarom met te meer vreugde. Misschien mengde zich onder de blijdschap over het wederzien wel de verwachting dat aan Breda weder, als vroeger, de voorrechten zouden te beurt vallen van een vorstelijke residentie, want men had — blijkens de stadsrekeningen — kort te voren het gestoelte voor Hunne Hoogheden in de groote kerk vernieuwd en vereerde in hetzelfde jaar Zijne Hoogheid met een *beschutter totte jacht* ²⁾.

In zooverre kwam de in de Bredasche harten gekoesterde verwachting spoedig in vervulling dat we den prins na 1668 meermalen op het kasteel zien verblijf houden. Omtrent dat verblijf van den prins te Breda bezitten wij vrij nauwkeurige berichten. Maken de stadsrekeningen er niet op de een of andere wijze melding van, zoo vernemen we het uit het journaal van Constantijn Huygens, den zoon ³⁾.

Als regel vertoefde de prins te midden van zijn campagnes, later tusschen zijn Engelsche reizen in, telkens slechts enkele dagen te Breda, meestal doortrekkende naar elders. Hoe kort hij er was, maakte hij doorgaans van de gelegenheid gebruik om in het Mast- of het Liesbosch te gaan jagen, een uitspanning, waarvan de prins, naar men weet, een groot liefhebber was. Huygens verzuimt nooit ons nauwkeurig in te lichten of de prins op de zwijnen- dan wel op de reigerjacht ging, en of hij wat schoot, ja of neen. Eens schijnt 's prinsen liefhebberij voor de jacht hem langer te Breda gehouden te hebben, ongeveer een maand wel, want de stadsrekeningen maken melding van het inkwartieren van jagers van Zijne Hoogheid met 45 honden bij de burgers van 29 Augustus tot 23 September 1670, hetgeen ons dus ook de aanwezigheid van den prins op het Hof verraadt.

Somtijds echter voerden gewichtiger aangelegenheden den prins naar Breda. Zoo in Juli van het jaar 1672, toen hij ook aldaar inspectie kwam houden over den staat der verdedigingsmiddelen. Over het algemeen waren zij in een droevigen toestand. Bovendien was het grootste gedeelte der bezetting, bij resolutie van de Staten, bestemd om deel uit te maken van het veldleger. Daardoor bestond het garnizoen, behalve uit eenige compagnieën schutterijen, uit twee regimenten Spaansche auxiliaires, te zamen slechts 900 man, waarvan men veel last had, en die vooral meester Hans, den scherp-rechter, de handen vol gaven ⁴⁾.

Een der Spaansche regimenten werd gecommandeerd door den kolonel Weibnom, dien we later nog zullen ontmoeten als slotvoogd van het kasteel. In 1672 was nog met het ambt van stads- tevens slotvoogd belast graaf Frederik van Nassau, heer van Zuylestein, een natuurlijke zoon van Frederik Hendrik, en die, in April 1670, den markies de Hauterive was opgevolgd. Graaf Frederik schijnt de laatste gouverneur te zijn geweest, die het kasteel bewoonde, want tot zijn opvolger werd, na een kort

¹⁾ Van 13 tot 17 September 1668 had de prins veel te Breda vertoefd (in het gezelschap van Johan Maurits) doch doortrekkende naar Zeeland om zijn intrede te houden in de Zeeuwsche steden, en dus te Breda incognito. (*Holl. Merc.*, 1668). — ²⁾ Aldus heette de jachthond, die het geschoten wild tegen de andere honden moest beschermen. — ³⁾ No. 23 *der Werken v. h. Hist. Genootsch. te Utrecht*. — ⁴⁾ v. d. Hoeven, p. 195.

interim-bestuur van den heer Walenburg, benoemd Rijngraaf Karel Florentijn, zoon van Frederik, graaf van Solms, den gouverneur van Maastricht. Deze schijnt echter, naar het toenemend gebruik dier dagen, zijn betrekking meer als een sinecure te

Willem III.

Willem III. Naar de prent van H. Kneller.

hebben beschouwd, en was zelden of nimmer te Breda. Hij werd opgevolgd door den reeds genoemden, en inmiddels tot generaal-majoor bevorderden, kolonel Weibnom, die, kort na zijn aanstelling in December 1678, het *Gouvernement* betrok, het voor-

malige huis van Justinus van Nassau, dat, zooals reeds vroeger werd meegedeeld, door de stad werd aangekocht en tot ambtswoning voor hare gouverneurs bestemd.

Omtrent dezen generaal Weibnom bevat Harer Majesteits Huis-archief belangrijke aantekeningen ¹⁾, waaruit blijkt, dat hij, hoewel vreemdeling van afkomst, in hooge mate het vertrouwen genoot van den stadhouder en ook voor particuliere aangelegenheden, de prinselijke huishouding te Breda rakende, herhaaldelijk werd gebezigd.

In tegenstelling met Willem III, die, hoewel dan veelal voor een vluchtig bezoek, toch herhaaldelijk op het Prinsenhof vertoefde, was de prinses er weinig. Slechts enkele malen schijnt zij te Breda te zijn geweest na de luisterrijke intrede van het vorstelijk echtpaar in 1678, kort na hun huwelijk. De stad vereerde de prinses bij die gelegenheid met de vorstelijke gift van f 12000, en uit het ruime bedrag dat van stadswege werd uitgegeven aan *arkes triumphales en hetgeen verder aan de hofhouding werd gedepenseert*, bleek wel dat de verwachting om de vorstelijke hofhouding voor het vervolg regelmatig te zien terugkeeren, juist door het huwelijk van den prins zeer was toegenomen.

Nog sterker bleek dit uit de bereidwilligheid van het gemeentebestuur ten aanzien van de nieuwe bevestiging der stad, waarin de prins blijkbaar veel belang stelde. Die bevestiging van Breda, evenals van de overige vestingen der Generaliteit, was, na de verwaarloozing der laatste tientallen van jaren, een dringende eisch des tijds geworden bij de dreigende houding van Frankrijk en de verbetering der Fransche grensvesting door Vauban. De Staten Generaal stelden voor dat doel een som van 4 ton gouds beschikbaar, waaronder Breda alleen voor ongeveer 77000 gulden voorkwam ²⁾. Wat de plannen ten aanzien van Breda betreft, deze schijnen door den prins persoonlijk of onder zijn onmiddellijk toezicht te zijn vervaardigd, want in 1679 verzocht de stedelijke regeering *dat het dessein van Zijn Hoogheid mogt worden uitgevoerd en niet de wijziging die d'ingenieur d'Ivoy erin sou willen brengen* ³⁾.

De wijzigingen, ter betere bescherming van het kasteel noodig geacht, bestonden in hoofdzaak in het verzwaren van het profiel van den hoofdwal, het vervangen van het groote hoornwerk vóór de buitengracht door een bedekten weg, in aansluiting met dien, welke rond de geheele vesting werd aangelegd, en het doen vervallen van den grachtsovergang bij de veldpoort van het kasteel.

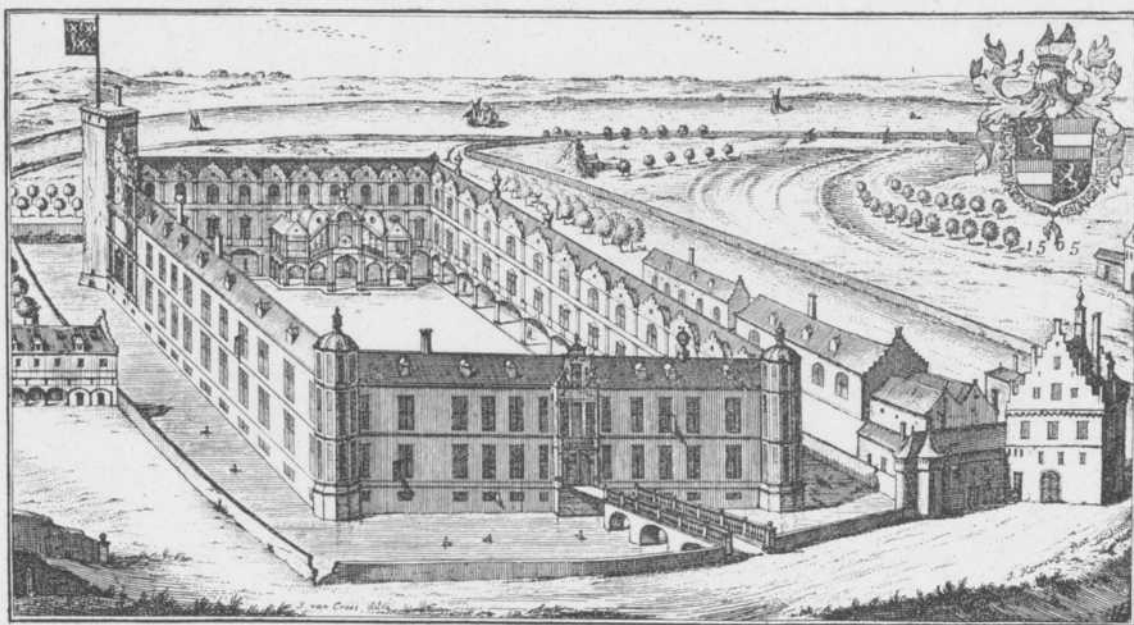
Dank zij de persoonlijke belangstelling van den prins werden de nieuwe werken in zeer korten tijd uitgevoerd en kon men reeds in 1683 overgaan tot het beplanten van de wallen, hetgeen, blijkens een brief van den stalhouder Damme, met spoed moest geschieden, *want anders sou Sijn Hooght het seer qualyck nemen* ⁴⁾.

Het stedelijk bestuur deed alles wat in zijn vermogen was om den prins te believen, vooral toen diens voornemen eindelijk vastere vorm had aangenomen om, nadat het nog steeds onvoltooide kasteel naar de plannen van den oorspronkelijken

¹⁾ In een anoniem handschrift, dat, ook blijkens de intieme levensbijzonderheden nopens den prins, die het bevat, moet samengesteld zijn door iemand uit 's prinsens onmiddellijke omgeving. — ²⁾ *Res. van 27 Jan. 1682.* — ³⁾ v. d. Hoeven, p. 200. — ⁴⁾ *Ibid.*, p. 207.

stichter zou zijn afgewerkt, voor het vervolg jaarlijks eenigen tijd te Breda te komen doorbrengen.

Omtrent die voltooiing zijn ons slechts weinig gegevens in handen gekomen. Het Nassausch domeinarchief bevat wel eenige stukken betreffende het negocieeren der voor den bouw benoodigde gelden, doch geeft overigens weinig licht omtrent den aard en den omvang van de verbouwing. Van Goor maakt er slechts terloops melding van, hetgeen ons te meer verbaast omdat de voltooiing zóó kort geschiedde vóór hij zijn Beschrijving van Breda te boek stelde. Ook Huygens — hoe uitvoerig zijn mededeelingen op andere punten dikwijls zijn — is hoogst karig in zijn berichten over het kasteel, telkens als hij er met den prins vertoeft. Eenmaal vertelt hij ons van modellen van tapijten voor het kasteel, door een zekeren Simons gezonden ¹⁾; een andermaal

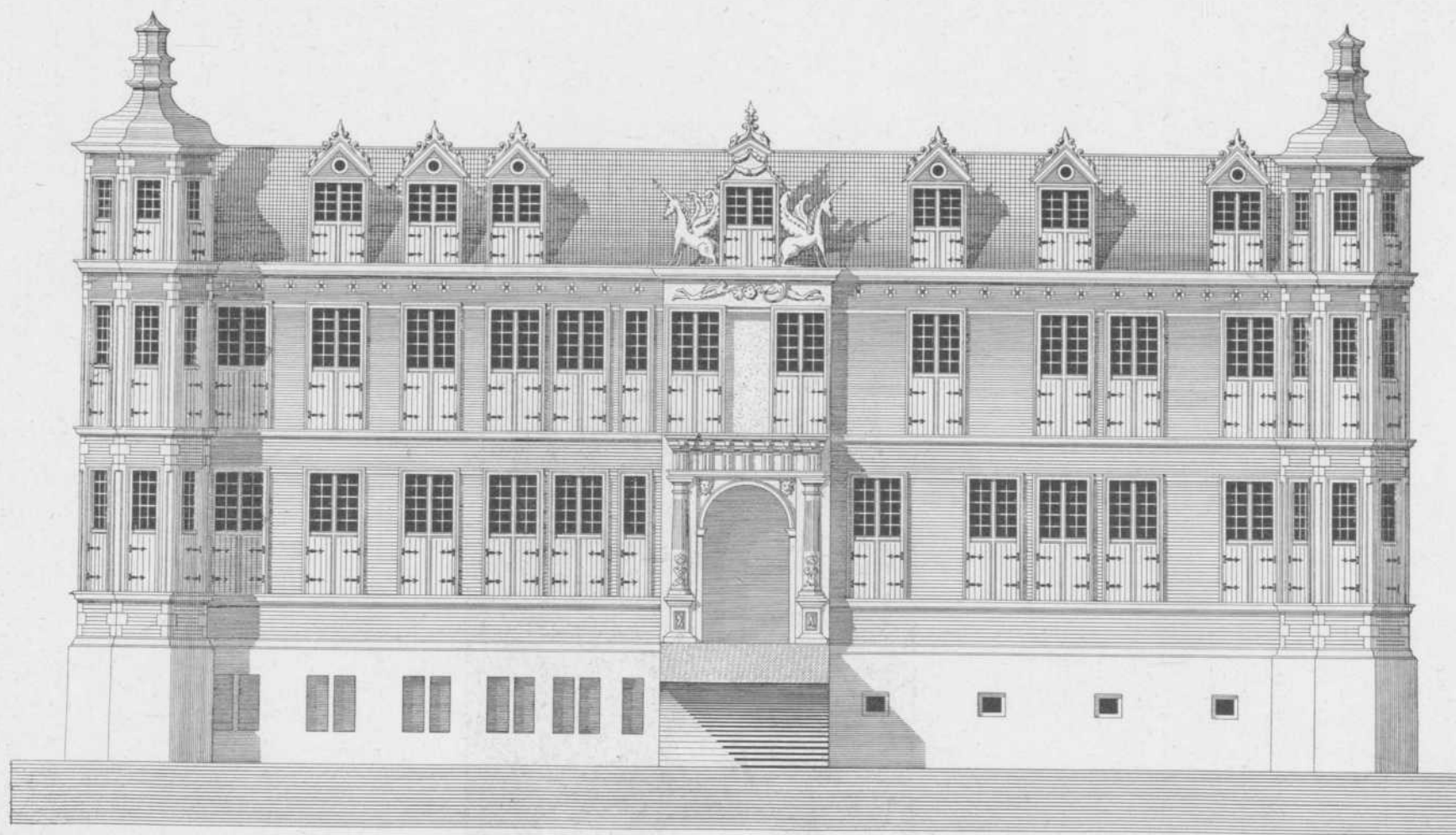

Het Bredasche Prinsenhof na de voltooiing door Prins Willem III. Naar de prent van B. F. Immink.

doelt hij blijkbaar op de verbouwing, die er onder handen was, door de mededeeling dat de prins hem *binnen riep en praete van zijn gebouwen* ²⁾. Maar overigens heeft Huygens het als regel te druk met de vele galanterieën, die er in zijn omgeving plaats hebben, dan dat hij tijd kon vinden om meer bijzonderheden betreffende de verbouwing in zijn dagboek aan te teekenen, die voor ons doel juist van zoo groot belang zouden zijn geweest.

Met de leiding van den bouw werd belast 's prinsens bouwmeester Romans ³⁾; de eigenlijke uitvoering van het werk berustte echter bij een zekeren Johannes de Wijs of de Wijze uit Breda ⁴⁾. Men ving in 1686 aan met het afbreken van den vleugel, die nog van den ouden burcht van Jan van Polanen was overgebleven. Enkel de hoektoren aan de zuidwestzijde bleef in wezen, die tot keukens en bergplaatsen was inge-

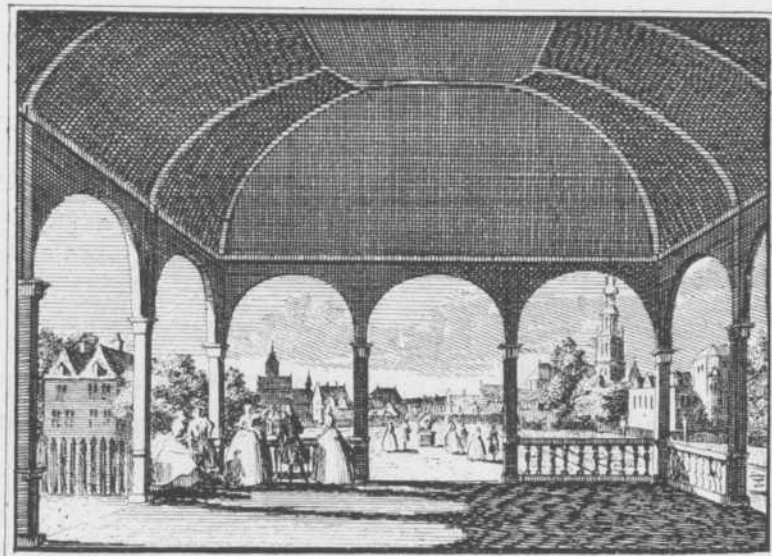
¹⁾ *Journal*, 1688—1696, II, p. 494. — ²⁾ *Ibid.*, p. 203. — ³⁾ v. Goor, p. 61. — ⁴⁾ Rijksarch. 's Hage, Breda. Vol. 62, fol. 321 verso.

Voorgevel van het kasteel van Breda na de voltooiing. Naar eene gekleurde teekening, aanwezig in de bibliotheek der Kon. Mil. Academie.

richt. In 1688 werd nu, in den stijl van het overig deel van het paleis, een nieuwe vleugel aangebouwd en het geheele hoofdgebouw in- en uitwendig gerestaureerd. Het omvangrijke werk was in 1694 nog niet afgelopen, want in dat jaar begrootte De Wijs de kosten om het Casteel met zijn ornamenten *tascheveeren* nog op *circum circa acht duysend guldens*¹⁾. Eerst in het laatst van het volgend jaar legde men blijkbaar de laatste hand aan de afwerking en inwendige inrichting van den nieuwen vleugel, want in December van dat jaar werd het jaarlijksche traktement van den concierge verhoogd van *f* 500 tot *f* 850 voor *'t schoonhouden van het nieuw quartier in 't Casteel*²⁾. Voor zooveel uit de archieven is na te gaan had de bouw 133,500 gulden gekost, ongerekend de boomen, die in Zijn Hoogheids bosschen onder Rijsbergen waren gekapt om als timmerhout te dienen, blijkens een akte van consent van 30 November 1686³⁾. De stad had van de bouwsom 125,000 gulden bijgedragen, waartegen aan haar door den baron de belasting, die onder den naam van *verponding* of *honderdste penning* geheven werd, voor altijd werd afgestaan⁴⁾.

De juiste grens te trekken tusschen hetgeen bij de voltooiing van 1686—'95 werd aangebracht en hetgeen daarvoor reeds aanwezig was, is uit den aard der zaak hoogst moeilijk. Uit sommige onderdeelen is door den stijl of uit andere

Terras in het Valkenberg. Naar een oude kopergravure.

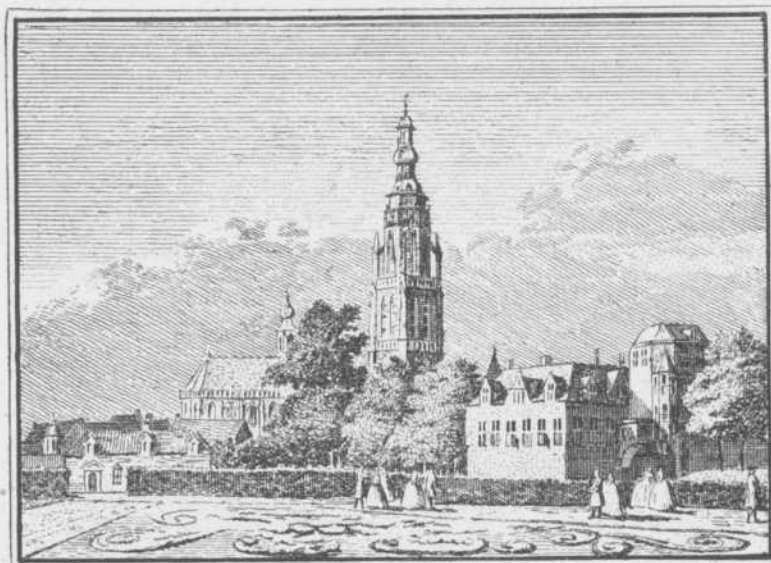
kenteekenen de afkomst af te leiden. Zoo is het bovendeel der versiering van de poort, om de eenhoorns, die er aan werden aangebracht, kennelijk uit den tijd van den koning-stadhouder. Evenzoo de bekroning van de gevels aan de zijde van het binnenplein en sommige andere details, als de draagsteen in de gewelven der galerij op de eerste verdieping, die, nu nog, duidelijk een ineengeslingerd naameijfer vertoonen, ontleend aan de voorletters van den prins en zijn gemalin.

De voorgevel van het eigenlijke paleis kreeg het aanzien, dat onder andere bewaard is in eene, in kleuren uitgevoerde teekening, thans nog in de bibliotheek der Koninklijke Militaire Academie aanwezig, en waarvan onze illustratie op bladz. 178 een ongekleurde copie is⁵⁾.

¹⁾ Rijksarch. 's Hage, *Breda*. Vol. 62 fol. 345. — ²⁾ *Ibid.*, Vol. 13 fol. 75. — ³⁾ *Reg. der heerlijkh. in de prov.*, 1685—1689, fol. 152. — ⁴⁾ MS. van den schepen A. Reigersman, medegedeeld in de *Bred. Cour.* v. 28 Nov. 1897 en volgg. — ⁵⁾ Wij danken die fraaie teekening, evenals het aanzicht van de binnenpui met balkon op bl. 48, aan de welwillende medewerking van den heer A. Salm G.Bz., Voorzitter der Vereen. tot Bevord. d. Bouwkunst, wien daarvoor, ook te dezer plaatse, de beste dank van den schrijver moge gebracht.

Wat de bijgebouwen en annexen van het kasteel betreft, weten we alleen dat het zoogenaamde *plombé*, de toren, die, aan de zijde van het buitenplein, aan het *paviljoen* of *bolwerk* grensde, voor het uitzicht werd afgebroken, en dat het Valkenberg gedeeltelijk werd opgehoogd en naar den smaak dier tijden sierlijk werd aangelegd met regelmatige boom- en bloemperken ¹⁾. Bovendien werd aan den noordelijken rand van den tuin een overdekt terras aangelegd, lang 320 passen, breed 16 en hoog 6 voeten. Het aanzien van dit terras is voor ons bewaard in de kopergravure, waarvan onze illustratie op bladz. 179 eene reproductie is ²⁾.

Hoewel de prins, tijdens en na den bouw, nog eenige malen op het kasteel verblijf hield, kunnen wij toch niet spreken van een bepaalde residentie van het koninklijk echtpaar of van den prins alleen in Breda, na de voltooiing van het paleis aldaar. Die

Gezicht uit het Valkenberg op het Paviljoen. Naar een oude kopergravure. (Nederl. Tafereelen.)

omstandigheid was, naast den ernst der tijden, zeker in niet geringe mate te wijten aan den vroegen dood van koningin Maria op 24 Januari 1695, waarvan het bericht ook te Breda, blijkens de stadsrekeningen, met teekenen van groot rouwbetoon werd ontvangen. En de weinige jaren, die den grooten stadhouder nog zouden overblijven na het verlies van zijn gade, hielden hem te veel in onop-

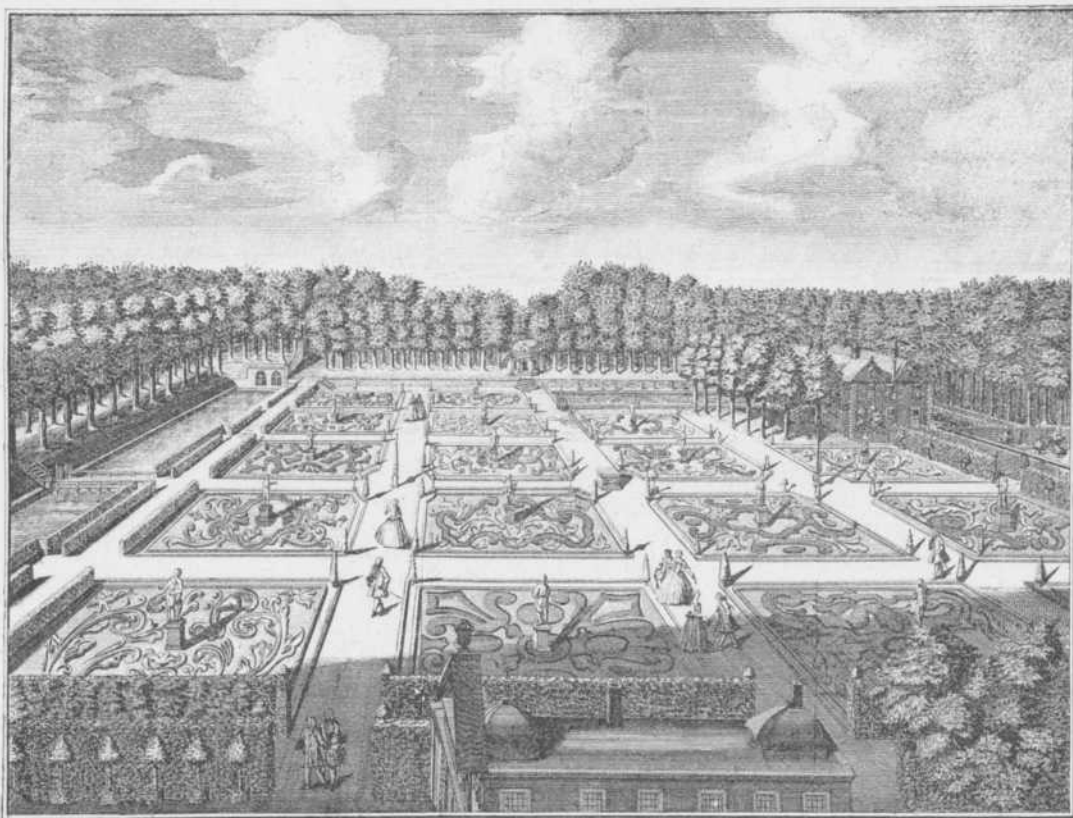
houdelijke actie, dan dat hij tijd kon vinden voor een rustig verblijf van eenigszins langen duur op zijn Bredaasch lustslot.

Nog eenige malen ziet, na den dood zijner gemalin, het kasteel den prins terug, het laatst, toen hij eenige dagen in September van het jaar 1701 tot het monstereen van een op de Oosterhoutsche heide gelegerde troepenmacht te Breda was. 's Prinsen fysieke toestand was toen reeds van dien aard, dat hij met groote moeite op zijn paard moest worden geholpen en zijn omgeving in de voortdurende vrees leefde dat de krachten hem zouden begeven. Dat de prins in dien tijd, en bijkans tot zijn dood, een jaar later, nog in staat was zijn belangrijke regeeringsplichten te blijven vervullen, legt wel het welsprekendst getuigenis af voor den machtigen geest en den reuzenwil, die het zwakke lichaam op de been hielden, en brengt onwillekeurig de vraag voor de

¹⁾ Nuyts, *Hofzang* (Bred. Klio). — ²⁾ *Ned. Tafereelen*, Amsterdam, 1792.

lippen tot welken arbeid deze vorst — dien Nederland reeds thans heeft te eeren als een der mannen, waaraan het 't meest te danken heeft — zou zijn bekwaam geweest, indien hij over een grooter lichamelijk weerstandsvermogen en een langer leven had beschikt.

Met den dood van den koning-stadhouder wordt een belangrijk tijdperk in de geschiedenis van het kasteel afgesloten. Of juister gezegd: *is* afgesloten, en voorgoed, de bloei van dat aloud gebouw — zijn beteekenis als stadhouderlijke residentie, zijn rol in de landshistorie. In de volgende eeuwen doet het nog wel meê; geheel verlaten en vergeten wordt het niet, doch zijn lotswisselingen en de gebeurtenissen, die er zich

Het Valkenberg in het begin der 18de eeuw. Naar de prent van B. F. Immink.

afspelen, vullen niet meer, als voorheen, de belangrijkste bladzijden in de plaatselijke en vaderlandsche geschiedenis en om het oude Prinsenhof als middenpunt groepeeren zich niet meer feiten en voorvallen van den eersten rang.

Een volgend hoofdstuk zal vermelden wat er in de 18de en 19de eeuw van het kasteel — bij tijden nog steeds stadhouderlijk kwartier — te vermelden valt. Wij zullen echter dit hoofdstuk besluiten met aan te teekenen hetgeen de oude archieven ¹⁾ ons doen kennen aangaande het bestuur en het administratief beheer van het kasteel en de daarvoor in vasten dienst der prinsen staande ambtenaren, wat tot heden op-

¹⁾ Collectie der stukken betreffende de baronnie van Breda. (Voorm. Nass. Domeinarch., Rijksarch. 's Hage).

zettelijk werd nagelaten om, als één geheel gegeven, het overzicht aan volledigheid te doen winnen.

De *gouverneur* der vesting, die tevens slotvoogd was van het kasteel, droeg, als hoogste militaire bevelhebber ter plaatse, de verantwoordelijkheid voor het in verdedigbaren staat houden van alle werken, en dus ook van die, onmiddellijk behoorende tot het kasteel, dat in zekeren zin als citadel van de vesting gold. Doch verder — al kennen we geen instructie voor de slotvoogden — schijnt zich hun zorg niet te hebben uitgestrekt en dat zij overigens op het kasteel niet veel te zeggen hadden, hebben we reeds vernomen uit den brief van den secretaris der prinses van Oranje aan hare kasteleine te Breda, waarvan op bladz. 162 sprake was.

Ook de *drossaard*, de hoogste burgerlijke ambtenaar, niet alleen in de stad maar ook in het land van Breda, had rechtstreeks met het toezicht en het administratief beheer van het kasteel en zijn aanbehooren niets te maken, al luidde ook art. 26 van zijn instructie, dat hij *alle sijne neerstigheyt sal doen omme de Regten, Heerlyckheyt, Domeynen &c. van Mynen Heere den Prince van Oraengien Heere tot Breda, over alle het Landt van Breda te bewaeren ende te voorderen*¹⁾. Dat beheer over al de bezittingen der prinsen van Oranje en dus ook over de Bredasche goederen, die daaronder steeds als de voornaamste golden, berustte bij de *raden en rekenmeesters* der prinsen, een college, dat reeds onder de graven van Nassau had bestaan, en vijf leden telde. Dat college werd in de verschillende bezittingen voor het administratief beheer bijgegaan door *rentmeesters*, voor het technisch opzicht door *contrerolleurs der domeinen*. De eerste commissie voor een rentmeester te Breda is voor Adriaen Backx van 14 Februari 1594; die voor een *contrerolleur der Domeynen, en alle voorvallende wercken, plantagien, bosschen, heyden en vroenten*, behoorende tot de baronie van Breda, van 11 April 1610. Laatstgenoemde ambtenaar kreeg later den titel van *opsichter der gebouwen*, was tevens belast met de functiën van havenmeester, en werd als landmeter beëdigd en gebruikt²⁾.

Met het onmiddellijk toezicht over het kasteel was belast de *casteleyn* (*casteleyne*) of *concharge van het huys en kasteel*. Hoewel we weten dat deze betrekking reeds vóór 1581 bestond, hebben wij de eerste commissie daarvan niet kunnen vinden. Door een recht van *survivance* werd zij, vanaf het laatst der 16de eeuw tot 1729 toe, vervuld door leden van het geslacht De Maubus, waarvan wij de goede diensten — althans van een hunner — reeds hebben leeren kennen bij de bestemming van het kasteel als vergaderplaats voor de gedeputeerden bij den vredeshandel van 1667. Tijdens Philips Willem het Prinsenhof bewoonde, was er nog een afzonderlijke *concharge van de escury*.

Met de taak van sleutelbewaarders van het Hof waren belast twee *poortiers*, één

¹⁾ v. Goor, p. 207. — ²⁾ Onder Philips Willem — de eerste commissie is van 24 April 1618 — werd nog een afzonderlijke rentmeester aangesteld voor de *geestelijke* goederen: eijzen, tienden en pachten uit vicariën, pastorieën en kappelanijen. Nadat bij het verdrag van 1648 het meerendeel der geestelijke goederen in de baronie van Breda aan den prins van Oranje was overgegaan, schijnt dit afzonderlijk rentmeestersambt te zijn opgeheven.

van het donjon, die tevens de poort naar de stad bediende, en één *van de poorte achter naer 't huys van Belcrom*, die bovendien wachter was van de sluis van het kasteel en de boomen sloot in de kasteelgracht.

Het Valkenberg had als afzonderlijk opzichter een *hoovenier van 't Valckenberg*. De eerste commissie is van 16 November 1600, dus uit den tijd van prins Maurits, wiens zorg daaruit blijkt voor een behoorlijk onderhoud van den prinsentuin, die onder het Spaansche bewind vóór 1590 tot een wildernis was geworden. Behalve den hovenier had het Valkenberg een *concherge*, en na 1700 nog een *poortier*, die opzettelijk was aangesteld, omdat men veel last had van de baldadigheid van *gemeen volck en kynderen*, die de plantsoenen vernielden.

Daar in dien tijd het aantal personen, die een sleutel van het Valkenberg hadden bekomen, om dien tuin als wandelplaats te gebruiken, zeer was toegenomen, werden tevens alle sloten veranderd, en de vergunningen voor het verkrijgen van een sleutel beperkt. Uit de op deze zaak betrekking hebbende stukken vernemen we nog, dat het Valkenberg, behalve den hoofdtoegang op het kasteelplein, nog twee *achterpoorten* had: één in de Bouwerij- en één in de Doelenstraat, en bovendien met een hek of barrière uitkwam op den wal.

Het *parck, de landen en de polder van Belcrom*, welke bezittingen te zamen het *warandschap van Belcrom* vormden, had een afzonderlijken bewaarder of *warandmeester*, die zijn woning had in 't *Cleyne huis*, dat naast het Speelhuis was gelegen. Nadat het, door Philips Willem belangrijk uitgebreide en verfraaide park, in de belegeringen van 1625 en 1637 bijna geheel was vernield, ontdeden de latere prinsen van Oranje zich weder van een belangrijk deel van dat bezit en o. a. werd in 1689 het Speelhuis door Willem III verkocht.

Behalve de tot dusver genoemde ambtenaren of beambten, waren er te Breda nog verschillende andere — eveneens beëdigd en vast bezoldigd — die, voor bepaalde werkzaamheden, voornamelijk voor het kasteel en zijn aanbehooren, in den dienst der prinsen stonden. Zoo lezen we van een timmerman (*'s Heeren meester timmerman*); van een metselaar (*ordinaris meester metselaer en onderhouder der wercken van 't Kasteel en andere 's Heeren gebouwen*); een steenhouwer; een leidekker, die tevens diende voor het maken van *cieringen en bestekken*; een loodgieter (*ordinaris lootgieter en pompmaker van 's Heeren wercken en reparatiën*); een glazenmaker; een smid (*ordinaris meester kleynsmit en slotemaker*) en van *verwers van 's Heeren wercken*. Later kwam er nog een vaste *brandmeester* bij. Eindelijk hadden de prinsen te Breda een vasten *konstschilder*, wiens jaarlijksch traktement wij wel niet kennen, maar van wien we toch weten, dat hij ook op een zoodanig traktement werd aangesteld en na volbrachten dienstdtijd gepensionneerd.

Het toezicht en de werkzaamheden van het meerendeel der hiervoren genoemde *officianten, bediendens en vaste werklieden* strekte zich, behalve tot het eigenlijke kasteel, uit tot de daartoe behorende bijgebouwen en erven, en eenige andere bezittingen der prinsen, te Breda of in de onmiddellijke nabijheid daarvan gelegen. Daaronder vinden

wij in de registers van den Domeinraad nog de navolgende gebouwen vermeld, die tot het aanbehooren van het kasteel kunnen worden gerekend:

't Huys op 't Pleyn, een portierswoning op het Kasteelplein gelegen, die als regel omniet aan een der portiers of lagere beambten was verhuurd, onder verplichting om op eigen kosten voor het onderhoud te zorgen;

de Caetsbaen, die achter de stallen in het Valkenberg gelegen was en herhaaldelijk voor andere doeleinden scheen te worden gebruikt dan waarvoor zij bestemd was. Zoo werd zij van 1637 tot 1654 verhuurd aan een zekeren De Bruyn, die er openbare verkooping van erfgoederen hield;

't Huys in 't Valckenberg met den Hoff en de verdere tuynen in de stad. Van het huis vinden wij vermeld, dat in de 17de eeuw de rentmeesters daarin tegen eene geringe jaarlijksche vergoeding hun logement mochten nemen. Tot de overige bezittingen, die onder dit hoofd werden verantwoord, behoorden verscheidene huizen en erven in de stad gelegen, enkele in de St. Catharinastraat, en die meerendeels door Philips Willem waren aangekocht. De latere prinsen ontteden zich echter van lieverlede van dit bezit;

de Capucynenhoff, een aan het Valkenberg belendend erf, dat in 1679 op last van Willem III was aangekocht tot vergrooting van 's prinsen tuin;

't Huys in de Doelestraat, dat achter het Valkenberg lag en als regel was verhuurd; en eindelijk

de huizen de Bouwery, afkomstig van de voormalige bouwhoeve van het kasteel, die reeds in de 17de eeuw was ingericht tot woonhuizen, welke als regel aan particulieren waren verhuurd.

Stamtafel der Heeren van BREDA

uit het Huis NASSAU—ORANJE.

(Sluit aan bij de stamtafel tegenover bladz. 80).

Willem Frederik van Nassau-Dietz, Stadhouder van Friesland,
(kleinzoon van Jan den Oude, den grondlegger der Utrechtsche Unie)
geh. met Albertina Agnes, (dochter van Frederik Hendrik).

Twee kinderen.

Hendrik Kasimir,
Erfstadhouder van Friesland,
geh. met Henriëtte Amalia van Anhalt-Dessau.

Twee kinderen.

JOHAN WILLEM FRISO,
Prins van Oranje, Baron van Breda,
(erfgenaam van Willem III)
geb. 4 Aug. 1687; verdrinkt 14 Juli 1711 aan den Moerdijk;
geh. met Maria Louise van Hessen-Cassel.

Zes kinderen.

Eene dochter.

WILLEM KAREL HENDRIK FRISO,
Prins van Oranje, Baron van Breda,
sinds 1747, als Willem IV, Erfstadhouder van alle Ned. Provinciën,
geb. 1 Sept. 1711; † 22 Oct. 1751;
h. 25 Maart 1734 Anna van Engeland.

Vijf kinderen.

WILLEM V,
Erfstadhouder der Ned. Provinciën, Prins van Oranje,
Baron van Breda,
geb. 8 Maart 1748; † 9 April 1806;
h. 4 Oct. 1767 Frederika Sophia Wilhelmina van Pruisen.

Drie kinderen.

WILLEM FREDERIK,
Prins van Oranje, Baron van Breda.
Sinds 1813, als Willem I, eerst Souverein Vorst,
daarna, in 1815, Koning der Nederlanden,
(stichter der Koninklijke Militaire Academie),
geb. 24 Aug. 1772; † 12 Dec. 1843;
h. 1 Oct. 1791 Frederika Louise Wilhelmina van Pruisen.

Een zoon.

WILLEM II,
Koning der Nederlanden, Prins van
Oranje-Nassau, Groothertog van
Luxemburg, Baron van Breda,
geb. 6 Dec. 1792; † 17 Maart 1849;
h. 21 Febr. 1816 Anna Paulowna,
grootvorstin van Rusland.

Willem FREDERIK Karel,
geb. 28 Febr. 1797; † 8 Sept. 1881.
(Aan hem worden, bij de Wet van
25 Mei 1816, de Brabantsche
domeingoederen in beperkten eigen-
dom afgestaan.) — Wijdt 24 Nov.
1828 de K. M. A. plechtig in.

Twee kinderen.

WILLEM III,
Koning der Nederlanden, Prins van Oranje-Nassau, Groothertog van
Luxemburg, Baron van Breda,
geb. 19 Febr. 1817; † 23 Nov. 1890;
h. I. 18 Juni 1839 Sophia Frederika Mathilde van Wurtemberg.
II. 7 Jan. 1879 Adelheid Emma Wilhelmina Theresia van Waldeck-Pyrmont.

Vier kinderen.

(I)
Drie zonen.

(II)
WILHELMINA Helena Pauline Maria,
Koningin der Nederlanden, Prinses van Oranje-Nassau, Hertogin van
Mecklenburg, Baronesse van Breda,
geb. 31 Aug. 1880;
h. 7 Febr. 1901 Hendrik Wladimir Albrecht Ernst, Hertog van Mecklenburg.

ELFDE HOOFDSTUK.

Verwikkelingen over de erfenis van Willem III. Het Prinsenhof onder de beide laatste stadhouders. Zijn aandeel in de gebeurtenissen van 1793 tot 1795. Verbeurdverklaring en inrichting tot kazerne en hospitaal. Bestemming tot Militaire Academie.

Het was te voorzien dat de rijke erfenis van den koning-stadhouder, die 19 Maart 1702 kinderloos was overleden, niet onbetwist zou blijven. Hij zelf had in 1695 reeds, bij uiterste wilsbeschikking, tot eenigen erfgenaam van al zijn goederen aangewezen den zoon van Hendrik Casimir van Nassau, stadhouder van Friesland: Jan Willem Friso, wiens grootmoeder was de tweede dochter van prins Frederik Hendrik, Albertine Agnes. Tot uitvoerders van dien laatsten wil waren aangewezen de Staten-Generaal der Geünieerde Provinciën.

De koning van Pruisen, Frederik I, zoon van Louise Henriëtte, oudste dochter van den Stedendwinger, maakte echter mede aanspraak op de niet onbegeerlijke nalatenschap, zich daarbij beroepende, onder anderen, op diens uitersten wil en op de clause in het testament van René van Châlons, waarop reeds vroeger werd gedoeld (bl. 66, noot 5). De langdurige verwikkelingen, die hiervan het gevolg waren, en waarin uit den aard der zaak ook de Bredasche bezittingen betrokken waren, eindigden eerst in 1732, toen de verschillende partijen zich ten slotte vereenigden met een minnelijk accoord, waarbij in hoofdzaak de Nederlandsche goederen aan den prins van Oranje werden toegewezen. Van 1702 tot dat jaar bleven dus alle vroegere goederen van Willem III onder de bewindvoering van de Algemeene Staten, die, voor het richtig beheer, afzonderlijke raden aanstelden. De feitelijke overdracht der goederen aan den prins van Oranje had eerst plaats krachtens het besluit der Staten van 28 November 1733.

Het Bredasche kasteel ondervond onmiddellijk na den dood van den koning-stadhouder de gevolgen van den ingetreden toestand. Reeds onder dagteekening van 30 Maart 1702 kregen de rentmeester en controleur der domeinen te Breda en de con-

cierge van het kasteel den last om alle de goederen op 't kasteel wordende gevonden, volgens inventaris in de kaamers te doen sluiten en alsdan 't Stadszegel in presentie van den Stadhouder en twee Schepenen op die kamers te doen stellen ¹⁾. Weinige dagen later meldde zich te Breda aan, als gevolmachtigde van den baron Schmettau, raad van den koning van Pruisen, een zekere advocaat Pittenius met eene *memorie of acte van possessie-neeming der Stad en Baronnie wegens gem. Koning*, die de magistraat van Breda in ontvangst nam onder het zenden van een rechtstreeksch antwoord aan dien vorst, bevattende allereerst een betuiging van rouwbeklag (men veronachtzaamde in die dagen de vormen nimmer) en voorts het bericht dat *gem. Koning, tot het gestustineerde gerechtigd werdende verklaert, sij hem daarvoor souden erkennen* ²⁾.

De hoffelijke magistraat, gedachtig aan het spreekwoord van de geit en de kool, haastte zich een dergelijk schrijven te zenden aan de prinses-douairière van Friesland, moeder en voogdes van den minderjarigen Jan Willem Friso. De stadszegels bleven echter, hangende het geschil tusschen de erfgenamen, op de kamers van het kasteel, en werden slechts nu en dan verbroken om, steeds onder toezicht van een daartoe gemachtigde, den inhoud te kunnen schoonmaken en weder te doen opbergen.

Die goede zorgen voor het kasteel en de daarin bewaarde kostbaarheden konden niet verhoeden, dat in 1712 een belangrijke diefstal werd ontdekt, gepleegd door de dochter van de kasteleine met een dienstmaagd als complice, waarbij verschillende kostbaarheden werden verduisterd en eerst later bij een pandhuishouder teruggevonden ³⁾. Overigens verstoorde niets de doodsche stilte, die het Prinsenhof omgaf. Van eenige militaire bezetting van het kasteel was, vooral na den vrede van Utrecht, geen sprake meer. Zijn verdedigingswerken liet men vervallen of bestemde ze voor vreedzamer doel: de grachten waren zwanenvijvers geworden en het ravelijn vóór de noordelijke courtine, om welks bezit in 1637 zoo bloedig was gestreden, had men ingericht tot een tuin, waarheen men zich met een schuitje of pont moest begeven sinds de grachtsovergang bij de vroegere veldpoort was vervallen ⁴⁾.

Onder de vorengeschetste omstandigheden was er van een vorstelijk bezoek aan het Hof geen sprake, zoolang omtrent de rechten op de Bredasche bezittingen geene beslissing was gevallen. Nadat deze in 1732 genomen was, duurde het nog tot 1737, alvorens de nieuwe baron, als zoodanig, zijn plechtige intrede deed binnen Breda. De rechten van den jammervol op 24-jarigen leeftijd omgekomen Jan Willem Friso waren overgegaan op diens, kort na den dood zijns vaders geboren zoon Willem Karel Hendrik Friso, den jeugdigen Oranjevorst, op wien alle prinsgezinden in het nog altijd voortdurend tweede stadhouderlooze tijdperk al hun hoop voor de toekomst bouwden. Deze prins was, tijdens zijn minderjarigheid, opgevoed door zijn moeder en zijn grootvader van moederszijde, den landgraaf van Hessen-Cassel. In 1722 door de Staten van

¹⁾ Rijksarch. 's Hage, *Breda*, Vol. I, fol. 381. — ²⁾ *Ibid.*, Vol. I, fol. 387. — ³⁾ Wauters in zijn studie over Orley (*Bernard van Orley, Sa famille et ses oeuvres*) vermoedt, op gezag van Descamps, dat bij dezen diefstal de kostbare wandbehangen verloren gingen, waarvan sprake was in Aant. 1 achter Hoofdstuk III. Wij achten dit op goede gronden niet waarschijnlijk. (Zie ons opstel: *Vier Cartons van Barend van Orley* in Jaarg. 1904 van *Onze Kunst*, Antwerpen, J. E. Buschmann). — ⁴⁾ Rijksarch. 's Hage, *Plan van het kasteel van Breda* (No. 3151).

Gelderland tot stadhouder over dat gewest gekozen, werd hij in 1729 door de Staten van Friesland meerderjarig verklaard en aanvaardde hij het hem aangeboden erfstadhouderschap over die provincie. Kort daarna volgde zijn verkiezing tot stadhouder over de provincie Groningen en het landschap Drente. In 1734 huwde hij Anna van Engeland, oudste dochter van George II, een echtverbintenis, die ten volle het bewijs kon geven dat het aanzien van het Oranjehuis ongeschokt was gebleven, trots de achterstelling, die het in eigen land, en met name in Holland, nog steeds moest ondervinden.

In hetzelfde jaar nog, daags vóór Kerstmis, kwam het jonge paar te Breda, reizende van Calais, waar de prins zijn gemalin had opgewacht, naar Den Haag. Hoewel het enkel een kort oponthoud, geenszins een bepaald bezoek gold, ontving men er den prins en de prinses met het losbranden van het geschut op de wallen, het luiden der klokken en eene illuminatie van al de huizen langs den weg tot aan het kasteel toe, waar Hunne Hoogheden tot den 27sten logeerden. Op dien dag vervolgden zij hunne reis naar Heusden, om 's anderen daags naar Den Haag door te gaan ¹⁾.

Den 13^{den} September 1737 had het eerste *officieele* bezoek van het vorstelijke echtpaar aan Breda plaats. De prins en de prinses vertrokken daartoe op den 11^{den} van Soestdijk, waar zij op dat oogenblik vertoefden. De nacht werd te Oosterhout doorgebracht en 's anderen daags ving de plechtigheid der huldiging en inhaling aan. Er werd, vóór men de stadspoort binnenreed, een middagmaal gebruikt in het Speelhuis. Daarna reed men de stad door de Boschpoort binnen. Van daar af tot het kasteel toe, stonden de burgervandelen in het geweer en langs den weg waren allerwege eerepoorten en versieringen aangebracht. Op het kasteel aangekomen, werden Hunne Hoogheden door de magistraat, de tienmannen, de predikanten en andere autoriteiten begroet en toegesproken, en woonden, vanaf de galerij boven de poort, het schouwspel bij van een parade en een defilé van het geheele garnizoen.

's Avonds was de geheele stad versierd en verlicht. De prins liet zilveren penningen strooien onder de menigte en vereerde den overheidspersonen gouden exemplaren dier penningen. Van stadswegen besloot men de herinnering aan de wederkomst van Hunne Hoogheden levendig te houden door het slaan van een gedenkpenning ²⁾.

Op zichzelf moge de vreugdebetuiging over het bezoek van den prins en de prinses wellicht overdreven schijnen, inderdaad krijgt deze een dieperen zin wanneer men de omstandigheden dier dagen nagaat. Allereerst moest de bijzondere hulde aan den prins door de prinsgezinde Bredasche burgerij, wellicht als een demonstratie gelden tegenover de heerschende opvattingen in Holland, waar de regenten nog steeds alvermogend waren. Maar voorts was Breda overblij dat het weer de hoop zag doorschemeren op een wellicht herhaald en dan langduriger verblijf van het stadhouderlijk hof binnen zijn muren. De tijden waren aanmerkelijk veranderd voor de vroeger zoo welvarende stad. De nijverheid beteekende er niet veel meer; de verzanding van de beneden-Mark had den handel doen verloopen. Vroeger genoot men, naast de lasten, ook de voordeelen

¹⁾ Jan Morterre, *Leven van Willem IV.* — ²⁾ v. Goor, p. 194.

van een, als regel, sterk garnizoen, maar ook dit was gering geworden sinds Breda, door het *barrière-tractaat*, zijn groote beteekenis als vesting had verloren. En eindelijk had men, sinds 1702, geheel moeten missen de voordeelen van het verblijf van het stadhouderlijke hof, voordeelen die, zelfs bij karig bezoek, nimmer gering waren, dank zij de mildheid der Oranje's en hun genegenheid voor Breda.

De stad was dus, in den waren zin des woords, een vergeten provinciestedje geworden. De hooge wallen zonder bezetting, het groote paleis zonder het vertier eener hofhouding, gaven het zelfs iets doodsch en uitgestorvens. Het gras groeide er op de straten en gaf de Bredasche dichteres, baronesse De Lannoy, weinige jaren later de woorden in de pen:

Nooit hoor ik 't minst gerucht dat mijn gepeinzen stoort,
De kalmte brengt hier steeds de zoetste rijmlust voort,
En kan het lachend groen der Dicht'ren geest bekooren,
'k Vind hier bij ied'ren stap een nieuw vermaak gebooren,
Want Flora's milde hand spreidt in den lentetijd,
Tot zelfs op onze markt een lieflijk grastapijt.¹⁾

Onder die omstandigheden was het geen wonder dat Breda met uitbundige vreugde de deuren en luiken van het prinselijk kwartier zag ontsluiten en Hunne Hoogheden zag wederkeeren binnen het te lang vergeten Nassausche erfslot. Dit was, schijnt het, den laatsten tijd wat opgeknapt en verfraaid. 's Prinsen *konstschilder*, Johannes Anti-quus, was er aan het werk gezet. Hij had onder anderen *in de slaepcamer van zyn Hoogheit boven de deur geschildert, daer Mars van de drie Gratiën ontkleet word*, een stuk zo *krachtig en schoon dat alle kunstkenners het met achting beschouwen*. Voorts had hij in de audiëntiezaal boven de deuren doeken aangebracht, *verbeeldende Martius Coriolanus en Scipio Africanus*²⁾.

Toch bleef het, voor zooveel wij konden nagaan, wat Willem IV betreft, bij dit, en nog enkele andere, steeds vluchtige bezoeken. Zelfs blijkt uit de nog voorhanden dominiale archiefstukken weldra van de zucht om zich van een belangrijk deel der Bredasche erfgoederen te ontdoen. In 1740 en '41 werd o. a. eene publieke verkooping gehouden van verschillende huizen en erven binnen Breda en in de omgeving daarvan, die tot de bezittingen des prinsen behoorden. In 1746 en '47 werd het kasteel bovendien ten naastenbij geheel ontruimd, waartoe de tijdsomstandigheden aanleiding gaven. Tijdens den nog altijd aan gang zijnden Oostenrijkschen successie-oorlog werd, vooral nadat om Bergen-op-Zoom het beleg was geslagen, ook Breda ernstig bedreigd en

¹⁾ *Nagelaten dichtwerken van Jongvrouwe Baronesse de Lannoy*, eene door haren vriend Bilderdijk bezorgde uitgave. Aan den voet der bladzijde is een toelichtende noot gesteld (vermoedelijk dus van Bilderdijk), die Breda in zijn aangetaste eer herstelt: *Men zou nu* (d. i. in 1780, het jaartal der uitgave) *dit grastapijt vergeefs zoeken; het is bekend hoe zeer dit aangenaam en gezond plaatsje, zedert eenige jaaren tot deszelfs voordeel veranderd is . . .* Trouwens, de dichteres zelf had in een van haar latere gedichten al gezegd:

Maar 't geen mij echter moeit, ons trof een ongeval,
Daar uw goedhartigheid gewis in deelen zal:
Ons cierlijk grastapijt is van de markt verdwenen;
Waar thans mijn oog zich vest, 'k zie niets dan barre steenen . . .

²⁾ *Nieuwe Schouburg der Ned. Kunstschilders*, II, p. 316 en 317.

haastte de rentmeester zich instructies te vragen *hoe zig te gedragen ten aansien van de chartres &cā, en de meublen van 't Hoff*. Van de zijde van den prins kwam daarop de lastgeving *ten spoedigste . . . gem. boeken, chartres, &cā, alsmeede de tapijten en Precieuze meubelen van 't Hoff in koffers te pakken en in eene afgehuurde schuit naar 's Hage te senden*¹⁾.

Men weet dat het dreigende gevaar van een beleg aan Breda voorbijging omdat de verbonden legers, na Bergen-op-Zoom den 16den September 1747 te hebben genomen, er de voorkeur aan gaven naar Maastricht op te rukken. Zeker is de toestand, waarin Breda op dat oogenblik verkeerde, daarop van invloed geweest. De vestingwerken waren opgemaakt en bewapend, inundatiën om de stad gesteld en de huizen en beplantingen binnen een kanonschots-afstand afgebroken en weggeruimd. Bovendien werd in de jaren '47 en '48 onafgebroken een garnizoen onderhouden van 11,000 man. Door deze maatregelen en het samentrekken van een leger van ongeveer 40,000 man nabij Breda hoopte men Holland afdoende tegen een aanval langs het zuidelijk frontier te vrijwaren. In Mei 1748 hield de prins nog in persoon een inspectie over de om Breda samengetrokken strijdkrachten. Tijdens zijn, trouwens kortstondig, verblijf aldaar bereikte hem de tijding dat de vredesgezanten, die reeds te Aken bijeen waren, de preliminairen hadden vastgesteld, die kort daarna tot den definitieven vrede leidden.

Na den dood van Willem IV in 1751 ging de waardigheid van erfstadhouder over alle Nederlandsche provinciën — voor de eerste maal in zijn persoon vereenigd — op zijn minderjarigen zoon Willem over. De jonge prins bracht met zijn moeder, prinses Anna, zijn eerste bezoek aan Breda in Juni 1757. Op den 30sten vertrok het hof, waaronder prinses Carolina, van 's Gravenhage en kwam, na een kort bezoek aan Bergen-op-Zoom, den 2den Juli te Breda aan, aldaar opgewacht door den kort te voren tot gouverneur dier stad benoemden prins van Hessen-Philipsthal. Men vertoefde op het kasteel tot 8 Juli en maakte van hier uitstapjes naar Oosterhout en Dongen, om vervolgens over Hooge Zwaluwe en Moerdijk naar Soestdijk te vertrekken, waar het verdere deel van den zomer zou worden doorgebracht²⁾.

Dit bezoek aan Breda had, hoe hartelijk ons de ontvangst aldaar ook beschreven wordt, nog geen officieel karakter. Het duurde tot 1766 alvorens, na zijn meerderjarigverklaring, de plechtige intrede van Willem V als heer en baron van Breda kon plaats hebben. Door een ontvangst, niet minder luisterrijk dan zijn vader in 1737 was te beurt gevallen, toonde Breda hoe de liefde voor Oranje niet was verminderd tijdens de 15-jarige voogdijschap van den jongen prins en de leiding der militaire aangelegenheden des lands door den hertog van Wolfenbüttel. Den 6den Juni kwam de prins, vergezeld van den hertog, te Breda aan, bij de Antwerpsche poort, waar men binnenreed, verwelkomd door den magistraat. Tusschen de in de wapenen staande burgerij reed Z. H. naar het kasteel, onder tal van eerebogen en andere versieringen door, en langs den geheelen weg begroet door den geestdriftigen jubel der bevolking. Na, op

¹⁾ Rijksarchief 's Hage, *Breda*, Vol. XII, fol. 259. — ²⁾ *Ned. Jaerboeken*, 1757.

VERKLARING.

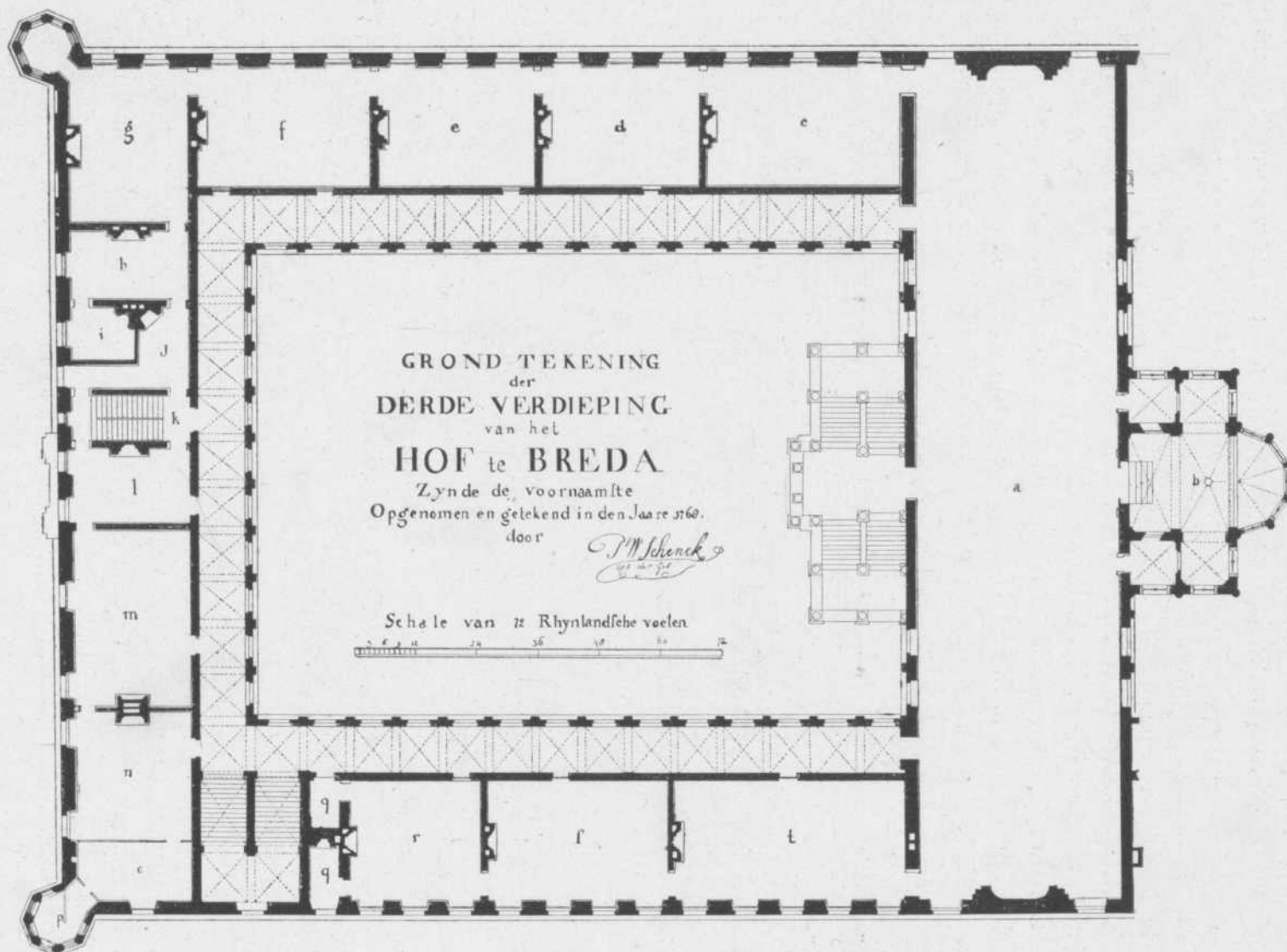
- a. Groote zaal.
b. Capel.

*Appartemenen van
Hare Kon. Hoogh.*

- c. 1ste kamer.
d. 2de kamer.
e. Antichambre.
f. Praesentiekamer.
g. Badkamer met
een cabinetje.
h. Kleedkamer.
i. Porcelijn cabinet.
j. Garde Robe.
k. Trap dérobé.
l. Kleine eetzaal.
m. Schilderkamer.
n. Kamer naast den
vergulden toren.
o. Cabinet.
p. Vergulden toren.

*Appartement van
Zijne Hoogheid.*

- q. Garde robe.
r. Badkamer.
s. Praesentiekamer.
t. Antichambre en
groote eetzaal.

Grondteekening der derde verdieping van het Hof te Breda. Naar eene plattegrondteekening, aanwezig in het Rijksarchief te 's Hertogenbosch.

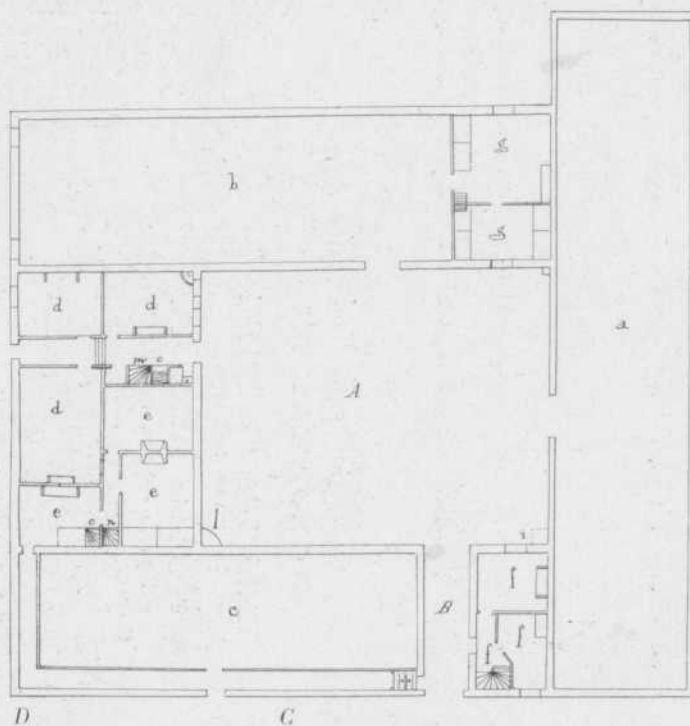
het Hof, de plechtige hulde van den magistraat der stad, de gecommitteerden der baronie en talrijke corporatiën in ontvangst te hebben genomen, was er dien avond en nog dagen achtereen feest te Breda. Het verblijf duurde tot 12 Juni, en ter herinnering daaraan werd een medaille geslagen ¹⁾.

In het algemeen mocht Breda en het prinselijk kwartier, onder het bestuur van den laatsten stadhouder, zich meer in de belangstelling van het hof verheugen dan in de jaren, die voorafgingen. Het onderhoud geschiedde, blijkens verschillende aantekeningen, in het domeinarchief aangetroffen, met meer zorg; er werden soms niet onbelangrijke sommen door Z. H. beschikbaar gesteld voor veranderingen en vernieuwingen, o. a. in 1773 voor een geheel nieuwe buitenpoort en in 1774 voor het afbreken van

VERKLARING.

- a. Paardenstal.
- b. Koetshuis.
- c. Kaatsbaan.
- d.d.d. Tuinierswoning.
- e.e.e. Logement achter de kaatsbaan.
- f.f.f. Logement voor stalbedienden, waarboven 3 kamers voor den stalmeester.
- g.g. Logement voor stalbedienden, zijnde daarboven mede nog twee kamers tot hetzelfde einde geschikt.
- i. Grootte regenbak.
- l. Gewelfde aschbak.
- m. Ruime trap naar den zolder boven de tuinierswoning.
- n. Trap naar den zolder boven het logement achter de kaatsbaan, geteekend e.e.e.
- o. Keldertrappen.

- A. Binnenplaats.
- B. Overdekte toegang tot de binnenplaats.
- C. Kasteelplein.
- D. Toegang naar het Valkenberg.

Plattegrond van Zijne Hoogheids stallen en Koetshuys, Kaatsbaan, Tuinierswoning en verder Logement te Breda. Naar een teekening in het Rijksarchief te 's Hertogenbosch.

het arsenaal en het aanleggen van den grond tot een tuin. De prins vertoefde er in den zomer van 1769 eenigen tijd met zijn jonge gemalin, Frederika Sophia Wilhelmina van Pruisen, met wie hij in 1767 was gehuwd, en tijdens den verderen duur van zijn stadhouderschap nog herhaaldelijk ²⁾. De prinses-weduwe, gouvernante Anna, bestemde kunstig vervaardigde naaldwerken tot versiering van sommige vertrekken ³⁾. Doch vooral

¹⁾ *Ned. Jaerboeken*, 1766. — ²⁾ Van de hand van den toenmaligen opzichter der gebouwen, Schenck, bestaan nog eenige gedetailleerde grondteekeningen der verschillende verdiepingen (in het Rijksarchief te 's Hertogenbosch), die ons doen zien hoe in die dagen het kasteel werd bewoond en in het bijzonder welke vertrekken voor het vorstelijk echtpaar waren bestemd. Die appartementen lagen alle op de 3de verdieping (de kelderverdieping rekende voor de 1ste), waarvan wij op bl. 191 de grondteekening opnamen, vergezeld van de daarbij behorende toelichting. Van dezelfde hand is de *Plattegrond van Zijne Hoogheids stallen*, enz. op deze bl. — ³⁾ *Beschr. v. d. begrafenisstoet van Frederica Louisa Wilhelmina, Koningin der Nederlanden*, p. 7.

blijkt wel 'sprinsen levendige belangstelling in de oude Prinsenstad door de benoeming, in 1790, van zijn oudsten zoon, onzen lateren eersten koning, tot gouverneur van Breda. Voor den jongen prins, die kort te voren de Leidsche hoogeschool had verlaten, werd het *gouvernement* veranderd en ingericht naar de eischen, die passend werden geacht voor een prins van den bloede. Deze veranderingen betroffen in hoofdzaak de inwendige inrichting. Uitwendig schijnt men het gebouw te hebben gelaten in den toestand, waarin het door Justinus van Nassau werd gesticht, althans nog in 1823 prijkten in den gevel de in hout gesneden wapens van den stichter en zijn gemalin, Anna van Merode ¹⁾. Eerst later, vermoedelijk bij de inrichting van het gebouw tot ambtswoning voor den gouverneur der Militaire Academie, werden die wapens weggebroken en de geheele gevel bedekt met het onvermijdelijk effen grijs.

Hoewel de stadsrekeningen melding

maken van een schitterende ontvangst van den prinselijken gouverneur en een luisterrijk feestmaal ter eere van zijn huwelijk, waarbij het geheele stadhoudelijke hof aanzat, schijnt de jonge erfprins weinig te Breda te zijn geweest en er althans niet doorlopend te hebben vertoefd. Tijdens de afwezigheid van den gouverneur werd het bevel over de vesting waargenomen door een *commandant*, waartoe sinds 1779 was benoemd de generaal-majoor der infanterie graaf Van Bylandt. Deze commandant was

W. F. G. H. d'Orange

Willem Frederik, Erfprins, Gouverneur van Breda. Houtsneede naar de prent van C. H. Hodges.

¹⁾ Wenning, *Aardrijkskundige beschrijving van Breda*.

het, die in het jaar 1793 Breda ontrouw deed worden aan zijn glorieuske traditiën en dezelfde vesting van waaruit de victorie was uitgegaan in 1590, na een onbeduidende beschieting en een beleg van slechts twee dagen, aan de Franschen overgaf.

De houding van den generaal Van Bylandt, wiens doortastend optreden kort te voren, in het roerige jaar 1787, alle begin van onlusten te Breda had onderdrukt, is te minder verklaarbaar in het licht der door hem rechtstreeks ontvangen bevelen van den stadhouder, die aan duidelijkheid niets te wenschen overlieten. De jonge erfprins was in de laatste dagen van October met een diplomatieke zending naar Duitschland vertrokken. Reeds 15 November daarna ontving de commandant van Breda van den erfstadhouder den last de vesting te stellen *à l'abri d'un coup de main et d'une surprise*. De erbarmelijke toestand, waarin 's lands weermiddelen in die dagen verkeerden, de volslagen onbekwaamheid van het meerendeel der officieren kunnen niet als een verontschuldiging gelden dat de generaal Van Bylandt na de ontvangst van dit korte en duidelijke bevel werkeloos bleef. Zelfs nadat op den 1sten December 1792 een Fransche oorlogsvloot de Schelde was opgevaren, en 1 Februari daaraanvolgende de Fransche republiek den oorlog had verklaard aan den erfstadhouder der Vereenigde Nederlandsche Provinciën, was er op dat tijdstip te Breda nog niets anders verricht dan het uitvaardigen van een voorschrift hoe te handelen als er alarm werd geslagen¹⁾.

Den 10den Februari ontving de generaal Van Bylandt van den prins den bepaalden last de vesting met alle kracht te verdedigen. *Ne vous embarrassez pas* — zoo schreef de prins daarbij — *si mon chateau, et tout ce que je possède dans la baronnie est brûlé ou détruit, je dois à mon pays mon sang pour sa défense, s'il le faut, je lui dois aussi le sacrifice de mes biens quand il s'agit de la conservation de ma patrie*²⁾. Ook het stedelijk bestuur werd in kennis gesteld met 's prinses beslisten wensch om de vesting krachtig te verdedigen, waartoe, onder dagteekening van 19 Februari 1793, een proclamatie werd uitgevaardigd, waarvan de aanhef luidde: *Op Hooge ordre van Zijne Doorluchtige Hoogheid den Heere Prince van Oranje en Nassau &c, &c, &c, word bij deeze door de Magistraat deser Stad, aan alle goede Burgers en Ingezetenen bekend gemaakt dat 't Zijne Hoogheid serieuze intentie is dat de Stad op de best mogelijke wijze word gedefendeerd, en dat mitsdien niemand, hij zij wie hij zij, zal hebben te spreken van de vesting over te geven . . .*³⁾.

De bevelhebber had dus, zelfs ten opzichte van de persoonlijke bezittingen van den prins, de handen volkomen vrij. Toch werd niets noemenswaard verricht om de vesting in krachtigen staat van tegenweer te stellen⁴⁾.

De stadhouder was begrijpelijkerwijze zeer verstoord over de lauwheid, waarmede

¹⁾ v. d. Hoeven, t. a. p., p. 218. — ²⁾ *Ibid.*, p. 218. — ³⁾ *Breda veroverd en heroverd*, Bijl. C. — ⁴⁾ Het kenschetst zoo geheel den tijdgeest, dat we in de *Jaerboeken* onder Februari 1793 de volgende aantekening betreffende Breda vinden: *Men vervaardigt hier alles tot eene verdediging; een gedeelte van de bruggen zijn afgebroken en rolbruggen gelegd, die geen hinder aan den overtocht doen; ook worden er Spaansche Ruiters in gereedheid gebragt. Deze en andere schikkingen doen genoegzaam zien dat men ongemeen op zijn hoede is tegen alle onverwacht bezoek. Men was dus, blijkt wel, al met heel weinig tevreden! En vooral het in gereedheid brengen van Spaansche ruiters als teeken van ongemeene waakzaamheid is kostelijk.*

de voorbereidselen tot de verdediging werden genomen. Den 19den Februari verzond Z. H. aan den commandant de volgende scherpe terechtwijzing: *Si vous ne prenez pas de meilleures mesures, la place tombera infailliblement entre les mains de l'ennemi. Je vous le répète, monsieur, vous êtes responsable à l'état de la place qui vous est confiée, et vous devez faire tout ce que vous pouvez pour la défense de votre place.... J'espère que la défense sera meilleure que les préludes ne me donnent lieu de le croire....¹⁾*

Het heeft geen nut de verdere gebeurtenissen van die dagen uitvoerig te behandelen, waarin het kasteel, voor zooverre wij konden nagaan, ook niet betrokken werd. Den afloop kennen we: nadat op 18 Februari de eerste Fransche cavaleriepatrouilles in Ginneken en Prinsenhage waren gesignaleerd; eenige dagen later een afdeeling van nog geen 4000 man de toegangen tot de stad had afgesloten; den 23sten Februari de vesting gedurende 2 uren en den 24sten gedurende 3 uren uit 4 mortieren en 4 houwitsers was gebombardeerd — welk bombardement moest eindigen door gebrek aan munitie — namen de commandant en de overige leden van den krijgsraad het eenparig besluit om de vesting over te geven, nadat men bedongen had dat de bezetting met krijgseer — in dit geval bittere spot — zou mogen uittrekken.

De vesting Breda met haar 360 stukken geschut van verschillend kaliber en haar voorraden, door deskundigen op 7 à 8 millioen gulden geschat²⁾, was een welkome buit voor de havelooze bende Franschen — van lieverlede tot 8000 man versterkt — die haar den 27sten en 28sten Februari onder Dumouriez binnenrukten. Den eersten dag maakten de Fransche troepen zich aan allerlei baldadigheden schuldig. In de Groote kerk werden de wapens van den prins en van de stad van het orgel gebroken en het praalgraf der Nassau's beschadigd. Merkwaardigerwijze liet men het kasteel, dat ongetwijfeld bezet werd, ongerept³⁾. Door het krachtdadig optreden van den kolonel Custère, die tot commandant der vesting werd aangesteld, en wiens eerste werk was het oprichten van een galg op het midden der markt, bleef de stad van verdere plundering bevrijd.

Nauwelijks waren te Breda eenige leden van het *Comité Batave* verschenen om het burgerlijk bestuur te organiseeren, of de nederlaag der Fransche legers bij Neerwinden was aanleiding dat de vesting zich op de eerste aanmaning van den erfprins weder aan de Nederlandsche troepen overgaf. Breda was niet langer dan zes weken Fransch geweest. Reeds 10 April trok de Fransche bezetting de stad uit en defileerde te Prinsenhage voorbij den prins. De erfstadhouder met de prinses en de beide prinsen Willem en Frederik kwamen in persoon te Breda om hunne blijdschap te toonen over den gelukkigen loop der gebeurtenissen. Door het ontruimen van Breda en den daarop gevolgden haastigen terugtocht van Dumouriez werd het grondgebied der republiek geheel van de Fransche invallers gezuiverd en bleef gedurende het verdere deel van 1793 voor herhaalde invallen verschoond.

¹⁾ v. d. Hoeven, p. 223. — ²⁾ *Bred. Courant* van 5 Maart 1793. — ³⁾ De *Jaerboeken* vermelden, dat alleen de wapens voor 't Binnen-Kasteel werden verbrijzeld. Voor zoover wij weten, werden echter nimmer wapens boven de poort van het hoofdgebouw aangebracht.

In het voorjaar van 1794 zou het weder anders worden. In Frankrijk had Carnot een krijgsmacht georganiseerd, bestaande uit het Noorderleger onder Pichegru en het leger der Ardennen onder Charbonnier. Beide legers moesten langs de Sambre en door Vlaanderen opereeren tegen de verbonden legers van Oostenrijk, Engeland en de Republiek, die in de Oostenrijksche Nederlanden waren samengetrokken: in Vlaanderen stond Clerfait; aan de Sambre vorst Kanitz en in het midden de hoofdmacht, in drie deelen gesplitst en gesteld onder de bevelen van den prins van Coburg, den erfprins van Oranje en den hertog van York.

Na de nederlagen bij Kortrijk, Tourcoing en Fleurus waren de bondgenooten genoodzaakt de Zuidelijke Nederlanden te ontruimen. De erfprins ging met zijn macht naar Staats-Brabant en betrok een legerplaats in de onmiddellijke nabijheid van Breda, om en bij de buurtschap, thans nog bekend onder den naam van de Vijf Eiken. Het hoofdkwartier van den prins werd te Breda gevestigd, waardoor de bevelhebber beter verbonden bleef met het Engelsche korps onder York, dat tusschen Zundert en Roendaal was gelegerd. De overige leden van het stadhouderlijk gezin hadden tijdens den veldtocht in de Zuidelijke Nederlanden op het Hof te Breda verblijf gehouden en vertoefden daar nog ¹⁾.

De ontruiming van België veroorzaakte begrijpelijkerwijze groote bedrijvigheid in de Nederlandsche frontiersteden en dus ook te Breda. Onder het onmiddellijk oog van den prins werd uitteraard de noodige voortvarendheid betracht. Er was dan ook veel te doen. Niet alleen moest de vesting in staat van verdediging worden gebracht en de inundatiën worden gesteld, maar de verpleging der veldtroepen eischte bijzondere voorziening. Het aantal zieken en gewonden was, na den ongelukkigen veldtocht in België, aanzienlijk; dagelijks kwamen uit de richting van Antwerpen geheele troepen gekwetsten aan, die van uit Breda verder per scheepsgelegenheid naar Dordrecht moesten worden overgebracht, waar groote hospitalen waren ingericht. In het Speelhuis had men de veldbakkerij voor het kampeerende leger gevestigd. Groote magazijnen had men binnen Breda ingericht, ook ten behoeve van het aanzienlijk versterkt garnizoen, dat op een hardnekkige verdediging was berekend.

Den 27sten werd op het kasteel een bijeenkomst gehouden van de verschillende legeraanvoerders der verbonden troepen. Er werd overeengekomen dat de Staatsche troepen grootendeels als bezetting over de verschillende vestingen zouden worden verdeeld en het Engelsche leger te velde zou blijven. Het geheele stadhouderlijke hof bleef nog te Breda; ook het hoofdkwartier van den erfprins bleef daar voorloopig nog gevestigd ²⁾.

De hertog van York vestigde zijn hoofdkwartier te Oosterhout en deed zijn troepen een kamp betrekken, waarvan de herinnering nog voortleeft in de zoogenaamde Yorksche heuvelen, den naam, die de onmiddellijk ten zuiden van het voormalige Cadettenkamp gelegen heuvelrij thans nog draagt. De hulp der Engelsche bondgenooten was

¹⁾ *Jaerboeken*, 1794. — ²⁾ v. d. Hoeven, t. a. p., p. 233.

bij de verdere krijgsvruchtelingen echter zeer gering: op de nadering des vijands trok York terug, eerst naar 's Hertogenbosch, later naar Nijmegen. Daarentegen berokken- den zijn tuchtellooze benden aan de inwoners der streken, die men doortrok of voor de legering der troepen bestemde, veel overlast.

De eerste gevechten tusschen de Staatsche en Fransche troepen hadden omstreeks 12 Augustus plaats. Het succes schijnt daarbij aan de Nederlandsche troepen te zijn gebleven, want 17 Augustus, den eerstvolgenden Zondag, werd een algemeene dank- en biddag in alle kerken te Breda uitgeschreven, welke plechtigheid door de prinses, des voormiddags in de Fransche, des namiddags in de Groote kerk werd bijgewoond. Dien- zelfden dag kwamen de leden van den Raad van State te Breda aan ¹⁾.

Het krachtiger opdringen der Franschen maakte in de eerstvolgende dagen het gevaar voor een beleg echter dreigender en deed ten slotte den erfstadhouder, die her- haaldelijk in persoon de voorpostenlinie bezocht, het besluit nemen naar 's Gravenhage terug te gaan. Dit geschiedde den 27sten. De prinses en prins Frederik, die pas van een ziekte was hersteld, gingen mede. De erfprins bleef nog eenige dagen te Breda, doch verlegde daarna zijn hoofdkwartier naar Waalwijk ²⁾.

Na een aantal schermutselingen in den omtrek van Breda gaf de Fransche opper- bevelhebber het denkbeeld op om die vesting met kracht aan te tasten en trok met zijn hoofdmacht naar Den Bosch. Het dichtvriezen van de inundatiën vergemakkelijkte zijn opmarsch en 27 December 1794 verscheen Pichegru reeds in den Bommelerwaard.

Toen de voorspoed der Franschen en de omwenteling in de Nederlanden den erf- stadhouder had doen besluiten den 18^{den} Januari 1795 met zijn gezin de wijk te nemen naar Engeland, was het slechts op last van de Algemeene Staten, dat Breda zijn poorten voor de Franschen ontsloot. Den 25sten Januari trok een Fransche bezet- ting de stad binnen en den 27sten daaraanvolgende verscheen een regeeringscommissaris, die een provisioneele municipaliteit instelde.

De Bataafsche Republiek, uit de omwenteling geboren, erkende weldra Staats- Brabant en Drente als zusterlandschappen en ontving hunne afgevaardigden in de Algemeene Staten. Deze emancipatie was het eenige voordeel, dat Brabant trok uit den nieuw ingetreden toestand, die weldra, evenals overal elders, ook in dat gewest en te Breda, niets dan vernedering en ellende baarde. Het Prinsenhof werd, evenals alle andere goederen van den stadhouder, verbeurdverklaard, de prachtige wandbe- hangels ³⁾ en de verdere inboedel in schuiten naar 's Gravenhage gebracht en aldaar publiek verkocht. Men ging daarbij met de grootste ruwheid te werk; alle versierin- gen, die maar eenigszins konden worden verwijderd, werden met geweld uitgebroken en het kasteel leek, na die bewerking, inwendig een ruïne. In dien toestand werd het, in de jaren die volgden, eerst voor verblijfplaats van krijgsgevangenen, later voor hos- pitaal ingericht ⁴⁾. Het *gouvernement* deelde het lot van het kasteel en werd — althans tot 1801 — beurtelings voor kazerne of voor hospitaal gebruikt. In dat jaar werd het

¹⁾ *Jaerboeken*, 1794. — ²⁾ v. d. Hoeven, p. 233. — ³⁾ Men zie omtrent die wandbehangels reeds hiervóór, bl. 66. — ⁴⁾ *Almanak der K. M. A.*, 1830, p. 113.

bestemd voor de zittingen van het Departementaal gerechtshof van Bataafsch Brabant, dat van 's Hertogenbosch naar Breda was verplaatst ¹⁾).

Gedurende het bestaan der Bataafsche republiek en het koninkrijk Holland viel er overigens te Breda ten opzichte van het kasteel en zijn bijgebouwen weinig van belang voor. Het erf der Nassau's had geen deel aan het bezoek van den *connétable* Louis Napoleon of de *blijde inkomste* van dien inmiddels tot koning verheven broeder van den Franschen keizer. De Bredasche Clio, die van de Brabantsche prinsesstad eens boeken mocht, dat dáár de eerste eeden van trouw werden gezworen tusschen de vrijheidshelden van 1566, moest in 1806 haar stad de twijfelachtige eer geven de eerste te zijn in het nieuwbakken koninkrijk, die den van elders opgedrongen vorst mocht toejuichen. De omstandigheden hebben althans het kasteel behoed aan die hulde te moeten deelnemen, doordien de koning bij die gelegenheid zijn intrek nam in het huis van den drossaard Havermans ²⁾).

Ook bij de latere bezoeken van Lodewijk Napoleon schijnt nimmer het kasteel voor diens tijdelijk verblijf te zijn ingericht. Wel lezen we in de notulen van de municipaliteit van den 20sten van Grasmaand 1809, dat het *Z. M. heeft geliefd het Princenhof tot een zijner Paleisen te doen in gereedheid brengen*, en deed zelfs in de vergadering van 12 Mei 1809 de burgemeester mededeeling, dat *Z. M. de order heeft gegeven om het kasteel in staat te brengen om van tijd tot tijd deese stad te kunnen bewonen* ³⁾), maar de vervallen toestand waarin het verkeerde is blijkbaar aanleiding geweest, dat van dit voornemen weder werd afgezien. Althans in April 1809 werd het Departementaal Gerechtshof voor het logies van Lodewijk Napoleon bestemd; in Augustus van dat jaar andermaal te Breda zijnde, verkoos *Z. M. het lokaal te occuperen, waarin Hoogst denzelven bij zijn laatste verblijf in deze stad heeft vertoefd* ⁴⁾), en ook voor het vervolg bleef, tijdens de aanwezigheid des konings te Breda, het voormalig gouvernement diens *Paleis*.

Wij behoeven gelukkig verder weinig aan te halen uit de stadsarchieven, die — na de inlijving in 1810 uitteraard in het Fransch gesteld — zoo overtuigend doen zien dat men ook te Breda den rug niet minder diep kromde voor het vreemd geweld dan overal elders. Wat het algemeen beloop der gebeurtenissen betreft, Breda werd in dat jaar door Fransche troepen bezet, en ingedeeld onder het *Département des Bouches du Rhin*, hoofdplaats 's Bosch, maar het volgend jaar nader ingedeeld bij het *Département des deux Nethes*, hoofdplaats Antwerpen. Het garnizoen werd sterk verminderd doordat alle troepen hoog noodig waren op een der vele operatie-tooneelen elders, en de stad, die dagelijks meer en meer werd ontvolkt, verviel allengs tot een onbeduidende provinciestad. Eenig vertier gaf nog in 1810 eerst een bezoek van den keizer, daarna in datzelfde jaar van de keizerin, beiden op hun doortocht naar Amsterdam. Het kasteel had ook aan die bezoeken, voor zoover wij konden nagaan, geen deel.

Daarentegen werd bij de voorbereiding van den tocht naar Rusland over de voor-

¹⁾ MS. v. d. Schepen A. Reigersman, *Bred. Courant* v. 2 Jan. 1898. — ²⁾ Dr. Corstens, *Breda*, p. 108. — ³⁾ *Ibid.*, p. 139 en volgg. — ⁴⁾ Notulen van de municipaliteit van den 4den van Oogstmaand 1809.

malige bezittingen van den prins van Oranje beschikt door het inrichten van de stallen en de kaatsbaan van het kasteel tot een *manutentie* (letterlijk *administratie*, hier *verplegingsmagazijn*) en een veldbakkerij voor het leger. In hetzelfde jaar, bij keizerlijk decreet van 22 Mei, werd het Valkenberg in eigendom afgestaan aan de stad, onder voorwaarde dat dit park in een goeden staat zou worden onderhouden en moeten blijven dienen tot een openbare wandelplaats¹⁾.

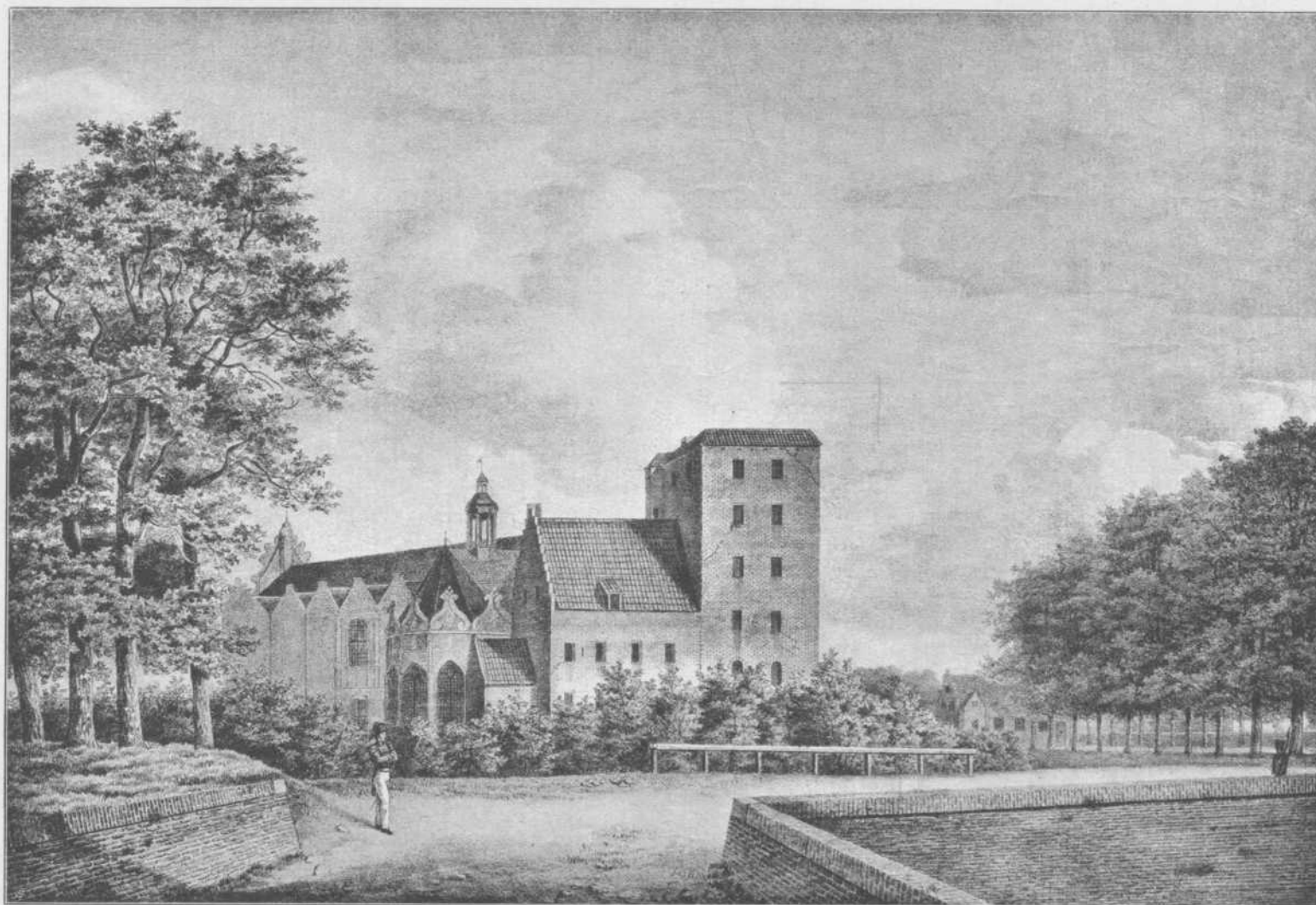
Na de vernietiging van het Groote Leger, en niet minder na de verschrikkelijke nederlaag van Napoleons legers bij Leipzig, werden de hospitalen der Fransche garnizoensplaatsen met gekwetsten overvuld. Breda kreeg daarvan ruim zijn deel. Honderden karren, ieder met 6 à 7 zieken en gekwetsten kwamen in korten tijd op het kasteel aan, waarvan het hoofdgebouw was ingericht tot hospitaal. Door het gebrek aan goede geneeskundige hulp bezweken ontelbare lijdens, die allen in de Loopschans werden begraven. Men kan zich voorstellen welk een indruk Breda in die dagen moet hebben gemaakt: rijen huizen, leegstaande door het vertrek der meeste gegoede familiën; leeg straten, zonder eenig vertier dan het dof geratel van ziekenkarren, die binnenkwamen, of lijkwagens, die uitreden; het kasteel, één tooneel van ellende, overvuld als het was van zieken en gekwetsten, waarvan het meerendeel slechts werd binnengedragen om er te sterven....

Maar het oogenblik der bevrijding naderde met den dag. Toen het binnenrukken van de eerste Pruisische en Russische troepen het sein was voor de omwenteling van 1813, betrad kort daarna Willem Frederik van Oranje, tot Souverein Vorst uitgeroepen, na 19-jarige afwezigheid weder den vaderlandschen bodem. Vanaf dat oogenblik breidde zich de beweging zoo snel uit, dat de Fransche troepen bijna overal moesten terugtrekken, en alleen nog enkele plaatsen, meerendeels in het zuiden des lands, in hun macht bleven. Daaronder behoorde Breda. De bezetting was echter zoo zwak en de voorraden zoo uitgeput, dat bij de eerste nadering der kozakken in December, na kort beraad, de vesting werd overgegeven. De generaal Van der Plaat, vroeger Nederlandsch genie-officier, later in Russischen dienst overgegaan, werd gouverneur en stelde er onmiddellijk orde op, dat de stad met de beschikbare hulpmiddelen in zoo goed mogelijk staat van tegenweer werd gebracht.

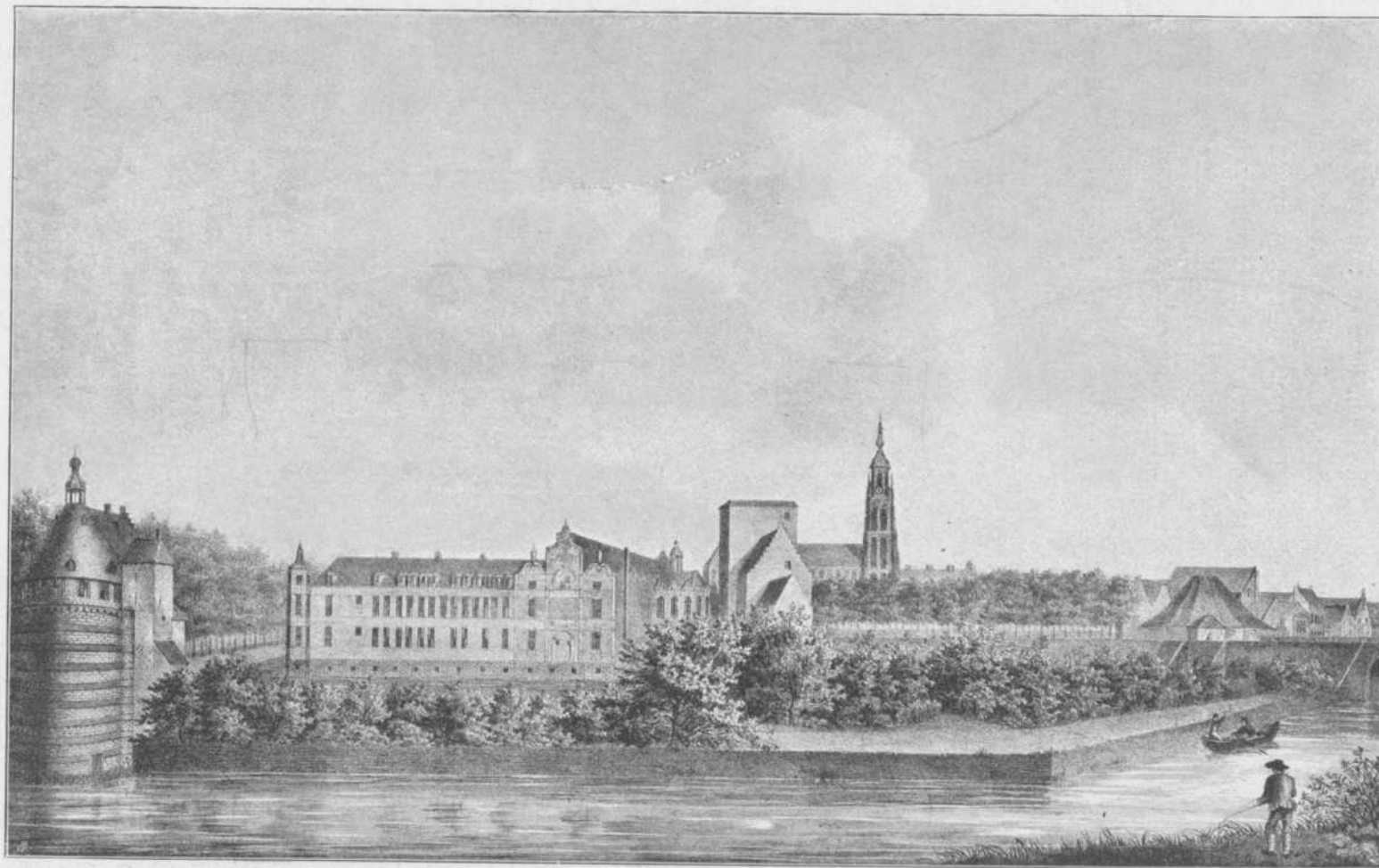
Uit den tijd, waarvan wij schrijven — begin 1814 — bestaat een *Memorie* van den kapitein-ingenieur J. D. Pasteur, aanwezig in de archieven van het Departement van Oorlog, die ons toestaat een volledig denkbeeld te krijgen van den staat der verdedigingswerken te Breda in dat jaar. Ten aanzien van de voorwerken van het kasteel worden we daaruit bekend met een nieuw aangelegde lunet vóór den Duiventoren, terwijl ons overigens het kasteel zelf beschreven wordt als te zijn ingericht — wat we reeds wisten — tot hospitaal, ruimte gevende voor ± 1000 bedden, en de ruime kelders tot approvisionnement.

Men stelde alle pogingen in het werk om het hernemen van Breda door de Fran-

¹⁾ MS. v. d. Schepen A. Reigersman, *Bred. Courant* van 2 Jan. 1898.

Het kasteel omstreeks 1826. De oude hofkapel en vierkante toren (overblijfsel van den burcht van Jan van Folanen). Naar een prent uit dien tijd.

Het kasteel omstreeks 1826. Links op den voorgrond de watermolen. Naar een prent uit dien tijd.

schen, die nog altijd in het bezit van Gorinchem waren en aldus de verbinding met Holland zouden kunnen herstellen, te beletten. Daartoe werden van overal elders zoo-
 veel Nederlandsche troepen, als maar gemist konden worden, naar Breda gedirigeerd,
 terwijl de Bredasche schutterij met denzelfden ijver en nauwgezetheid als de overige
 troepen den dikwijls vermoeienden garnizoensdienst waarnam. Eindelijk rukte den
 8sten Januari 1814 de generaal Von Bülow met zijn staf, waarbij prins Frederik der
 Nederlanden, onder klokgelui en tot groote vreugde der bevolking, aan het hoofd van
 het 3de Pruisische legerkorps de stad binnen, en was het dadelijk gevaar voor een
 belegering voorbij. Breda kreeg een garnizoen van ruim 12000 man, waarvan het be-
 hoorlijk onder dak brengen zeker geen gemakkelijke taak was. Dit was zeker wel de
 reden dat nagenoeg alle bijgebouwen van het kasteel tot kazerne werden ingericht en

De Kon. Mil. Academie in 1830. Naar een prent uit dien tijd.

we in de stadsrekeningen — waarvan het onderhoud tot vrij aanzienlijke bedragen voor-
 komt — in dien tijd voortdurend lezen van: *caserne op 't kasteel*; *caserne het Pavillioen*
 enz. Zelfs de galerij boven de poort en de kaatsbaan werden tot logies van troepen in-
 gericht; in het gouvernement werd de garnizoens-apotheek gevestigd en in het huis in
 het Valkenberg een inrichting gevestigd tot het berooken en zuiveren van fournituren.

Door het verplaatsen van het tooneel der krijgsverrichtingen meer zuidwaarts
 speelde Breda in 1814 verder geen rol. Ook de gebeurtenissen van 1815 volgden elk-
 ander zoo snel op, dat Breda — hoewel het zeker had moeten medewerken om den
 teruggekeerden keizer in zijn zegevierenden tocht naar het Noorden te stuiten, indien
 hij als overwinnaar uit de kortstondige worsteling was getreden — buiten spel bleef.

Na de vereeniging met België werd het weder — wat het reeds vroeger geweest

was — een vergeten provinciestad. De verlegging der zuidelijke grens had de vesting nagenoeg alle militaire beteekenis ontnomen. Het kasteel bleef voorloopig bestemd tot verblijfplaats van krijgsgevangenen; later werd het weder militair hospitaal. Met de overige bezittingen, die in 1795 verbeurdverklaard waren, keerde het in 1816 aan het huis van Oranje terug. De wet van 25 Mei 1816 (Staatsblad No. 25) bestemde het, met de andere Brabantsche domeingöederen, in het bijzonder voor 's konings tweeden zoon, prins Frederik der Nederlanden, als schadeloosstelling voor den afstand der Nassausche landen, die na den dood des konings aan dien prins zouden zijn toegevallen.

Het kasteel bleef echter zijn bestemming van hospitaal en verblijfplaats van troepen nog beurtelings behouden tot het jaar 1826, toen het Kon. Besluit van 29 Mei No. 27 het eindelijk uit zijn jarenlang verval ophef. Door dat besluit werd 's konings voornemen bekend om het kasteel van Breda te bestemmen tot eene Militaire Academie en een som van 350,000 gulden beschikbaar gesteld om het oude gebouw voor zijn nieuwe bestemming in te richten.

Uit de plannen en teekeningen, die nog aan het Departement van Oorlog berusten, worden wij bekend met de belangrijke veranderingen, die in 1826 werden aangebracht. Allereerst moesten de kapel achter de groote zaal en de oude toren daarnaast — het laatste overblijfsel van den burcht van Jan van Polanen — onder den hamer van den slooper vallen. Een gelijk lot trof den watermolen. Ook de binnenpui met balkon — de fraaie *escalier d'honneur*, die toegang gaf tot de groote zaal — werd weggebroken en vervangen door een nieuwen muur zonder eenige uitwendige versiering. De gracht rondom het hoofd-

Willem I

Willem I, Koning der Nederlanden, Stichter van de Kon. Mil. Academie te Breda. Naar de prent van B. Taurel.

gebouw werd gedempt, evenals de waterleiding voor den molen; men behield echter nog een kom nabij de Haven om tot losplaats van materialen te dienen, en een tweede kom nabij de plaats waar de molen stond, en die tot zwemplaats werd ingericht.

Achter het hoofdgebouw werden twee vleugels aangebouwd, waarvan de gelijkvloersche verdiepingen elk werden ingericht tot een kapel: een voor den Hervormden en een voor den Rooms-katholieken eeredienst. Van het geheele hoofdgebouw werden voorts de buitenmuren 2.5 M. hooger opgetrokken, waardoor een volledige derde verdieping ontstond. Gelijkkomende met den vloer dier verdieping werd in de groote zaal een zoldering gelegd en het houten verwulf weggenomen, zoodat de hooge zaal in tweeën werd gedeeld. Ten slotte vernieuwde men het geheele dak.

Frederik Prins der Nederlanden.

Frederik, Prins der Nederlanden,
in wiens tegenwoordigheid op 24 November 1828
de Kon. Mil. Academie werd ingewijd.
Naar de prent van P. Velijn.

Wat de bijgebouwen betreft, werd het gouvernement ingericht tot woning voor den commandant of gouverneur, het bolwerk tot logement voor officieren en de kaatsbaan tot stal. Men bouwde in den vroegeren gouvernementstuin een overdekte manege, en een portierswoning bij de brug, die toegang gaf tot de poort.

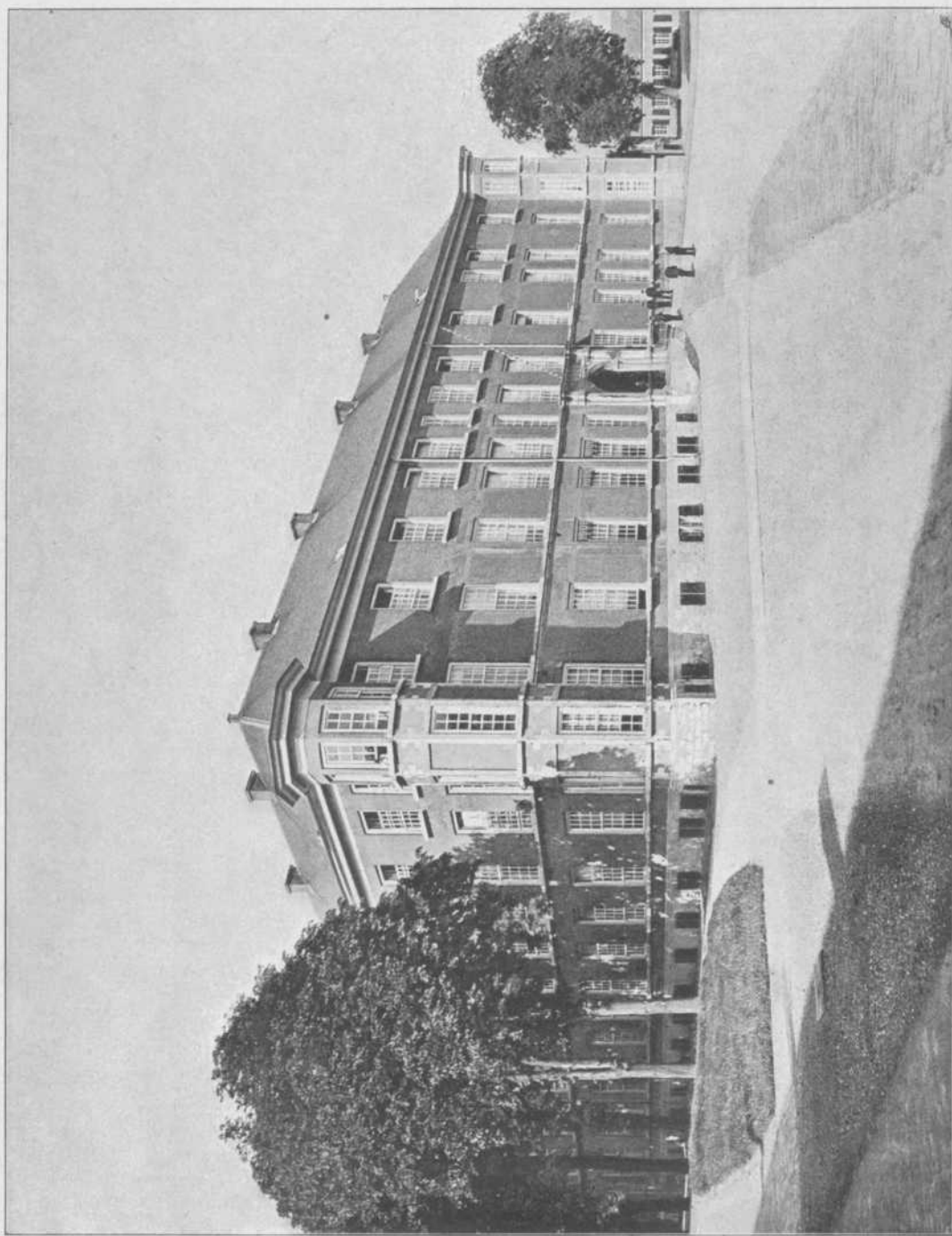
Hoewel in het Kon. Besl. van 29 Mei 1826 de wensch was uitgedrukt dat, met den aanvang van het cursusjaar 1827/28, de nieuwe Academie zou kunnen worden betrokken, duurde het nog tot het laatst van 1828 alvorens de volledige inrichting was afgeloopen. Nadat het reglement voor de nieuwe inrichting was vastgesteld, haar bestuur en ambtenaarspersoneel benoemd, en hare leerlingen — gedeeltelijk van de Delftsche Artillerie- en Genieschool, anderdeels van ver-

schillende korpsen van het leger afkomstig — waren aangekomen, kon eindelijk de 24ste November 1828 als de dag worden aangewezen, waarop de koninklijke stichting feestelijk zou worden ingewijd. Prins Frederik, die bij het geheele plan tot oprichting der Militaire Academie zulk een werkzaam aandeel had genomen, vertegenwoordigde daarbij zijn vader. De hoogleeraar Bosscha sprak in de Groote kerk een inwijdingsrede uit, het nut betoogende van Academisch onderwijs, ook met betrekking tot het krijgswezen. De geheele stad was dien dag schitterend versierd en verlicht en toonde door klokgelui en uitbundig vreugdebetoon haar erkentelijkheid voor de ontvangen weldaad.

Zoo ging onder feestgedruisch en met de beste vooruitzichten, het oude kasteel van Breda zijn nieuwe bestemming in

Met ingang van 24 November 1828 — den *dies natalis* onzer Militaire Hoogeschool — is derhalve het Prinsenhof Koninklijke Militaire Academie.

De geschiedschrijver van het oude kasteel kan hier zijn taak als geëindigd beschouwen. De thans vijfenzeventig-jarige begon daar een *eigen* geschiedenis, te eigenaardig, te veel afwijkend van die van den ouden burcht, dan dat zij niet nu of later een eigen geschiedschrijver vinden zal. Wat diens pen zal neerschrijven zal niet meer

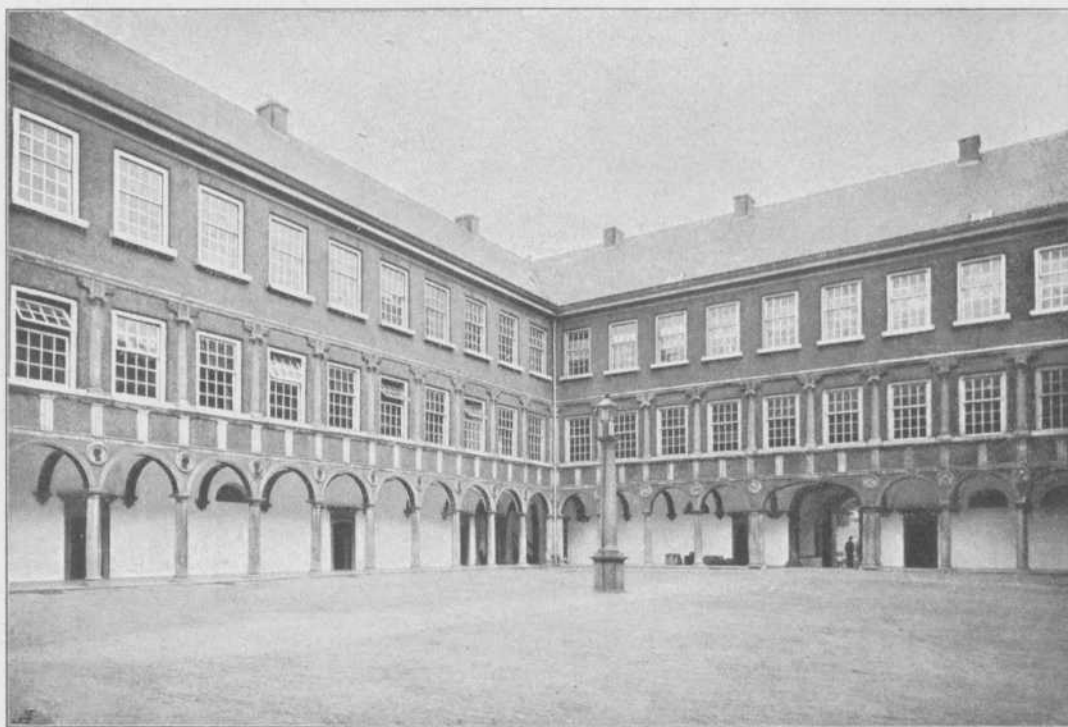

De Koninklijke Militaire Academie omstreeks 1890. Naar een photographie.

zijn het verhaal van de lotswisselingen van het oude bouwwerk zelf, van dat historische erf, waar de eerste Nederlandsche Nassau's zich blijvend vestigden, en dat met al die Nassau's, en later met de Oranje's, meê doorleefde zooveel wel en zooveel wee: een geheele, lange familiegeschiedenis van eeuwen.

Zijn hand zal geheel andere dingen te doen vinden. Zij zal hebben te verhalen van de wisselingen in opvatting omtrent vorming en opvoeding der jonge mannen, die daar thans tot officier worden opgeleid, van de reorganisatiën, die onze Militaire Hoogeschool reeds heeft beleefd. Zij zal voorgoed aan de vergetelheid hebben te ontrukken de namen van de uitnemendsten onder de Gouverneurs, Commandanten, Hoogleraren en Leeraren aan die Inrichting, onder wier leiding reeds geslachten van cadetten tot officier zijn gevormd, waarvan de alleroudsten reeds zelve behoorren tot de geschiedenis, velen thans de hoogste rangen innemen in onze Legers, hier en elders, en de jongsten, vol idealen in het hart, nog aan den aanvang staan van hun schoon beroep van plichtsbetrachting en van ernst.

Zij zal eindelijk hebben te gewagen van de *faits et gestes* van het cadettenkorps

Binnenplein der Koninklijke Militaire Academie (1900). Naar een photographie.

zelf; van zijn lief en zijn leed; van dat eigenaardige jonge leven, dat zich daar afspeelt binnen de enge grenzen van het Academieterrein, maar dat toch in zijn aard zoo vormend is en in zijn herinnering zoo rijk.

Zij moge, als zij dan eens de geschiedenis te boek stelt van dat korps, met zijn eeuwig groene jeugd, ondanks zijn 75 jaren, altijd terugvinden dezelfde goede eigenschappen, die het nu reeds driekwart eeuw sieren, en die hebben medegewerkt om de Koninklijke Militaire Academie haren uitnemenden naam te bezorgen, ook buiten de grenzen van ons Koninkrijk.

ZOO ZIJ HET!

AANTEKENINGEN.

Het Koninklijk Besluit tot oprichting der Koninklijke Militaire Academie te Breda luidt als volgt:

Wij WILLEM, bij de gratie Gods, Koning der Nederlanden, Prins van Oranje-Nassau, Groot-Hertog van Luxemburg, enz., enz., enz.

Gezien de aan Ons gedane voorstellen door de Commissie, benoemd bij Ons besluit van den 13 December 1822 No. 1, wegens het uitbreiden en verbeteren der bestaande inrigtingen van militair onderwijs;

Gelet op de rapporten van Onzen Commissaris-Generaal van Oorlog van den 14 Februari en 22 Maart l.l. L^a U² en M⁵;

Willende aan de eene zijde overgaan tot het aanvankelijk ten uitvoer leggen van de zoodanige dier voorstellen, welke daarvoor zijn vatbaar bevonden, en aan den anderen kant maatregelen nemen, ten einde de verdere en algeheele uitvoering van een algemeen plan van militaire opvoeding en onderwijs in Ons Rijk, voor te bereiden, daarbij tevens de middelen vaststellende, geëigend om de nadere overweging van dit ontwerp en het nader overleg omtrent die punten, welke zulks vereischen, te bevorderen en gemakkelijk te maken;

Voorts, overwegende de noodzakelijkheid om nog in den loop van dit jaar alle zoodanige onderwerpen vast te stellen, welke, geene groote werkzaamheden vorderende, *onmiddellijk nadat daaromtrent eene finale beslissing zal zijn genomen, kunnen worden ten uitvoer gebracht* alsmede de wenschelijkheid, dat met het laatst van 1827, een gedeelte der nieuwe militaire opvoedingsinstellingen dermate zij tot stand gebracht, dat met den aanvang van het studiejaar 1827/8, de daartoe bestemde gebouwen kunnen worden betrokken, in den loop van dat jaar, de verdere werkzaamheden voorgenomen en intusschen alles voorbereid, ten einde deze met zoodanige kracht voort te zetten, dat de voltooying daarvan in den loop van 1828 plaats hebbe, en alzoo, met het begin van het studiejaar 1828,9, de uitvoering van het geheel ontwerp verzekerd zij;

Hebben besloten en besluiten:

ARTIKEL 1.

Er wordt eene Commissie van toezigt over 's Rijks militaire opvoedings- en wetenschappelijke inrigtingen, bij dezen ingesteld.

ART. 2.

Dezelve zal den naam dragen van *Commissie van Inspectie over het Militair Onderwijs*.

ART. 3.

Zij zal zijn zamengesteld uit *zeven* leden te weten:

- Een Generaal, als Voorzitter;
- Een officier der *Marine*;
- Een officier van de *Infanterie*;
- Een officier van de *Kavallerie*;
- Een officier van de *Artillerie*;
- Een officier van de *Genie*;
- Een Hoogleeraar;
- benevens een Secretaris.

ART. 4.

Tot Voorzitter der Commissie van Inspectie over het Militair Onderwijs wordt benoemd en aangesteld Onze Luitenant-Generaal J. V. BARON DE CONSTANT REBECQUE.

ART. 5.

Onze Commissaris-Generaal van Oorlog zal Ons, zoo spoedig mogelijk, de noodige voordragten doen tot het benoemen van het verder personeel der Commissie, na Onze Ministers voor de Marine en Koloniën en van Binnenlandsche Zaken respectievelijk te hebben geraadpleegd nopens de te doene keuzen van eenen *Officier der Marine* en van eenen *Hoogleraar* tot leden der Commissie; zullende Onze Commissaris-Generaal voornoemd omtrent alle de te doene voordragten, alvorens Ons dezelve aan te bieden, met den benoemden Voorzitter der Commissie in verstandhouding treden.

ART. 6.

Onze Commissaris-Generaal van Oorlog zal vervolgens, na gehouden overleg met dien Voorzitter, de plaats vaststellen, waar de Commissie van Inspectie zal vergaderen alsmede den tijd der bijeenkomst.

ART. 7.

Er zal eene militaire Akademie en twee militaire kweekscholen worden opgericht.

ART. 8.

De nieuwe Militaire Akademie zal te *Breda* worden gevestigd, zullende de thans bestaande Artillerie- en Genie-School te *Delft*, met den afloop van het Schooljaar 1826/7 worden opgeheven.

ART. 9.

De twee militaire kweekscholen, waarvan de oprigting bij Art. 7 is bevolen, zullen te *Delft* en te *Leuven* worden gevestigd.

ART. 10.

Het ontwerp van inrigting van het Kasteel te *Breda* en deszelfs onderhoorige gebouwen voor eene Militaire Akademie, wordt bij dezen goedgekeurd, overeenkomstig de daarvan opgemaakte plans en teekeningen; — zullende Onze Commissaris-Generaal van Oorlog Ons dienvolgens de noodige voorstellen doen tot aanwijzing van de kosten dier inrigting, begroot op *Drie Honderd Vijftig duizend Gulden* (350,000).

ART. 11.

Er zal onmiddellijk een begin worden gemaakt met de voor die inrigting vereischte werkzaamheden en deze met de meest mogelijke kracht nog in het tegenwoordig jaar worden voortgezet, ten einde niet alleen alles in 1827 voltooyd, maar ook al hetgeen de woningen betreft, zoo tijdig in gereedheid zij gebragt, dat dezelve, met het begin van het Schooljaar 1827/8 in het najaar van 1827, zonder nadeel voor de gezondheid der bewoners, kunnen betrokken worden.

ART. 12.

Insgelijks zal ten aanzien der te *Leuven* op te rigten Militaire Kweekschool, alles, tegen het najaar van 1827, het tijdstip van den aanvang der lessen, in gereedheid moeten zijn gebragt.

ART. 13.

De vroeger door de Stad *Leuven* gedane aanbiedingen bijaldien aan haar, voor de plaatsing eener militaire-opvoedings-inrigting, de voorkeur mogt worden gegeven, worden bij dezen aangenomen, zullende dienvolgens een of meer der gebouwen, bij het adres van Burgemeester en Schepenen van den 25 Juni 1825 ¹⁾, (behalve het voormalig Pauskollegie, hetwelk intusschen eene andere bestemming heeft bekomen), aangewezen, worden gekozen en voor de Militaire Kweekschool bestemd en voorts met het stedelijk bestuur, zoowel omtrent het gebruik als ten aanzien van de inrigting ten bedoelden einde, de noodige schikkingen worden getroffen.

¹⁾ In margine stond: »Te vinden onder No. 78 van den 17 Juli 1825».

ART. 14.

De voorstellen tot inrigting en uitbreiding van het tegenwoordig lokaal der Artillerie- en Genie-School te Delft, voor eene militaire kweekschool, worden bij dezen goedgekeurd, gelijk mede het vroeger door die Stad te dier zake gedaan aanbod door Ons wordt aangenomen;

Vertrouwende Wij dat het Bestuur dier Stad, bij het belang, hetwelk hare Ingezetenen stellen moeten in het behoud eener militaire-opvoedings-inrigting binnen hare muren, zich hulpvaardig betoonen en met het Gouvernement zal medewerken, ten einde al hetgeen voor de bedoelde inrigting verder vereischt wordt, tot stand te helpen brengen.

ART. 15.

Er zal onmiddellijk een begin worden gemaakt met het nemen van al zoodanige maatregelen, uit de bepalingen der voorgaande artikelen voortvloeiende, welke voor eene dadelijke uitvoering vatbaar zijn, en voorts alle diegene worden voorbereid, waardoor later de voltooying der werkzaamheden bespoedigd en de middelen om dezelve met kracht door te zetten, verzekerd kunnen worden; zullende, na den afloop van het schooljaar in 1827, onmiddellijk een aanvang worden gemaakt met die werkzaamheden, welke vroeger niet hebben kunnen worden voorgenomen, en dezelve alsdan, in verhouding met de intusschen daargestelde voorbereidende maatregelen, zoo krachtdadig moeten worden bevorderd, dat die werken, niet alleen in 1828 voltooyd, maar ook tijdig genoeg in dien staat worden gebragt, dat de gebouwen, tegen het begin van het Schooljaar 1828/9, zonder vrees voor nadeelige gevolgen kunnen worden betrokken en bewoond.

ART. 16.

Onze Commissaris-Generaal van Oorlog zal Ons vervolgens eene opgave doen van de getroffen schikkingen, tengevolge van het bepaalde bij de drie voorgaande Artikelen, en daarbij zoodanige voordragten voegen, als waartoe dezelve aanleiding zouden mogen geven.

ART. 17.

Ons de beslissing omtrent alle verdere voorgedragen punten, ontwerpen en reglementen voorbehoudende, verlangen Wij dat alle onderwerpen, waarover, hetzij de geheele Commissie van Inspectie of haar Voorzitter zal worden geraadpleegd, in die volgorde worden behandeld, in de welke Onze daaromtrent te nemen beschikkingen zullen moeten worden ten uitvoer gebragt, te dien effecte dat, met inachtneming der alsnu vastgestelde hoofdpunten, al hetgeen daarvan nog in den loop van het tegenwoordig jaar, tot stand zal moeten worden gebragt, onmiddellijk, althans zoo spoedig mogelijk, worde behandeld; terwijl omtrent hetgeen eerst in 1827 zal worden uitgevoerd, de daartoe noodige reglementen en bepalingen, in den loop van 1826 zullen behooren te worden vastgesteld, ten einde in de gelegenheid te zijn, om nog vóór het najaar van 1827, alle daartoe noodige schikkingen te treffen, tot de benoeming van het personeel der militaire-opvoedings-inrigtingen intijds te kunnen overgaan, en ook vroegtijdig genoeg algemeen te kunnen maken, al hetgeen van de aanstaande instellingen, ter kennis van het publiek behoort te worden gebragt, om ouders en voogden *in staat te stellen, welke mogten wenschen hunne kinderen of pupillen op de Rijks militaire-opvoedings-instellingen te zien toegelaten*, de vereichten te kennen, welke ter bekoming van die toelating noodig zijn.

ART. 18.

Met betrekking tot hetgeen in 1828 zal moeten worden tot stand gebragt, zal al hetgeen, waartoe Onze medewerking of beslissing zal vereischt worden, in den loop van 1827 moeten worden geregeld en bepaald.

ART. 19.

De Commissie benoemd bij Ons besluit van den 13 December 1822 No. 1 in den hoofde dezes vermeld, wordt, onder dankbetuiging voor de door haar bewezen diensten, bij dezen eervol ontbonden.

Onze Commissaris-Generaal van Oorlog is belast met de uitvoering van het tegenwoordig besluit, waarvan afschriften zullen worden gezonden aan Onzen beminden Zoon, den Prins van Oranje, aan Onzen beminden Tweeden Zoon, Prins Frederik der Nederlanden, Grootmeester der Artillerie, aan Onzen Luitenant-Generaal Baron DE CONSTANT REBECQUE, aan Onze Ministers van Binnenlandsche Zaken, voor de Marine en Koloniën en van Financiën, aan de in den hoofde dezes voornoemde Commissie, en aan de Algemeene Rekenkamer, tot informatie en narigt.

Gegeven te 's Gravenhage den 29 Mei des jaars 1826,
van Onze Regering het dertiende,

(get.) WILLEM.

(get.) I. G. DE MEY VAN STREEFKERK.

AANVULLINGEN EN VERBETERINGEN NA HET AFDRUKKEN.

I. Door een buitengewoon lagen waterstand in de Haven en stadsgrachten van Breda kwam in Augustus van het jaar 1903 de grondslag van den toren, waarvan op bl. 11, noot 3 sprake was, weder bloot. De gelegenheid was toen aanwezig om die fundeering nauwkeurig op te nemen en in teekening te brengen, hetgeen door de zorg van de Afdeling *Kunsten en Wetenschappen* van het Departement van Binnenlandsche Zaken geschiedde. Zelfs werden enkele ontgravingen verricht om zoo volledig mogelijk den aard van het gevonden muurwerk te kunnen nagaan.

Persoonlijke bezichtiging en de zeer gewaardeerde inlichtingen van den architect Mulder, onder wiens leiding het onderzoek plaats had, stellen ons in staat hier ten aanzien van het aangetroffen muurwerk nog het volgende mede te deelen.

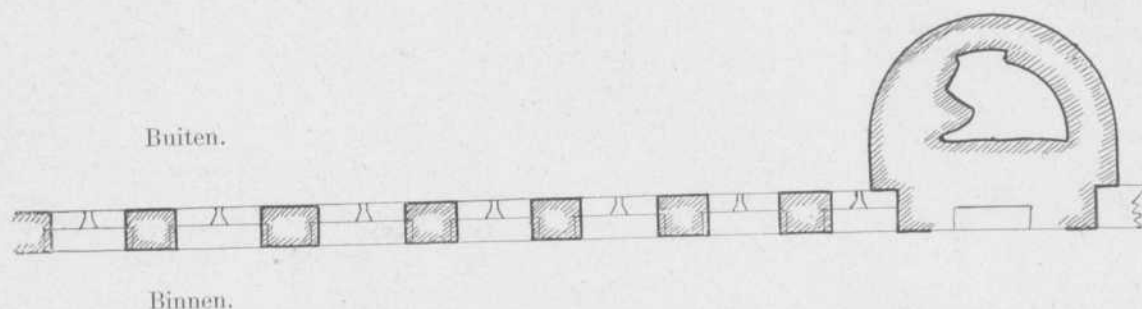
Het hart van den gevonden toren of donjon, die meer dan half cirkelvormig is, ligt 10.70 M. oostwaarts van den buitenhoek van den tuinmuur der infirmerie. Oostwaarts van dezen toren werden op afstanden van 2.35 tot 2.87 M. gemetselde steenblokken gevonden ter lengte van 1.64 tot 1.80 M., en ter gemiddelde dikte van 1.35 M. Het steenformaat is klein; de steen meet 0.21—10.5—0.05 M.; in den toren werden echter ook steenen van grootere afmetingen aangetroffen.

Meer dan waarschijnlijk heeft men hier te doen met den ouden verdedigingsmuur om het kasteel — de omwalling, door Jan van Polanen aangevangen — die den zwaren muur, waarop de modelzaal rust, in rechte lijn verbond met de plaats, waar nu de Duiventoren staat. Tot het jaar 1879 volgde de gracht ook deze richting. De muur eindigde in een overhoeks geplaatsten toren, onmiddellijk oostwaarts van den Duiventoren gelegen, waarvan de grondslagen hoogst waarschijnlijk eveneens werden aangetroffen. Althans op 4.35 M. van den oostelijksten hoek van den Duiventoren werd een zware steenmassa aangetroffen, waarvan het gedeelte, dat een buitenwaarts gekeerden rechten hoek vormt, een dubbele versnijding vertoont. Een dergelijke versnijding komt nooit of hoogst zelden aan buitenmuren boven den waterspiegel voor, zoodat de onderstelling niet te gewaagd is, dat het muurgedeelte met de versnijdingen het *invendige* is van een rechthoekigen of vierkanten toren. Bij dien toren nam de verdedigingsmuur een andere richting aan, zoodat juist op dezen hoek een toren als hoektoren volkomen te verklaren is ¹⁾.

¹⁾ Het kleinere steenblok, op de plattegrondteekening aangegeven met *a*, is van lateren tijd. Waar-toe het behoort heeft of gediend, is niet te gissen.

De muur had, zooals we al van Van den Corput weten — bladz. 12 — breede bogen of gewelven aan de binnenzijde, die op de zware steenblokken of pijlers rustten, waarvan er nog eenige oostwaarts van den toren werden aangetroffen. Boven die bogen was het metselwerk waterpas afgewerkt en vormde aldus een walgang, beschermd door een gekanteelden steenen muur of borstwering, voorzien van schietgaten. Ook in de bogen of gewelven trof men schietgaten aan, zoodat de muur zoowel gelijkvloers als vanaf de walgang kon worden verdedigd. Dergelijke verdedigings-

PLAN.

muren, waarvan onze teekening op deze bladz. een denkbeeld geeft, treft men in ons land nog veelvuldig aan, o. a. bij het kasteel Teylingen, den burecht te Leiden, het slot te Muiden, de ruïne van Batenburg, de oude vestingmuren van Maastricht, enz.

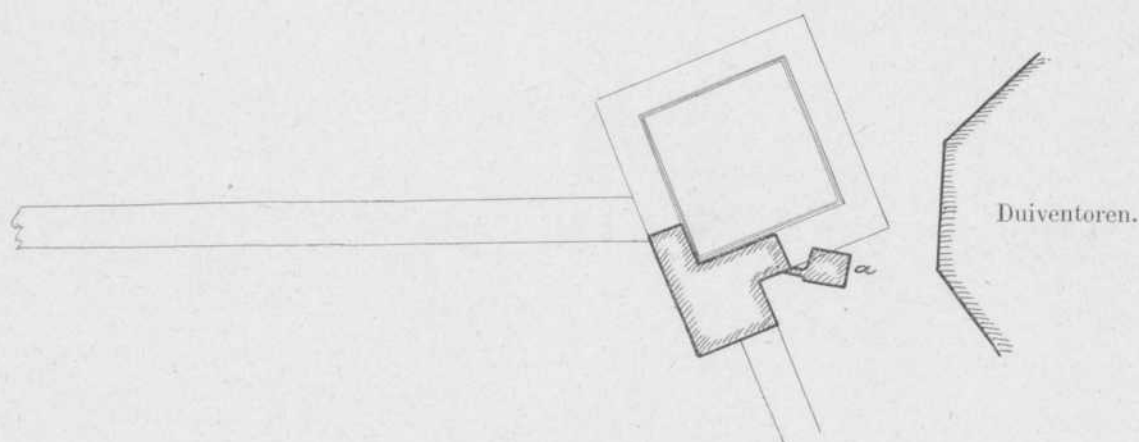
II. Op bladz. 17 werd medegedeeld, dat Engelbrecht I, die aanvankelijk het geestelijk beroep had gekozen, en het in 1399 reeds tot domproost van Munster had gebracht, later aanzek deed om van zijn kerkelijke geloften en priesterlijke waardigheid te worden ontheven. Deze mededeeling moet, naar ons van welwillende zijde werd opgemerkt, eene onjuistheid bevatten. Engelbrecht was wel geestelijke, doch kan nimmer priester zijn geweest. Ware hij dit geweest, van ontheffing als zoodanig kon geen sprake zijn, omdat die ontheffing, naar de voorschriften der Rooms-katholieke kerk, niet mogelijk is, zelfs niet aan den paus.

Inderdaad is de gegeven voorstelling van feiten onjuist. Engelbrecht's terugkeer tot de wereld geschiedde vermoedelijk — naar Arnoldi het ook voorstelt ¹⁾ — in dezen vorm, dat hij van zijn geestelijke waardigheden en daaruit getrokken inkomsten — prebenden — afstand deed ten behoeve van zijn jongeren broeder Johan. Een bevestiging van Arnoldi's bewering, dat Engelbrecht omstreeks 1399 domproost te Munster was, een bewering, die in hoofdzaak steunt op Kindlinger's mededeeling in de *Münster. Beitr.*, I, XXII, p. 70, mochten wij nog onlangs vinden door het

¹⁾ *Geschichte*, II, p. 151.

aantreffen van een brief van Diederik de Marka en Engelbert van Nassau, *prepositus Monasteriensis*, in het stedelijk archief te Keulen, ter aanbeveling van den kapelaan Sweder van Ryngensbergh. (Stadtarch. Köln. *Undatirte Briefe des 14 u. 15 Jahrh.*, Or. Pap. S.).

III. Na de vermelding van hetgeen ons bekend was aangaande de afbeeldingen, die er van graaf Hendrik III van Nassau bestaan (Aant. 1 achter Hoofdst. III, bladz. 58), kwam ons nog een

Ontgravingen op het terrein der K. M. A. in Augustus 1903.
 — gevonden muurwerk. — vermoedelijke vroegere toestand.
 (Schaal 1 : 25).

portret van dien vorst onder de oogen. Het is in het bezit der Engelsche *Society of Antiquaries*; een afbeelding met bijschrift komt voor in de Juli-aflevering van 1903 van het tijdschrift *the Ancestor*. Het kwam in 1828 in het bezit der *Society* door het legaat van Thomas Kerrieh, doch werd blijkbaar tot dusver niet beschreven.

Het portret is niet geteekend, doch vermoedelijk met nog vier andere portretten — eveneens afkomstig uit het legaat-Kerrieh — van één meester, en kennelijk uit het begin der 16de eeuw. De graaf is erop afgebeeld met de versierselen der Vlies-orde, zoodat het portret moet zijn geschilderd ná 1505 en de vorst dus op ongeveer 25-jarigen leeftijd is voorgesteld. Op de lijst staat aangegeven:

MONSOVR. DE NASSAV.

IV. Bladz. 66 bevat de mededeeling, dat het stoffelijk overschot van René van Châlons naar Breda werd overgebracht om aldaar in het Nassausche familiegraf te worden bijgezet. Dit is, hoewel de meeste schrijvers het vermelden, niet juist. René werd begraven te Bar-le-Duc. Wij hopen gelegenheid te vinden in een afzonderlijke studie over de vorsten uit het huis Nassau—Breda, die in voorbereiding is, op het mausoleum van René van Châlons, een kunstwerk van den te weinig bekenden Lotharingschen beeldhouwer Ligier Richier, terug te komen.

V. De plaats, waar de Van Bergens, althans de beide schippers van dien naam, die bij de verrassing van 1590 de voornaamste rol speelden, begraven liggen, is niet bekend. Vermoedelijk rust hun asch in de Groote kerk te Breda. Althans vele afstammelingen van de beroemde turfschippers, uit één waarvan zich later een eerzaam schepengeslacht ontwikkelde, hebben er hun familiegraf. De heer Kuyck gaf in den 6^{den} jaargang van *Taxandria, Tijdschr. voor Noord-Brabantsche Geschied. en Volksk.*, p. 17 en 18, de geheele lijst. Die afstammelingen behielden het

oorspronkelijke wapen der Van Bergens: drie klimmende leeuwen, 2 : 1, maar vermeerderden hun schild met een zilveren schildvoet, waarin een turfschip van natuurlijke kleur, drijvende op een natuurlijk gekleurd water. Deze wapenteekens zijn ook op het wapenbord te zien dat in de Groote kerk te Breda hangt, en waarvan we op bl. 119 een afbeelding gaven.

Niet allen Van Bergens ging het in gelijke mate naar den vleesche als hem, die aan de stad Breda zelfs schepens schenken zou. Althans van Adriaen Joosten, den jongere, die zich, zooals we weten, te Dordrecht in *de groote Wijnbergh* vestigde (zie bladz. 100), vonden we nog onlangs aangeteekend dat hij als korenkooper *bankeroet* overleed ¹⁾. Hij werd in de Groote kerk te Dordrecht begraven ²⁾.

¹⁾ *Register der Capitale leeningen*, 1600 (Sted. Archief te Dordrecht). — ²⁾ Extract uit de Reekeninghe nopende den Ontfangh ende Vuytgeeff van de goederen toecomende de Groote kerck binnen Dordrecht, 1601. (*Ibidem*).

REGISTER VAN PERSONEN- EN PLAATSNAMEN ¹⁾.

A.

Aardenburg, 115.
Adriaensz, Peter, 115.
 » *Goessen*, 115.
 » *Thomas*, 115.
Aerschot, hertog v., 85, 86, 88.
 » *hertogin v.*, 71.
Aerssen, 159.
Aken, 25, 130.
Alba, 39, 67, 82, 83, 84, 89.
Aldegonde, 77.
Amsterdam, 36, 80, 118.
St. André, 72.
Anhalt, prins v., 156.
Anhalt-Dessau, prinses v., 185.
Anjou, 88.
Anna Paulowna (grootvorstin v. Rusland), 185.
Anna (v. Engeland), 185, 188, 190, 192.
Antiquus, 189.
Antwerpen, 25, 28, 29, 43, 55, 59, 65, 80, 84,
 85, 86, 134, 140, 196, 198.
Antwerpen, Hans v., 114.
 » *Merten v.*, 114.
Appelaer, 30.
Arragon, 33.
Arragon, Ferdinand van, 58.
Aremberg, 69, 93.
Arnhem, 155.
Artsen, Godtschalek van, 114.
Atrecht, 42.
Augsburg, 39, 52.

B.

Backx, 182.
Baden, Cimburga v., 23.
Baden, Karel v., 23.

Baerle, 89.
Baeswijlre, 15.
Balafré, 90.
Balançon, 144.
Barlaimont, 79, 121.
Bar-le-duc, 213.
Barvoets, 89.
Batenburg, 212.
Bavel, 28.
Bavelten-Rijen, 30.
Beeting, 162, 170.
Beieren, Albrecht v., 15.
 » *Jacoba v.*, 17, 18.
 » *Jan v.*, 17, 18.
 » *Willem v.*, 20.*
Beloye, 73.
Berg, graaf v. d., 140.
Bergen, graaf v., 80.
Bergen, Adriaen v., 96—126.
 » *Adriaen Joosten v.*, 96—126, 214.
 » *Cornelis v.*, 96.
 » *Jacob v.*, 96.
 » *Willem v.*, 96—126.
Bergen-op-Zoom, 2, 44, 67, 84, 88, 94, 153,
 155, 189, 190.
Bertelmeeus, 119.
Bethune, 25.
Beverningh, 158, 160, 161, 164, 165, 169,
 170, 172.
Beverweert v., 153.
Biggen, 92.
Bilderdijk, 189.
Blangis, 25.
Boers, 161.
Bologna, 39, 59.
Bologna, 29, 40, 42, 43.
Borselen, v., 121.

¹⁾ De plaatsnamen zijn cursief gedrukt.

Bosboom, 27.
 Bosch, Hans v. d., 113, 114.
 Bosscha, 204.
 Bossu, 69.
 Bourbon, Charlotte v., 87.
 » Eleonora v., 133.
 » Renata v., 63.
 Bouillon, hertog v., 87.
 Bourel, 114.
 Bourgondië, 21, 42.
 Bourgondië, Maria v., 25.
 » Philips v., 20, 21.
 Brabant, 25, 35, 82, 97, 103, 129, 140, 145, 198.
 Brabant, Antonie v., 17, 18.
 » Jan v., 8, 20.
 » Jan III v., 15.
 » Jan IV v., 17, 18.
 » Maria v., 15, 31.
 » Wenselin v., 15.
 Brandenburg, 35.
 Brandenburg, keurvorst v., 156.
 Brasschaet, 65.
 Brederode, Dirk v., 31, 79, 80.
 » Floris v., 89.
 » gravin v., 150.
 Bressen, v., 114.
 Bretagne, 26.
 Brexsel, v., 127.
 Brugis, 115.
 Brunisheim, 5.
 Brunswijk, hertog v., 35, 72.
 Brunswijk-Luneburg, hertog v., 153.
 Brussel, 18, 26, 28, 29, 40, 43, 67, 69, 75, 77,
 83, 88, 132, 134, 137, 138, 140, 151.
 Buerstede, 159, 160, 168.
 Bülow, v., 202.
 Burchgrave, 114.
 Buren, 69, 74.
 Buren, Anna v., 47, 56, 64, 68, 70, 71, 72, 74, 75.
 » Maximiliaan v., 68.
 Burgos, 39.
 Buycx, 159.
 Buysero, 161.
 Bylandt, graaf v., 193, 194, 195.

C.

Caesdonk, 30.
 Calais, 18, 188.
 Camuys, le, 114.
 Caracena, 154.
 Carnot, 196.
 Cassel, 58.
 Castel, v., 86.
 Castilië, Ferdinand v., 65.
 Châlons, Claudine v., 29, 35, 38, 51, 58.
 » Maria v., 32a.

Châlons, René v., 29, 32a, 38, 40, 42, 43, 44,
 47, 60, 63, 64, 65, 66, 77, 83, 186, 213.
 Chambre, de la, 114.
 Champagne, 42.
 Charbonnier, 196.
 Charisius, 160.
 Charnock, 160, 166.
 Chattam, 163.
 Chosetter, 115.
 Clemens VII (paus), 59.
 Clerfait, 196.
 Clinenberg, 160.
 Coblentz, 23.
 Coburg, hertog v., 196.
 Cocq, le, 114.
 Coelen, 114.
 Coen, 87.
 Cojet, 160.
 Coligny, Louise de, 138.
 Commenius, 151.
 Constant Rebecque, baron de, 207, 210.
 Copin, Pierre, 114.
 Corput, v. d., 12, 89, 211.
 Coventry, 158, 160, 163, 165, 169, 172.
 Cranach, 52.
 Cranevelt, 114.
 Crayenhorst, Mehaut v., 31.
 Cromwell, 151.
 Croy, Willem v., 38.
 Custère, 195.
 Cuypers, 29.

D.

Damme, 176.
 Dans, 115.
 Delft, 77, 78.
 Delft, 15, 29, 36, 88, 135, 208, 209.
 Demaistre, 44.
 Dingueman, 114.
 Diest, 60, 139.
 Diest, Machteld v., 11.
 Dietz, 30.
 Dillenburg, 20, 23, 65, 77.
 Dinteloord, 2.
 Dirk VII, graaf van Holland, 1.
 St. Dizier, 66.
 Does, v. d., 111.
 Dohna, graaf v., 156, 160.
 » gravin v., 150.
 Dongen, 30, 90.
 Dordrecht, 33, 35, 50, 87, 100, 102, 103, 118,
 127, 196, 214.
 Dorpe, 89.
 Dorst, 30.
 Dover, 157.
 Dras, 115.

Drente, 197.
Dresden, 76.
Drimmelen, 2.
Druesen, 114.
Dublioul, 44.
Duivenvoirde, Aernout v., 31.
 » Christine v., 31.
 » Jan v., 31.
 » Philips v., 31.
 » Willem v., 31.
Dulong, 168, 170.
Dumouriez, 195.
Dürer, 12.
Duyst v. Voorhout, 135.

E.

Egmond, Anna v., zie Buren.
 » graaf v., 68, 78, 79, 80, 89, 93.
 » Maria v., 121.
 » Maximiliaan v., zie Buren.
Eindhoven, 89.
Elinex, Eva, 131.
 » Zebrecht, 74.
Emma, koningin der Nederlanden, 75.
Engeland, Anna v., 185, 188, 190, 192.
 » Maria v., 176, 180.
Erasmus, 41.
Estrades, d', 160, 166.
Etten, 30, 45, 96, 119.
Ettenius, 55, 57.
Eumenius (Panegyricus), 7.
Everardi, 40.

F.

Falkenhaen, 160.
Famars, de, 103, 111, 113.
Fernez, Jean de, 103, 109, 110, 114.
Feynaart, 30.
Filasse, 103.
Fleurice, 138.
Fleurus, 196.
Flemingh, 160, 165.
Florence, 40, 59.
Fosse, la, 114.
Fourdin, 145, 146, 147.
Franche-Comté, 42.
Frankfort, 75, 84.
Frederik III (keizer van Duitschland), 24.
Fressin, 82, 89.
Friedrichsborg, 135.
Friesland, 36, 38, 63, 97, 161, 187.
Fronsberg, 86, 87.

G.

Gaelen, Jan v., 43.

Geertruidenberg, 17, 84, 87, 89, 94, 103, 115, 134.
Geints, 113, 115.
Gelder (*Gelderland*), 24, 63, 65, 161.
Gelder, Karel v., 36, 38.
Gent, 59, 85.
George II (koning v. Engeland), 188.
Gestel, 30.
Gillo, 115.
Gilze, 30.
Ginneken, 30, 137, 195.
Gistelles, 103, 114, 115.
Glocester, hertog v., 17, 18, 153, 155.
Gobbinx, 92, 111.
Godfried (Godevaert) v. Breda, 1, 11.
Goltzius, 43, 52.
Goor, v., 6, 8, 11, 12, 13, 30, 44, 63, 169.
Gorinchem, 101, 102, 155, 202.
Görlitz, Elisabeth v., 18.
Gouda, 36.
Granvelle, 67, 76.
Granville, 153.
Grave, 127.
Grave, Josua de, 9.
's Gravenhage, 18, 23, 36, 97, 99, 100, 106, 157, 164, 197.
Grimbergen, 60.
Groenevelt, 113, 121, 129.
Groffigny, 115.
Groningen, 42, 161.
Guerra, 115.
Guinegate, 25.
Gulik, 35.
Gulik, Willem v., 15.
Gurts, 35.

H.

Haarlem, 36, 80.
Hage (*Prinsenhage*), 1, 36, 195.
Hage, v. d., 114.
Hartmann, 151.
Haultepenne, 82, 90, 91, 92, 93.
Hauterive, markies de, 148, 150, 160, 174.
Havermans, 22, 28, 53, 92, 198.
Havrè, markies de, 88.
Heermale, 97, 98, 130.
Heinsberg, gravin v., 23, 32a.
Hekeren, v., 114.
Helbau, 114.
Helt, Mathijs, 103, 104, 114, 115.
Helstein, v., 121.
Hendrick, 114.
Hendrik v. Breda, 5, 6.
 » v. Halmale, 35.
 » v. d. Lek, 15.
 » v. Lotharingen, 1.
Henegouwen, 18.

Hennino, 115.
 Heraugière, 99—126, 129.
 » Jerome, 121.
 » Maurits, 121.
Herenthals, 140.
Herenthals, v., 115.
Hersbeeck, 159.
's Hertogenbosch, 25, 154, 157, 191, 197, 198.
Herwerden, 95.
Hessen, Elisabeth v., 32.
Hessen-Cassel, landgraaf v., 187.
 » Maria Louisa v., 185.
Hessen-Philipsthal, prins v., 190.
Hessus, 40.
Heusden, 103, 113, 155, 188.
Heusdenhout, 148.
Heymans, 108.
Hoei, 130.
Hoeve, 30.
Hohenlo, graaf v., 73, 86, 87, 93, 102, 109,
 110, 111, 112, 113, 118.
Hoilten, v., 99.
Holl, v., 72.
Hollaeh, de, 114.
Holland, 18, 27, 35, 36, 63, 64, 65, 80, 103,
 105, 139, 140, 141, 154, 155, 161, 188, 190,
 198, 202.
Hollis, 158, 160, 169, 172.
Holt, v., 114.
Hongarije, Maria v., 64.
Hoogstraten, 5, 14, 57, 78.
Hoogstraten, graaf v., 80.
Hooge Zwaluwe, 57, 155, 190.
Hoorn, Oede v., 15, 31.
Hoorne, graaf v., 80.
 » gravin v., 38.
Hovenier, 114.
Howel, 166.
Hubert, de, 160, 162, 164, 169, 170, 172.
Hulsdonk, 30.
Huygens, Christiaan, 113.
 » Constantijn, 149, 150.
 » » (de zoon), 26, 168, 174, 177.

I.

Indone, 115.
Insbrück, 26.
Iselsteyn, de, 115.
Ivoy, d', 176.

J.

Jan v. Brabant, 8, 15, 17, 18.
Jacobsz, 114.
Jolisse, 160.
Jongebloet, 114.
Jongstal, 158, 160, 165, 169, 172.

Jordaen, 59.
Juan, (don), v. Oostenrijk, 85, 88.
Juliana v. Stolberg, 76, 80.

K.

Kamerijk, 121.
Kanitz, 196.
Karel I (v. Engeland), 151.
Karel II » 141, 151—158.
Karel V (v. Oostenrijk), 33, 34, 35, 36, 38, 39,
 40, 45, 51, 52, 58, 59, 64, 67, 69, 71, 77.
Karel VIII (v. Frankrijk), 25, 26.
Karel van Baden, 23.
Karel de Stoute, 20, 24, 25.
Kerich, 213.
Keulen, 20, 21, 25, 84, 151, 213.
Keulen, Pieter v., 82.
Kirberg, 20.
Kleef, 136.
Kleef, Adolf v., 20.
 » Philips v., 52.
Klein-Oosterhout, 30.
Klundert, 115.
Kopenhagen, 135.
Kortenbergh, 15.
Kortrijk, 196.
Kunigesundra, Drutwein v., 30.

L.

Lach, 30.
Lalaing, 69.
Lambert, Charles, 103, 109, 110, 114, 115, 130.
 » (generaal), 153.
Lambrechts, 113.
Lamsweerde, 145.
Langestraten, 114.
Lanoy, Françoise de, 68.
 » jonkvrouw de, 189.
Lanschot, v., 169.
Lansiavecchia, 93, 103, 108, 110.
Laurenburg, 30.
Laurenburg, Dudo v., 30.
Ledenberch, 121.
Leiden, 36, 101, 131, 212.
Leipzig, 199.
Lek, Hendrik v. d., 13.
 » Maria v. d., 30.
Leur, 95, 96, 120.
Leuven, 1, 18, 55, 60, 75, 80, 83, 132, 208.
Lewaer, 114.
Leycester, 101.
Lier, 3.
Liere, Emmery de, 103.
 » Mathys de, 115.
Ligier Richier, 213.
Ligne, prins de, 43.

Lippe, Margaretha v. d., 15, 31.
 Lodewijk XI (van Frankrijk), 25.
 Lodewijk Napoleon, 198.
 Loe, 166.
 Loeckere, Maes de, 124, 137.
 Logier, 103, 115.
 Londen, 154, 155.
 Loo, v., 145.
 Loon, Maria v., 18, 21, 23, 28.
 Loret, 103.
 Lotharingen, Anna v., 32a, 63.
 » Antonie v., 63.
 » Renata v., 35.
 Luik, 49.
 Luik, bisschop v., 17, 18, 60.
 Luines, hertog v., 150.
 Luther, 40.
 Luxemburg, 65.
 Luyex, 157, 158.

M.

St. Maartenspolder, 30.
Maastricht, 89, 157, 175, 190, 212.
Madrid, 80.
 Maes, 93.
 Maisières, de, 145.
 Mander, v., 43.
 Mansvelt, graaf v., 35.
 » hertog v., 79, 93
Mantua, 57.
Marche-en-Famène, 85.
 Maraton, Loys, 35.
 Mark, Margaretha v. d., 15, 31.
 » Everhard de la, 49, 60.
 Marka, Died. de, 213.
 Maubus, de, 161, 166, 167, 170, 182.
 Maulde, de, 101.
 Maximiliaan. Zie Oostenrijk.
Mechelen, 40, 60, 148.
 Mecklenburg, Hendrik hertog v., 185.
 Megen, 79.
 Menderhagen, 118.
 Mendoza, Gonzales de, 39.
 » Mencia de, 39, 40, 43, 53, 58, 60, 68.
 » Rodrigo de, 39.
 Menuter, 114.
 Mérode, Anna de, 193.
 Mey, de — v. Streefkerk, 210.
 Michel Angelo, 29, 42.
 Middelburch, v., 114.
Middelburg, 33.
Minderhout, 5.
Moervaart, 155, 190.
 Monconys, de, 119, 150, 151.
 Monk, 153.
 Montagu, 153.

Monte, del, 93.
 Montens, Cornelis, 138.
 » Godevaert, 89, 90.
Montigny, 24.
 Morris, 160.
Muiden, 212.
 Mulder, 211.
Munster, 17, 212.
 Mutsaert, 114.
 Myle, v. d., 102.

N.

Namen, 25.
Nancy, 25.
 Napoleon, keizer, 198, 199, 202.
Nassau, 8, 22, 92.
 Nassau, Adolf, 32a, 59.
 Adriana, 32a.
 Anna, 32a.
 Catharina, 76.
 Elisabeth, 32a.
 Engelbrecht I, 8, 15, 17, 18, 20, 28,
 30, 32a, 64, 212, 213.
 Engelbrecht II, 8, 23—29, 32, 32a, 36,
 57, 68.
 Ernst, 32a.
 Frederik, 153, 174.
 » Hendrik, 20, 32a, 76.
 Hendrik III, 9, 11, 20, 28, 29, 32, 62,
 63, 64, 65, 68, 77, 137, 213.
 Hendrik Casimir, 147, 185, 186.
 Jan (Johan), 15, 23, 31, 32, 32a, 59,
 88, 145, 212.
 Jan (de Oude), 145.
 Jan IV, 8, 18, 20, 21, 22, 23, 28, 32a.
 Johan Maurits, 174.
 Johanna, 32a.
 Justinus, 113, 115, 130—143, 176, 193.
 Lodewijk 32a, 79, 154.
 Margaretha 32a.
 Maria 32a, 124.
 Maurits, 156.
 Odilia, 32a.
 Otto, 30.
 Phillips, 32a, 101, 102, 103.
 Walram, 30.
 Willem, 32a, 33, 39, 60, 65, 66.
 Willem Lodewijk, 77, 113, 121.
 Nassau-Dietz, Willem Frederik v., 185.
 Nassau-Wiesbaden, Maria v., 20.
 Nette, 115.
 Nievelt, v., 124.
Nieuwenbosch, 30.
Nieuwenhuyse, 114.
Nieuw-Gestel, 30.
Nieuwpoort, 77.

Nispen, 30.
 Nivelles, de, 114.
 Noorddam, 102, 103, 104, 115.
 Noortwijk, 158.
 Nuyts, Pieter, 45, 66, 70, 119, 120, 173.
 Nijmegen, 65, 84, 115, 130, 197.

O.

Offen, v., 114.
 Oldenbarnevelt, 100, 101, 102, 112, 118, 127.
 Ooerum, 159.
 Oomen, 169, 170.
 Oordt, v., 43.
 Oostenrijk, Anna v., 23, 36, 82, 84.
 » Isabella Clara Eugenia v., 114.
 » don Juan v., 85, 88.
 » Margaretha v., 34, 36, 42, 43, 80.
 » Maria v., 69.
 » Matthias v., 82, 88.
 » Maximiliaan I v., 23, 25, 26, 27, 33, 35, 36, 37, 38.
 » Maximiliaan II v., 84.
 » Philips v., 26, 27, 32, 33, 44. Zie ook Philips II.
 » Karel v., Zie Karel V.
 Oosterhout, 17, 30, 35, 180, 188, 190, 196.
 Oosterwijk, 93.
 Oranje, 132, 133, 134, 136, 137.
 Oranje, prins v., 12, 22, 50, 59, 83, 85, 87, 88, 142, 153, 182, 199.
 Albertine Agnes, 81, 185, 186.
 Anna, 81.
 Carolina, 190.
 Elisabeth, 87.
 Emilia, 81.
 Frederik, 195, 197, 202, 203, 204, 210.
 Frederik Hendrik, 81, 105, 127—148, 156, 174, 186.
 Johan Willem Friso, 185, 186, 187.
 Louise Henriette, 81, 156, 186.
 Maria, 66, 72, 73, 74, 75, 81, 129, 135.
 Maurits, 45, 77, 81, 88, 95, 100, 103, 110, 111, 120, 124, 127—143, 183.
 Philibert, 35, 38, 40, 63.
 Philips Willem, 47, 70, 72, 73, 74, 75, 80, 81, 127—138, 150, 168, 182, 183.
 Wilhelmina, Koningin d. Nederl., 185.
 Willem I, 47, 52, 63, 66, 76, 78, 79, 80, 81, 83, 89, 129, 134, 134, 140.
 Willem II, 81, 149, 151.
 Willem III, 81, 150, 156, 173—181, 183, 186.
 Willem IV, 185, 187, 189.
 Willem V, 185, 189.
 Willem I, Koning der Nederl., 185, 193, 195, 199, 210.

Oranje, Willem II, 185.
 Willem III, 185.
 Orley, v., 40, 41, 43, 58, 59, 187.
 Ossendrecht, 2.
 Ostende, 115, 147.
 Otto III, 30.
 Oudenbosch, 30.
 Oudenhove, 114.
 Ouwerkerk, graaf v., 160.
 Over-Salm, Odilia v., 15, 31.

P.

Paltz, Kasimir v. d., 88.
 Parma, hertog v., 90, 93, 113.
 Parijs, 26, 151.
 Pasteur, 199.
 Paterborn, 114.
 Pauli, 102, 103.
 Paulus III (paus), 57.
 Peeter, 114.
 Pergamont, 54.
 Péril, 59.
 Perina, 114.
 Peronne, 42.
 Persijn, Agnes v., 31.
 Philips II, 67, 71, 80, 84.
 Picardie, 49.
 Pichegru, 196, 197.
 Picot, 34.
 Piggen, 113.
 Pinet, 113.
 Pittenius, 187.
 Plaat, v. d., 199.
 Plessis-lez-Tours, 26.
 Polanen, 17, 29, 30, 31, 44.
 Polanen, Johanna v., 15, 18, 20, 28, 31.
 » Jan I v., 5, 8, 11, 12, 14, 15, 16, 21, 31, 42, 65, 137, 177, 203, 211.
 » Jan II v., 15.
 Polheim, 26.
 Pontanus, 33.
 Posen, 151.
 Pottiau, 114.
 Pouderoyen, 48.
 Premijn, 115.
 Preys, de, 103, 114.
 Prinsenhage. Zie Hage.
 Pruisen, Frederik I v., 186.
 » Frederika Louise Wilhelmina v., 185, 192.
 » Frederika Sophia Wilh. v., 185, 192.
 Putnam, 72.
 Pyl, 129.

Q.

Quaderebbe, 83, 84.

Quenong, 114.
St. Quentin, 72.

R.

Raet, de, 159.
Rafaël, 42, 43.
Rassegem, Adelise v., 5, 8.
» Gerard v., 8.
Rambart, 114.
Ras, de, 115.
Reede v. Amerongen, v., 147.
Reigersman, 179, 198, 199.
Rembrandt, 29.
Remy, de St., 84, 85.
Rennenberg, 89, 115.
Reyniers, 108.
Ricci, 59.
Rigter, de, 163.
Ripetti, 103.
Ripperda, 161, 169, 172.
Rivet, 149.
Rod, 2.
Romans, 177.
Rome, 20, 33.
Roodenburg, 159.
Roosendaël, 17, 108, 196.
Rotselaer, Else v., 15, 31.
Rossum, Maarten v., 65.
Roveroey, 114.
Royer, 29.
Rubicourt, 146.
Rue, de la, 162, 168, 169, 170.
Ruighil, 30.
Rumon, 114.
Rijmenan, 88.
Rijngensbergh, v., 213.
Rijsbergen, 134, 179.

S.

Saksen, Anna v., 69, 76, 80.
» Frederik v., 52.
» Keurvorst v., 76.
Sant, v., 114.
Santvoort, 137.
Savoie, 34.
Savoie, Françoise v., 32, 58.
Scakerloe, 2.
Schenck, 92.
Schilders, 108.
Schmettau, baron, 187.
Schorel, v., 40, 41, 43.
Schoonhoven, 18.
Schoten, 1, 2.
Schwartzenberg, graaf v., 76.
» gravin v., 127.
Schweisz, 39, 40.

Secque, le, 114.
Secundus, Johannes, 41, 43.
Senechy, de, 160.
Siegen, 32.
Sluis, 26, 101, 113.
Snellen, 155.
Soliman, (Sultan v. Turkije), 42.
Solms, Amalia v., 141, 150, 158, 161.
» graaf v., 113, 141, 175.
Sonsfeldt, v., 111.
Soret, 114.
Spa, 77.
Spiernicx, 135.
Spiers, 39.
Spinola, 95, 141, 142.
Stakenbroeck, v., 89.
Standaarbuiten, 30.
Steelant, v., 138.
Steenbergen, 2, 15, 30, 35, 57, 108.
Sterkenburg, v., 161, 169, 172.
Stirum, v., 140.
Straatsburg, 25.
Strevelshoek, v., 153.
Strijen, 1, 2, 7.
Suiphen, v., 114.
Sypesteyn, v., 121.

T.

Tappe, 114.
Taxandria, 5, 7.
Terheyden, 30, 159, 160.
Teteringen, 30, 144.
Teylingen, 212.
Teylingen, Barta v., 31.
» heer v., 153.
» Willem v., 31.
Tilburg, 65.
Toledo, 39.
Tourcoing, 196.
Trier, 23, 24, 25.
Turenne, 87.

U.

Upens, 114.
Utrecht, 26, 44, 88, 97, 187.
Uyterwaert, 121.

V.

Valenciennes, 24.
Valkenburg, Philipote v., 15.
Vendeuil, 32.
Verdugo, 85, 86.
Vere, Sir Francis, 113.
Verhallen, 114.
Verneburg, Genoveva v., 28.
Verreijken, 108.

Vianden, 26, 60.
Ville, de, 114.
Villiers, 159.
Virgilius, 40.
Vives, 40, 56.
Vlaanderen, 18, 26, 27, 139, 196.
Vlissingen, 158.
Vlitius, 74.
Vlooswijk, 153.
Vollevens, 84.
Voorne, 96.
Vorstius, 40, 55, 57.
Vredenburg, 28.
Vyanen, Elisabeth v., 31.

W.

Waalwijk, 197.
Waldeck-Pyrmont, Emma v., 185.
Walenburg, 175.
Wassenaer, 14, 29, 30.
Wassenaer, Dirk v., 31.
 » Oede v., 31.
 » Philips v., 31.
Weenen, 88.
Weibnom, 174, 175, 176.
Wenning, 169, 170.
Wesemale, Arnoud v., 5.
Wetzlar, 86.

Wieldrecht, 2.
Wigard, 56.
Wilhelmina, Zie Oranje.
Willem, *idem*.
Willem IV (v. Holland), 23.
Willem VI » 17, 18.
Willemstad, 103.
Wolfenbittel, hertog v., 190.
Worchester, 151.
Workum, 18.
Wurtemberg, Sophia Frederika Mathilde v., 185.
Wijngaerde, 168, 169.
Wijs, de, 177, 179.

Y.

York, hertog v., 153, 155, 196.
IJsselstein, Floris v., 27.

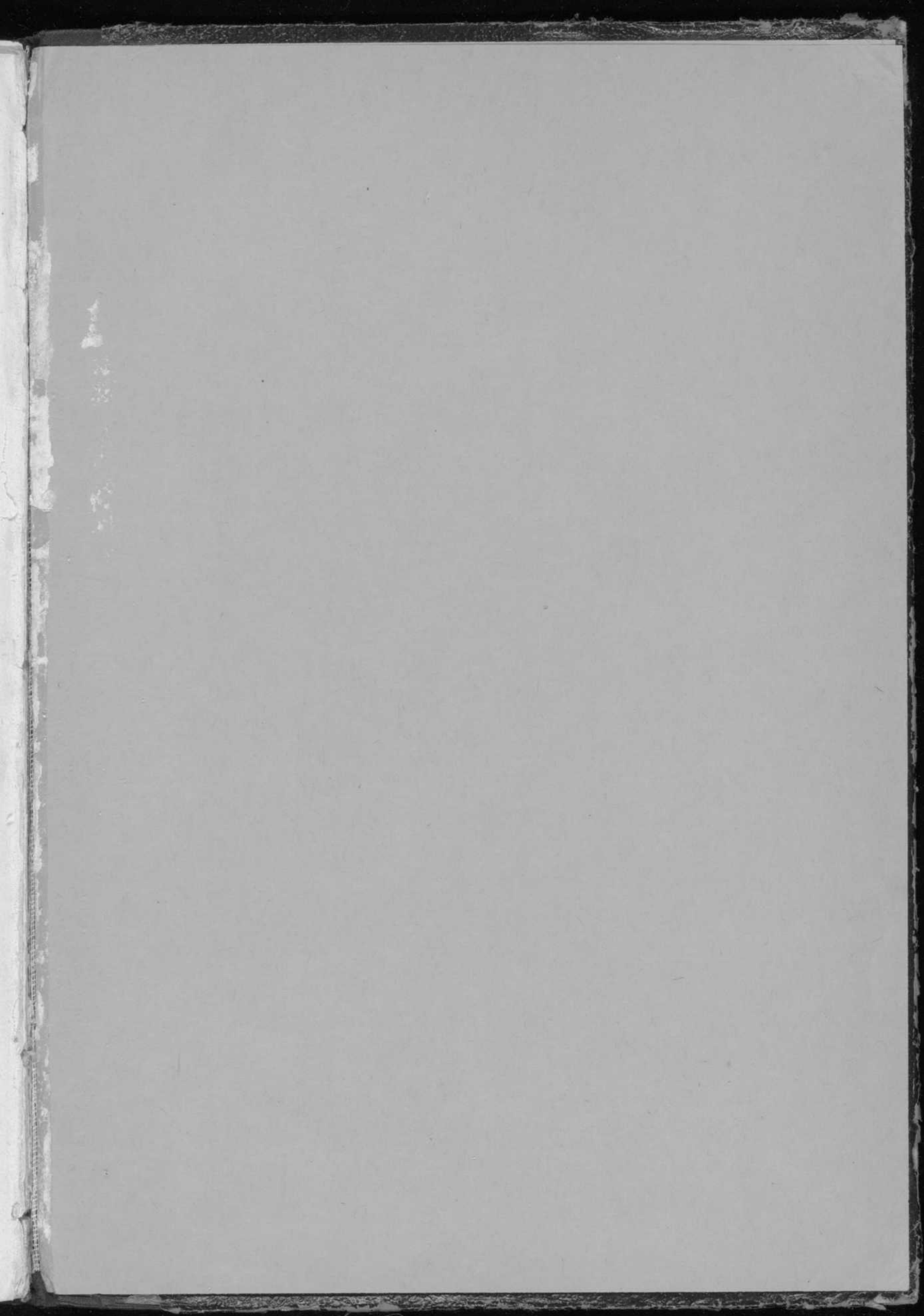
Z.

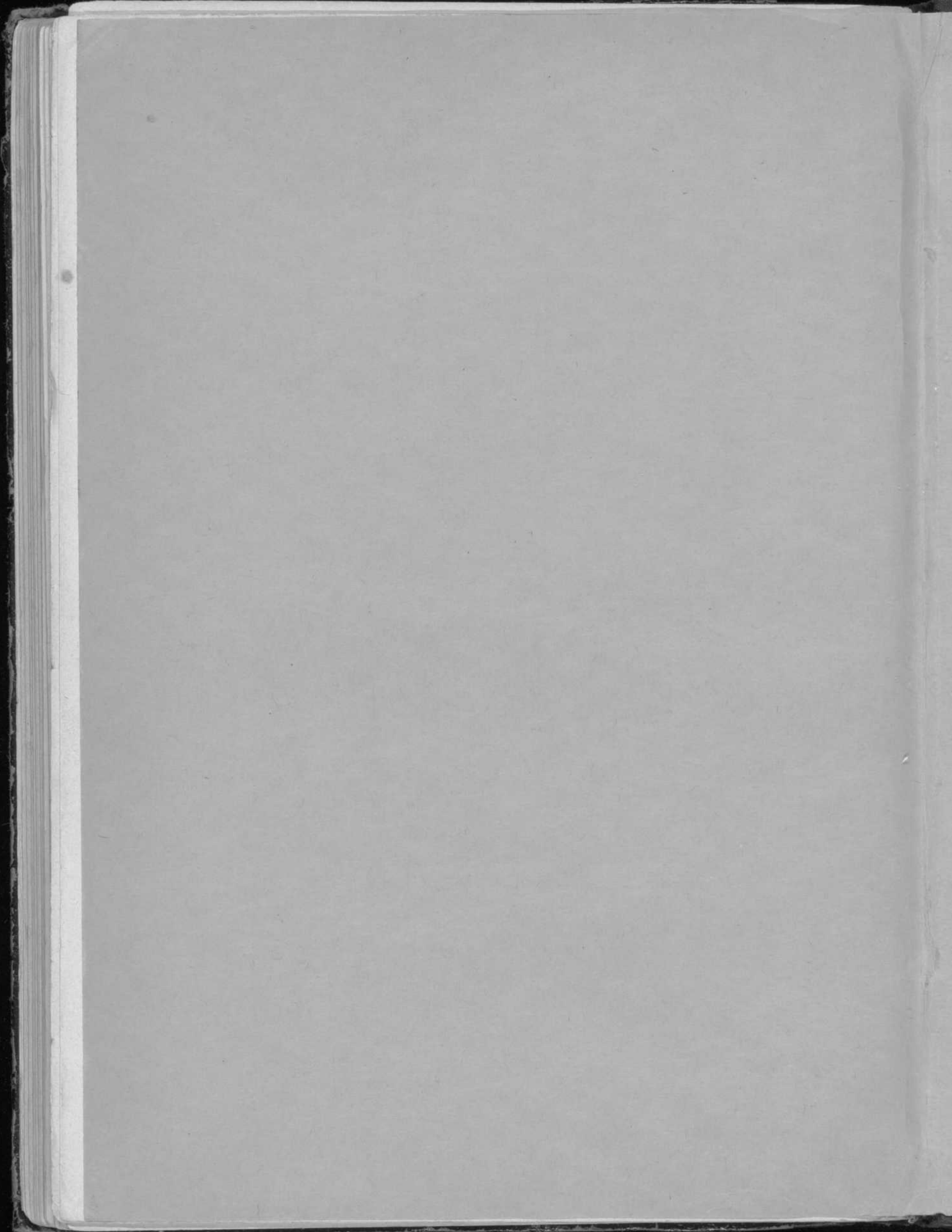
Zeeland, 18, 36, 63, 64, 97, 105, 131, 158.
Zenette, markies van, 39, 60, 61.
Zevenbergen, 2, 94, 102.
Zeventer, v., 159.
Zeyn, graaf v., 20.
 » *Margaretha* v., 20.
Zundert, 135, 196.
Zutphen, 63.
Zwaluwe, 140.

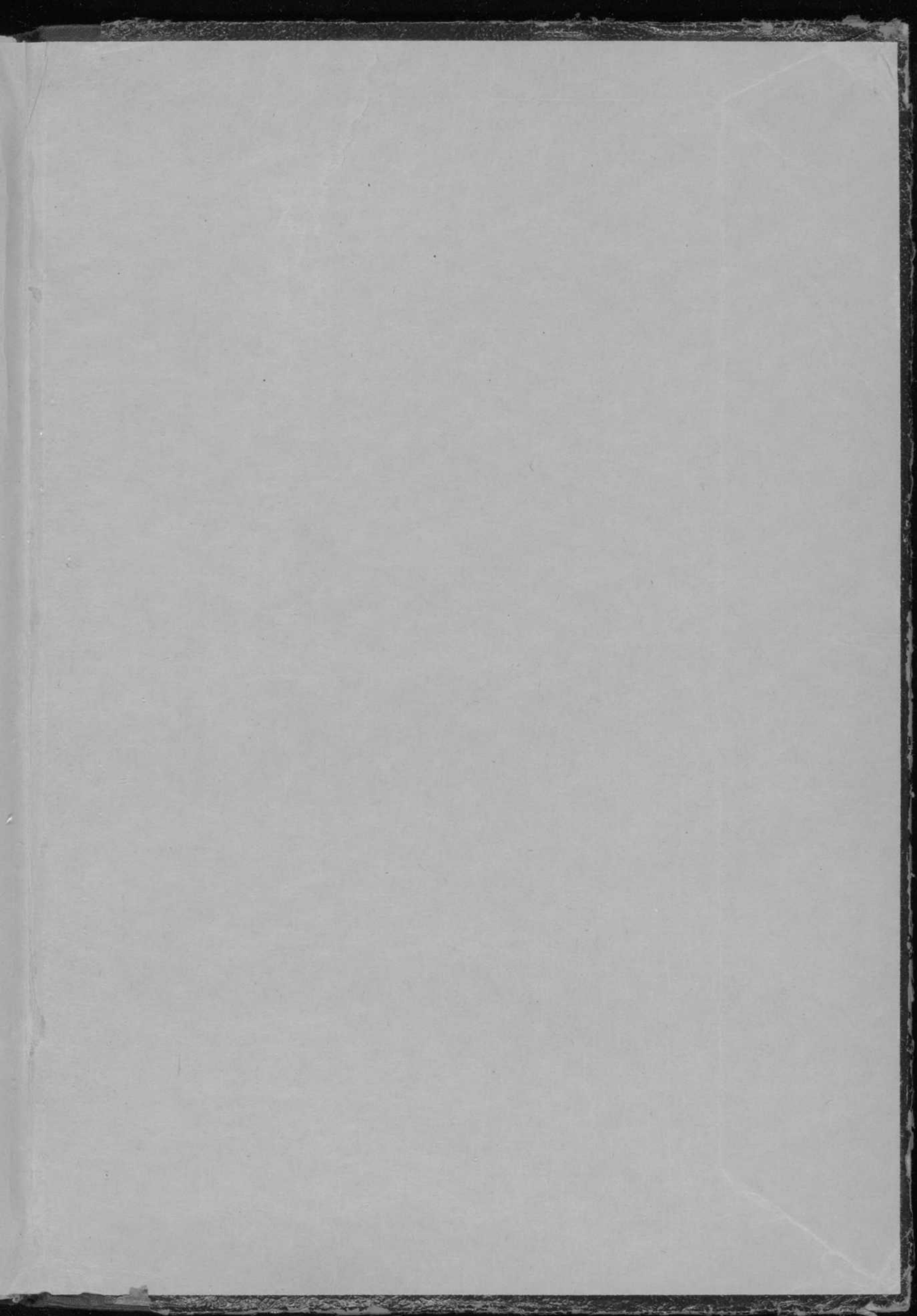
I N H O U D.

	Bladz.
Voorrede	VII
Naamlijst van inteekenaren	IX
Opgave van de in dit werk voorkomende illustratiën	XV
Hoofdstuk I.	
De oudste burcht van Breda. De legende van Brunisheim	1
Aanteekeningen	5
Hoofdstuk II.	
Jan van Polanen bouwt een nieuwen burcht. Het kasteel komt, door aanhuwelijking, in het bezit der graven van Nassau. De oudste vorsten uit het huis Nassau-Breda: Engelbrecht I; Jan IV; Engelbrecht II, de Roemrijke	8
Aanteekeningen	29
Stamtafel der Heeren Van Polanen	31
Hoofdstuk III.	
Hendrik III van Nassau. Diens beteeckenis als raadsman en stadhouder des keizers. Vorstelijke bezoeken te Breda. De bouw van het nieuwe paleis aldaar. Het geestelijk leven aan het Bredasche hof	32
Stamtafel der Graven van Nassau en der Heeren van Breda uit dat Huis	32*
Aanteekeningen	58
Hoofdstuk IV.	
René van Châlons. Willem van Oranje erft diens bezittingen. Oranje's huishouding op het Prinsenhof. Bezoek van Philips. Het „compromis van Breda”. De Zwijger verlaat de Nederlanden	63
Stamtafel der Heeren van Breda uit het Huis Nassau-Oranje. (Sluit aan bij de stamtafel tegenover bladz. 32)	81
Hoofdstuk V.	
Herhaalde bezoeken van Alva. Verblijf van Anna van Oostenrijk op het Kasteel. Terugkeer van den Zwijger. Matthias van Oostenrijk vertoeft als gast op het Donjon. Verraad van Fressin. Furie van Haultepenne	82
Hoofdstuk VI.	
De verrassing door het turfschip (4 Maart 1590)	95
Aanteekeningen	119
Hoofdstuk VII.	
Herhaalde bezoeken van Maurits. Het Prinsenhof residentie van Philips Willem. Het aandeel van het kasteel in het beleg van 1624/25	127

Hoofdstuk VIII.	Bladz.
Het Kasteel onder het Spaansche bestuur. De herneming bij het beleg van 1637. De stadhouderlijke familie herhaaldelijk te Breda. Vorstelijke gasten. Feestelijkheden bij de opening der Illustre Schole. Langdurig verblijf van Karel II van Engeland op het Hof .	144
Hoofdstuk IX.	
De vredehandel van 1667	157
Aanteekeningen	167
Hoofdstuk X.	
De Koning-Stadhouder voltooit het Kasteel en bestemt het tot zijn zomerresidentie. Aanteekeningen betreffende de ambtenaren en officianten, in vasten dienst der stadhouders te Breda	173
Stamtafel der Heeren van Breda uit het Huis Nassau-Oranje. (Sluit aan bij de stamtafel op bl. 81)	185
Hoofdstuk XI.	
Verwikkelingen over de erfenis van Willem III. Het Prinsenhof onder de beide laatste stadhouders. Zijn aandeel in de gebeurtenissen van 1793 en 1795. Verbeurdverklaring en inrichting tot kazerne en hospitaal. Bestemming tot Militaire Academie	186
Aanteekeningen	207
Verbeteringen en aanvullingen na het afdrukken	211
Register van personen- en plaatsnamen.	215

15.003.715

